

27-33 K 31/53 20-
2

Wyciąg z Ustawy Kasy pomocy dla osób, pracujących na polu naukowym, imienia Józefa Mianowskiego.

§ 1. Kasa pomocy Józefa Mianowskiego ma na celu udzielanie zapomóg pieniężnych, jednorazowych lub peryjodycznych, oraz pożyczek osobom pracującym na polu naukowym, lub też osobom, które już poprzednio w tej dziedzinie dały się poznać ze swoich prac naukowych. Zadaniem Kasy może być również udzielanie takim osobom środków lub też pożyczek na cele naukowe.

§ 3. Fundusze Kasy stanowią: a) wkłady założycieli, b) jednorazowe i corocznie wnioski członków Kasy, c) dobrowolne ofiary na zasilenie Kasy, d) wpływy z publicznych prelekcji, koncertów i widowisk, urządzanych w celu powiększenia funduszów Kasy.

§ 7. Członkowie Kasy dzielą się na honorowych i rzeczywistych. Za honorowych członków uważają się ci, którzy ofiarują jednorazowo dla Kasy przynajmniej sto rubli. Do rzeczywistych zaś członków zaliczają się osoby, wnoszące corocznie do Kasy przynajmniej pięć rubli.

§ 9. Członkami Komitetu mogą być tylko osoby posiadające stopień naukowy.

§ 10. Komitet składa się z 12-tu członków i wybiera ze swego łona, większością głosów, na lat dwa, swego Prezesa i Wice-Prezesa.

§ 18. Komitet drukuje corocznie sprawozdanie z czynności Kasy.

§ 19. Kapitał obrotowy Kasy, przeznaczony na zapomogi jednorazowe i peryjodyczne oraz na pożyczki, składa się: a) z wniosków rzeczywistych członków Kasy, b) z połowy jednorazowych ofiar członków honorowych Kasy i jej założycieli, c) z procentów od wszystkich kapitałów Kasy, d) z wpływów z prelekcji publicznych, koncertów i widowisk.

§ 21. Sumy, wskazane w punkcie c § 3, zaliczają się do kapitału obrotowego lub zapasowego, zgodnie z życzeniem ofiarodawców.

§ 22. Wysokość zapomogi, jednorazowo lub też peryjodycznie w ciągu roku do jednych rąk z kapitału obrotowego wydawanej, nie może przekroczyć $\frac{1}{3}$ części kapitału obrotowego z poprzedniego roku.

Kasa mieści się w biurze prezesa, St. Kronenberga (Mazowiecka 22) Wszyscy Członkowie Komitetu przyjmują wkłady od Członków Kasy i ofiary jednorazowe, jak również podania o pożyczki i zapomogi. Przesyłki pieniężne przyjmuje Członek Komitetu, Kasyer instytucji, Karol Deike (ul. Włodzimierska, 1^{3/17}).

W ten sam sposób każdy otrzymać może Ustawę Kasy i sprawozdania z czynności.

Z ZAPOMOÓG, UDZIELONYCH PRZEZ

KASĘ POMOCY

DLA OSÓB, PRACUJĄCYCH NA POLU NAUKOWEM,

do dnia 15 Marca r. 1886-go,

wydane zostały dzieła następujące:

Biblioteki matematyczno-fizycznej, wydawanéj pod redakcyą M. A. BARANIECKIEGO, następujące tomy:

- Seryi I tom I: Początki arytmetyki BERKMANA. Warszawa, 1884, w 12-ce, str. X. 266, z drzew. w tekście. Cena w oprawie kop. 45.
- Seryi I tomy II i III: Wiadomości początkowe z fizyki S. KRAMSZTYKA. Książeczka I. wydanie drugie, str. XII. 105, drzew. 61. Cena w oprawie kop. 40. Książeczka II str. VIII, 132, drzew. 56. Cena w oprawie kop. 45.
- Seryi I tom IV: Wiadomości początkowe z geografii fizycznej i meteorologii A. W. WITKOWSKIEGO. Warszawa, 1884, w 12-ce, str. X, 108, drzew. 22, litografij 4. Cena w oprawie kop. 45.
- Seryi III tom I: Arytmetyka, kurs teoretyczny M. A. BARANIECKIEGO. Warszawa, 1884, w 8-ce, str. LVIII, 375; z drzew. w tekście. Cena rub. 1 kop. 70.
- Seryi III tom V: Początkowy wykład syntetyczny własności przecięć stożkowych na podstawie ich pokrewieństwa harmonicznego

z kolem M. A. BARANIECKIEGO. Warszawa, 1885,
w 8-ce, str. XVI, 131, drzew. 63. Cena kop. 85.

Seryi III tom IX: Kosmografia J. JEDRZEJEWICZA. Warszawa, 1886.

Seryi IV tom II: Rozwiązywanie równań liczebnych J. SOCHOCKIEGO. Warszawa, 1884,
w 8-ce Lex. str. XII, 212. Cena rs. 2.

Seryi IV tom IV: Geometrya analityczna W. ZAJĄCZKOWSKIEGO. Warszawa, 1884, w 8-ce
Lex. str. XL. 511, drzew. 85. Cena rs. 3.

WIERZBOWSKI TEODOR. Krzysztofa Warszewickiego niewydane pisma, listy do znakomitych ludzi, tudzież inne dokumenty, odnoszące się do jego życia i działalności, wraz ze spisem dzieł tegoż autora, dotąd drukiem ogłoszonych. Warszawa, 1883, w 8-ce, str. VII, 276. Cena rs. 2.

WIERZBOWSKI TEODOR. Uchańsciana czyli Zbiór dokumentów wyjaśniających życie i działalność Jakóba Uchańskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, † 1581. Warszawa, 1884—1885, w 8 ce. Tom I: korespondencya Uchańskiego z lat 1549—1581 i wyjątki z Acta decretorum kapituły gnieźnieńskiej z lat 1562—1581, str. VIII, XV, XLIV. 441. Tom II: różne dokumenty z lat 1537—1581 i Uchańsciana Vladislaviensia, z lat 1557—1562, zebrane przez ZENONA CHODYŃSKIEGO, prałata kustosa katedry kujawskiej. Str. IV, XVII, 480. Cena każdego tomu rs. 3.

T. H. HUXLEY. Wykład biologii praktycznej. Za upoważnieniem autora przełożył z angielskiego AUGUST WRZEŚNIEWSKI, Prof. Uniwersytetu. Warszawa, 1883, w 8-ce, str. X. 271. Cena rs. 1.

Sprawozdania z piśmiennictwa naukowego polskiego w dziedzinie nauk matematycznych i przyrodniczych. Rok I. 1882. Warszawa, 1883, w 8-ce str. VIII, 187. Cena rs. 1.

Sprawozdania z piśmiennictwa naukowego polskiego w dziedzinie nauk matematycznych i przyrodniczych. Rok II, 1883. Warszawa, 1885, str. IV, 220. Cena rs. 1.

Sprawozdania z piśmiennictwa naukowego polskiego w dziedzinie nauk matematycznych i przyrodniczych. Rok III. 1884. Warszawa, 1886, str. VII. 294. IV. Cena rs. 1.

KORNELIUSA NEPOSA. Żywoty znakomitych mężów, przekładał i objaśnienia historyczne dodał A. MIERZYŃSKI. Warszawa, 1883, w 8-ce, str. 361. Cena kop. 80.

J. SZASTECKI. Gramatyka czeska, wydana nakładem KAZIMIERZA KASZEWSKIEGO. Warszawa, 1884, w 8-ce, str. VIII, 205. Cena rs. 1 kop. 20.

Rocznik pedagogiczny, przegląd postępów w dziedzinie wychowania i nauczania, wydawany staraniem i pod redakcją S. DICKSTEINA. Tom II. 1882—1883. Warszawa, 1884, w 8-ce, str. IX, 470. Cena rs. 2.

DANIELEWICZ BOLESŁAW. Z dziedziny statystyki matematycznej. Warszawa, 1884, w 8-ce, str. 30. Cena kop. 40.

DR. KAZIMIERZ FILIPOWICZ. Wiadomości początkowe z botaniki (podług dzieła D-ra Le Maout „Leçons élémentaires de botanique”), z 194 drzeworytami w tekście. Warszawa, 1884, 16-ka, str. III, 224, II. Kartonowane; cena rs. 1.

Dr. T. V. BIRCH-HIRSCHFELD. Wykład anatomii patologicznej. Część ogólna. Ze 118 drzeworytami w tekście. Z 2-go, zupełnie przerobionego wydania, przełożył Dr. WACŁAW MAYZEL. Warszawa, 1884. W 8-ce. str. XVI. 338. Cena rs. 2.

I. D. EVERETT Prof. Jednostki i stałe fizyczne. Przekład z 2-go wyd. angielskiego, dokonany przez J. J. BOGUSKIEGO. Staraniem „Redakcyi Wszechświata. Warszawa, 1885, w 8-ce, str. XX. 168. IV. Cena rs. 1 kop. 20.

KOLBERG OSKAR. Mazowsze. Obraz etnograficzny, skreślił Tom I. Mazowsze polne. Część pierwsza. Kraków, 1885. Druk W. L. Anczyca i Sp. W 8-ce str. nl. 8. 356. 2 tab. chromolitograficzne. Cena rs. 3.

KOLBERG OSKAR. Mazowsze. Obraz etnograficzny, skreślił Z rycinami podług rysunków W. Gersona. Tom II. Mazowsze polne. Część druga. Kraków, 1886. W 8-ce, str. V. 301, nlb. 2. Cena rs. 3.

SZOKALSKI W. T. Prof. Dr. Początek i rozwój umysłowości w przyrodzie. Warszawa, 1885. W 8-ce, str. VIII, 468. Cena rs. 3.

KLECZKOWSKI KAZIMIERZ Arch. Analiza kształtów Architektury. Warszawa, 1885. W 8-ce str. 101, z 22 tablicami rysunków, sposobem foto-litograficznym wykonanych. Cena rs. 2.

Biblioteka filozoficzna, wydawana pod redakcją prof. HENRYKA STRUVEGO. Dotąd wyszły następujące pisma:

Platon, Obrona Sokratesa. Przełożył z greckiego i objaśnienia dodał ADAM MASZEWSKI, Magister nauk filologiczno-historycznych b. Szkoły Głównej Warszawskiej. Warszawa, 1885. W 8-ce, str. XII, 68, nl. 4. Cena kop. 40.

Kartezyusz. Rozmyślenia nad zasadami filozofii, dowodzące istnienia Boga i różnicy pomiędzy duszą ludzką i ciałem. Przełożył z łacińskiego IGNACY KAROL DWORZACZEK. Warszawa 1885. W 8-ce, str. XX, 110, nl. 4. Cena kop. 70.

Prace filologiczne, wydawane przez J. BAUDOINA DE COURTENAY, J. KARŁOWICZA, AD. ANT. KRYŃSKIEGO i L. MALINOWSKIEGO. Tom I. Zeszyt 1. Warszawa, 1885, w 8-ce, str. 268. Cena rs. 1 kop. 50.

H. HAESER, Historia medycyny. Przekład trzeciego wydania dzieła: Lehrbuch der Geschichte der Medicin. II B. 1876—81, dokonany przez Prof. Dr. H. ŁUCZKIEWICZA. Tom drugi. Dzieje medycyny nowożytnej. Warszawa, 1886. W 8-ce. Str. 1062. Cena rs. 5.

NA RZECZ
KASY POMOCY NAUKOWEJ
sprzedają się:

WIERZBOWSKI TEODOR. Jakób Sobieski król
lewicz. Dyaryusz wyprawy wiedeńskiej w 1683 r., w 200
jej rocznicę wydał w przekładzie i objaśnił Warszawa,
1883, w 8-ce, str. VIII, 22. Cena kop. 50.

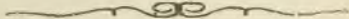
ZIELIŃSKI DOMINIK, były obrońca przy senacie.
O wekslach (fragment). Wydanie pośmiertne. Warszawa,
1884, w 8-ce, str. IV, 410. Cena rs. 2 kop. 50.

W. K. Mapa hydrograficzna dawnej Słowiań-
szczyzny. Część zachodnio-północna. Cena kop. 30.

W. K. Rzeki i jeziora, tekst objaśniający do mapy
hydrograficznej dawnej Słowiańszczyzny, części północno-za-
chodniej. Warszawa, 1883, 8-vo, str. II, 125. Cena kop. 30.

BOBERSKI W. Powstawanie gór i łądów. War-
szawa, 1883, w 8-ce str. 16. Cena kop. 25.

Skład główny powyższych dzieł w księgarni E. Wendego i Sp.

HISTORIA MEDYCYN.

WYDANIE Z ZAPOMOZI KASY POMOCY DLA OSÓB PRACUJĄCYCH
NA POLU NAUKOWEM

Imienia Dr. Med. Józefa Mianowskiego.

HISTORIA MEDYCINY.

Przekład trzeciego wydania dzieła:

H. Haeser, *Lehrbuch der Geschichte der Medicin.*

Zweiter Band. 1876 — 1881.

dokonany przez

Prof. Dra H. Łuczkiwicza.

TOM DRUGI.

Dzieje medycyny nowożytnej.

Cena rs. 5.

WARSZAWA.

DRUKIEM WŁADYSŁAWA SZULCA I S-KI.

ulica Senatorska Nr. 10 (6).

1886.

Дозволено Цензурою.
Варшава, дня 4 Марта 1886 года.

2733

PRZEMOWA TŁUMACZA

Dziewięć lat upłynęło od czasu, w którym pojawiły się pierwsze arkusze przekładu *Historii Medycyny Haeser'a*, w *Bibliotece Umiejętności lekarskich* redagowanej przez ś. p. prof. Girsztowta. Niezwykle to opóźnienie dokończenia rzeczowego przekładu wymaga objaśnienia, które niniejszemu podajemy. Przekład i druk jego rozpoczęto w 1877 r. równocześnie z pojawieniem się pierwszego zeszytu pracy oryginalnej, z zamiarem prowadzenia wydawnictwa nieprzerwanie w miarę wydawanych dalszych zeszytów Haeser'a; i w rzeczy samej pomimo niespodziewanie zapadłej śmierci prof. Girsztowta, doprowadzono druk przekładu w r. 1879 do 46-go arkusza, które też w swoim czasie prenumeratom rozesłane zostały. W początku r. 1880 spadkobierca Prof. Girsztowta, pozbywszy się praw własności *Gazety lek.* na rzecz terażniejszych jej właścicieli, utracił zarazem prawo wydawnictwa *Biblioteki Um. lek.*, przez co i druk *Historii Med.* zatrzymanym został. Z tego powodu i dla braku innych funduszków, rękopis przełożonej reszty dzieła nie mógł być ogłoszonym; dopiero w połowie 1885 r. *Kassa pomocy naukowej imienia Mianowskiego* uznawszy potrzebę dokończenia przekładu ze względu na znakomitą wartość dzieła Haeser'a, niezaprzeczenie najlepszej w literaturze ogólnej europejskiej, a raczej jedynej w tym zakresie i tak starannie obrobionej historii medycyny, nie mniej ze względu na korzyść z przyswojenia jej literaturze naszej, wyznaczyła odpowiedni na ten cel fundusz — i oto

II

dzięki tej pomyślniej okoliczności, wydane zostały ostatnie arkusze pomienionego przekładu. Wypadkowa śmierć Girsztowta smutnie też odbiła się na wydawnictwie Biblioteki Um. lek.; w braku energicznego dozoru Zarządzający drukarnią dopuścił się fatalnych nadużyć tak w drukarni, jakoteż w składzie pozostałych druków; tysiące arkuszy z 37 wydrukowanych przez Girsztowta dzieł uszkodzono i rozprzedano, skutkiem czego z całego nakładu historii Haeser'a zostało zaledwie 140 całych i to w części powalanych egzemplarzy; niedbalość zarządu drukarnią była też powodem, że w wydanych poprzednio 46 arkuszach Historii Med. pozostały pomyłki zecerskie w pojedynczych słowach, numeracyi paragrafów i stronice; co wprowadzie tekstu nie zmienia, przynosi jednak njmę wydaniu a poniekąd i niewinnemu w tej sprawie tłumaczowi.

Sprostowanie pomyłek wyrazowych podaliśmy w końcu dzieła, przyczém zwracamy zarazem uwagę czytelnika na sprostowanie pomyłek znajdujących się w oryginalne Haeser'a, których w przekładzie uniknąć nie było można z powodu, że sprostowanie ich podał autor dopiero w ostatnim zeszyście wydanym w r. 1881, kiedy tłumaczenie było już wydrukowaném. Starano się ile możności przy druku ostatnich 20 arkuszy dobrze najodpowiedniejszy kolor papieru i wielkość trzcionek.

W przekładzie staraliśmy się głównie o jasne i dokładne przedstawienie rzeczy samėj t. j. dawniejszych pojęć lekarskich, z których dziś, prócz nazwisk, częstokroć nic nie pozostało; jeżeli pomimo to znajdują się tu jakie usterki, zwłaszcza pod względem lingwistycznym, nie można ich położyć na karb niedbalstwa lub pośpiechu, lecz tej okoliczności, że to pierwsza praca na polu historycznym w naszej literaturze lekarskiej, w którejż zatem z wieloma trudnościami walczyć było potrzeba.

Dr. Łuczkiwicz.

TREŚĆ TOMU II-go.

Dzieje medycyny nowożytnej.

	<i>Strona.</i>
Przedmowa tłumacza.	I
Treść tomu.	III
Wiek szesnasty. Wstęp. Klasycyzm. Wszechniec. Towarzystwa naukowe	1
Rozwój nauk przyrodniczych.	5
Rozwój nauk lekarskich. — Część filologiczna medycyny.	11
Wznowienie nauki anatomii. — Poprzednicy Vesaia	18
Andreas Vesalius. 26. — Anatomowie z czasów Vesala. 43. — Anatomowie niemieccy i holenderscy. 51. — Ważniejsze nabytki anatomiczne w drugiej połowie szesnastego stulecia. 53.	
Medycyna praktyczna szesnastego stulecia. Walka przeciwko nauce Arabistów i Galenistów	55
Poprzednicy Paracelsa. 62. — Paracelsus. 65. — Zwolennicy nauki Paracelsa. 99. — Przeciwnicy nauki Paracelsa. Pośrednicy. 106. — Przeciwnicy nauki Galena we Włoszech i Francyi. 112.	
Lekarze praktyczni szkoły Hipokratesa w 16 stuleciu.	119
Znakomitsi lekarze praktyczni 16 wieku. 122.	
Chirurgia w wieku szesnastym.	136
Ambroży Paré. 158. — Uczniowie Paré'go i chirurdzy współcześni 167.	
Postęp chirurgii w 16 wieku.	169
Operacje plastyczne 180. — Okulistyka 187.	
Położnictwo w szesnastym wieku.	191
Dyetetyka. Farmakologia. Źródła lecznicze. Psychiatrya.	199
Wiek siedemnasty. Wstęp. Stosunki polityczne i społeczne. Towarzystwa naukowe. Nauki przyrodnicze.	205

wizerunek jego. Przeciwnie od obydwóch określa Schelling wszystko, co jest, o ile ono istnieje, jako istotność absolutną.

„Alles ist nur Eines: absolute Identität. Wird die absolute Identität als seyend gedacht, so heisst sie absolute Vernunft; als werdendes heisst sie Natur oder Grund alles Seyens. In der Natur, oder was dasselbe heisst, dem Grunde ihrer Entwicklung, existirt die absolute Identität zwar dem Wesen nach, aber noch nicht der Form nach, nämlich noch nicht als Bewusstseia oder Selbsterkenntniss. Denn in der Selbsterkenntniss erfasst die Grundthätigkeit sich selbst unter der Form ihrer eigenen Identität und Einfachheit, während sie sich in der Natur in ihre Polaritäten oder Differenzen zerstreut, und nicht unter der Form der Identität, sondern unter der der Differenz erscheint. Da in der Natur oder dem „Grunde“ ganz dasselbe gesetzt ist, als in der absoluten Vernunft, so darf man die absolute Identität definiren als die Identität der Identität und der Differenz.

Tym sposobem przyszedł Schelling do przekonania: „prawa natury muszą dać się wykazać także bezpośrednio w świadomości i odwrotnie, prawa świadomości w naturze przedmiotowej, jako prawa natury”.

„Die höchste Vervollkommnung der Naturwissenschaften wäre daher die vollkommene Vergeistigung aller Naturgesetze zu Gesetzen des Anschauens und Denkens. Die Phänomene müssen völlig verschwinden und nur die Gesetze (das Formelle) bleiben. — Die vollendete Theorie der Natur würde diejenige seyn, kraft welcher die ganze Natur sich in Intelligenz auflöste.” (Schelling, *System des transcendentalen Idealismus*, S. 3.)

Zawiązek tej teoryj tkwi w nauce Kant'a, np. w jego sławnym aforyzmie, że w każdej gałęzi przyrodniczej jest tyle tylko naukowości, o ile w niej jest matematyki, objaśniając to tak, że odpowiadające pojęciu wyobrażenie istnieje a priori, t. j. że pojęcie ma być wytworzone, zaś poznanie za pomocą wytwarzania pojęć jest sprawą matematyczną.

W trzecim okresie swoich dociekań filozoficznych zwrócił się Schelling na pole metafizyki i teologii, co nie należy do naszego przedmiotu.

§ 185.

Zapał, z jakim przyrodnicy i lekarze niemieccy rzucili się do nauki Schelling'a, wytłumaczyć się da z łatwością. Przypa-
dło to właśnie w czasie, kiedy wszystkie gałęzie nauk przyrodniczych zaczęły w nowym rozwijać się kierunku, mianowicie

fizyka na polu elektryczności, chemia pod wpływem nowej teorii antyflagistycznej. Zasada biegunowości, jako ogólne prawo natury, zdawała się bardziej usprawiedliwioną, gdy tymczasem nowe zdobycze w historii rozwoju płodu, wykazywały liczne przykłady prawa zwanego „Differenzirung des Absoluten” i powtarzania się niższych form ewolucyjnych na wyższych szczeblach.

Równie ważnym i stanowczym atoli był także wpływ ogólnych stosunków umysłowego i publicznego życia narodu z owego czasu. Pod wrażeniem pism Kaut'a, zwrócili się wszyscy do rozwiązywania najwyższych zagadnień naukowych. Nieszczęśliwe warunki polityczne Niemiec owego czasu były powodem, że najdzielniejsi ludzie szukali w sferze umysłowej pociechy w niedoli życia publicznego i rodzinnego. Czyż można nazwać to prostym przypadkiem, że kwiat poczty niemieckiej rozwinął się właśnie w chwili największego poniżenia politycznego, kiedy pozornie wszystko zamarło? że filozofia Schelling'a głosząca wzniosłe pojęcia o nauce i życiu zabłysła najjaśniej właśnie w porze walk o swobodę ludu, w której naród niemiecki ocknąwszy się z długiej niewoli zawrzał świeżym zapalem młodzieńczej siły dla ideału prawdy, piękna i szlachetności, jak nigdy może w historii? Czyż to przypadkiem tylko podnieśli sztandar filozofii natury przywódcy związku enoty (Tugendbund), twórcy towarzystw studenckich (Burschenschaft), których ideały arcywzrostniły się w owych wielkich chwilach, — najdzielniejsi i najszlachetniejsi z narodu niemieckiego?

Niemasz jaśniejszego dowodu dla stwierdzenia wielkiego i powszechnego wpływu wywartego przez filozoficzne pojęcie natury w owym czasie, nad udział okazany tej sprawie przez dwóch największych poetów niemieckich. Schiller „chirurg pułkowy” zajmuje się w pierwszej rozprawie inauguracyjnej na stopień Doktora, którą odrzucił książę Karol, najwyższemi zagadnieniami nauki lekarskiej: *von der Philosophie der Physiologie*, w drugiej: *von dem Zusammenhange der thierischen Natur des Menschen mit seiner geistigen*. — Por. C. Twisten, *Schiller in seinem Verhältniss zur Wissenschaft*, Berlin, 1863. 8.

Göthe nabył dopiero w późniejszych latach życia swego sposobność rozpatrzenia się w naukach przyrodniczych, kiedy przez urzędowanie swe zbliżył się do znakomitych profesorów (Schelling, Oken, Soebeek, Götting, Döbereiner) wykładających w uniwersytecie Jenajskim, którego był kuratorem. Jakoż w r. 1786 ogłosił G. odkrycie o istnieniu kości międzyszczękowej u człowieka, co go naprowadziło na myśl sprowadzenia rozmaitości budowy zwierząt w ogóle do jednej ogólnej zasady. Owocem

późniejszych prac w tym kierunku było przekonanie, wypowiedziane niezależnie od dochodzenia Oken'a, że czaszka jest połączeniem wyżej rozwiniętych kregów, niemniej odkrycie o przeobrażeniu rośliny, do czego doszedł Goethe nieznając pracy Kaspra Fryd. Wolff'a (p. 598). Por. Haeckel l. c. 65—68. — Jenialne prace te, tudzież wartość przypisywana przez Goethe'go szczęśliwym „przeczcuciom” dowodzą jasno, jak wielki wpływ wywierała nań filozofia natury. Jak dalekim był Goethe od rutynowego badania przyrody, dowodzi pogarda, jaką objawiał dla metody Newton'a opracowania optyki. Jego „nauka o barwach” świadczy na każdym kroku o pomyłkach wypływających z uporu diletanta.

Por. *Goethe's naturwissenschaftliche Correspondenz*, wydał F. Th. Bratranek. Leipzig, 1874. 8. Do tego: *Im neuen Reich*, 1874. S. 821 ff. — Lewes, *Goethe's Leben*, II. 61 ff, 154 ff. — Ose. Schmidt, *Goethe's Verhältniss zu den organischen Naturwissenschaften*. Wykład. Berlin, 1853. 8. (SS. 24) — R. Virchow, *Goethe als Naturforscher und in besonderer Beziehung auf Schiller*. Mowa z objaśnieniami. Berlin, 1861. 8. (pp. 127.) — Usiłowania przedstawienia Goethe'go, jako poprzednika teorii Darwin'a, opiera się na ustępach: Ose. Schmidt, *War Goethe ein Darwinianer?* Graz, 1871. 8. — R. Kossmann, *War Goethe ein Mitgründer der Descendenz-Theorie?* Heidelberg, 1877. (SS. 32) — S. Kalischer, *Goethe's Verhältniss zur Naturwissenschaft und seine Bedeutung in derselben*. Berlin, 1878. 16. (pp. CLXXXIV.) — J. Th. Cattie, *Goethe ein Gegner der Descendenztheorie. Eine Streitschrift gegen Ernst Haeckel*. Utrecht, 1877. 8. (SS. 30.) — Nawet Herder'a spotkał zaszczyt być poezytanym za poprzednika Darwina p. Baerenbach, *Fr. v. Herder, der Vorgänger Darwin's und der modernen Naturphilosophie*. Berlin, 1877. 8. (SS. 72.)

§ 186.

Zwolennicy nauki Schelling'a.

Lekarze i naturalisci hołdujący zasadom filozofii natury rozdzielają się na dwie grupy: jedni zajmują się przeważnie teoryami spekulacyjnemi, drudzy posilkują się zarazem badaniami empirycznymi.

Do najpierwszych autorów drugiej grupy należy J. J. Dömling (1771—1803) profesor w Würzburgu, w początku zwolennik teorii Röschlaub'a.

J. J. Dömling, *Kritik der vorzüglichsten Vorstellungsarten über Organisation und Lebensprincip. Ein Beitrag zur Berichtigung und festeren Begründung der Erregungstheorie*. Würzburg, 1802. 8. — *Lehrbuch der Physiologie*. Göttingen, 1802. 1803. 8. 2 Bde.

Najbardziej wpływowym zwolennikiem Schelling'a w pierwszej epoce działalności był Karol Frydryk K i e l m e y e r rodem z Bebenhausen pod Tubingą (22 Paźd. 1765—24 Wrz. 1844) najprzód profesor w szkole Karola w Sztutgardzie, następnie profesor uniwersytetu w Tubindze. Pracom literackim nie oddawał się weale K i e l m e y e r, zato ważne zajmował miejsce na katedrze. Na zasadzie dokładnych wiadomości i niezwyklej bystrości umysłu wyprzedził K. wszystkich w pojęciu zoologicznego królestwa jako stopniowego rozwoju wspólnej idei zasadniczej, które wkrótce potem rozpowszechnił O k e n. W szczególności przyczynił się głównie K i e l m e y e r do wzrostu zoologii osiągniętego pracami przyjaciela jego młodości C u v i e r'a.

C. Fr. K i e l m e y e r, *Ueber die Verhältnisse der organischen Kräfte unter einander in der Reihe der verschiedenen Organisationen, die Gesetze und Folgen dieser Verhältnisse*. Rede. *(Stuttgart) 1793. 8. (bardzo rzadkie). Przekład; Tübingen, 1814. 8. — Za podstawę tych „ogólniejszych, obecnie różnić się dających klas działania”, których przyczynę „dopóki takowa bliżej określona nie będzie” upatruje w „posiłkowo nazwanych” siłach, oznacza autor: „czułość, drażliwość, siłę reprodukcyjną, wydzielniczą i populacyjną.” — *Physisch-chemische Untersuchung des Schwefelwassers von Stachelberg im Canton Glarus*, Stuttg. 1816. 8. (Dzieło również bardzo rzadkie z powodu, że K. niezadowolony zeń wykupił cały nakład). — Por. Fr. J ä g e r, *Ehrengedächtniss des — Staatsraths von K i e l m e y e r* (*Acta acad. nat. cur.* XXI.). — M a y e r, *Eine Reliquie von C. Fried. K i e l m e y e r*. *Archiv der Heilkunde*, V. 4. p. 353. — Rękopisy pozostałe po K. przechowują się w bibliotece w Sztutgardzie. — C. F. v o n M a r t i u s, *Akademische Denkrede*. Leipzig, 1866. 8.

Pierwsze miejsce w rządzie naturalistów i fizjologów ze szkoły Schelling'a zajmuje niezaprzeczenie I g n a c y D ö l l i n g e r urodz. w Bambergu (24 Maja 1770—14 St. 1841), syn profesora i lekarza biskupiego w Bambergu, profesor tamże, następnie od 1804 w Würzburgu, od 1824 w Monachium. Z pomiędzy wszystkich zwolenników filozofii natury odznacza się niezmiernie pracowity Döllinger, uczeń Barth'a i Prochaski w Wiedniu, J. P. Frank'a i Scarpy w Pawii tém, że najmniej usiłuje poświęcić badanie empiryczne dla „naukowej konstrukcyi”. Słusznie także przeczytań go można obok Kacpra Fryd. Wolff'a i Kryst. Henr. Pander'a za autora dzisiejszej embryologii i jednego z najznakomitszych promotorów badania mikroskopowego.

Ignaz Döllinger, *Grundriss der Naturlehre des menschlichen Organismus*. Bamb. u. Würzb. 1805. 8. — *Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des menschlichen Gehirns*. Frankfurt, 1814. f. — *Was ist Absonderung und wie geschieht sie?* Würzb. 1819. 8. — *Vom Kreislaufe des Blutes*. München, 1821. 4. — *Grundzüge der Physiologie*. Landshut, 1835. 8. 2 Bde. — *Von den Fortschritten, welche die Physiologie seit Haller gemacht hat*. München, 1824. 4. — *De vasis sanguiferis quae villis intestinorum tenuium hominis brutorumque insunt*. Monach, 1828. 4. — Ph. Fr. v. Walther, *Rede zum Andenken an Döllinger*. München, 1841. 4. (SS. 115.)

Na pierwotném stanowisku nauki Schelling'a utrzymał się najwierniej Laurenty Oken (właściwie Okenfuss), syn biednego chłopa z Bohlsbach w Bryzgowii (2 Sierp. 1779—11 Sierp. 1851). W pierwszych pracach jego górnie nad wszystkim mistycyzm, jako „woda jest światłem ziemskim, rozdwojonym bogiem ziemskim” itp.; następnie dopiero zwrócił Oken wszystkie siły dzielnego charakteru i całą bystrość swojego umysłu zbyt często wprawdzie bujną fantazyą zamglonego do przeprowadzenia zasady, mianowicie w zakresie zoologii, o wszecljedności przyrody i prawidło stopniowego rozwoju jestestw wyższych z niższych, zasady obecnie powszechnie uznanej, jakkolwiek wskazywanej już przez filozofów greckich najodleglejszej starożytności. Oken poczytuje pojedyncze formy życia zwierzęcego „za członki wielkiej idealnej całości, objawiającej się w nich niby w swoich ulamkach—całe zaś królestwo zwierzęce znova za człowieka na członki rozłożonego”. W nauce jego przebija nadto pierwsza myśl o teorii komórkowej. Już w r. 1805 zaznacza Oken, że pierwiastkami ciał organicznych są „pęcherzyki” nazwane przezzeń „wymoczkami”. W r. 1807 przedstawia O. czaszkę jako połączenie wyżej rozwiniętych kręgów, całkiem niezawisłe od Goethe'go, który w 17 lat później dobijał się pierwszeństwa myśli. Ważne zresztą zasługi położył Oken na polu Embryologii, mianowicie wykazaniem tworzenia się przewodu kiskkowego z „pęcherzyka pępkowego” itp.

Po dwuletnich już studiach we Frejburgu wydał Oken dzieło „*Grundriss des Systems der Naturphilosophie*”; po otrzymaniu stopnia kształcił się w Würzburgu (pod kierunkiem Döllinger'a) i w Gietyndze, gdzie wystąpił w charakterze prywatdocenta. W r. 1807 powołanym został do Jeny, następnie przebywał w Bazylei, Monachium i Zurychu. Znaną są powszechnie prześladowania, na które naraził się Oken z powodu wiary swej politycznej, wydawania czasopisma encyklopedycznego p. t. *Isis*, najpoczytniejszego ze wszystkich podówczas gazet niemieckich, i współudziału w uroczystości

Wartburgskiej (wraz ze swoimi przyjaciółmi i kolegami: Fries'em i Kieser'em). Nie mniej nareszcie przysłużył się Oken wprowadzeniem zwyczajnemu dorocznym zgrupowaniom niemieckich lekarzy i przyrodników.

L. Oken, *Die Zeugung*. Bamberg u. Würzburg, 1805. 8. — (Wraz z Kieser'em), *Beiträge zur vergleichenden Zoologie, Anatomie und Physiologie*. Bamberg u. Würzburg, 1806, 1807. 8. 2 Hefte. — *Ueber die Bedeutung der Schädelknochen*. Jena u. Bamberg, 1807. 4. — *Ueber das Universum als Fortsetzung des Sinnes-Systems*. Jena, 1804. 4. — *Lehrbuch der Naturphilosophie*. Jena, 1809—1811. 8. 3 Bde. 1831. 8. Zürich, 1843. 8. — *Grundzeichnung des natürlichen Systems der Erze*. Jena, 1809. 4. — *Preisschrift über die Entstehung und Heilung der Nabelbrüche*. Landsbut, 1810. 8. — *Mineralogie*. Leipz. 1813. 8. — *Lehrbuch der Zoologie*. Jena, 1815. 1816. 8. — *Isis, eine encyclopädische Zeitschrift, vorzüglich für Naturgeschichte, vergleichende Anatomie und Physiologie*. Leipz. 1817—1848. 4. 31 Bde. — *Naturgeschichte für Schulen*. Leipz. 1821. 8. — *Ueber das Zahlengesetz in den Wirbeln des Menschen*. München, 1828. 4. — Por. wyżej p. 740.

„Wysztychaniem rezultatów Okena bawili się najlepsi humoryści pracując nad obaleniem osiągniętych przez niego wniosków ogólnych; mimo to przecież postrzeżenia bezpośrednie jego należą do rzędu najdokładniejszych, jakie mamy pod względem ssawców i stanowią najważniejszy zwrot w badaniach nad jajem zwierząt ssących”. (v. Baer). — Porów. A. Ecker, *Zum Gedächtniss Lorenz Oken's*. *Allgem. Zeit.* 1879. No. 271—274.

Na wspomnienie zasługuje także Franciszek Paula von Grunthuisen (1774—1852) profesor nauk lekarskich, następnie przyrodniczych, w kołach astronomii w Monachium: „znakomity badacz i myśliciel, wyższy umysłem niż sławą, którą zaćmił szczególniejszym postępowaniem i paradokсами”.

Purkinje, *Beiträge zur Kenntniss des Schwindels*. *Oesterr. medicin. Jahrbücher*, 1820. St. 2.

Z dzieł Grunthuisen'a należy tu wymienić: *Ueber die Existenz der Empfindung in den Köpfen und Rümpfen der Geköpften*. Augsb. 1808. 8. — *Naturhistorische Untersuchungen über den Unterschied zwischen Eiter und Schleim durch das Mikroskop*. München, 1809. 8. — *Anthropologie oder von der Natur des menschlichen Lebens und Denkens*. München, 1810. 8. — *Ueber Organozoonomie*. München, 1811. 8.

Z pomiędzy licznych zwolenników nauki Schelling'a zabrnęło wielu innych w chaos rozkielznanej nad miarę wyobraźni, w pustą grę słów i wrzekomo jeniałnych analogii, o tyle bardziej jeszcze, im mniejszym rozporządzali zasobem wiadomości pozytywnych. Najulubieńszym tematem ich szermierek była „biegunowość” (*Polaritäten*). Nie masz prawie zjawiska w przyrodzie ani objawu w życiu, w którychby oni nie dostrzegli „sto-

sunku biegunowego"; jakoż rozprawiano o biegunowém przeciwieństwie pomiędzy głową a niższymi częściami ciała, pomiędzy mózgiem a spletem brzuszny, tętnicami a żyłami, odżywianiem i wydzielaniem, przedewszystkiem zaś pomiędzy czynnością narządów płciowych męzkich i żeńskich, chorobami dodatnimi i ujemnymi. To było powodem, że wielu wyznawców filozofii natury holdowało nauce o magnetyzmie zwierzęcym.

Z rzędu przedstawicieli wspomnianego kierunku wymienimy tu tylko Jana Jakóba Wagner'a z Ulm (ur. 21 St. 1775) profesora w Würzburgu, który całą historję opracował ze stanowiska filozofii natury, i głośnego romansopisarza Hen. Steffens'a rodem z Stavanger pod Drontheimem w Norwegii (2 Maja 1773—13 Lut. 1845) profesora Wrocławskiego i Berlińskiego, który wszystkie lekarstwa rozdzielił na „realne” i „idealne” itp.

J. J. Wagner, *Von der Natur der Dinge*, Leipz. 1803. 8. — *Von der Philosophie und der Medicin*, Bamberg, 1805. 8.

H. Steffens, *Grundzüge der philosophischen Naturwissenschaft*, Berlin, 1806. 8. — *Anthropologie*, Breslau, 1821. 8. 2 Bde.

Napróżno także szukalibyśmy trzeźwych poglądów w dziełach tych zwolenników Schelling'a, którzy medycynę praktyczną obrabiali ze stanowiska filozofii natury.

Ignacy Paweł Vitalis Troxler z Bero-Münster kantonu Lucerneńskiego (17 Sierp. 1780—6 Marea 1866) profesor Berneński określa życie jako „indywidualną twórczość (*Productivität*), w której tworzący i twór pochłaniają się w formie samostanowienia (*Selbstbestimmung*) i zdolności stanowienia”, a wydzielinę jako „zwróconą ku wewnątrz wydalinę”, itp.

J. P. V. Troxler, *Ideen der Grundlage zur Nosologie und Therapie*, Jena, 1803. 8. — *Versuche in der organischen Physik*, Jena, 1804. 8. — *Grundriss der Theorie der Medicin*, Wien, 1805. 8. — *Ueber das Leben und sein Problem*, Göttingen, 1806. 8. — *Elemente der Biosophie*, Augsburg, 1808. 8. u. s. w. — *Der Cretinismus und seine Formen als endemische Menschengattung in der Schweiz*, Zürich, 1836. 4.

Z pomiędzy odnoszących się do téj pory autorów, najważniejszym jest Dytrych Grzegorz Kieser z Haarburga (24 Sierp. 1779—11 Paźdz. 1862) profesor w Jenie. Wprawdzie i on upatruje główny cel nauki lekarskiej we „filo-

zoficznój konstrukcyi" jój; żaden atoli z uczniów szkoły Schelling'a nie posiadał takiej trzeźwości i jasności umysłu, jakiej potrzeba do objaśnienia mnóstwa empirycznych faktów na zasadzie prawideł ogólnych. W historii nauk przyrodniczych zajmuje on przez prace w zakresie embryologii i anatomii roślin równie zaszczytne miejsce jak w psychiatrii przez dzieło p. t. *Elemente der Psychiatrik*.

D. G. Kieser, *Commentatio physiologica de anamorphosi oculi*. Gott. 1804. 4. — *Aphorismen aus der Physiologie der Pflanzen*. Göttingen, 1808. 8. — *Der Ursprung des Darmkanals und der vesicula umbilicalis, dargestellt im menschlichen Embryo*. Göttingen, 1810. 4. — *Ueber die Natur, Erkenntniss und Heilung des schwarzen Staars*. Götting. 1811. 8. — *Grundzüge der Pathologie und Therapie des Menschen*. Jena, 1812. 8. — *Ueber das Wesen und die Bedeutung der Exantheme*. Jena, 1812. 4. — *Mémoire sur l'organisation des plantes*. Haarlem, 1812. 4. Przekład niemiecki: *Grundzüge der Anatomie der Pflanzen*. Jena, 1815. 8. — *System der Medicin*. Halle, 1817. 1819. 8. 2 Bde. — *System des Tellurismus oder thierischen Magnetismus*. Leipz. 1822. 8. 2 Bde. — *Elemente der Psychiatrik*. Breslau u. Bonn, 1855. 8.

Z lekarzy praktycznych zwolennikami filozofii natury byli nadto: Markus i Reil (p. w.), niemniej znani okulisci: J. Adam Schmidt Wirtembergeczyk, profesor w Wiedniu i Karol Himly z Brunswiku, profesor w Jenie i w Gietyndze.

Joh. Ad. Schmidt, *Lehrbuch der Syphilidoklinik*. Wien, 1810. 8. — *Handschriftlich hinterlassenes Lehrbuch der Materia medica*. Herausgegeben W. J. Schmitt. Wien, 1811. 8. — *Prolegomena zu der allgemeinen Therapie und Materia medica*. (Nachgelassenes Werk.) Wien, 1812. 8.

C. Himly, *Abhandlung über die Wirkung der Krankheitsreize auf den menschlichen Körper*. Braunsch. 1795. 8. Götting. 1801. 8. — *Abhandlung über den Brand der weichen und harten Theile; nebst einigen Grundzügen der medicinischen Theoria*. Göttingen, 1800. 4. — *Lehrbuch der praktischen Heilkunde*. Göttingen, 1807. 8. 1816. 8.

§ 187.

Główną przyczyną rychłego upadku filozofii natury było zbyt śmiałe, z nauki identyczności zaczerpnięte, przedsięwzięcie urzędzenia świata wedle prawideł skromnego rozumu ludzkiego. I stało się, jak mówi Hamann, że „filozofia natury, w następstwie przedrażnienia popędu do systematycznój twórczości

z ogólnej wiadomości możliwego przeobraziła się w ogólną niewiadomość rzeczywistego.”

Pomimo całej surowości, z jaką historia osądziła ten okres istnych „saturnalii” nauk przyrodniczych i marzycielstwa umysłów niepowołanych, w płodach którego nie masz ani śladu natury lub filozofii — nie podobna przecież zaprzeczyć, że okres ten posłużył do rozbudzenia najżywszego zapału do badań naukowych i zjawisk życiowych w oświeconych umysłach narodu niemieckiego. W dziedzinie nauk lekarskich zasługa filozofii natury polega głównie na tém, że medycyna teoretyczna uznana została za gałąź nauk przyrodniczych, praktyczna zaś za umiejętność służącą idealnym celom ludzkości.

Z upadkiem filozofii natury nastąpił okres reakcyjny, w którym wielu lekarzy i przyrodników, gromadząc chętnie pojedyncze „fakty” i „odkrycia” zapomniawszy zupełnie o wyższym stanowisku ogólnym i przewodniej idei a nawet brak ich po-czytywało za korzystny postęp, w następstwie czego zwolennicy materializmu nie wahali się z cynicznym zadowoleniem wskrzeszać wyrugowane już prostackie zasady ośmnastego wieku. Z przeciwieństwa panującego pomiędzy kierunkiem spekulacyjnym i empirycznym wynikło, jak mówi Erdmann to, że przyrodnicy pozbyli się wręcz filozofii a filozofowie z równym lekceważeniem odwrócili się od przyrodników, którzy wrzekomo dostarczyć mogli tylko tego, co drogą filozoficzną łatwiej i pewniej zdobyć było mogło.

Z tém większą przeto przyjemnością zaznaczyć należy uznaną powszechnie w naszym czasie konieczność określenia przedewszystkiem granic ludzkiego umysłu, i przekonanie, że najświetniejsze nabytki empiryczne poczytane być muszą jedynie za materiał do wyjaśnienia najwyższego zadania naukowego t. j. zrozumienia praw ogólnych. Nader korzystnie wpłynęły na to: wielkie zdobycze w dziedzinie fizyki, wykrycie prawidła stateczności siły i kierunek wskazany nauką descendencji. Jakoż najdzielniejsi z pracowników zwracają się do myśli dawno zapomnianych słów Schelling’a: „gdzie zapanuje usiłowanie zrozumienia przedmiotów przyrodniczych w ich odosobnieniu, tam marnieje nauka w rozległych przestrzeniach, tam zbierają się ziarenka piasku dla zbudowania wszechświata.”

Porów. bezstronny sąd o filozofii natury wypowiedziany przez Baer'a w rozprawie: *Zwei Worte über den jetzigen Zustand der Naturgeschichte*. Königsberg, 1821. 4. pp. 31; — nadto K. B. Reichert, *Rede zur Feier des 66sten Stiftungstages des K. med. Friedrich Wilhelms-Instituts in Berlin*, Berlin, 1860. 8, (pp. 24).

Bardzo jasno przedstawia E. Snay obecne stanowisko filozofii w rozprawie: *Darlegung des metaphysischen Fundamentalbegriffes*. Inaug.-Diss. Breslau, 1879. 8. (pp. 47).

Żywy ruch na polu filozoficzném, o którym napomknęliśmy w poprzedzających paragrafach, odbywał się wyłącznie prawie w krajach niemieckich. W Anglii i Francyi utrzymywała się ciągle nienaruszoną filozofia seazualistyczna; albowiem „pozytywizm” wyprowadzony przez Augusta Comte'a (repetytora paryskiej szkoły politechnicznój) z materializmu Cabanis'a (p. w.) równa się sensualizmowi w ograniczeniu filozoficznego rozbioru do przedmiotów świadomości empirycznój i w wykluczeniu wszelakiej wiedzy transcendentalnój, pomimo to że obok nauk przyrodniczych zajmuje się także pojęciami teologicznymi, etycznymi i socyalnymi. Cokolwiekbądź zaczyna niemniej i ta nauka utracić na znaczeniu w ostatnich czasach.

A. Comte, *Principes de philosophie positive, précédés de la préface, d'un disciple, par E. Littré*. Paris, 1868. 16. (pp. 208). — *Cours de philosophie positive*. 3me edit. avec préface de E. Littré: Paris, 1869. 8. 6 voll. — John Stuart Mill, *Aug. Comte and positivism*. Przekł. francuski: Paris, 1879. 8. Przekł. niemiecki Mill's Werke, Bd. 9. Leipz. 1875. 8. — Ferraz, *Étude sur la philosophie en France au XIXme siècle. La socialisme, le naturalisme, le positivisme*. Paris [Didier], 1877. 8.

§ 188.

Nauki przyrodnicze.

Oprócz dzieł wymienionych w I tomie porów. jeszcze nowsze: J. Chr. Poggendorf, *Geschichte der Physik*. Leipz. 1879. 8. Co do Chemii: Ad. Würtz, *Histoire des doctrines chimiques depuis Lavoisier jusqu'à nos jours*. Par. 1868. 8. Prz. niemiecki: Berlin, 1869. 8. — Loth. Meyer, *Die modernen Theorien der Chemie* n. s. w. Einleitung: *Geschichte der Chemie seit Berthollet*. 2te Aufl. Breslau, 1872. 8.

Olbrzymi postęp, jakim odznaczyły się w dziewiętnastym wieku nauki przyrodnicze w ogółności, a przede wszystkim naj-

bliżej nas zajmująca fizyka i chemia, objawił się bardzo wyraźnie także w nauce lekarskiej jużto bezpośrednio dostarczeniem mnóstwa nowych faktów, już też, co najważniejsza, w tém, że metoda ścisłego dochodzenia tam praktykowana, zastosowaną została w zupełności do medycyny.

Przeważną część pięknych nabytków w zakresie fizyki zawdzięczamy ścisłemu związkowi jej z matematyką; uległy jej ostatecznie nawet „istoty nieważkie”, dotychczas niedostępne dla wymierzania i obliczania. Wspaniałe odkrycia Faraday'a, Schweigger'a i Oersted'a wykazujące tożsamość magnetyzmu i elektryczności, uzupełnił Robert Mayer (25 List. 1814—20 Marca 1878) lekarz w Heilbronie nauką o stateczności siły, której światuemi zasadami posiłkuje się nowożytna fizjologia.

Stanowczy i arcy pomyślny zwrot w chemii dokonany został przez wprowadzenie badania ilościowego (następstwo teorii analitycznej), odkrycie prawa stöchiometrycznego Richter'a i wyprowadzenie z niego teorii atomistycznej Dalton'a, nakoniec przez ustalenie teorii elektrochemicznej Humphry Davy'ego. Właściwe znaczenie naukowe pozyskały wspomniane nabytki przez prace Bertholet'a w dziedzinie nauki o powinowactwie, głównie zaś, przez wprowadzenie do chemii metody matematycznej Berzelius'a.

Również bujnie jak chemia nieorganiczna rozrosła się także druga jej gałąź t. zw. organiczna, świeżo w naszych czasach przez Fourcroy'a podjęta, mianowicie od czasu, kiedy wykrycie organicznych pierwiastków pozwoliło i w tej części użyć także metody matematycznej. Chemia tym sposobem, łącząca się dotąd z medycyną jedynie przez farmacyą i toksykologią (pomijając zgubny wpływ jej na teorye lekarskie w ubiegłych wiekach), stała się jedną z najpożyteczniejszych podpór fizjologii. Dostyc będzie pod tym względem wspomnieć o pracach Andral'a i Gavarret'a, Becquerel'a i Rodier'a w hematologii, które w Niemczech znalazły naśladowców w Nasse'm (synu), Fr. Simon'ie itp.

Najbardziej atoli zasłużył się na tém polu wiekopomną pamięci Justus v. Liebig (8 Maja 1803—18 Kw. 1873), który pracami swemi z gruntu przekształcił naukę: o odżywianiu, oddechaniu i wytwarzaniu krwi.

J. v. Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*. 9te Aufl. Braunsch. 1875. 1876. 8. — C. Neubauer, *Liebig und dessen Bedeutung für die physiologische Chemie*. Vortrag in der Naturforscher-Versammlung zu Wiesbaden. Wiesbaden, 1873. — F. W. Beneke, *Just. Liebig's Verdienste um die Förderung der praktischen Medicin*. Rede. Kassel [Kay], 1875. 8. (pp. 24) — Th. L. W. v. Bischoff, *Ueber den Einfluss des Freiherrn Justus von Liebig auf die Entwicklung der Physiologie*. München [Frauz], 1875 (pp. 102) — M. v. Pettenkofer, *Zum Gedächtniss des Dr. Justus Freiherrn v. Liebig*. (Populäre Vorträge, 3tes Heft. Braunschweig, 1876. 8.)

Podobnie także połączyła się ściśle z fizyologią i botaniką (polegająca w starożytności i średnich wiekach na powierzchniowym opisaniu pożytecznych i szkodliwych roślin) przez ustalenie anatomii roślin pracami Malpighi'ego (p. str. 263) a jeszcze bardziej przez wynikłą z tej anatomii teorią celularną.

Nie mały wpływ wywarła również wskazana przez Humboldt'a nauka geografii roślin, połączona z medycyną przez geografją fizyczną i klimatologią.

Daleko luźniejszym dotychczas jest stosunek nauki lekarskiej do zoologii, która zaledwie przy wysokim rozwoju naukowej części swej t. j. anatomii porównawczej, zaczęła wpływać na fizyologią, a głównie na embryologią. Ze stanowiska zaś praktycznego związek botaniki i zoologii z medycyną stał się daleko ściślejszym i rozleglejszym od czasu wykrycia żyjątków pasożytnych.

§ 189.

Przedmioty lekarskie.

ANATOMIA.

Anatomia ogólna.

Bichat.

Najważniejszą przyczyną zupełnego niemal w naszych czasach przekształcenia umiejętności lekarskiej jest wprowadzenie przez Bichat'a anatomii ogólnej: od wykrycia krążenia krwi przez Harvey'a, najdonioślejszy z nabytków dla rozwoju nauki.

Anatomia ogólna jest płodem szkoły witalistycznej, którą z Montpellier na grunt paryski przeniósł już Borden. Główn-

nym przeciwnikiem kierunku rzezonego w Paryżu okazał się wydział lekarski, który wrogo usposobiony dla wszelkich innowacyi, trzymając się wiernie zasad Galen'a, potępiał zarówno naukę Paracelsa, opierał się w osobie Sylwiusza i Riolana rozwojowi anatomii, uznaniu nowej nauki krążenia krwi, jak w ośmnastym wieku odpychał od siebie naukę Stahl'a i Halle-r'a. W zamian zato wysoko cenioną była tu anatomia. W samym wydziale zajmował się nią pierwszorzędnym anatom Winslow (p. w.), członkowie zaś akademii chirurgicznój, na ich czele Jan Ludwik Petit i Antoni Louis (p. w.) pracowali równie gorliwie i zaszczytnie na tém polu. Jednocześnie gromadzili uczeni badacze jak Galvani, Volta, Lavoisier, La Place, Linné, Buffon niezliczone mnóstwo faktów we wszystkich gałęziach przyrodniczych, encyklopedyści rozsiewali po wszystkich warstwach ludności zasady materialistycznój szkoły, których skutki objawiły się w krwawych zapasach rewolucyjnych.

W owych to burzliwych czasach dokonywały się prace Bichat'a; jasno téż wybija się na nich piętno ówczesnej epoki.

Marie François Xavier Bichat (11 Listop. 1771—22 Lipca 1802) syn zdolnego lekarza w Thoirette (depart. Jura) odbywał kursa lekarskie w Montpellier, poczem pełnił jakiś czas obowiązki lekarza przy obłączeniu Tulonu, następnie w Hôtel-Dieu pod kierunkiem M. Ant. Petit'a (p. w.). W Paryżu zajmował się Bichat w r. 1791—1793 chirurgią pod przewodnictwem Dessault'a (p. w.), z którym poznał się przypadkowo a który używał go do pomocy tak przy zajęciach klinicznych i w praktyce prywatnój, jakoteż w pracach literackich. Wdzięczność swoją dla zgasłego nauczyciela okazywał Bichat w niesieniu pomocy wdowie.

Zawód profesorski rozpoczął Bichat, zwróciwszy się za poradą Chaus sier'a (p. w.) na pole fizyologiczne w r. 1797 prywatnemi wykładami anatomii, fizyologii eksperymentalnej i chirurgii, później także anatomii patologicznój, które zjednały sobie mnóstwo słuchaczy i najwyższe uznanie. W r. 1801 ofiarowano Bichat'owi posadę w Hôtel-Dieu, o którą przez skromność wcale się nie ubiegał; tu wykładał B. nadto farmakologią. Bichat założył wkrótce towarzystwo (*Société médicale d'émulation*), w którym przyjęli udział wszyscy lekarze postępowi paryscy. Obowiązki swe spełniał Bichat z taką gorliwością, że up-

w ciągu jednej zimy wykonał sześćset oględzin pośmiertnych a przez jakiś czas mieszkał i sypiał w sali sekeyjnój. Niez mordowana, przeciążająca praca wraz z nadużyciami, jak się zdaje, innego rodzaju, wycieńczyły do tego stopnia wątłe zawsze zdrowie Bichat'a, że już po dwóch latach zakończył to krótkie a wiekopomnymi zdobyczami przepełnione życie w skutek „złośliwój gorączki gniluój”.

Z ważniejszych prac literackich Bichat'a (wszystkie wykonane w przeciągu czterech lat) wymieniamy następujące: *Mémoire sur la membrane synoviale des articulations* (w: *Mémoires de la société médicale d'émulation*, vol. II.) — *Dissertation sur les membranes et sur leurs rapports généraux d'organisation*. (tamże) — *Traité des membranes en général et de diverses membranes en particulier*. Paris, an VIII. [1800.] 8. 1802. 8. 1816. 8. 1827. 8. (wyd. Magendie'go.) Prz. niemiecki: Tüb. 1802. 8. — *Recherches physiologiques sur la vie et la mort*. Paris, 1800. 8. 1802. 8. 1805. 8. 1822. 8. 1824. 8. (z licznymi dodatkami Magendie'go.) 1844. 8. 1855. 8. 1859. 8. 1862. 8. Prz. niem. Dresden, 1802. 8. Kopenhagen, 1802. 8. (von C. H. Pfaff.) Prz. angielski: Lond. 1815. 8. — *Anatomie générale, appliquée à la médecine*. Paris, 1801. 8. 1813. 8. 1819. 8. 1821. 8. 1831. 8. (Blainv.) Prz. niem. C. H. Pfaff. Leipz. 1802. 1803. 8. Prz. holend.: Amsterdam, 1825. 8. — Do tego F. A. Bécclard, *Additions à l'anatomie générale de X. Bichat*. Paris, 1821. 8. Prz. niem.; Leipzig, 1823. 8. Po śmierci autora wydano: *Traité d'anatomie descriptive*. Continué par F. R. Buisson. Nouv. édit. cont. par Ph. J. Roux. Paris, 1819. 8. 5 voll. — *Anatomie pathologique, dernier cours de X. Bichat, publié avec une note sur la vie et les travaux de Bichat*, par F. G. Boisseau. Par. 1825. 8. Prz. niem. Leipz. 1827. 8. — *Oeuvres*. Par. 1832. 8. — Porów. Corvisart, *Notice sur X. Bichat*. Par. 1802. 8., głównie zaś Roux, *Boyer et Bichat*. Par. 1851. 8. — Flourens, *Journ. des savans*, 1855—1856. — Gottstein, w *Günsburg's Archiv für klinische Medizin*, VIII, 241 ss.

§ 190.

Nauka Bichat'a opiera się w zupełności na zasadach szkoły witalistycznej, w której odebrał wykształcenie naukowe. Pierwszą pobudką do prac jego, były, jak sam wyznaje, pisma Pinel'a.

„Le citoyen Pinel a établi, d'après ces principes, un judicieux rapprochement entre la structure différente et les différentes affections des membranes. C'est en lisant son ouvrage, que l'idée de celui-ci s'est présentée à moi.” (*Traité des membranes*. Paris, an VIII. p. 4.)

Nie mniej atoli silny wpływ na umysł jego wywarła ściśle anatomiczna metoda Dessault'a. W przekonaniu, że przypuszczalna siła tajemnicza nie zdoła objaśnić zjawisk życiowych, stawia sobie Bichat za cel: postępowanie we fizyologii drogą od dawna w naukach przyrodniczych przyjętą, t. j. wykazanie, że sprawy życiowe są bezpośrednim wynikiem własności ciał organicznych.

„Le rapport des propriétés comme causes avec les phénomènes comme effets est un axiome presque fastidieux à répéter aujourd'hui en physique, en chimie, en astronomie etc. Si cet ouvrage établit un axiome analogue dans les sciences physiologiques, il aura rempli son but.” (*Anat. générale, Préface.*)

Do osiągnięcia zamierzonego celu służyć ma autorowi połączenie metody Borden'go z metodą Haller'a i Spallanzani'ego, mianowicie: postrzeżenie oparte na analizie i eksperymencie.

„Toute doctrine des forces vitales ne peut jamais être qu'une série de données fondées sur l'observation. Indiquer les phénomènes, s'abstenir même souvent de rechercher la connexion qu'ils ont entre eux, c'est presque toujours ici ce que nous avons à faire.” (*Traité des membranes, p. 107.*)

„Dans l'état actuel de la physiologie l'art d'allier la méthode expérimentale de Haller et de Spallanzani aux vues générales et philosophiques de Borden me paraît devoir être celui de tout esprit judicieux”. (*Recherches sur la vie et la mort. Préface.*)

Bez względu na to postanowienie zasady witalistyczne były tak silnie zakorzenione w umyśle Bichat'a, że myśl dopięcia swego zamiaru na podstawie fizykalnego i chemicznego dochodzenia tkanek organicznych odsuwa autor stanowczo, holdując przeciwie zasadzie, że zjawiska jestestw żyjących różnią się całkiem od objawów w ciałach martwych spotykanych: temi rządzą prawidła fizykalne, tamtemi życiowe.

„Dans les corps organisés l'esprit des théories doit être tout différent de l'esprit des théories appliquées aux sciences physiques. Il faut dans celles-ci, que tout phénomène soit rigoureusement expliquée. — — Au contraire toute explication physiologique ne doit offrir que des aperçus, des approximations. Elle doit être vague, si je puis me servir de ce terme. Tout calcul, tout examen des proportions des fluides les uns avec les autres, tout langage rigoureux doivent en être bannis, parce que nous connoissons encore si peu les lois vitales; — — leurs résultats généraux seuls et la comparaison de

ces résultats les uns avec les autres doivent nous occuper." (*Anat. générale*. I. 535.)

Główne zasady swe wypowiada Bichat w dziele później wydaném *Traité de la vie et de la mort*. W przekonaniu Bro wn'a było życie stanem wymuszonym bodźcami zewnętrznymi; Bichat widzi w życiu czynność źródłową, samodzielną. Dziwném atoli jest to, że w tłumaczeniu pojęcia życia zwraca się autor do określenia śmierci, a nie samego życia; śmierć jest zdaniem Bichat'a sprawą właściwie czynną — życie zaś bierną tylko, odporną: „La vie est l'ensemble des fonctions, qui résistent à la mort.” Jasną jest przeto, że taki pogląd otwiera obszerne pole wyobrażeniom teleologicznym.

Zasadniczymi własnościami ciał żyjących są: czulość i kurczliwość. W roślinach, których czynność życiowa ogranicza się na rośnięciu, odżywianiu i rozmnażaniu („Vie de nutrition, organique”) pozostają te własności na najniższym stopniu rozwoju: „sensibilité organique, contractilité organique”. W królestwie zwierzęcém doskonalą się one stopniowo i wyraźnie dochodząc do godności „zwierzęcej czulości i kurczliwości” i stają się pośredniczącym łącznikiem żyjących ze światem zewnętrznym („vie de relation”). Pomimo to nawet i u zwierząt zachowuje się własność czulości i kurczliwości w tkankach sfery wegetacyjnej na stopniu „organicznym” właściwym roślinom i przez stopniowe tylko kształcenie się rozwijają się na czulość i kurczliwość zwierzęcą; na téj zasadzie rozdziela Bichat i w zwierzętach także: czucia i ruchy świadome i nieświadome (dowolne i mimowolne), których źródło leży w mózgu, rdzeniu i w nerwie sympatycznym.

Zjawiskom życia zwierzęcego pośredniczą głównie części stale ciała, mianowicie tkanki w skład organów wchodzące.

„Il est évident, [que la plupart des organes étant composés de tissus simples très différens, l'idée de la vie propre ne peut s'appliquer qu'à ces tissus simples et non aux organes eux-mêmes”. *Anatomie générale*, I. p. LXXXIII.)

Ciecze służą zdaniem Bichat'a jedynie do pobudzenia tkanki. Wprawdzie mogą ciecze stać się przyczyną choroby, wszakże objawy jęj występują zawsze tylko w tkankach stałych.

W późniejszych pracach jednak uznaje autor w zupełności jednostronność wyrzeczonych dopiero zasad.

Bardzo poważne stanowisko w nauce Bichat'a zajmuje pojęcie sympatyj, która również wypływa nie tyle z powinowactwa organów pomiędzy sobą, ile raczej z analogii tworzących je tkanin; zastrzega wszakże autor wyraźnie, że wyraz „sympatyja” bywa częstokroć pokrywką naszej niewiedomości.

„Sympathie, mot heureux, qui sert de voile à notre ignorance sur les rapports des organes entre eux”. (*Anat. génér.* II. 284.)

§ 191.

Właściwą wszakże zasługą Bichat'a stanowią nie tyle wygłaszane przezeń teorye w wielu punktach nieuzasadnione, ile raczej jego prace anatomiczne. W każdym wierszu pism jego spotykamy dowód niezrównanej pilności, jaką autor odznaczał się przy rozbiórce trupów, opisie preparatów, zmian w tkaninie wywołanych przez suszenie, macerowanie, gotowanie, gnicie, działanie gazów, kwasów, alkaliów etc., niemniej przy doświadczeniach na zwierzętach żywych. Dziwną jednak wydać się musi okoliczność, że Bichat badaniom mikroskopowym, przy pomocy których nauka jego właściwie dopiero ustaloną została, bardzo małą tylko przypisywał wartość. Zdanie swe opiera autor na dowodzeniu, że w badaniach drobnowidzowych przeważają zbyt często pojęcia podmiotowe i złudzenia, jako też, że zamiar zbadania samych pierwiastków anatomicznych, jest również niebezpiecznym, jak usiłowanie wysledzenia ostatnich przyczyn w sprawach fizyologicznych.

Narzędzia mikroskopowe nazywa Bichat „espèce d'agens, dont la physiologie et l'anatomie ne me paroissent pas d'ailleurs avoir jamais retiré un grand secours, parce que qu'on regarde dans l'obscurité, chacun voit à sa manière et suivant qu'il est affecté”. (*Traité des membranes*, p. 32.)—Mówiąc o sprzeczności zdań różnych autorów co do mikroskopowej budowy mięśni, pisze Bichat: „Commençons à étudier la nature là ou elle commence à tomber sous nos sens. Je compare les recherches anatomiques sur la structure intime des organes aux recherches physiologiques sur les causes premières des fonctions. Dans les unes et les autres nous sommes sans guide, sans données précises et exactes: pourquoi donc nous y livrer?” (*Anat. gén.* II. 233)

Prace anatomicznej i fizyologicznej treści zawarte są głównie w dwóch dziełach mianowicie: *Traité des membranes* i *Anatomie générale*, w których znajdujemy dokładny opis budowy, fizykalnych i żywotnych własności opisywanych tkanek, ich rozwoju, zachowania się w rozmaitych porach życia, niemniej ważniejszych zmian patologicznych.

W dziele *Traité des Membranes* rozdziela autor błony na: śluzowe (bł. śl. narządu trawienia i moczopłciowego), surowicze i włókniste, obok tego surowiczo-śluzowe i włóknisto-śluzowe; klasyczny mianowicie spotykamy opis błon „stawomażnych” (m. *synoviales*) dotąd całkiem zaniedbanych, w stanie prawidłowym i patologicznym. Błonom włóknistym przypisuje B. (wbrew Hallerowi) czułość przynajmniej w stanie chorobnym, dla wykazania której posiłkował się doświadczeniami, jak: sztucznego zwichnięcia stawów, wyciągania itp. W rzędzie błon nie dających umieścić się w wspomnianym podziale zamieszcza Bichat: wewnętrzną i środkową błonę naczyniową, wewnętrzną błonę kostną, tęczówkę i naczyniówkę. W dodatku rzeczzonego dzieła opisuje autor bł. pajęczą, która zdaniem jego, przydłuża się do komór mózgowych,— i bł. stawomażne, których wydzielinę pozytywno dotąd za wytwór gruczołów wykrytych rzekomo przez Clopton Havers'a w pobliżu stawów. Dzieło kończy się bardzo szczegółowym opisem rozmaitych stawów.

W dziele *Anatomie générale* rozdziela Bichat tkanki, czyli „systemata” ogólne, spotykane we wszystkich organach, i szczegółowe. Do pierwszego rzędu zalicza: 1) system tkanki komórkowatej; 2) system nerwów zwierzęcych (mózgodzeniowych); 3) s. nerwów organicznych (współczulnych); 4) tętnice; 5) żyły; 6) naczynia włosowate; 7) naczynia wypacające; 8) n. limfatyczne. W drugim rzędzie pomieszcza; 9) kości; 10) rdzeń kostny; 11) chrząstki; 12) system włóknisty; 13) chrząstko-włókniste; 14) mięśnie; 15) bł. śluzowe; 16) bł. surowicze; 17) bł. stawomażne; 18) gruczoły; 19) skórę; 20) naskórek; 21) tkankę rogową i włosy.

Badanie wszystkich tkanek odnosi się do dwóch rodzajów właściwych im własności, mianowicie: 1) utrzymujących się jakiś czas po śmierci (*propriétés de tissu*): rozciągliwość, kurczliwość i własność niektórych tkanek fałdowania się pod wpływem pewnych wrażeń, marszczenia się itp. („*racornissement, crispement*”); 2) własności żywotnych: czułość i (żywotna) kurczliwość.

Z nieobliczonego mnóstwa rezultatów, do których doprowadziło Bichat'a naukowe dochodzenie, wspomnimy tu tylko o najważniejszych.

1. Tkanka komórkowa składa się z „włókien” (połączonych może z naczyniami wypacającymi i chłonącymi) i komórek zawierających w sobie tłuszcz, surowicę etc.; tworzy ona podstawę utkania („canevas”) wszystkich organów, mianowicie błon. Liczne dochodzenia podjęte przez autora dla zbadania znaczenia tk. komórkowej w sprawie zablźnienia ran, powstawania guzów nowotworowych, polipów, torbieli itp. pomieszczone są po części w „Anatomii ogólnej”, po części w „traktacie o błonach”.

2. Co do układu nerwowego znajdujemy w pracach Biehat'a; najdokładniejszy opis organów ośrodkowych, początku i przebiegu nerwów, ich połączeń, sposobu zakończenia (całkiem dotąd nieznanego) w organach, onerwni (Neurilema), istoty rdzeniowej nerwów, powrotu przewodnictwa po przecięciu nerwów, co zdaniem autora uskutecznia się przez nowotworzenie tk. komórkowej i odłożenie w niej substancji rdzeniowej przy pośrednictwie onerwni; — opisanie nerwu sympatycznego (niezawisłego od układu mózgo-rdzeniowego), jego organów ośrodkowych (zwojów), rozgałęzień i czynności. Ważnym wynikiem dochodzeń Biehat'a było postrzeżenie, że drażnienie zarówno zwojów jak gałęzi n. sympatycznego nie objawia się ani czułością ani widocznymi ruchami.

3. W dziale o układzie naczyniowym podaje autor opis krążenia tętniczego i żylnego. Włókna mięśniowe znajdują się tylko na początku ścian wielkich naczyń. — Opis bł. naczyniowej wewnętrznej (T. intima); zachowanie się jej przy zranieniu, podwiązaniu itp. Wpływ serca na krążenie krwi ogranicza się do wpływu na tętno i żyły; w naczyniach włosowatych miejsce tego wpływu zastępuje własność toniczna; pojemność układu naczyniowego. — Opis naczyń krążenia płucnego; żyła wrotna; wątroba i wykazanie niedostateczności znajomości o czynności jej — Układ naczyń włosowatych. Zapalenie; istotną przyczynę jego stanowi podrażnienie tkanki; przekrwienie etc. jest następstwem drażnienia. Rozmaitość sprawy zapalnej w poszczególnych tkankach. Utkanie naczyń włosowatych; prawdopodobna rozmaitość ich w niektórych. Naczynia włosowate są miejscem wytwarzania ciepła, albowiem w nich oswobadza się pierwiastek ciepłikowy („carolique”) wzięty przez oddechanie. — Naczynia wypacające (źródło tłuszczu, surowicy, stawomazi, rdzenia) są prawdopodobnie przydłużeniami nacz. włosowatych. Opis przesieków, krwotoków etc. — Układ chłonący: naczynia limfatyczne, gruczoły.

4. Układ kostny, rdzeniowy, zęby. W tym rozdziale opisuje autor także rozmaite rodzaje stawów, tworzenie się kostniny itp.

5. Układ chrząstkowy i włóknikowo-chrząstkowy. Opis powięzi, więzów, okostnój, o której to ostatniej mówi B. że nie wpływa bynajmniej na odżywianie kości. Następuje opis ochrzęstnej, torebek włóknistych, ścięgna i ich pochewek.

6. W rozdziale o mięśniach zawierającym dokładną histologią i fizyologią pomienionych organów, spotykamy zadziwiające bogactwo najdrobniejszych wiadomości histologicznych, oraz najbystrzejszych doświadczeń fizjologicznych, odnoszących się mianowicie do wpływu nerwów na czynność mięśni. Szczególną baczność zwraca autor na zagadkowe dlań jeszcze „irradiations sympathiques”, na zasadzie których objawia się częstokroć związek pomiędzy organami najbardziej od siebie oddalonymi. W sprawie „dra-

żliwości" przyłącza się Bichat na zasadzie doświadczeń własnych do przekonań Haller'a. — W traktacie o mięśniach „sfery organicznój" (przewód kiszkowy, serce, naczynia, macica) zasługują na uwagę przedewszystkiem doświadczenia o skutkach przecięcia nerwu błędnego.

W czwartej części Anatomii ogólniej powtarza się w ogólności co do błon rzecz traktowana w pracy „o błonach"; nadto opisuje tu autor gruczoły (wątrobę, nerki itp.), skórę, naskórek, nabłonek bł. śluzowych (który zdaniem B. znajduje się tylko przy zewnętrznych ujściach błon), paznogie i włosy.

W pracy p. t. *De la vie et la mort* przedstawia autor — oprócz zdań powyżej wspomnianych — liczne doświadczenia odnoszące się do rozmaitych rodzajów śmierci, mianowicie do wpływu porażenia serca, płuc i mózgu na inne organa itp.

Najgodniejszą uwagi jest ta okoliczność, że Bichat pojmuje bardzo dokładnie wartość podejmowanych doświadczeń dla anatomii patologicznój i znaczenie tejże gałęzi dla przekształcającej się w nowym kierunku całej nauki lekarskiej. Będziemy mieli sposobność wykazać poniżej, że prace jego wywarły najpierwszy i najsilniejszy wpływ nie na anatomów, ale właśnie na lekarzy, i przyczyniły się najbardziej do postępu w kierunku wskazanym przez Broussais'go, Corvisart'a, Laënnec'a.

„Il me semble que nous sommes à une époque, où l'anatomie pathologique doit prendre un nouveau essor. — — La médecine fat long-temps repoussée du sein des sciences exactes; elle aura droit de leur être associée au moins pour le diagnostic des maladies, quand on aura partout uni la rigoureuse observation, l'examen des altérations qu'éprouvent nos organes. Cette direction commence à être celle de tous les esprits raisonnables; elle sera sans doute bientôt générale. Qu'est l'observation, si on ignore là où siège le mal." (*Anat. génér* I. p. XCIX.)

Z rzędu ważniejszych wyników patologicznych, do których doszedł Bichat, wyszczególniamy następujące:

1. Każda tkanka może sama przez się i dla siebie ulegać zmianie patologicznój.

2. Zmiany patologiczne wywołane chorobą pewnej tkanki w jednym organie, występują w innych organach, gdzie jest ta sama tkanka, w tój samój formie.

3. Objawy występujące w chorobie pewnego organu wynikają ze zmian zachodzących w tkankach danego organu.

4. Źródło „sympatyj” leży nie tyle w powinowactwie organów ile w powinowactwie składających je tkanek.

Z równą bacznością zastanawia się autor nad wypadkiem swoich doświadczeń odnoszących się do zakresu farmakologii; pomimoto nie udaje się Bichat'owi wyszukać nowych zasad farmakologicznych i ostatecznie rozdziela lekarstwa sposobem Brown'a na środki działające w kierunku stenii i astenii.

Stanowisko Bichat'a w historyi medycyny przedstawia się jasnym. Zadaniem jego było rozprzestrzenienie nauki Haller'a ograniczonej do układu mięśniowego, na wszystkie tkanki zwierzęce w ogólności. O ile Bichat do spełnienia rzeczzonego zadania przystępuje ze stanowiska witalistycznego, o ile częstokroć ośmiela się z własności żywych tkanek wyprowadzać wnioski na budowę ich i lekceważy sobie badania mikroskopowe, o tyle wyżej od niego stoi Haller. Z powodu atoli, że Bichat zrozumiał i ocenił w zupełności znaczenie anatomii ogólnej, że utrwalił znajomości mikroskopicznej strony jej we wszystkich ważniejszych punktach, przysłużyła mu zaszczyt założyciela tej gałęzi nauki naszej, na której opiera się tegoczesna i przyszła fizjologia i patologia, t. j. histologii.

§ 192.

Anatomia opisowa.

Włochy.

W pierwszych dziesiątkach lat bieżącego wieku zaniedbano uprawy anatomii opisowej we wszystkich krajach, a najbardziej we Włoszech i Niemczech. Tłumaczy się to poniekąd świetnymi na tém polu nabytkami ostatniego okresu ośmnastego stulecia np. przez prace Sommering'a (str. 506), które na dłuższy czas potrzeby nauki zaspakajały; główną jednak przyczyną owego zaniedbania była gorliwość, z jaką lekarze zajęli się w tym czasie teoryjami lekarskimi, mianowicie nauką Brown'a i wynikającymi z niej szkołami. Tém jawniejsz za to wystąpiły w późniejszych dziesiątkach postępy w anatomii pod wpływem badań drobnowidzowych, które wszystkim gałęziom naszej wiedzy tyle pożytecznych przyniosły korzyści.

Mikroskopem posługiwali się od czasu *Harvey'a* wszyscy anatomowie i fizyologowie, prawdziwe jednak korzyści wypłynąć z tego mogły dopiero w czasie, kiedy fabrykacya mikroskopu przy pomocy dzielnych sztukmistrzów doprowadzoną została do dzisiejszej doskonałości. Pierwszy krok na tej drodze postawił jeniałny *Fraunhofer* w Monachium sporządzeniem mikroskopu achromatycznego. Nową epokę w zakresie badań drobnowidzowych z pomocą takowego wydoskonalenia rozpoczynają naturaliści: *Döllinger*, *Oken*, *Treviranus* i *Kieser* uczniowie i zwolennicy nauki *Schelling'a*.—Późniejsze postępy i ulepszenia dokonane na tém polu przez fabrykantów różnych narodowości, w liczbie których nie mało jest niemieckich, znane są powszechnie.

Por. przytoczone na str. 257 dzieło *Harting'a*.

Z pomiędzy włoskich anatomów należących do ostatnich dziesiątków lat 18-go i pierwszych 19-go wieku, o których mówiliśmy wyżej (jak *Caldani*, *Cotugno*, *Malacarne*) wspomnieć wypada o dwóch tylko, jakkolwiek bardzo zasłużonych anatomach jakoto:

Paolo Mascagni rodem z *Casteletto* przy *Sienie* (1752—19 Paźd. 1815), od r. 1774 profesor w *Sienie* po śmierci nauczyciela swego ociemniałego *Tabarini'ego*, od r. 1801 (po jednorocznym pobycie w *Pizie*) profesor we *Florencji* przy szpitalu *S. Maria nuova*, autor znakomitych prac o naczyniach limfatycznych u zwierząt wszystkich klas, autor anatomii dla artystów, i wielkich stalorytów przedstawiających całą anatomię porównawczą; ostatnie dwa dzieła wydane po śmierci autora. Przy ówczesnej niedostateczności metody nastrzykiwania naczyń i niedokładności drobnowidzów nie mogły, jak łatwo zrozumieć, prace *Mascagni'ego* wydać wiernych rezultatów, jakóż z rycin jego wypadło, że całe ciało, nawet naskórek, zęby, włosy i paznogie składają się z naczyń limfatycznych.

Paul Mascagni, *Prodrôme d'un ouvrage sur le système des vaisseaux lymphatiques*. Sienne, 1784. 4. (z 4 tablicami in fol) — *Vasorum lymphaticorum corporis humani historia et iconographia*. 1787. f. (z 41 tabl. in fol.). — Tekst łaciński bez rycin; *Senis*, 1795. 8; włoski: *Colle*, 1816. 8.. Przekład niemiecki *Ludwig'a* z dodatkiem niektórych rycin: *Leipzig*, 1789. 4. — *Anatomia per uso degli studii di scultura e pittura*. *Firenze*, 1816. f

(z 15 miedziorytami). — *Prodrómo della grande anatomia, pubblicata da Fr. Antommarchi*. Firenze, 1819. f. (z 20 miedziorytami przedstawiającemi budowę ciała ludzkiego w porównaniu z budową zwierząt i roślin). To samo dzieło poprawione co do tekstu z gorszemi jednak tablicami wydał T. Farnese. Milano, 1821. 8. (z 48 tablicami 4.). — *Anatomia universa XLIV tabulis aeneis juxta archetypum hominis adulti accuratissime repraesentati* — stud. Andr. Vacca-Berlinghieri, Jac. Barzellotti et Joann. Rosini. Pisis, 1823—1832. f. (z 90 rycinami in fol.). Toż samo dzieło w języku francuskim z litograficznemi kopijami miedziorytów Mascagni'ego i tekstem Antommarchi'ego wydał le Comte de Lasteyrie, Paris, 1823—1826. f. (z 90 tablicami). — Por. T. Farnese, *Elogio del celebre anatomico Paolo Mascagni, Toscano*. Milano, 1816. 8. — Bliższe szczegóły p. Choulant. *Geschichte der anatomischen Abbildung*, 143 ff.

Antonio Scarpa rodem z Motta w Marchii Trewizańskiej (13 Cz. 1747—31 Paźdz. 1832), jedna z najświetniejszych osobistości historii medycyny zwłaszcza w zakresie anatomii i chirurgii. W anatomii kształcił się Scarpa u Morgagni'ego w Padui, w chirurgii był jego nauczycielem Riviera w Bolonii. Scarpa był profesorem obydwóch przedmiotów najprzód w Modenie, następnie po kilkuletnich podróżach podejmowanych po części w towarzystwie Volt'y, znowu od 1783 do 1796, gdzie odmówił przysięgi wieczności francuzom, nakoniec od r. 1805 aż do śmierci w Pawii, dokąd powołał go Napoleon. — Scarpa zajmował się przeważnie dochodzeniem budowy kości, nerwów, organów wzroku i słuchu. Prace jego odznaczają się wielką starannością poszukiwań i jasnością opisu, cechującą od czasów Albina badania wszystkich ważniejszych anatomów i mogą poniekąd dotychczas służyć za wzór do naśladowania.

Ant. Scarpa, *De structura fenestrae rotundae auris et de tympano secundario anatomicae observationes*. Mutinae, 1772. 8. — *Anatomicarum annotationum liber primus, de nervorum gangliis et plexibus*. Mutinae, 1779. 4. Tic. reg. et Mediol. 1792. 4. — *Anatomicar. annotat. liber II. de organo cl-factus praecipuo deque nervis nasalibus interioribus e pari quinto nervorum cerebri*. Tic. reg. 1785. 4. Tic. reg. et Mediol. 1792. 4. — *Anatomicae disquisitiones de auditu et olfactu*. Tic. 1789. f. Mediol. 1795. f. Przekł. niemiecki (Schreger'a); Nürnberg, 1800. 4. — *Tabulae neurologicae ad illustrandam historiam anatomicam cardiacorum nervorum, noni nervorum cerebri, glossopharyngaei et pharyngaei ex octavo cerebri*. Tic. 1794. 4. f. (Główne dzieło anatomiczne autora). — *De penitiori ossium structura commentarius*. Lips. 1799. 4. Przekł. niem. Leipzig, 1800. 4. Nowe wydanie przerobione: *De anatomia et pathologia ossium commentarii*. Tic. 1827. 4. Przekład angielski: London, 1830. 8. — Do wszystkich dzieł przyłączone są ryciny i wszystkie z wy-

jątkiem dwóch dzieł ostatnich, rysowane są przez autora a rytowane po większej części przez słynnego Faust. Anderloni'ego. — Por. *Eloge de Scarpa* w Pariset'a *Histoire des membres de l'acad. royale de méd.* Par. 1845. 8. II. p. 149—192. — O tablicach Scarpy mówi Choulant (*Geschichte der anat. Abbildung*, 128): „anatomiczne tablice Sc. są wzorem wierności anatomicznej pod względem rozmaitości tkanek, prawidłowości form i elegancyi rytowniczej, i stoją na równi z tablicami Sümmering'a, a przewyższają takowe pod względem rytownictwa.”

§ 193.

Francya.

Uprawa anatomii opisowej zaniedbaną została także we Francyi pod przeważającym wpływem kierunku witalistycznego a następnie „szkoly fizyologicznej” Broussais'go. — W rządzie francuskich anatomów pierwszych dziesiątków lat naszego wieku zajmuje pierwsze miejsce zuany również z prac na polu chirurgii (o zapaleniu żył) profesor paryski Gilbert Breschet urodzony w Clermont-Ferrand (7 Lipca 1784—10 Maja 1845), który zajmował się przeważnie dochodzeniem naczyń limfatycznych i żylnych, budową ucha i embryologią.

Gilb. Breschet, *Essais sur les veines du rachis; recherches sur la formation du cal; considérations et observations anatomiques et pathologiques etc.* Paris, 1819. 4. — *Recherches sur le système veineux et spécialement sur les canaux veineux des os.* Paris, 1827—1830, f. (Niedokończzone). — *Histoire des phlegmasies des vaisseaux ou de l'angite.* Paris, 1829. 8. — *Etudes anatomiques, physiologiques de l'oeuf dans l'espèce humaine et dans quelques unes des principales familles des animaux vertébrés.* Paris, 1833. 4. — *Mémoires chirurgicaux sur différentes espèces d'aneurismes.* Paris, 1834. 4. — *Le système lymphatique, considéré sous les rapports anatomique, physiologique et pathologique.* Par. 1836. 8. — *Recherches anatomiques et physiologiques sur l'organe de l'ouïe et sur l'audition dans l'homme et les animaux vertébrés.* 2me édit. à laquelle on a ajouté l'histoire du plexus nerveux du tympan. Paris, 1836. 4. — i wiele innych prac. — H. Royer-Collard, *Hommage à la mémoire de Breschet* (*Gaz. des hopitaux*, 1845. No. 131.) — E. Pariset, *Hist. des membres de l'acad. de méd.* II. 601—608.

Niemniej zdolnym badaczem był Isidore Saint-Hilaire z Etampes (Seine et Oise) (25 Kwietnia 1772—19 Czerw. 1844) profesor przy paryskim muzeum przyrodniczym, którego prace odnoszą się głównie do anatomii i teratologii.

Geoffroy Saint-Hilaire, *Histoire générale et particulière des anomalies de l'organisation chez l'homme et les animaux*, — — —, *les lois et causes des monstruosités, ou Traité de Teratologie*. Paris, 1832—1836. 8. 3 voll. avec Atlas. — Dubois d'Amiens, *Éloge de Geoffroy St. Hilaire*. *Mém. de l'acad. de méd.* vol. 24. p. 1. — Dumas, *Revue scientifique*. Paris, 1875. 7. Dec. — Pariset, l. c. II. 592—597.

Pierre Nicolas Gerdy rodem z Loches (Depart. de l'Aube) (1 Maja 1797—18 Marca 1856) w r. 1848 członek konstytuancy, gorliwy zwolennik szkoły witalistycznej, znany chirurg, zasłużył się pracami nad pochewką mięśniową i anatomiczném dziełem dla artystów.

P. N. Gerdy, *Essai d'analyse des phénomènes de la vie*; najpierw w *Journal complémentaire des sciences médicales*, 1821; wyd. drugie Paris, 1823. 8. — *Physiologie médicale didactique et critique*. Paris, 1830. 8. — *Traité de l'anatomie des formes appliquée aux beaux arts et a la chirurgie* Paris, 1829. 8. avec Atlas in fol. 1830. 8. Prz. niemiecki: Weimar, 1831. 8. — Por. Choulan t. *Geschichte der anatomischen Abbildung*, S. 168. — *Traité des bandages et des pansements*. Ostat. wyd. Par. 1837. 1840. 8. 2 voll. Prz. niem. Leipz. 1829. 8. — *Résumé des principales recherches d'anatomie, de physiologie, de chirurgie etc.* Par. 1843. 8. (pp. 70.) — *Physiologie philosophique des sensations et de l'intelligence*. Paris, 1846. 8. — *Chirurgie pratique complète*. Paris, 1851—1855. 8. 4 voll. (Czwarty tom napisał brat antora Vulfranc G.) — *Mélanges d'anatomie, de physiologie et de chirurgie*. Publiés par Paul Broca et Beaugrand. Par. —. 8. 2 voll. — P. Broca, *Éloge de Gerdy*. (*Bulletin de la société de chirurgie*, 1856). — Por. Béclard, *Notices et portraits*. Paris, 1878. 8. p. 98—136.

Oprócz tych wspomnieć należy jeszcze o kilku anatomach, którzy przysłużyli się opracowaniem podręczników anatomicznych, do których należą: Pierre Auguste Béclard z Angers (12 Paźd. 1785—17 Mar. 1825) znakomity i wszechstronny profesor anatomii w Paryżu — bracia Cloquet: Hippolit Cl. (17 Maja 1787—3 Mar. 1840) profesor anatomii w Paryżu, i Juliusz (ur. 16 Grud. 1790) profesor chirurgii tamże.

P. A. Béclard, *Éléments d'anatomie générale*. Paris, 1823. 8. 1826. 8. Z dołączeniem *Notice sur la vie et les ouvrages de Béclard*, Ollivier. 4-me edit. Paris, 1865. 8. Z dodatkami J. Béclard. Prz. angielski R. Knox. Edinb. 1830. 8. — P. A. Béclard wydawał także *Nouveau Journal de médecine etc* Paris, 1818—1826. 8. 16 voll.

H. Cloquet, *Traité d'anatomie descriptive*. Par. 1815. 8. 4me éd. Paris, 1828. 8. 2. voll. Prz. ang. R. Knox: Edinb. 1826. 8. — *Traité complet de l'anatomie d'homme*. Z licznemi miedzioryt. Paris, 1825. 8.

J. Cloquet, *Anatomie de l'homme, publié par de Lasteysrie*. Paris, 1821. f 5 voll. avec 100 planches in 3 voll. — *Manuel de l'anatomie descriptive du corps humain*. Z tablic. litograf. Paris, 1825. 4. Prz. angielski: Boston, 1827. 4.

§ 194.

Anglija.

Bardzo gorliwie zajmowali się anatomią lekarze w Anglii, gdzie mniej pochopnie jak w innych krajach uwodzone się przemijającymi teoryjami. Przyczyniła się do tego jeszcze i ta okoliczność, że tam wszyscy chirurdzy byli zarazem zdolnymi a niekiedy nawet bardzo znamienitymi anatomami, tudzież że częstokroć w Anglii (podobnie jak w niektórych uniwersytetach niemieckich np. Gietyndze i Halli) profesor chirurgii wykładał także anatomię.

Wielki niedostatek trupów do ćwiczeń anatomicznych w Anglii był powodem powstania obmierzłego rzemiosła „rezurekcyonistów” ukróconego dopiero w r. 1832 aktem: *Act for regulating schools of anatomy*. (*Statutes of the united kingdom*, 1832. vol. XII, p. 891). — Członkowie niecnego stowarzyszenia tego znani już byli ze swej czynności w ósmym wieku za czasów Monro'a (p. str. 498), a w dziewiętnastym doprowadzili rzemiosło do punktu kulminacyjnego, co dawało powód do częstych zaburzeń ludowych i zamachów na zakłady anatomiczne a nawet na życie profesorów anatomii; stali oni bowiem nie tylko w związku z posługaczami trupiarni, grabarzami itp. ale prowadzili nadto istny handel z dostawcami trupów mianowicie w Irlandyi. (W bibliotece muzeum brytyjskiego przechowuje się dotąd „księga handlowa” jednego z takich przemysłowców z r. 1812 i 1813). Zdarzało się także, że zwabionych w odległe kryjówki odurzano wódką i zaduszano za pomocą plastra smołowego nalepianego na nos i usta. Dwóm takim zbrodniarzom, Burke'emu i Hare'emu (którzy stali się nawet bohaterami romansu skandalicznego) udowodniono cały szereg podobnych zbrodni. W okrutny proces ten wmięszano nawet słynnego anatoma Roberta Knox'a, który wprawdzie wykazał swą niewinność, niemniej jednak naraził się na niebezpieczeństwo życia w obec pospólstwa i z tego głównie powodu zmuszonym był usunąć się z Edynburga. Porów. niżej S. 765.

Najwydatniejsze stanowisko pomiędzy ówczesnymi anatomami angielskimi zajmują dwaj bracia Bell'owie, synowie

duchownego z Doune w Szkocji. John B. (1763—1820) łączący w sobie wszystkie zalety lekarza, nauczyciela i literata, wypracował podręcznik, w którym zwłaszcza urządy oddychania i krążenia bardzo szczegółowo i dokładnie są opisane.

J. Bell'owi przeznaczył ojciec, który przez operacyą chirurgiczną od śmierci ocalonym został, już przed urodzeniem, zawód chirurga. W r. 1786 wstąpił też J. B. do kolegium chirurgicznego w Edyńburgu; po trzynastu latach jednak porzucił katedrę oddając się w zupełności nader rozległej praktyce chirurgicznej.

J. Bell, *The anatomy of the human body*. vol. I.: *Bones, muscles and joints*, vol. II.: *Heart and arteries*. Tablice do obydwóch pierwszych tomów dzieła rysował i rytował sam autor. Dalszy ciąg dzieła i następne wydania (1802—1904. 4. 1809. 8. 1817. 8. 4 vol. 1823. 3. vol.) wyszły staraniem brata. Prz. niemiecki (Heinroth, Rosenmüller); Leipzig, 1806. 1807. 8. 2 Bde. — *Discourses on the nature and cure of wounds*. Edinb. 1795. 8. 1812. 8. Prz. niem. Leipz. 1798. 8. Franc.: Paris, 1825. — *The principles of surgery*. 4 voll. z 160 tabl. London, 1801—1807. 8. 3 voll. — *Letters on the professional character and manners etc. Addressed to James Gregory*. Edinb. 1810. 8. — *Observations on Italy*. 1825. (wydane po śmierci J. Bell'a). — J. Bell pozostawił w rękopisie trzytomowe dzieło p. t. *The consulting surgeon* (własność siostrzeńca autora Karola Bell'a). — J. Struthers, *Historical sketch of the Edinburgh anatomical school*. *Edinb. med. Journal*, 1867. Nov. p. 315.

Charles Bell (List. 1774—27 Kw. 1842) opracował znaczną liczbę bardzo szacownych dzieł anatomicznej treści (w części pospołu z bratem), z których na szczególne uwzględnienie zasługują: rzecz o rozczłonkowaniu trupów, opis tętnie, mózgu, nerwów i narządu płciowego. Ch. Bell zajmuje we fizyologii jedno z najcenniejszych miejsc wykazaniem oddzielnego wyjścia nerwów ruchowych i czulnych w rdzeniu pacierzowym (p. rozdział o fizyologii).

Ch. Bell, przyjaciel młodości Walter Scott'a, po długiej i ciężkiej walce z licznymi przeszkodami niekiedy z niedostatkami dostąpił o własnych siłach, przy niezmiernie trudnej pracy obok jeniałnej bystrości umysłu, zaiste szczytu doskonałości w zakresie anatomii, fizyologii i chirurgii; przy tem wszystkim był wytrawnym znawcą w sztuce plastycznej. Pierwszymi krokami jego na polu naukowym kierował brat John o 11 lat starszy, podobnie jak to działo się z J. Hunter'em (p. w.). W 30-tym roku życia (1804) przeniósł się Ch. B. z Edyńburga, gdzie wrogowie brata liczne stawiali mu przeszkody, do Londynu i przez lat 7 nie występował publicznie. W r. 1807 urządził na Leicester-Street prywatną szkołę, do której przystąpiło trzech uczniów; w tym czasie opracował wiekopomne dzieło swe o układzie nerwowym. Pozyskawszy przyjaźń Astley Cooper'a i Abbernethy'ego zajął Ch.

B. posadę nauczyciela w szkole założonej przez W. Hunter'a a podówczas przez Wilson'a prowadzonej w Windmill-Street, utrzymując w dalszym ciągu swoją własną. Dopiero w r. 1826, niechęć przerywać swoich prac naukowych odstąpił szkołę swoją Herbertowi Mayow'i i Cezarowi Hawkins. Ofiarowaną mu w r. 1828 katedrę fizyologii w nowo utworzonym uniwersytecie Londyńskim porzucił już po kilku dniach z powodu niedostatecznych urzędzeń, ograniczając praktyczną działalność swoją na służbie szpitalnej w Middlesex-Hospital i nielicznej praktyce prywatnej. W r. 1836 powołanym został Ch. B. na profesora chirurgii do Edynburga, gdzie po sześciu latach umarł w skutek *Anginae pectoris*. — W r. 1824 sprzedał Ch. B. znaczną część swoich zbiorów za 3000 f. szt. do kolegium chirurgicznego w Edynburgu, przeczco muzeum tamtejsze wzniosło się do najszacowniejszych obok Hunterowskiego w Londynie, zbiorów tego rodzaju.

Z ważniejszych pism Ch. B. wymieniamy następujące: *A system of dissections, explaining the anatomy of the human body, the manner of displaying the parts and their varieties in diseases*. Edinb. 1798—1806. f. 1810. f. 1816. f. 5 voll. Prz. niemiecki: Leipz. 1800. 8, 1817. 8. 4 Bde. Prz. franc. Lond. 1809. 8. — *The anatomy of the brain, explained in a series of engravings*. London, 1802. 4. 1810. 4.—*Engravings of the arteries etc.* Lond. 1801. 8. 1811. 8. 1813. 8. 1824. 8. Prz. niem.: Leipz. 1819. 8. Prz. łac.: Lips. 1819 8. — *A series of engravings explaining the course of the nerves*. Lond. 1804. 4. 1809. 4. 1816. 4. Prz. niem.: Leipzig, 1820. 8. — *Essay on the anatomy of expression in painting*. Lond. 1805. 4. 1806. 4. 1824. 4. — *A system of operative surgery, founded on the basis of anatomy*. London, 1807—1814. 4. 2 voll. Prz. niem.: Berlin, 1815. 8. 1838. 2 Bde. Prz. włoski: Torino, 1817. 8. 3 voll. — *Idea of a new anatomy of the brain, submitted for the observation of the authors friends*. London, 1811. — *Surgical observations*, Lond. 1810—1818. 8. 4 voll. — *Letters concerning the diseases of the urethra*. London, 1811. 8. — *Engravings from specimens of morbid parts — and selected from the divisions inscribed urethra, vesica, ren morbosus*. London, 1813. f. — *Description of the anatomical museum of the school of great Windmill-Street London*, 1819. 4. — *A treatise on the urethra, vesica urinaria and rectum* New edit. with notes by J. Shaw. Lond. 1820. 8. Prz. niem.: Weimar, 1821 8. (*Chirurgische Handbibliothek des Auslandes*, Bd. II.) Appendix. Lond. 1827. 8. — *Illustrations of the great operations of surgery, trepan, hernia, amputation, aneurism and lithotomy, with 20 coloured plates*. Lond. 1821. 4. Prz. niem.: Leipz. 1822. 1823. 8. 4 Hefte. — *On the injuries of the spine and the thigh-bone*. Lond. 1824. — *Exposition of the natural system of the nerves of the human body*. Lond. 1824. 8. Prz. franc.: Par. 1825. 8. Doświadczenia swe odnoszące się do układu nerwowego zebrał Ch. B. w dziele: *The nervous system of the human body. Embracing the papers delivered to the Royal Society on the subject of the nerves*. London, 1830. 4. Prz. niem.: Ch. Bell's *physiologische und pathologische Untersuchungen des Nervensystems*. Von M. H. Romberg. Berlin, 1832. 8. 1836. 8. Prz. holend.: Amsterdam, 1840. 8. — Wielkiego rozgłosu doznała praca jego popularnie napisana p. t. *On the hand*. London, 1833. 8., jedna z książek „Bridgewater” których zadaniem było wykazanie wszechmądrości Boga w dziełach przyrody. Prz. niem. Stuttgart, 1836. 8. — *Illustrations of Paley's natural theology*. Lond. 1835. (Z lordem

Brougham.) — *Institutes of surgery*. Lond. 1838. 2 voll. Prz. niem.: Berlin, 1838. 8. 2 Bde. — *Practical essays*. Edinb. 1841. 1842. 8.

Por. główne dzieło traktujące o pracach Ch. Bell'a: Alex. Shaw (szwagra Ch. B.) *Narrative of the discoveries of Sir Charles Bell in the nervous system*. Lond. 1839. 8. 1847. 8. — A. Pichot, *Sir Charles Bell, histoire de sa vie et de ses travaux*. Paris, 1858. 8. Prz. ang.: London, 1860. 8. (pp. XVIII. 250.) — Krótsze artykuły mieszczą się w Knight *English Cyclopaedia*, 1856. vol. I; w *Quarterly Review*, 1843, May, pisane przez jednego z przyjaciół Ch. B. z dołączeniem wyciągów z listów tegoż itp. — Sir Ch. Bell, *Letters, selected from his correspondence with his brother J. Bell*. Lond. 1870. 8. — *Edinb. med. Journal*, 1866. Nov.

Trzeci brat, George Bell, również zdolny chirurg, był chirurgiem królewskim w Edyburgu.

Najznakomitszym profesorem anatomii owego czasu (od 1826—1835) był Robert Knox, który odznaczył się również na polu anatomii porównawczej, znany powszechnie w Anglii dla niezwyklej oryginalności charakteru.

R. Knox (ur. 4 Wrz. 1791) syn dzierżawcy szkockiego, zrazu lekarz polowy i w tym charakterze przez 3 lata w Kap przebywający, słynął z pocuzających i pięknych wykładów. Do jego „klassy” uczęszczało po 400 raz nawet 500 słuchaczy, w rzędzie których był Owen i Goodsir. Za same trupy wydawał rocznie po 700—800 f. szt.; on założył w Edyburgu muzeum anatomo-patologiczne, połączone następnie ze zbiorami Ch. Bell'a. Zdaniem Landsdale'a (p. u.) Knox wykazał pierwszy mięśniową budowę więzadła rzęskowego. Po wyjeździe z Edyburga, gdzie mu z powodu skłonności do satyry i religijnego indyferentyzmu odmówiono posady publicznego profesora o którą się ubiegał, zajmował się Knox literaturą w Londynie i od r. 1856 pełnił obowiązki „anatora patologicznego” w szpitalu dla nieuleczalnych chorych w Brompton.

R. Knox, *Series of anatomical paints*. Lond. 1829. 1835. 4. 5 Fascic. (o kościach, tętnicach, mięśniach, nerwach, więzach.) — *Memoirs, chiefly anatomical and physiological*. Lond. 1837. 8. — *A manual of artistic anatomy for the use of sculptors, painters and amateurs*. Lond. 1852. — *A manual of human anatomy, descriptive, general and practical*. Lond. 1852. — *Great artists and great anatomists. A biographical and philosophical study*. Lond. 1852. 8. — Knox przelożył także na język angielski anatomią H. Cloquet'a i ogólną anatomię Béclard'a (p. w.). — Por. pismo H. Landsdale'a ciekawe także pod względem niecnnych postępów rezurekcyonistów p. t. *A sketch of the life and writings of Robert Knox the anatomist*. Lond. [Macmillan], 1870. 8. (pp. 420.)

Do rzędu zdolnych anatomów angielskich tego okresu zaliczają się jeszcze: John Barclay, syn dzierżawcy szkockiego, poprzednik, uczeń i następca Knoxa, — John Goodsir

(um. 1867) znakomity profesor (żadnych prac literackich nie zostawił) i Robert Bentley Todd (9 Kw. 1809—30 St. 1860) syn znanego chirurga w Dublinie, profesor fizjologii w Londyńskim Kings-College. Todd, zarówno zdolny praktyk jak nauczyciel kliniczny, piękną pozostawił po sobie pamięć przez wydanie (wspólnie z Bowman'iem) *Encyklopedyi anatomii i fizjologii*.

J. Barclay, *The muscular motion of the human body*. Edinb. 1808. 8. — *Description of the arteries of the human body*. Edinb. 1812. 8. — *Series of engravings, representing the bones of the human skeleton, with the skeletons of some of the lower animals*. Edinburg, 1819. 4.

R. B. Todd, *The cyclopaedia of anatomy and physiology. With numerous woodcuts*. Lond. 1839—1859, 6 voll. — *Treatise on gout and rheumatism*. London, 1843. 8. Prz. niem. Leipz. 1844. 8. (Behrend's *Bibliothek von Vorlesungen des Auslandes*, No. 36.)

§ 195.

Niemcy.

W Niemczech, pomimo rozszerzenia się nauki Brown'a i nieprzyjaznych stosunków politycznych na początku bieżącego wieku, znalazło się za przykładem Sömmering'a wielu i zdolnych pracowników na polu anatomicznym. Rozpoczyna szereg anatomów niemieckich tego okresu: J. Frydryk Meckel (17 Paźdz. 1781—31 Paźdz. 1833) profesor anatomii i chirurgii w Halli, wnuk ucznia Haller'a tegoż nazwiska (p. w.) a syn Filipa Fryd. Teodora Meckel'a (30 Kw. 1756—18 Marca 1803) również profesora anatomii i chirurgii w rzeszonym mieście. J. Fr. Meckel, o którym mowa w tym miejscu, zajął bardzo wybitne stanowisko pracami swymi w zakresie anatomii opisowej, patologicznej a zwłaszcza porównawczej.

Joh. Fr. Meckel, *Abhandlungen und Beobachtungen aus der vergleichenden und menschlichen Anatomie und Physiologie*. Halle, 1806. 8. — *Handbuch der pathologischen Anatomie*. Leipzig, 1812—1816. 8. 3 Bde. — *Handbuch der menschlichen Anatomie*. Halle, 1815—1820. 8. 4 Bde. Prz. franc. Par. 1824. 1825. 8. — *Tabulae anatomico-pathologicae*. Lips. 1717—1826. f. 4 fasc. — *Anatomisch-physiologische Beobachtungen und Untersuchungen*. Halle, 1822. 8. — *System der vergleichenden Anatomie*. Halle, 1821—1833. 8. 6 Bde. — Nadto zostawił rozprawę na cześć jubileuszu Sömmering'a z 6 ta-

blicami wyobrażającemi naczynia limfatyczne. Hal. 1824. f. — *Descriptio monstrorum nonnullorum, cum corollariis anatomico-physiologicis*. Acced. 6 tabb. Lips. 1826. 4. — Liczne rozprawy Meckla odnoszące się przeważnie do anatomii porównawczej mieszczą się w czasopiśmie: *Archiv für Anatomie und Physiologie*, rozpoczętem przez Reil'a, a później redagowanym przez samego Meckla (następnie J. Müller'a).

P. h. Fried. Theod. Meckel wydał doskonałą rozprawę p. t. *Diss. de labyrintho auris*. Argent. 1777. 4. i wydawał czasopismo: *Neues Archiv der praktischen Medicin*. Leipz. 1789—1795. 8. 3 Bde. — Młodszy brat Jana Fr. Meckel'a (II), Albrecht M. towarzysz korpusu Lützow'a, również profesor w Halli, zmarły po długiej chorobie 19 Marca 1829 w Bernie zostawił: *Beiträge zur gerichtlichen Psychologie*. Halle, 1820. 8. — *Lehrbuch der gerichtlichen Medicin*. Halle, 1821. — Najpiękniejszy pomnik zasłużonej rodziny Meckel'ów stanowi muzeum anatomiczne w Halli rozpoczęte przez ojca, pomnożone przez syna a znakomicie wzbogacone przez wnuka.

Z pomiędzy anatomów wiedeńskich zasługują w tym okresie na wspomnienie: Józef Barth i Grzegorz Prochaska obydwa znani także w okulistyce, a Prochaska wysoko poważany fizyolog.

J. Barth, *Anfangsgründe der Muskellehre*. Z 53 tablicami. Wien, 1786. f. 1819. f. — Preparaty anatomiczne nastrzykane Barth'a, przechowywane w Wiedniu stawia Hyrtl wyżej od wielu prac tego rodzaju nowoczesnych.

Co do Prochaski por. rozdział o fizyologii tego okresu.

Krzysztof Józef Berres, samouk, mianowany w 20 r. ż. profesorem anatomii we Lwowie, następnie w Wiedniu zasłużył się wielce pracami (dotąd niedostatecznie ocenionymi) na polu anatomii mikroskopowej, mianowicie co do rozmaitych zakończeń naczyniowych w poszczególnych tkankach.

Chr. J. Berres, *Anthropotomie oder Lehre von dem Baue des menschlichen Körpers*. Lemberg, 1821—1828. 8. 4 Bde. Wien, 1831. 1841. 8. 2 Bde. — *Anatomie der mikroskopischen Gebilde des menschlichen Körpers*. W języku niemieckim i łacińskim. Wien, 1836—1843. f. 12 Hefte mit 24 Tafeln. — Patruban, *Biographie von Berres*. *Wiener medicin. Presse*, 1875. 31. Oct.

O pracach Gall'a, ucznia szkoły Wiedeńskiej, nad anatomią mózgu, pomówimy później (w rozdziale o fizyologii).

Strassburg wydał również w drugiej połowie ośmnastego wieku kilku zdolnych anatomów, w rzędzie których na uwagę zasługują: Tom. Lauth urodz. tamże (19 Sierp. 1758—16

Wrz. 1826) i syn jego przedwcześnie na suchoty zmarły Ernest Aleksander L. (14 Maja 1803—Mar. 1837), autorowie dwóch dobrych podręczników.

Th. Lauth, *Handbuch der Myologie und Syndesmologie*. Przekł. niem. J. S. Klupsch'a. Halle, 1805. 8. — Dzieła tegoż autora *Histoire de l'anatomie* (Strasb. 1815. 4.) wyszła tylko jedna część (sięgająca do Harvey'a). — Nie bez wartości jest także pismo jego: *Collectio scriptorum latinorum de aneurysmatibus*. Argentor. 1785. 4.

E. A. Lauth, *Manuel de l'anatomie*. Strassb. 1829. 8. 1835. 8. po niemiecku: Stutg. 1835. 8. 2 Bde. Nadto wiele pism pomniejszych.

Tu także zalicza się Fr. Daniel Reisseisen rodem ze Strasburga (ur. ok. 1780), który wraz z Sömmering'iem opracował klasycznie anatomią i fizyologią płuc.

F. D. Reisseisen i S. Th. Sömmering. *Zwei Preisschriften über die Structur, die Verrichtungen und den Gebrauch der Lungen*. Berlin, 1808. 8. (bez rycin). Przekł. łaciński (z tekstem oryginalnym) J. Fr. C. Heckera. Berl. 1822. f. (z 6 tablicami).

Do najdzielniejszych anatomów tego okresu należy Frydryk Tiedemann zrodzony w Kassel (23 Sierp. 1781—22 St. 1856) jeden z najznakomitszych badaczy w zakresie anatomii opisowej, patologicznej i porównawczej, niemniej na polu fizyologii (patrz odnośny rozdział). Najważniejszą pracą jego jest wielkie dzieło o tętnicach.

Fr. Tiedemann, *Anatomie der kopftosen Missgeburten*. Landsh. 1813. — *Anatomie und Bildungsgeschichte des Gehirns im Fötus des Menschen*. Mit 7 Kupfertafeln. Nürnberg, 1816. 4. Prz. ang. Edinb. 1826. 8. — *Tabulae arteriarum corporis humani*. Carolinuh. 1822. f. — *Erklärungen der Abbildungen der Pulsadern des menschlichen Körpers*, Tekst niemiecki i łaciński: Karlsruhe, 1822—1824. f. — *Ergänzungen zu diesem Werke* (mit 15 Tafeln): Heidelb. 1845. f. — *Physiologie des Menschen*. Bd. I. und III. Darmstadt, 1830. 1836. 8. — *Von der Verengerung und Verschiessung der Pulsadern in Krankheiten*. Heidelb. 1843. f. — *Geschichte des Tabaks und anderer ähnlicher Genussmittel*. Frankf. a. M. 1854. 8. — Por. L. W. Bischoff, *Gedächtnissrede auf Fr. Tiedemann*. Münch. 1861. 4. — Flourens, *Gaz. méd. de Paris*, 1861. No. 52.

Uczeń (i zięć) Tiedemann'a Wincenty Fohmann (1794—25 Wrz. 1837) profesor w Leodyum, zasłużył się nauce doskonałą pracą o naczyniach limfatycznych.

V. Fohmann, *Anatomische Untersuchungen über die Verbindung der Saugadern mit den Venen. Mit einer Vorrede von Fr. Tiedemann. Heidelberg, 1822. 8.* — *Mémoire sur les communications des vaisseaux lymphatiques avec les veines et sur les vaisseaux du placenta et du cordon ombilical (avec 1 pl.). Liège 1832. 4.* — *Mémoire sur les vaisseaux lymphatiques de la peau, des membranes muqueuses, séreuses, du tissu nerveux et musculaire (avec 10 planches). Liège, 1833. 4.* — Fohmann padł w kwiecie wieku ofiarą zatrucia rtęcią, której używał do nastrzykiwania naczyń. — Por. Burggraevc, *Histoire de l'anatomie. Gand, 1840. 8. p. 441 seq.*

Obok wspomnianych niemieckich anatomów zajął zaszczytne miejsce szwed Anders Adolf Retzius z Lund (5 Paźdz. 1796—18 Kw. 1860) od r. 1823 profesor w Sztokholmie, którego piękne prace odnoszą się przeważnie do anatomii porównawczej.

Wilson, w *Edinb. med. Rev.* 1860, 777. — *Med. Times*, 1860, p. 604.

Wspomnieć nakoniec wypada jeszcze o podręcznikach anatomicznych wydanych w pierwszej połowie bieżącego wieku, w rzędzie których najpierwsze miejsce należy się dziełu Krause'go, które opracowane na zasadzie własnych dotąd jeszcze ocenionych i wiernych poszukiwań, obejmuje także część mikroskopową i chemiczną z przyłączeniem odnośnej literatury.

Oto ważniejsi autorowie podręcznych dzieł: Grz. Fryd. Hildebrandt z Hanoweru (5 Czerw. 1764—23 Marca 1816) profesor w Brunswiku i Erlandze, — Adolf Fryd. Hen. Hempel urodz. w Neustrelitz (3 Sierp. 1767—28 Lut. 1834) przez lat 50 blisko profesor w Gietyndze, — Konrad Jan Marcin Langenbeck rodem z Horneburg w Hanowerskiem (5 Gr. 1776—4 St. 1851), — J. Krystyan Rosenmüller ur. w Hessberg pod Hildburgshausen (1771—21 Lut. 1820) profesor w Lipsku; — Karol Frydr. Teodor Krause rodem z Hanoweru (15 Gr. 1797—8 Cz. 1868) profesor i Dyrektor szkoły lekarsko-chirurgicznej tamże.

G. F. Hildebrandt, *Lehrbuch der Anatomie des Menschen Braunschw. 1789—1792. 8. 1798—1800. 8. 1803. 8. 1839—1832. 8. 4 Bde (wydał E. H. Weber).* — *Lehrbuch der Physiologie. Erlangen, 1796. 8. i częścię; wydanie 6-te C. Hehubauma. Erlang. 1828. 8.* — Nadto dzieła o patologii ogólnej,

farmakologii itp. — C. H o h n b a u m, *Hildebrandt's Leben und letzte Krankheit*. Erlangen, 1816. 8.

A. F. H. H e m p e l, *Anfangsgründe der Anatomie*. Götting. 1801. 8. 1812. 8. 1817. 1818. 8. 2 Bde. 1821. 8. 1823. 8. 1827. 8. 1832. 8. Prz. Iaciński: Pestiini, 1831. 8. 2 voll. — *Einleitung in die Physiologie und Pathologie des menschlichen Organismus*. Gött. 1818. 8. 1823. 8. 1828. 8.

C. J. M. L a n g e n b e c k, *Anatomisches Handbuch, tabellarisch entworfen*. Göttingen, 1806. 8. — *Commentarius de structura peritonæi, testiculorum tunica, eorumque ex abdomine in scrotum descensu etc.* Gott. 1827. f. (c. 24 tabb. aen.) — *Handbuch der Anatomie*. Götting, 1831—1842. 8. 3 Bde. — *Icones anatomicae*. Gott. 1833—1841. f.

J. C. H. R o s e n m ü l l e r, *Handbuch der Anatomie*. Leipzig, 1808. 8. 1815. 8. 1819. 8. 1828. 8. (wydał E. H. Weber). 1333. 8. (również) 1840. 8. (również). Prz. Iaciński: Lips. 1816. 8. — *Chirurgisch-anatomische Abbildungen für Aerzte und Wundärzte*. Weimar, 1805—1811. f. 3 Bde. Tekst niem. i Iaciński z 68 tablicami.

C. F. Th. K r a u s e, *Handbuch der menschlichen Anatomie*. Hannover. 1833—1838. 8. 2 Bde. Hannover, 1841—1843. 8. 3 Bde. (Prz. ruski: 1848). 3-cie wydanie. Hann. 1876. 8. Pierwszy tom: *Allgemeine und mikroskopische Anatomie von W. Krause (syn.)*. — On jest także autorem rozprawy: *Über das Alter der Menschenpoken*. — Por. biografią C. Krause'go w piśmie W. Krause: *Die motorischen Endplatten der quergestreiften Muskelfasern*, 1869, 8 Z portretem C. Krause'go.

Do najświetniejszych nabytków w dziedzinie anatomii należą wreszcie prace z ostatnich lat tego okresu: Emila H u s c h k e z Wejmaru (14 Gr. 1797—19 Cz. 1858) profesora w Jenie (up. o czasie, mózgu, duszy) i Benedykta S t i l l i n g ' a rodem z Kirchheim w Hessyi (22 Lut. 1810—28 St. 1879), lekarza Kasselskiego, badania nad budową mózgu i rdzenia pancerzowego oparte na 40-letnich gorliwych studyach. Stilling dobrze także zasłużył się medycynie praktycznej i chirurgii wynalazkiem przewiązania naczyń krwawiących, pracą o uretromii wewnętrznej, o podrażnieniu rdzeniowym itp.

E. H u s c h k e, *Mimices et physiognomices fragmentum physiologicum*. Jena, 1823. 4. — *Beiträge zur Physiologie und Naturgeschichte*. Bd. I.: *Ueber die Sinne*. Weimar, 1824. 4. — *Schädel, Hirn und Seele des Menschen und der Thiere, nach Alter, Geschlecht und Race u. w.* Jena, 1854. f. — *Ueber Craniosclerogsis totalis rhachitica und verdickte Schädel überhaupt u. s. w.* Jena, 1858. 4. — W nowém wydaniu anatomii Sommering'a opracował Huschke rozdziały: o trzewach i narządach zmysłowych. Oprócz tego pozostawił H. prace odnoszące się do porównawczej anatomii organów oddechowych, pęcherzyka pławczego i w. i.

B. Stilling, *Die künstliche Pupillenbildung in der Sklerotika. Nebst einem Anhang über die Verpflanzung der Hornhaut: Keratoplastik.* Marburg, 1833. 8.—*Die Gefässdurchschlingung, eine neue Methode, Blutungen aus grösseren Gefässen zu stillen.* Marburg, 1834. 8. — *Die Bildung und Metamorphose des Blutpfropfes oder Thrombus in verletzten Blutgefässen.* Eisenach, 1834. 8. — *Physiologische, pathologische und medicinisch-praktische Untersuchungen über die Spinal-Irritation.* Leipz. 1840. 8. — *Untersuchungen über die Functionen des Rückenmarks und der Nerven.* Leipzig, 1842. 8. — *Ueber die Medulla oblongata.* Erlanz, 1843. 4. — *Untersuchungen über den Bau und die Verrichtungen des Gehirn's. I. Ueber den Bau des Hirnknotens oder der Varoli'schen Brücke.* (z przyłączeniem łacińskiego tekstu.) Mit 29 Tafeln Abbild. Jena, 1846. f. — *Ein Blatt zur neuesten Geschichte der Heilung der Harnröhren-Verengerungen mittelst der inneren Urethrotomie.* Göttingen, 1856. 4. — *Neue Untersuchungen über den Bau des Rückenmarks.* Kassel, 1859. 4.—*Untersuchungen über den Bau des kleinen Gehirns des Menschen.* Kassel, 1864. 1867. 1878. 4. 3 Bde. Nebst Atlas in fol. — Porów. A. Kussmaul, *Benedikt Stilling.* Strassburg, 1880. 8.

W anatomii mikroskopowej na odznaczenie zasługują prace Henr. Müllera rodem z Castell w niższej Frankonii (1820—10 Maja 1864) profesora w Würzburgu, a szczególnie Maksymiliana Schultze'go z Frejburgu w Bryzgowii (25 Marca 1825—16 St. 1874) profesora w Halli i Bonn. Obydwaj pozostawili wzorowe opisy siatkówki, a Schultze wslawił się nadto wiekopomnym opracowaniem zakończenia nerwów węchowych.

H. Müller, *Ueber den Bau der Molen.* (Rozprawa habilitacyjna.) Würzburg, 1847. 8. — *Untersuchungen über den Bau der Retina des Menschen und der Würbelthiere.* Leipz. 1856. 8. — A. Kölliker, *Zur Erinnerung an Heinrich Müller.* Ein Vortrag. (Würzburger medicinische Verhandlungen. 1864.)

Max Schultze, *De arteriarum notione, structura, constructione chemica et vita etc.* Gryphiae, 1849. 8. — *Zur Anatomie und Physiologie der Retina.* Bonn, 1866. 8.—*Archiv für mikroskopische Anatomie.* Bonn, 1865—1879. 8. 9 Bde. — Por. *The Academy.* 1874. Jan. 24. — K. Bardeleben, *Jenaeer Liter. Zeitung,* 1875. S. 70.

§ 196.

FIZYOLOGIA.

Włochy. Anglia.

Niesłychane postępy, jakie w krótkim stosunkowo czasie poczyniono w dziedzinie fizjologii w ciągu dziewiętnastego wie-

ku, tłumaczą się ściśłem połączeniem téj nauki z anatomią, a zwłaszcza z histologią, zastosowaniem metody doświadczalnej i użyciem wydoskonalonych do wysokiego stopnia narzędzi fizycznych, mianowicie: mikroskopu, termometru, narządów elektrycznych i chemicznych. Dowodem wysokiego rozwoju i samodzielności, do jakiej wzniosła się rzeczona gałąź nauki lekarskiej jest rozdzielenie katedry fizyologii od anatomii przeprowadzone dziś w najmniejszych nawet uniwersytetach i urządzenie instytutów fizyologicznych zrazu skromnych następnie iście zbytkownych, do czego początek dały Niemcy.

Z pomiędzy włoskich lekarzy, którzy wzorem Spallanzani'ego i Fontanny pracowali nad fizyologią, zasługują na wzmiankę: Stefano Gallini, weneccyanin (22 Marca 1756—Maj 1836), profesor Padewski, którego badania odnosiły się głównie do sił fizykalnych i chemicznych w żyjącém ciele czynnych — i Bartolommeo Panizza rodem z Bolonii, profesor w Pawlii, zasłużony również okulista.

St. Gallini, *Saggio d'osservazioni concernenti i nuovi progressi della fisica del corpo umano*. Padova, 1792. 8. Prz. niem.: Beri. 1794. 8. Prz. łaciński: Patav. 1824. 8. — *Elementi di fisiologia del corpo umano*. Pad. 1817. 8. 1820. 8. 1825. 8. — Por. Asson, *Di Stefano Gallini e della sua fisiologia*. (Istituto Veneto di scienze ecc. 1863. p. 678 seq.) — Zdaniem Gallini'ego życie to siła równoważąca fizyczne i chemiczne czynniki działające w organizmie. Rozdziela on 7 tkanek pojedynczych: kości, chrząstki, więzy, mięśnie, nerwy, błony, tk. komórkowatą; czynności organiczne dzieli na: wegetacyjne i czuciowe.

B. Panizza, *Osservazioni antropo-zootomico-fisiologiche*. Pavia, 1830. f. — *Versuche über die Verrichtungen der Nerven*. Przekład z włoskiego przez C. Schneemann'a. Erlangen, 1836. 8. — *Annotazioni anatomico-chirurgiche sul fungo midollare del occhio e della depressione della cateratta*. Pavia, 1821. 4. *Appendice*. Pavia, 1826. 4. Prz. niem.: Weimar, 1828. 4. — *Sulla vita e sugli scritti di Bartol. Panizza*. Milano, 1869.

W szeregu fizyologów angielskich najzaszczytniejsze miejsce zajmuje: Charles Bell (p. rozdział o anatomii) i Marshall Hall rodem z Basford przy Nottingham (1790—11 Sierp. 1857) z początku ordynator w Edyńburskim szpitalu następnie lektor w Londyńskim collegium Sydenhama — zarówno znakomici pod względem prac naukowych jak i zacności charakteru. O zasługach ich w dziedzinie fizyologii ucrwów pomówimy później.

Marshall Hall, *Principles of diagnosis*. Lond. 1817. 8. 1822. 8. 2 voll. Przekł. niemiecki: Helmstädt, 1823. 8. 2 Bde. — *On the mimosæ, or a descriptive, diagnostic and practical essay on the affections comonly called dyspeptic, hypochondriac etc.* London, 1819. 8. voll. — *On some of the more important female diseases.* London, 1827. 8. 3 ed. Lond. 1837. 8. — *On the reflex function of the medulla oblongata and medulla spinalis.* London, 1833. 4. Prz. niem. Hannover, 1840. 8. — *Principles of the theory and practice of medicine etc.* Lond. 1837. 8. Prz. niem.: Leipz. 1843. 8. — *On the diseases and derangements of the nervous system.* Lond. 1841. 8. Prz. niem.: Leipz. 1842. 8. 2 przekłady: trzeci A. Winter: Leipzig, 1844. 8. — *Memoirs of Marshall Hall, M. D. By his widow.* London, 1861. (pp. 518.) [Porów. *Med. Times*, 1851. Oct. 5.]

§ 197.

Francya.

Od początku bieżącego wieku, głównie zaś od czwartego dziesiątka lat objawia się jasno przeważający wpływ francuskich uczonych na rozwój fizjologii. Do pierwszych z szeregu pracowników na tém polu należy Julien Jean César Legallois z Cherruex przy Dol w Bretonii (um. 1814) lekarz w szpitalu Bicêtre, którego doświadczenia, wprawdzie niezgrabne i okrutne, doprowadziły do wykazania wpływu rdzenia przydługonego na oddechanie.

J. J. C. Legallois, *Expériences sur le principe de la vie, notamment sur celui des mouvemens du coeur, et sur le siège de ce principe.* Par. 1812. 8. — *Oeuvres, avec des notes de M. Pariset, précédées d'une notice sur l'auteur, par Eug. Legallois.* Paris, 1828. 8. 2 voll.

W sprawie stosunków difuzyjnych tkanek zwierzęcych i znaczenia jég dla odżywiania i wydzielania podniósł r. 1828 pierwszy głos René Joachim Henri Dutrochet (14 List. 1776—4 Lut. 1847) który też pod tym względem ważne pozostawił prace.

Dutrochet pochodzący z rodziny znakomitej ale w czasie rewolucyi podpadłej, rozpoczął studia lekarskie dopiero w 25 r. życia, mając pierwiej z ciężkimi przeszkodami do walezenia. Następnie służył w wojsku a do badań fizyologicznych przystąpił zaledwie w 34 r. ż. zapewniwszy sobie byt bogatém ożenieniem. Do najważniejszych prac jego literackich zaliczamy: *Essai d'une nouvelle théorie de la voix.* Paris, 1806. 4. — *Nouvelle théorie de l'habitude et des sympathies.* Paris, 1810. 8. — *Nouvelles recherches*

sur l'endosmose et l'exosmose. Par. 1828. 8. — *Recherches anatomiques et physiologiques sur la structure intime des animaux et des végétaux, et sur leur motilité*, 1834. — *Mémoires pour servir à l'histoire anatomique et physiologique des végétaux et des animaux*. Paris, 1837. 8. 2 voll. avec Atlas. — *L'agent immédiat du mouvement vital, dévoilé dans sa nature et dans son mode d'action*, 1847. — Coste, *Eloge de M. Dutrochet*. *Gaz. méd. de Paris*, 1866. Nr. 11 sep. (Skrót tego w *Gaz. des hôpitaux*, 1866 No. 32 seq.)

Do ugruntowania atoli znaczenia eksperymentu w badaniach fizyologicznych przyczynił się najwięcej François Magendie rodem z Bordeaux (15 Paźdz. 1783—8 Paźdz. 1855), zrazu prosektor, następnie ordynator w szpitalu Hotel-Dieu, od r. 1831 profesor fizjologii w Collège de France, zarażem bardzo wzięty lekarz praktyczny.

Pisma Bordeu'go, Pinel'a i Bichat'a ustaliły we Francji samowładne niemal panowanie nauki witalistycznej, zczém poszło, że następcy ich starali się każdą czynność fizyologiczną objaśnić działaniem osobnej siły żywotnej. Przeciwno takiemu pojmowaniu rzeczy powstał otwarcie i stanowczo Magendie, znakomity profesor, niezmordowanej pilności i nienaruszonej niczém rzetelności badacz, najgorliwszy wyznawca zasad pozytywizmu (p. str. 746). Magendie nie znał innego dla fizjologii zarówno jak dla patologii i terapii, źródła wiadomości, nad: doświadczenie eksperymentalne. — Pierwsza jego w r. 1809 podjęta praca (p. str. 750) wymierzona już była przeciw nauce Bichat'a i jego zwolenników. Tuż potem ogłosił M. swoje dochodzenia co do sprawy wsysania i trawienia, działania serca, i ciepłoty zwierzęcej. Również niezachwianie trzyma się Magendie kierunku eksperymentalnego w późniejszych swych pracach, jako to w dziele: *Précis de physiologie expérimentale* i w poszukiwaniach nad czynnością układu nerwowego, w badaniach treści toksikologicznej i farmakologicznej. Magendie potwierdził wprawdzie zdanie Ch. Bell'a co do oddzielności przodowych i tylnych korzeni nerwów rdzeniowych, nie rościł sobie jednak nigdy prawa pierwszeństwa tego odkrycia pomimo, że mu takowe przypisywało wielu francuskich a nawet niektórzy z fizjologów angielskich; podobnie także ma się rzecz z przypisywaném mu odkryciem ruchów zwrotnych (p. n.). — W terapii wahał się Magendie pomiędzy bihilizmem i użyciem wielkich dawek środków gwałtownie działających.

Szczegółowe zestawienie wszystkich prac literackich Magendie'go podał Cl. Bernard w piśmie niżej zamieszczoném. Do ważniejszych i samodzielnych zaliczamy:

Quelques idées générales sur les phénomènes particuliers aux corps vivants. (Bulletin des sciences médicales, 1809. p. 145.) — *Précis élémentaire de physiologie.* Par. 1816. 8. 2 voll. 1825. 8. 1833. 8. 1836. 8. Prz. niem.: Heusinger; Eisenach, 1820. 8. 1834—1836. 8. 2 Bde.; Hofacker; Tübingen, 1826. 8. 2 Bde.; Elsässer; Tüb. 1834. 8. 2 Bde. Prz. włoski: Napoli, 1819. 8. 2 voll. Prz. ang.: Edinb. 1826. 8. — *Recherches physiologiques et médicales sur les causes, les symptômes et le traitement de la gravelle etc.* Paris, 1818. 8. 1828. 8. Prz. niem.: Leipzig, 1820. 8. — *Formulaire pour l'emploi et la préparation de plusieurs nouveaux médicaments, tels que la noix vomique, la morphine, l'acide prusique, la strychnine, la vératrine, les alcalis des quinquinas, l'Iode etc.* Paris, 1821. i 6 wydań, ostatnie: Paris, 1829. 12. Prz. niem.: Leipzig, 1820. 8. ostatnie: 1831. 8. — (Wraz z Desmoulin's'em) *Anatomie des systèmes nerveux à vertèbres, appliquée à la physiologie et à la zoologie.* Par. 1825. 8. avec Atlas in 4. — *Leçons sur le Choléra-morbus.* (Revue médicale, 1832. T. I.) Według postrzeżeń w Londynie 1831 poczynionych. Prz. niem.: Leipzig, 1839. 8. — *Leçons sur les phénomènes physiques de la vie.* Paris, 1835—1838. 8. 4 voll. 1842. 8. Prz. niem.: Köln, 1837. 8. 2 Bde. — *Leçons sur les fonctions et les maladies du système nerveux, rédigées par C. James.* Par. 1839. 8. 3. voll. Prz. niem.: 1841. 8. — *Recherches physiologiques et cliniques sur le liquide cérébro-rhachidien ou cérébro-spinal.* Paris, 1842. 4. Prz. niem. 1843. 8. — *Leçons faites au Collège de France pendant le semestre d'hiver (1851. 1852) recueillies par Fauconneau-Dufresne.* Paris, 1852. 8. (Z Union médicale.) — *Journal de physiologie expérimentale.* Par. 1821—1831. 8. 11 voll. — Nadto wiele innych artykułów, po części na niemiecki język tłumaczonych, ogłoszonych w pomienionych i innych czasopismach.

Uwagi godnym dla ocenienia stanowiska Magendie'go jest jego lekceważenie historii medycyny. On to wypowiedział zdanie do sprzykrzenia powtarzane przez zwolenników jego kierunku: „La médecine est une science à faire”.

Porów. Claude Bernard, *Magendie.* Paris, 1856. 8. (pp. 36.) (Zawiera się tu także mistrzowska krytyka prac Bichata). — Dubois (d'Amiens), *Éloge de M.* w *Mémoires de l'Académie.* — Flourens, *Éloge historique de Magendie etc.* Paris, 1858. 12.

Również zaszczytne miejsce w historii tegoczesnej zajmuje Marie Jean Pierre Flourens (14 Kw. 1794—5 Gr. 1867) rodem z Maureilhon przy Béziers (dep. Hérault), nie mniej od Magendie'go dzielny fizyolog a przewyższający go wykształceniem ogólném, profesor anatomii porównawczej, następnie obok Arago'a sekretarz stały akademii umiejętności i par Francji; w r. 1848 usunął się od życia publicznego. Do najlepszych jego prac fizyologicznej treści należą: badania sprawy odżywiania kości, rozwoju płodu, czynności mózgu zwłaszcza

wielkich półkał, i odkrytego przezeń w r. 1837 ośrodka oddychania („point vital”). Flourens słynął także jako wzorowy stylist i mówca.

M. J. P. Flourens, *Sur la limitation de l'effet croisé dans le système nerveux*. Par. 1823. — *Cours sur la génération, l'ovologie et l'embryologie fait en 1836, publié par Deschamps*. Paris, 1836. 8. Prz. niem.: Leipzig, 1838. 8. — *Recherches expérimentales sur les propriétés et les fonctions du système nerveux dans les animaux vertébrés etc.* 2me édit. Paris, 1842. 8. (pr. 516.) Prz. niem.: Leipz. 1824. 8. — *Mémoires d'anatomie et de physiologie comparées etc.* Par. 1843. 4. — *Théorie expérimentale de la formation des os*. Paris, 1847. 8. — *Examen de la phrénologie*. Paris, 1842. 12. 1845. 12. 1851. 12. 1863. 8. — *Cours de physiologie comparée*. Paris, 1856. 8. — *Histoire de la découverte de la circulation du sang*. 2me éd. Paris, 1857. 8. — *De la longévité humaine et de la quantité de la vie sur le globe*. 1855. 12. 3 editt. 4me éd. Paris, 1860. 12. — *Éloges historiques*. Paris, 1856—1862. 8. 2 voll. i wiele innych.

W badaniu czynności układu nerwowego pięknie także położył zasługi François Achille Longet urodz. w St. Germain en Laye (1811—20 Kw. 1871) profesor w Paryżu.

F. A. Longet, *Recherches expérimentales et pathologiques sur les propriétés et les fonctions de faisceaux de la moëlle épinière et des racines des nerfs rachidiens*. Paris, 1841. 8. — *Anatomie et physiologie du système nerveux etc.* Paris, 1846. 8. 2 voll. — *Traité de physiologie*. Paris, 1850—1852. 8. 2 voll. 1857—1862. 8. 1865. 8. 1873. 8. 3 voll. — *Tableaux de physiologie. Mouvement circulatoire de la matière dans les trois règnes*. 2me éd. Par. 1874. 8. — H. Larrey, *Discours prononcé aux obsèques de M. F. A. Longet*. Paris, 1872. 8. (pp. 15.) — *Gaz. hebdom.* 2 Sér. (VIII.) (XVIII). 46. p. 747.; *Bull. de l'Acad.* XXXVI. p. 1063. Dec. 31. 1871.

Do najnowszych prac tego rodzaju zaliczamy arey ważne poszukiwania nad zachowaniem się mięśni i nerwów względem elektryczności i terapeutyczném zastosowaniem téjże, jakie przedsiębrał Guillaume Benjamin Duchenne ojciec, urodz. w Boulogne-sur-mer (1806—17 Wrz. 1875).

Ostatnim w szeregu zasłużonych nauce fizyologów francuskich a zarazem odznaczającym się zarówno niestrudzoną pracowitością i głęboką znajomością wszystkich gałęzi lekarskich jak mistrzowską biegłością techniczną i jeniálną bystrością umysłu jest: Claude Bernard urodz. St. Julien przy Villefranche około Lyonu (12 Lipca 1813—10 Lut. 1878), profesor w Collège de France, w Muzeum nauk przyrodniczych i członek

akademii umiejętności. Cl. Bernard zjednał sobie niewygasłe imię w rzędzie najdzielniejszych badaczy całej historii przez słynne i powszechnie znane prace: o znaczeniu trzustki przy trawieniu tłuszczów (1846), o sztuczném wywołaniu moczoówki ciekrowej (1849), o własności naczynioruchowej nerwu sympatycznego (1851), o wytwarzaniu cukru w wątrobie (1853), o wpływie struny bębenkowej na krążenie krwi w śliniance podszczękowej z czego wypadło wykrycie nerwów rozszerzających naczynia (1858), nareszcie o działaniu rozmaitych trucizn i lekarstw.

Cl. Bernard zajmował się najprzód jakiś czas literaturą dramatyczną a studia lekarskie rozpoczął dopiero później. Od r. 1841 (w 28 r. życia) był preparatorem w laboratorium u Magendiego; w r. 1853 powołano go na katedrę (dla niego umyślnie utworzoną) ogólnej fizjologii w uniwersytecie paryskim a w dwa lata później po śmierci Magendiego powierzono mu katedrę tegoż w Collège de France.

Z licznych pism C. Bernard'a wyszczególniamy następujące: *Du suc gastrique et de son rôle dans la nutrition*. Thèse. Paris, 1843. — *Recherches expérimentales sur les fonctions du nerf-spinal dans ses rapports avec le pneumo-gastrique*. Paris, 1844. — *De l'origine du sucre dans l'économie animale*. Paris, 1848. — *Du pancréatique et de son rôle dans les phénomènes de la digestion*. 1849. — *Nouvelle fonction du foie, considérée comme organe producteur de matière sucrée chez l'homme et chez les animaux*. Paris, 1853. 4. — *Leçons de physiologie expérimentale appliquée à la médecine*. Paris, 1855. 1856. 8. 2 voll. — *Mémoire sur le pancréas et sur le rôle du suc pancréatique dans les phénomènes digestifs, particulièrement dans la digestion des matières grasses neutres*. Paris, 1856. 4. — *Leçons sur les effets des substances toxiques et médicamenteuses*. Paris, 1857. 8. — *Leçons sur la physiologie et la pathologie du système nerveux*. Paris, 1858. 8. 2 voll. — *Leçons sur les propriétés physiologiques et les altérations pathologiques des liquides de l'organisme*. Paris, 1859. 8. 2 voll. — *Introduction à l'étude de la médecine expérimentale*. Paris, 1865. 8. — *Leçons sur les propriétés des tissus vivants*. Par. 1865. 8. — *Rapport sur les progrès et la marche de la physiologie générale en France*. Paris, 1867. 8. (pp. 243) 1872. 8. — *Leçons de pathologie expérimentale*. Paris, 1872. 8. 2 voll. — *Leçons sur les anesthésiques et sur l'asphyxie*. Paris, 1875. 8. — *Leçons sur la chaleur animale, sur les effets de la chaleur, et sur la fièvre*. Par. 1875. 8. Prz. niem.: Leipz. 1876. 8. — Cl. B. et Huette. *Précis iconographique de médecine opératoire et d'anatomie chirurgicale*. Paris, 1846—1854. 12. — *Leçons sur le diabète*. Par. 1877. 8. Prz. niem.: Berlin, 1878. 8. — *La science expérimentale*. Paris, 1878. 8. — *Leçons sur les phénomènes de la vie communs aux animaux et aux végétaux*. Par. 1878. 8. 2 voll. — *Leçons de physiologie opératoire du cours de médecine du collège de France*. Paris, 1879. 8.

§ 195.

Niemcy.

W szybkim rozwoju fizjologii w bieżącym wieku należy się ważny udział niemieckim uczonym. Przedewszystkiem wspomnieć tu musimy o autorach dzieł podręcznych tej treści.

Przejsście niejako od fizjologów niemieckich ubiegłego wieku do bieżącego stanowi Grzegorz Prochaska rodem z Lipsie w Morawii (10 Kw. 1749—17 Lip. 1820), od r. 1778 profesor anatomii i okulistyki w Pradze, gdzie założył gabinet anatomo-patologiczny, zaś od r. 1791 (po ustąpieniu Barth'a) profesor anatomii, okulistyki i fizjologii w Wiedniu. Dochodzenia jego nad budową nerwów, w których autor napomina poniekąd o późniejszym prawie Cb. Bell'a i ruchach zwrotnych nadają mu poważne stanowisko w rządzie ówczesnych fizjologów. W późniejszych latach zawikłał się Prochaska, głównie pod wpływem nauki Reil'a (p. w.) w pojęciach filozofii natury.

G. Prochaska, *De carne musculari tractatus anatomico-physiologicus*. Vienn. 1778. 8. — *Controversae questiones physiologicae, quae vires cordis et motum sanguinis per casa animalia concernunt*. Vienn. 1778. 8. — *De structura nervorum tractatus anatomicus*. Vienn. 1779. 8. — *Annotationes academicae*. Fasc. 3 Prag. 1780—1784. — *Lehrsätze aus der Physiologie des Menschen*. Wien, 1797. 8. 1802. 1810. 8. 2 Bde. Przekład łaciński samego autora; Vienn. 1805. 1806. 8. 2 voll. — *Opera minora*. Vienn. 1800. 8. 2 voll. — *Disquisitio anatomico-physiologica organismi corporis humani ejusque processus vitalis*. Vienn. 1812. 4. — *Versuch einer empirischen Darstellung des polaren Naturgesetzes u. s. w.* Wien, 1815. 8. — *Physiologie oder Lehre von der Natur des Menschen*. Wien, 1820. 8. — Równocześnie posiadał Prochaska bardzo rozległą praktykę okulistyczną, dowodem czego jest to, że operację zaćmy wykonał blisko 3000 razy.

W tym także okresie pojawiło się dzieło Jędrzeja Śniadeckiego tak wysoko cenione przez zwolenników szkoły witalistycznej np. przez J. Müller'a. — Życie zdaniem Brown'a miało być rezultatem działania bodźców zewnętrznych na pobudliwość ciała, wedle Bichat'a zbiorem czynności operujących się śmierci (p. w.). Śniadecki zaś uczy,

że w organizmie, na zasadzie jego samodzielności, tkwi zdolność oporu przeciwko obcym jemu wpływom i pierwiastkom zewnętrznego świata i zdolność wydalenia tychże a natomiast przyswajania sobie i zużytkowania materji odpowiednich. Tym sposobem wywiązuje się stosunek wzajemnego działania pomiędzy istotami żyjącymi i ciałami przez nie przyjmowanemi, w następstwie czego utrzymuje się ciągła przemiana w obydwóch ciałach (żyjących i nieżyjących).

A. Śniadecki, *Theorie der organischen Wesen*. Aus dem Polnischen. Königsberg, 1810. 8. — *Théorie des êtres organisés etc.* Traduit du Polonais par Ballard et Dessaix. Paris, 1825. 8. (pp. XXII. 283.)

Do rzędu najznakomitszych niemieckich fizjologów z pierwszych dziesiątków lat bieżącego stulecia zalicza się Karol Asmund Rudolphi urodz. w Stokholmie (14 Lipca 1771—29 List. 183?) profesor w Greifswaldzie i Berlinie, gorący wielbiciel Haller'a, nauczyciel Jana Müller'a. Dzieło jego: *Grundriss der Physiologie*, obejmujące w zupełności przedmiot rzeczonyj nauki owego czasu z uwzględnieniem anatomii i fizjologii porównawczej świadczy o trzeźwości badacza stroniącego od wszelkich przypuszczeń hypotetycznych, zwłaszcza od teoryi filozofii natury i jak łatwo zrozumieć wrogiego wiwisekcyom. Rudolphi zajmuje także poważne miejsce w dziedzinie anatomii porównawczej i jest jednym z pierwszych autorów w nauce o pasożytach wewnętrznych.

C. A. Rudolphi, *Anatomisch-physiologische Abhandlungen*. Berlin, 1802. 8. — *Beiträge für die Anatomie und allgemeine Naturgeschichte*. Berlin, 1812. 8. — *Entozoorum s. vermium intestinalium historia naturalis*. Amstel 1806—1810. 8. 5. voll. — *Entozoorum synopsis*. Berol. 1819. 8. — *Grundriss der Physiologie*. Berlin, 1821—1828. 8. (Niedokończzone.) — Jego *Index numismaticum in vivorum de rebus medicis vel physicis meritorum memoriam etc.* (p. T. I) jest jedném z najpożyteczniejszych dzieł co do biografii lekarzy.

Najobszerniejszym podręcznikiem fizjologicznym jest dzieło na wzór wielkiej anatomii Sommering'a przy współudziale głośnych swego czasu fizjologów opracowane a wydane przez Karola Fryd. Burdach'a rodem z Lipska (12 Cz. 1776—16 Lip. 1847) profesora Królewieckiego hołdującego za-

sądom filozofii natury, który także w innych gałęziach lekarskich piękną po sobie zostawił pamiątkę.

K. F. Burdach, *Vom Baue und Leben des Gehirns und Rückenmarks*. Leipzig, 1819—1825. 8. 3 Bde. — *Die Physiologie als Erfahrungswissenschaft*. Leipz. 1832—1840. 8. 6 Bde. Prz. franc. Jourdan. Paris, 1837—1841. 8. 9 voll. — Prócz tego są jeszcze inne prace jego odnoszące się do historii, literatury, encyklopedyi nauk lekarskich, farmakologii, medycyny sądowej i popularnej. — Por. zwłaszcza jego: *Blicke ins Leben*. Leipz. 1842—1848. 8. 4 Bde. (W czwartym tomie pomieszczona autobiografia autora).

Zasluga braci Treviranus'ów, z których starszy Gotfryd Reinhold (4 Lut. 1776—1837) był lekarzem w Bremie, a młodszy Ludolf Krystyan (18 Wrz. 1779—1864) profesorem w Restocku a następnie w Bonn — polega na tém, że przyczynili się, mianowicie starszy, do nadania fizyologii niemieckiej właściwego kierunku naukowego.

G. R. Treviranus, *Biologie oder Philosophie der lebenden Natur* Göttingen, 1802—1822. 8. 6 Bde. — *Die Erscheinungen und Gesetze des organischen Lebens*. Bremen, 1830—1833 8. 2 Bde. — *Beiträge zur Aufklärung der Erscheinungen und Gesetze des organischen Lebens*. Bremen, 1835—1838. 8. — G. R. i L. Chr. Treviranus, *Vermischte Schriften anatomischen und physiologischen Inhalts*. Göttingen, 1816—1821. 4. 4 Bde. — Porów. *Biographische Skizzen Bremischer Aerzte u. s. w.* Bremen, 1844. 8. S. 432 ff.

Arnold Adolf Berthold rodem z Soest (26 Lut. 1803—3 Lut. 1861) profesor w Gietyndze zostawił podręcznik fizyologiczny przez długi czas powszechnie ceniony. Imię jego rozpowszechniło się przez wykrycie (wraz z Bunsen'em) wodanu tlenka żelaza jako odtrutki przeciwko arsenikowi.

A. A. Berthold, *Lehrbuch der Physiologie des Menschen und der Thiere*. Götting. 1829. 8. 1837. 8. 2 Bde. — *Das Aufrechterstehen der Gesichtsbjekte u. s. w.* Göttingen, 1830. 8. 1834. 8. — (Wraz z R. W. Bunsen), *Eisenoxydhydrat, das Gegengift des weissen Arsens*. Gött, 1834. 8. 1837. 8. — Berthold napisał także kilka ważnych dzieł z dziedziny zoologii i anatomii porównawczej.

§ 199.

Do szybkiego atoli i tak świetnego rozwoju fizjologii w Niemczech po pierwszych dwóch dziesiątkach lat przyczynili się najwięcej wychowawcy szkoły Döllinger'a (str. 740) i połączeni z nią bezpośrednio uczeni. Na czele ich stoją dwaj fizjologowie, rozpoczynający nową epokę w nauce embryologii, mianowicie: **K r y s t y a n P a n d e r** z Rygi (12 Lipca 1793—10 Wrz. 1865) członek akademii petersburskiej i **K a r o l E r n e s t v o n B a e r** Estończyk (28 Lut. 1792—28 List. 1876) profesor w Królewcu i Dorpacie, również członek petersburskiej akademii.

Ch. Pander, *Historia metamorphoseos, quam ovum incubatum prioribus quinque diebus subit*. Virceb. 1817. 8. — *Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des Hühchens im Ei*. Würz. 1817. f. Mit 10 von **E. d'Alton** gezeichneten Tafeln. — (z **E. d'Alton**), *Vergleichende Osteologie*. Bonn, 1821—1831 f. — **Por. A. Rauber**, *Centralblatt für die medicin. Wissenschaft*. 1876. No. 8.

K. E. von Baer, *De ovi mammalium et hominis genesi epistola*. Lips. 1827. 4. — *Ueber Entwicklungsgeschichte der Thiere. Beobachtung und Reflexion*. Część pierwsza: Königsberg, 1828. 8. Część druga: 1837. 8. (Niedokończona.) Prz. franc. Bachelot: Paris, 1829. 4. — **Por. W. Waldeyer**, *Karl Ernst v. Baer und seine Bedeutung für die Naturwissenschaften. Tageblatt der Versammlung der Naturforscher und Aerzte in München* (1877). — **L. Stieda**, *Karl Ernst von Baer. Eine biographische Skizze*. Braunschweig, 1878. 8. (SS. XII. 301.) Skrót w *Allgemeine Augsburger Zeitung*, 1876. 6. Dec. — P. n.

Z prac **Tiedemann'a** (p. 768) wspomnieć tu wypada o dochodzeniach jego nad sprawą trawienia przedsiębranych pospół z **Leopoldem Gmelin'em** (2 Sierp. 1788—13 Kw. 1853) profesorem w Gietyndze, jednym z pierwszych pracowników na polu chemii fizyologicznej.

F. Tiedemann i **L. Gmelin**, *Versuche über die Wege, auf welchen Substanzen aus dem Magen und Darm ins Blut gelangen*. Heidelb. 1820. 8. — *Die Verdauung nach Versuchen*. Heidelberg, 1826. 1827. 4. 2 Bde. Prz. franc. Heidelb. 1827. 8. — Pobudką do tej pracy było zadanie konkursowe rozpisane przez paryską akademię umiejętności. Kiedy jednak pierwszą nagrodę otrzymała jakaś praca francuska bez wartości, a dzieło **Tiedemann'a** i **Gmelin'a** przyznano tylko „prix d'encouragement” autorowie zrzekli się

wynagrodzenia z odpowiedzią, że niemieccy uczeni nie potrzebują „zachęcenia”. — Tiedemann, *Die Physiologie des Menschen*. Bd. 1. Darmstadt, 1830. 8. (Część ogólna). Bd. 2. Tamże 1836. 8. (Nahrungstrieb und Nahrungsmittel). Prz. franc. Paris, 1831. 8. Prz. włoski; 1841. 8.

Jednym z rzędu badaczy, których prace stanowią głównie podwaliny najnowszego okresu fizjologii był Jan Ewangelista Purkyně (Purkinje) Czech rodem z Libochowic (17 Gr. 1787—28 Lip. 1869), od 1823—1849 profesor w Wrocławiu, następnie w Pradze. Do najpiękniejszych zasług jego zalicza się urządzenie pierwszego, bardzo skromnego wprawdzie, instytutu fizjologicznego we Wrocławiu.

Per. R. Heidenhain w: Nadbył'a *Festschrift bei der Feier des 50jährigen Bestehens der Universität Breslau*. Breslau, 1861. 4.

Purkinje zajmował się gorliwie wszystkimi częściami anatomii drobnowidzowej i fizjologii. W anatomii poświęcał się głównie badaniom nad budową skóry, kości, zębów, chrząstek, tętnic, żył i nerwów (zwłaszcza cylindra osiowego), zwojów, ciałek amyloidowych w mózgu, serca, macicy — we fizjologii zasługują na szczególną uwagę śmiałe doświadczenia jego nad polem widzenia własnego oka, ruchem rzęskowym (wraz z G. Valentin'em) — w embryologii zawdzięczamy mu wykrycie pęcherzyka zarodkowego (*vesicula germinativa*) w jaju wyższych zwierząt. Purkinjemu również należy się zaszczyt pierwszych badań w kierunku dzisiejszej teorii komórkowej, albowiem on pierwszy ukazał w utkanju ciała na trzy formy pierwotne t. j. „płynną, ziarnistą i tkankową” poczytując komórkę lub jądro za pierwiastkowe substancje roślin i zwierząt.

„Jądro przypomina pierwotną formę roślin, które jak wiadomo, składają się wyłącznie z komórek lub jąder. Jak w roślinie każda komórka posiada życie własne (*propria vita*), przezco z ogólnej cieczy odżywczej wytwarza sobie ciecz własną i przechowuje ją w swęj próżni, można także wyobrażać sobie coś podobnego przy postępowem i wstecznein wytwarzaniu jąderek enchymowych.” (*Bericht über die Versammlung der deutschen Aerzte in Prag*, 1837. S. 175.)

J. E. Purkinje, *Beiträge zur Kenntniss des Sehens in subjectiver Hinsicht*. Prag, 1819. 8. (pp. 176): jestto rozprawa inauguralna Purkinjego, którą pozyskał przyjaźni Goethe'go. — *Beobachtungen und Versuche zur Physiologie der Sinne*. (Dalszy ciąg poprzedniej). Berlin, 1825. 8. (pp. 192).—Dentsch,

De penitiori ossium structura observationes, Vratisl. 1843. — (Wraz z Valentin'em), *De phaenomeno generali et fundamentali motus vibratorii continui in membranis—animalium etc.* Vratisl. 1835. 4. (pp. 96). — Prace Purkinjego ogłaszane były po większej części w czasopismach niemieckich, czeskich i polskich, albo też w formie rozpraw w łacińskim języku pisanych, które nie przeszły do handlu księgarskiego. — Porów. Poggenдорф, *Handwörterbuch der Physik*, Leipzig, 1863. 8. II. 544. — Głównie zaś: Eiselt, *Prager Vierteljahr-Schrift*, Bd. 63. Beilage. S. 1—20.

Na równi z Purkinjem pod względem badań naukowych stoi Ernest Henryk Weber urodz. w Wittenbergu (24 Cz. 1795—26 St. 1878) profesor w Lipsku, którego zasługi, jak mówi Du Bois-Reymond (*Gedächtnissrede auf Joh. Müller*, Berl. 1860), „promienieją równomierną bez skazy czystością” — najstarszy z trzech braci, głośnego imienia; Wilhelm zajmował się anatomią, Edward fizyką. Do najważniejszych prac jego należą: zastosowanie fizykalnego prawa o ruchach falistych do wytłumaczenia krążenia krwi (opracowane z bratem Wilhelmem), dochodzenia czynności nerwów dotykowych i mechaniki kostek słuchowych.

E. H. Weber, *Anatomia comparata nervi sympathici*. Diss. inaug. Lips. 1817. 8. — *De auro et auditu hominis et animalium*. Lips. 1820. 4. — (Z Wilhelmem W.), *Wellenlehre, auf Experimente gegründet*, Leipz. 1825. 8. — *Annotationes anatomicae et physiologicae*. Lips. 1827. 4. — *De pulsu, resorptione, auditu et tactu*. Lips. 1833. 4. — *Zusätze zur Lehre vom Bau und den Verrichtungen der Geschlechtsorgane*. Leipzig, 1846. 4. — Porów. C. Ludwig, *Rede zum Gedächtniss an E. H. Weber*. Leipzig, 1878. 8. (pp. 23.)

Wilh. und E. d. Weber, *Mechanik der menschlichen Gehwerkzeuge* Göttingen, 1836. 8. Mit Abbildungen in fol.

§ 200.

Najsilniejszy wszakże i najpożyteczniejszy wpływ na tegożczesne przeobrażenie się fizjologii wywarły prace Jana Müllera rodem z Kobleneyi (14 Lip. 1801—28 Kw. 1858) profesora w Bonn a następnie w Berlinie.

J. Müller, syn szewca, który mu przeznaczył zawód siodlarza, pozyskał już w 19 roku życia będąc studentem i oddając się z młodzieńczym zapałem ideałom niemieckich stowarzyszeń studenckich, za rozprawę o oddychaniu płodu (1821) pierwszą nagrodę wyznaczoną przez wydział lek. nowo utworzonego uniwersytetu nadreńskiego. W r. 1822 ogłosił M. w oza-

sopisnie *Isis* (Oken'a) rozprawę o prawidłach i stosunku liczbowym w ruchach zwierzęcych, której to treści użył następnie do rozprawy inauguralnej. Z pomocą rządowego stypendyum udał się M. na uniwersytet Berliński, gdzie pracował poważnie pod kierunkiem Rudolphi'ego. W czasie bytności swj w Berlinie oswoodził się M. tak stanowczo od wszelkich skłonności do filozofii natury, jakeimi przesiąkl był w Bonn, że spalił wszystkie, jakie mógł nabyć, egzemplarze dawniejszych pism swoich. W r. 1824 wystąpił w Bonn jako Docent prywatny, w r. 1827 mianowany został profesorem nadzwyczajnym, w r. 1830 zwyczajnym. W przeciągu tego czasu, wśród najeieższych utrapień i kłopotów materyalnych wykladał Müller: fizyologią, patologią ogólną, nawet okulistykę operacyjną. Po śmierci Rudolphi'ego (1833) powołany został M. na opróżnioną katedrę anatomii i fizyologii w Berlinie na skutek wystosowanego przezeń do łaskawego protektora swego podówczas ministra oświecenia v. Altenstein słynnego listu technącego gorącym zapalem do nauki i dzielną swobodą myśli. Na tej posadzce pozostał M. przez 25 lat, wspierany w pracach anatomicznych przez „artystę anatoma” prosektora jego i profesora Schlemm'a, dopóki nagła śmierć nie położyła końca temu czynnemu życiu. W ostatnich czasach zapadał Müller nie rzadko na melancholię do czego prawdopodobnie dało powód wstrząśnienie umysłu przy rozbiciu okrętu, jakeimu uległ M. w powrocie z Norwegii, przy czém zginął uzeń jego a syna przyjaciela Józ. Herm. Schmidt'a, sam zaś Müller ciężką stoczył musiał walkę z balwanami morskimi, zanim osiągnął łodzi ratunkowej.

Liczba ogłoszonych przez J. Müller'a w ciągu 34 lat pism wynosi wedle obliczenia Du Bois-Reymond'a (p. u.) 267 zawartych w 950 arkuszach druku. Do ważniejszych samodzielnych prac jego zaliczamy:

- Diss. inaug. sistens commentarios de phoronomia animalium.* Bonnae, 1822.
 4. — *De respiratione foetus. Commentatio physiologica.* Lips. 1823. — *Zur vergleichenden Physiologie des Gesichtssinnes des Menschen und der Thiere, nebst einem Versuche über die Bewegungen der Augen und über den menschlichen Blick.* Leipzig, 1826. 8. — *Ueber die phantastischen Gesichterscheinungen. Eine physiologische Untersuchung mit einer Urkunde des Aristoteles über den Traum u. s. w.* Coblenz, 1826. 8. — *Grundriss der Vorlesungen über die Physiologie.* Bonn, 1827. 8. — *Grundriss der Vorlesungen über allgemeine Pathologie.* Bonn, 1829. 8. — *De glandularum secretorum structura penitiori eorumque prima formatione, Cum 17 tabb.* Lips. 1830. f. — *Bildungsgeschichte der Genitalien, aus anatomischen Untersuchungen an Embryonen der Menschen und der Thiere, nebst einem chirurgischen Anhange über die Behandlung der Hypospadiä.* Düsseldorf, 1830. 4. — *De ovo humano atque embryone observationes anatomicae.* Bonn, 1830. 4. — *Handbuch der Physiologie des Menschen,* Coblenz, 1833 - 1844. 8. (Bd. I.: 1833. 1834. 8. 1835. 8. 1841 - 1844. 8. Bd. II.: 1837 - 1840). Pr. ang. Baly. Lond. 1840 - 1843. 8. 2 voll. Pr. franc. Jourdan. 2me éd. z uwagami Littré'go. Paris, 1851. 8. 2 voll. — *Ueber die organischen Nerven der erectilen männlichen Geschlechtsorgane der Menschen und der Säugethiere.* Berlin, 1836. f. (Aus den Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften.) — *Ueber den feineren Bau und die Formen der krankhaften Geschwülste.* Berl. 1838. f. — *Ueber die Compensation der physikalischen Kräfte am menschlichen*

Stimmorgan, Berl. 1839. 8. — W następnych latach zajmował się J. M. pracami z dziedziny anatomii porównawczej i wydał: *System der Asteriden* (1840), *Horae ichthyologicae* (1849) (obydwa opracowane wraz z Troschel'em), *Über fossile Zoogedonten* (1849), i słynne dzieło p. t. *Über Synapta digitata und die Erzeugung von Schnecken in Holothurien* (1852) i t. p. — W czasopiśmie założoném przez Reil'a, a prowadzoném przez Meckel'a (dotychczas istniejącém) *Archiv für Anatomie, Physiologie und wissenschaftliche Medicin*. Berlin, 1834—1858. 8. 24 Bde. pomieszczał M. oprócz licznych rozpraw oryginalnych, obszernie sprawozdania (do 1845 sięgające) — pierwsze, obok sprawozdań Berzelius'a z chemii, prace tego rodzaju. Późniejsze sprawozdania odnoszą się do anatomii zwierząt kręgowych. Liczne wreszcie artykuły jego pomieszczone są w dziele: *Encyclopädie der medicinischen Wissenschaften*. Berlin, 1828—1849. 8. 37 Bde.

Rud. Virchow, *Johannes Müller. Eine Gedächtnissrede*. Berlin, 1858. 8. — Th. L. Bischoff, *Über Johannes Müller und sein Verhältniss zum jetzigen Standpunkt der Physiologie*. Festrede. München, 1858. 4. — E. Du Bois-Reymond, *Gedächtnissrede auf Johannes Müller*. (Aus den *Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin*.) Berlin, 1860. 4. — Nowe, czei wielkiego męża godne wydanie fizjologii J. Müller'a niemniej kilku najważniejszych innych, poczytujemy za honorowy obowiązek niemieckiej literatury.

J. Müller jest jednym z ostatnich uczonych niemieckich, którzy na stanowisku profesora, literata i badacza obejmowali cały obszar anatomii i fizjologii zarówno ludzkiej jak zwierzęcej. O nauczycielskich zasługach jego świadczą dostatecznie wdzięczne wspomnienia i prace uczniów, w rzędzie których spotykamy najgłośniejsze imiona. Ogniskiem wszystkich prac Müller'a, jakkolwiek pozornie bardzo odległej treści, była zawsze fizjologia. Pod wpływem Rudolphi'ego pozbył się Müller szybko kierunku filozofii natury, jaki przebija w pierwszych jego pismach, jakkolwiek do końca życia nie wyrzekł się zasad witalistycznych ni teleologicznych o celowości stworzenia. Podstawą tego stanowiska był jego charakter umysłowy i moralny, poniekąd także przekonania religijne. Jeszcze za życia Müller'a powstała nauka komórkowa utworzona przez dwóch uczniów jego, której on jednak przyznawał zaledwie szeszępły, do niższych stworzeń ograniczony, zakres.

J. Müller zajmuje jedno z najwybitniejszych miejsc w szeregu tych uczonych, których zadaniem było wzniesienie fizjologii do stopnia umiejętności o prawidłach życiowych.

W pierwszych już swych pracach stara się Müller uzasadnić prawidło liczb dla objaśnienia ruchów zwierzęcych; we wszystkich zaś następnych stawia na pierwszym planie sprawdzenie faktów przy pomocy jeniałnie obmyślanych zagadnień, bystrego wyboru i mistrzowskiego zastosowania wszelkich środków do ścisłego badania pomocnych, i niemniej ściśle logicznego użytkowania wynikających ztąd rezultatów.

Lekceważony przez Bichat'a mikroskop, którego wartość podnosi Dollinger (str. 740), nabiera przedewszystkiem należnego mu znaczenia w dochodzeniach Müller'a, ile że teraz właśnie narzędzie to doznało znacznych ulepszeń przez Amici'ego, Plössl'a i Schiek'a. Rzadko wprawdzie posługiwał się Müller wiewisekcyą, której od czasu Legallois'a (str. 773) nadużywali francuzi, a która w Niemczech i w Anglii za przykładem Rudolphi'ego i Charles Bell'a była zaniedbaną; wiewisekcyi zaś na zwierzętach ciepłokrwistych nie przedsiębrał Müller nigdy w czasie wykładów uniwersyteckich.

Ogół prac fizyologicznych J. Müller'a przedstawia w krótkości dzieło: *Handbuch der Physiologie*, które po Haller'a *Elementa physiologiae* stanowi niewątpliwie najcenniejszą pracę w rzeszonėj galezi. Podobnie jak Haller obejmuje autor w swoim podręczniku całą treść fizjologii z dodaniem nowo teraz powstałej Histologii, opierając się również na dokładnej znajomości prac poprzedników swoich, jakkolwiek niepodobna mu było, z powodu ogromnej w tych czasach liczby pism fizyologicznych, zebrać całej literatury. Na wzór słynnego poprzednika swego obrabia także Müller wszystkie działy fizjologii na zasadzie własnych arcy troskliwych dochodzeń wszystkich niceo tylko ważniejszych spraw życiowych. Pod jednym tylko względem przewyższa Haller Berlińskiego fizjologa, mianowicie: co do uporządkowania i staranności wykładu.

Nie mogąc w tém miejscu wykazywać szczegółowo niezliczonych nabytków, jakimi wzbogaciła się nauka przez prace Müller'a wspomnimy tu tylko o jego dochodzeniach odnoszących się do krwi, układu nerwowego i wytwarzania się głosu. Badanie krwi, mianowicie sprawy krzepnięcia jej, doprowadza Müller'a do stwierdzenia poszukiwań Hewson'a (str. 536), których oczywiście nie znał dokładnie autor. — Co do układu nerwowego najważniejszém jest to, że odkrycie Charles Bell'a wyjaśnioném i powszechnie ocenioném zostało dopiero przez dochodzenia Müller'a. — Nie mniej cenunami są badania

M. w sprawie ruchów zwrotnych, wrażeń zmysłowych i stosunku tychże do czynności psychicznych. Najbardziej atoli przysłużył się M. nauce o powstawaniu głosu wykazując na zasadzie trafnych doświadczeń fizykalnych, że krtań odgrywa rolę bloniastego języka.

W ścisłym związku z badaniami fizyologicznymi Müller'a stoją również znakomite prace jego anatomiczne. Po ukończeniu podręcznika fizyologicznego przerzucił się M. z największą gorliwością na pole porównawczej morfologii tak pojętne dla każdego anatoma.

Pierwszą pracą jego w czasie studyów Berlińskich był mistrzowski opis utkania gruczołów, rozpoczynający nowy okres w nauce wskazanej przez Malpighi'ego i Leeuwenhoek'a a przez Bichat'a odrodzonej histologii, jużto dla tego, że pracą swą podniósł M. histologią, której rozwinięciu tyle korzyści zawdzięczamy we wszystkich gałęziach medycyny, już też z powodu, że praca ta stała się podstawą zbudowanej przez uczniów Müller'a teorii komórkowej.

Największą niemal zasługą Müller'a jest to, że przy wszystkich swych dochodzeniach fizyologicznych i anatomicznych miał na względzie także zmiany patologiczne odnośnych organów. Najświetniejszym rezultatem tego kierunku jest dzieło jego o nowotworach, które dało początek nowemu rozdziałowi anatomii patologicznej. Szkoła Müller'a wydała uczonych lekarzy, którzy w rozwinięciu zasad Corvisart'a, Laënnec'a i Rokitańsk'y'ego ugruntowali pojęcie anatomii patologicznej jako nauki o rozwoju wytworów chorobowych.

§ 201.

Z pomiędzy innych fizyologów niemieckich wyszczególnić należy następujących, którzy przedewszystkiem zajmowali się embryologią:

Burkhard Wilhelm Seiler urodz. w Erlandze (11 Kw. 1778—27 Wrz. 1843), dyrektor Drezdeńskiéj akademii medyko chirurgicznój.

B. W. Seiler, *Die Gebärmutter und das Ei des Menschen in den ersten Schwangerschaftsmonaten nach der Natur dargestellt.* Dresden, 1832. f.

Mit 12 Kupfertafeln. Por. Choulant, *Geschichte der anatomischen Abbildung*, S. 66. — *Nachricht von dem Leben und Wirken des Medicinalraths B. W. Seiler. Nach seinen eigenhändigen Aufzeichnungen. Mit Portrait.* Dresden, 1844. f.

Henryk Rathke z Gdańska (25 Sierp. 1793—15 Wrz. 1860), profesor w Dorpacie i Królewcu.

H. Rathke, *Beiträge zur Geschichte der Thierwelt*, Halle, 1820—1827. 4. — *Untersuchungen über die Bildung und Entwicklung des Flusskrebses.* Leipzig, 1829. f. — *Abhandlungen zur Bildungs- und Entwicklungsgeschichte des Menschen und der Thiere.* Leipz. 1832—1833. 4. 2 Thle. — *Entwicklungsgeschichte der Wirbelthiere.* Leipz. 1861. 8. — *Vorträge zur vergleichenden Anatomie der Wirbelthiere.* Leipzig, 1862. 8. — Por. G. Zaddach, *Heinrich Rathke. Eine Gedächtnisrede.* Königsberg, 1861. 8.

Rudolf Wagner rodem z Bayrentu (30 Lip. 1805—13 Maja 1864), profesor w Erlandze i Gietyndze, znany powszechnie z wykrycia plamki zarodkowej w jajiu ludzkim i redagowania wielkiego dzieła „*Handwörterbuch der Physiologie*”; on także jest autorem dzieła „*Encyklopädie und Methodologie der Medizin*” mniej wprawdzie znanego, opracowanego jednak starannie i w duchu najszlachetniejszego pojęcia o zawodzie lekarskim.

R. Wagner, *Prodromus historiae generationis hominis atque animalium.* Lips. 1836. f. — *Icones physiologicae. Erläuterungstafeln zur Physiologie und Entwicklungsgeschichte.* (Z tekstem łacińskim i niemieckim). Leipzig 1839. 4. Nowe wydanie Alex. Ecker: Leipzig, 1851—1856. f. — *Handwörterbuch der Physiologie mit Rücksicht auf physiologische Pathologie.* Braunschweig, 1842—1853. 8. — *Lehrbuch der speciellen Physiologie.* Leipz. 1843. 8. — R. W. i Meissner, *Über das Vorhandensein bisher unbekannter eigenthümlicher Tastkörperchen (corpuscule tactus) in den Gefühlswürzchen der menschlichen Haut u. s. w.* 1852. — *Neurologische Untersuchungen.* Göttingen, 1853. 1854. 8. — *Grundriss der Encyklopädie und Methodologie der medicinischen Wissenschaften nach geschichtlicher Ansicht.* Erlangen, 1838. 8.

Alfred Wilhelm Volkmann rodem z Lipska (1 Lip. 1801—21 Kw. 1877) profesor w Lipsku, Dorpacie i Halli pracował głównie nad fizyologią układu nerwowego, oka i krążenia krwi.

A. W. Volkmann, *Neue Beiträge zur Physiologie des Gesichtssinnes.* Leipzig, 1836. 8. — (Wraz z Bidder'em), *Die Selbständigkeit des*

sympathischen Nervensystems durch anatomische Untersuchungen nachgewiesen, Leipzig, 1842 4. — *Die Hämodynamik*. Leipzig, 1850. 8. — *Physiologische Untersuchungen im Gebiete der Optik*. Leipzig, 1863. 8.

Z prac Roberta Remak'a, poznańczyka (26 Lip. 1815—29 Sierp. 1865), które odnoszą się do najrozmaitszych gałęzi, zasługują głównie na wspomnienie badania histologiczne np. co do wykrycia przez niego cylindra osiowego w nerwach i nazwanych po nim włókien nerwowych. Zaznaczyć nadto wypada gorliwy udział jego w tegoczesnym rozwoju Embryologii, teorii komórkowej i w zastosowaniu elektryczności do terapii.

R. Remak, *Observationes anatomicae et microscopicae de systematis nervosi structura*. Berol. 1838. 4. — *Über ein selbständiges Darm-Nervensystem*. Berlin, 1847. f. — *Untersuchungen über die Entwicklung der Wirbelthiere*. Berlin, 1855. f. — *Galvanotherapie der Nerven- und Muskelkrankheiten*. Berlin, 1858. 8. — *Application du courant constant au traitement des névroses; leçons faites à l'hôpital de la Charité*. Paris, 1865. 8. (pp. 41.) — *Por. Biv. med. Intelligenz-Blatt*, 1865, No. 37.

§ 202.

Ważniejsze nabytki z dziedziny fizjologii w pierwszej połowie bieżącego wieku.

Sprawa trawienia i odżywiania. — Nauka o trawieniu doznała radykalnej zmiany przez odnośne dochożenia Tiedemann'a i Gmelin'a (str. 781), następnie przez wytworzenie sztucznego soku żołądkowego, czego dokonał lekarz Würzburgski Jan Nep. Eberle rodem z Buch w Vorarlbergu (27 St. 1798—18 Gr. 1834), który wyjaśnił zarazem znaczenie trzustki przy trawieniu tłuszczu i skrobi. Głównie atoli przyczyniły się do tego postrzeżenia Beaumont'a czynione na chorym Kanadyjczyku z przetoką żołądkową, — Blondlot'a i kilku innych doświadczenia na zwierzętach z przetoką sztucznie wywołaną, a w ostatnich czasach wspomniane powyżej badania Cl. Bernard'a (str. 776).

J. N. Eberle, *Physiologie der Verdauung nach Versuchen auf natürlichem und künstlichem Wege*. Würzburg, 1834. 8.

W. Beaumont, *Experiments and observations on the gastric juice and the physiology of digestion*. Boston, 1833. 8. Prz. niem. B. A. Luden. Leipzig, 1834. 8. — Por. niżej,

Blondlot, *Traité analytique de la digestion, considérée particulièrement dans l'homme et dans les animaux vertébrés*. Nancy, 1843. 8.

Potężny także wpływ na przeobrażenie nauki wywarły prace Liebig'a o znaczeniu ciał azotowych i węglowodorów dla sprawy odżywiania i wytwarzania ciepła (str. 747), zwłaszcza ze względu na moczniak i inne produkty wymiany pierwiastków. Mniej zaiste korzyści przyniosło usiłowanie Liebig'a zastosowania swych poglądów do patologii i terapii, z którymi nie był obeznany, za czém poszło, że następcy jego zapuścili się w bezmyślną grę formułkami chemicznymi.

Por. ogłoszone przeciwko temu kierunkowi pismo Kohlrausch'a: *Physiologie und Chemie in ihrer gegenwärtigen Stellung, beleuchtet durch eine Kritik von Liebig's Thierchemie*. Göttingen, 1844. 8.

Sprawa oddychania, wytwarzania i krążenia krwi. Rozpowszechnione w tym czasie zasady fizyczne nie zmieniły żadnego rozdziału fizjologii tak wybitnie jak naukę o oddychaniu. Za wykryciem tlenu nastąpiły dochożenia fizycznych własności gazów, zdolności krwi pochłaniania gazów itp. Równoległe z tém pojawiły się nowe nabytki pod względem wytwarzania krwi, chemicznego składu jęj, krążków i barwików krwi, wytwarzania włóknika itp. Tu przypomnieć wypada cenne pracy tego rodzaju poprzednio wymienione: Andral'a i Gavarret'a, Becquerel'a i Rodier'a, Nasse'go młodszego, Scherer'a, Fran. Simon'a, Lehmann'a i wielu innych. — Nie mniej doniosłe znaczenie dla postępu w tych rozdziałach miały usiłowania odnowienia i ulepszenia transfuzji (str. 379), znakomite prace E. H. Weber'a, Volkmann'a i w. i. co do mechanizmu krążenia krwi jakoteż wynalazki licznych i arcy pomysłowych urządzeń hemodynamicznych, szczegółowe badania (za czasów Haller'a rozpoczęte) (str. 518) nad samodzielnością regulacji ruchów serca, a nadewszystko świetne doświadczenia Legallois'a, Charles Bell'a, Flourens'a i i. nad czynnością rdzenia pacierzowego, nerwa współczulnego i błędnego w stosunku do ruchów oddechowych i sercowych. Dla fizjologii i patologii

serca miało niewypowiedzianą doniosłość wykrzywie Edwarda Weber'a wykazujące wpływ nerwu błędnego na miarkowanie ruchów serca.

Czynność mięśni. Jak wspaniałe owoce wydał fizyczny kierunek w tłumaczeniu zjawisk fizyologicznych świadczy najwymowniej klasyczne dzieło braci Weber (Edwarda i Wilhelma) p. t. *Mechanik der menschlichen Gehwerkzeuge* (str. 783). Równie cennymi były liczne dochodzenia drobnowidzowego utkania mięśni, najbardziej zaś troskliwe, bystre i rozległe badania najnowszych czasów nad sprawami elektrycznymi i chemicznymi zachodzącymi w mięśniach podczas ruchu i spoczynku.

Czynność nerwów. W długim szeregu odkryć dokonanych w bieżącym wieku w zakresie fizjologii nerwów, co więcej, w liczbie nabytków pozyskanych w ciągu całej historii dla fizjologii, zajmuje obok wykrzywie Harvey'a najprzedniejsze miejsce wykazanie przez Ch. Bell'a oddzielnego początku dla nerwów czulnych i ruchowych (str. 763).

Pierwszy ślad rozróżnienia nerwów czuciowych i ruchowych spotykamy w podziale nerwów przez Galena na nerwy twarde i miękkie (T. I) Nerwy twarzowy i słuchowy pożytywano długo za „portio dura i mollis” „siódmego” nerwu mózgowego. — Wprawdzie już Kaau Boerhaave (str. 481) i Flemming (str. 532) zaczęli lepiej pejmować rzecz; wszelako nawet Reil jeszcze wykladał, że wrażenie wewnętrzne przeprowadzane bywają przez pochewki nerwowe do mięśni i innych części, zaś zewnętrzne przez rdzeń nerwowy do mózgu. (*Archiv für Physiologie*, I. 1.)

Pomienione odkrycie dokonaniem zostało w r. 1811, a to, jak kilkakrotnie zaznacza Bell na zasadzie porównania stosunków anatomicznych mózgu do rdzenia pacierzowego, z czego autor przyszedł do przekonania, że przednie i tylne pasma rdzeniowe przedzielone bruzdą boczną są przedłużeniami mózgu i mózdzku. W przypuszczeniu tém utwierdziły go jeszcze bardziej fakta postrzegane niewątpliwie na chorych operowanych i na zwierzętach, że ruch i czucie w narządach zmysłowych mianowicie w oku, języku itp. zawisły od nerwów oddzielnych; najbardziej zaś różnica zachodząca pod względem anatomicznym i fizyologicznym pomiędzy gałęziami nerwu trójdzielnego, którego podobieństwo z nerwami rdzeniowymi uznawał już Sommeringa przedewszystkiem Prochaska. Doświadczenia na zwierzętach przedsiębrane i późniejsze postrzeżenia na cho-

rych wykazały stanowczo, że dwie pierwsze gałęzie rzeczonego nerwu wchodzące do splotu Gasser'a są wyłącznie czuciowemi, kiedy znowu trzecia gałąź jego i nerw twarzowy przysługują tylko ruchowi. Przekonawszy się z tych faktów, że podobna różnica zachodzić może także w dwóch korzeniach nerwów rdzeniowych ośmielił się Bell po długim wahaniu zbadać tę rzecz przy pomocy doświadczeń na zwierzętach.

Doświadczenie swe wykonał Bell na króliku; później, dla złagodzenia okrucieństwa, ogłuszał B. króliki najprzód przez uderzenie w głowę poza uszami;

Ch. Bell był w ogólności przeciwnikiem wiwisekcyi, jak to kilkakrotnie zaznaczał, mianowicie w rozprawie swej o ruchach oka (*Philos. transact.* 1823 29 Marca) (Römberg p. 175), twierdząc że dochodzenie anatomiczne nierównie pewniejszy podaje sposób wyjaśnienia czynności fizyologicznych. „Pomiędzy nieświadomymi rzeczy panują i tak już przeczady przeciwko anatomii; wypada zatem starać się o to, aby lud je poświęcający się tej nauce nie narażali się bez potrzeby na nagane ze strony osób wykształconych. Badania eksperymentalne nie doprowadziły nigdy jeszcze do nowych odkryć a przejrząwszy nabytki fizyologiczne z lat ostatnich nie trudno przekonać się, że wiwisekcyje posłużyły raczej do rozpowszechnienia pomyłek aniżeli do stwierdzenia zdrowych pojęć nabytych ze znajomości anatomii i ruchów naturalnych.” — Te i tym podobne oświadczenia przyczyniły się bardzo znacznie w Anglii do wywołania w ostatnich czasach otwartej walki przeciwko wiwisekcyom.

Z odkryciem swém wydrukowaném p. t. *Idea of a new anatomy of the brain* podzielił się autor tylko z przyjaciółmi; dopiero w r. 1821 zaczął Bell przedstawiać je wraz z innemi pracami swemi odnoszącemi się do fizyologii nerwów Towarzystwu lekarzy Londyńskich. Od r. 1821 do 1829 wyszło sześć rozpraw jego w czasopiśmie *Philosophical transactions*, które w r. 1830 razem zebrane przez autora ogłoszone zostały p. t. *The nervous system of the human body*.

W dwóch pierwszych rozprawach (1821 i 1822) pomieścił autor rzecz o nerwach oddechowych, o nerwie błędnym, „portio dura” siódmej pary, Accessorius Willisii, o nerwie przeponowym (poczytywanym dotąd za jedyny nerw oddechowy), o nerwach oddechowych zewnętrznych (*Respiratorius longus n. Serrati antici*), o n. językopółkowym, kraniowych wyższych i niższych. (Przy sposobności podaje autor dochodzenia swe anatomiczne o nerwach w trąbie słonia znajdujących wychodzących z n. trójdzielnego i twarzowego). W trzeciej rozprawie (1823) mówi o ruchach oka, w czwartej (1826) o „kółku nerwowem, pośredniczącém pomiędzy mięśniami dowol-

nymi a mózgiem (co naprowadziło Marshall Hall'a na myśl o ruchach zwrotnych). W następnych rozprawach uzupełnia autor treść poprzedzających. — Dochodzenia swe, mianowicie co do nerwów mózgowych, stara się Bell sprawdzić przytoczeniem opisów chorób (które zajmują całą drugą połowę dzieła). — Pomieniona praca wydana w przekładzie niemieckim M. H. Romberga w r. 1836.

Magendie pragnął w r. 1821 przywłaszczyć sobie odkrycie Ch. Bell'a, którego pierwszej pracy jakoby nie znał (rzeczywiście) fizyolog francuski; pomimo to pierwszeństwo myśli jest niewątpliwą własnością Bell'a.

Już w r. 1821 przedstawił John Shaw uczeń i szwagier Bell'a odkrycie tegoż w Paryżu w obecności Magendie'go, ofiarując mu jednocześnie dzieło swe p. t. *A manual of anatomy*. Lond. 1821. (Prz. niem. Weimar, 1823. 8.), w którym wspomniane są doświadczenia Bell'a. Magendie nie był w stanie nawet przekonać się o tém (co Bell już stanowczo był stwierdził, że korzenie przednie przysługują wyłącznie ruchowi a tylne tylko czułości. — Magendie, *Journal de physiologie expérimentale*, 1822. II p. 276 seq. 366 seq. — Tenże *Mémoires sur quelques découvertes récentes relatives aux fonctions du système nerveux*. Paris, 1823. 8. — Meckel's *Archiv*, VIII. 391. — W sprawie pierwszeństwa myśli por. obszerną pracę: M. J. P. Flourens, *Éloge historique de Magendie; suivi d'une discussion sur les titres respectifs de MM. Bell et Magendie à la découverte des fonctions distinctes des racines des nerfs*. Paris, 1858. 12.

Doświadczenia Bell'a powtarzali już w r. 1819 w Niemczech v. Baer i Burdach na żabach, jednakże bezskutecznie.

C. F. Burdach, *Vom Baue und Leben des Gehirns*. Leipz. 1819. 4 I. 263.

Dopiero J. Müller stwierdził prawdziwość odkrycia Bell'a w r. 1831 na żabach.

Z pomienionymi świetnymi nabytkami w dziedzinie fizjologii nerwów stoi w ścisłym związku utrwalenie przez Marshall Hall'a (str. 772) nauki o ruchach zwrotnych. Dawno już, jak łatwo zrozumieć, znanym był pospolity fakt, że obwodowe podrażnienie nerwów czulnych wywołuje pewne ruchy mimowolne, co np. Kartezjusz nazwał już „reflexion”. Dopiero jednak w ośmnastym wieku zastanawiali się lekarzy

bliżej nad tą sprawą jak np. Unzer, który ruchy te nazywa także „refleksyjnymi”. (str. 480).

Szczegółowo zajmuje się tem Prochaska, któremu odnośne uwagi Kartezjusza były oczywiście znane. Zdaniem jego leży źródło ruchów „refleksyjnych” w „Sensorium commune”, mianowicie „w ośrodku tegoż” t. j. w rdzeniu przedłużonym, przywodząc na świadectwo objawy występujące przy odcięciu głowy zwierzętom. Celem rzeczonych ruchów ma być wedle Prochaski zachowanie życia przez odpieranie szkodliwych wrażeń (kaszel, kichanie, wymioty itp).

Por. str. 778. -- Du Bois-Reymond (*Gedächtnissrede auf Joh. Müller*, p. 78) wskazał na odnośny ustęp w dziełach Kartezjusza (*Les passions de l'ame*. Par. 1649. 8. p. 21). — Co do znaczenia rdzenia przedłużonego w omawianej sprawie powołuje się Prochaska na pracę J. C. A. Mayer'a: *Anatomisch-physiologische Abhandlung vom Gehirn, Rückenmark und Ursprung der Nerven*. Berlin, 1779. 8. p. 34. 38. — Joh. Dan. Metzger, *Adversaria medica*. Francof. 1775. 1778. 8. 2 voll. — Tenże *Vermischte medicinische Schriften*. Königsb. 1781—1784. 8. 3 Bde. I. p. 55. — W późniejszych pismach Prochaski opracowanych pod wpływem filozofii natury (o których wspomina Ch. Bell) niema żadnej wzmianki o ruchach zwrotnych. — Por. Jeittelos, *Prager medicin. Vierteljahr-Schrift*, 1858. Bd. 4. p. 50.

Marshall Hall'owi należy się niezaprzeczenie zasługa dokładnego ocenienia ruchów zwrotnych, boć zresztą przypisuje on błędnie źródło ich osobnemu „pobudliwo-ruchowemu” układowi nerwowemu, pomieszawszy nadto ruchy zwrotne występujące u narkotyzowanych zwierząt z ruchami objawiającymi się po odcięciu głowy (str. 772). — Późniejszy rozwój pojęcia o tych ruchach, których wyjaśnienie zawdzięczamy również J. Müller'owi, nie może być w tém miejscu rozpatrywanym.

Do fizjologii rdzenia pacierzowego odnoszą się także prace dwóch innych lekarzy angielskich jako to: John Reid'a profesora w Edyngurze i R. D. Grainger'a. — J. Reid, *An experimental investigation into the functions of the eight pair of nerves*. Edinb. 1839. 8. — R. D. Grainger, *Observations on the structure and functions of the spinal cord*. Lond. 1837. 8.

§ 203.

Frenologia czyli Kranioskopia.

W tém miejscu wspomnieć wypada o nauce, która zdaniem jej autora i licznych zwolenników jego miała wyświecić istotę tajemniczych czynności duszy.

Franciszek Józef Gall rodem z Tiefenbrunn przy Pforzheimie (9 Mar. 1758—22 Sierp. 1828) lekarz niezwykłych własności umysłu i charakteru, zwracał już w wieku chłopięcym uwagę swą na związek zachodzący pomiędzy budową czaszki a zdolnością umysłową u swoich towarzyszy szkolnych. W r. 1796 otworzył Gall w Wiedniu kurs lekcyi o tym przedmiocie, które jednak z rozkazu władzy zamknięte zostały. W r. 1804 połączył się G. dla uzupełnienia i rozszerzenia swojej nauki z Janem Krysztofem Spurzheim'em urodzonym w Longwich pod Trierem (31 Gr. 1776—10 List. 1834) lekarzem wielkich zdolności i bardzo wprawnym anatomem. Następnie podróżował po Niemczech i Hollandyi rozpowszechniając naukę swą za pomocą wykładów. W r. 1808 osiedlił się w Paryżu, gdzie przebywał do końca życia zajęty odnośnemi pracami, wykładem i przygotowaniem (wraz ze Spurzheim'em) wielkiego dzieła o mózgu. Pod względem metody rozbierania mózgu (odtąd powszechnie przyjętej) niemniej przyłączonych tu rycin zajmuje dzieło to pierwszorzędné miejsce w literaturze anatomicznej.

F. J. Gall et J. Ch. Spurzheim, *Recherches sur le système nerveux en général et sur celui du cerveau en particulier*. Par. 1809. 4. Prz. niem. Paris und Strassburg, 1809. 8. — Tychże, *Anatomie et physiologie du système nerveux en général, et du cerveau en particulier etc.* Paris, 1810—1820. 4. 4 voll. et Atlas cont. 100 planch. in fol. Prz. niem. Paris, 1810, 1812. 8. 2 Bde mit 44 Tafeln.

F. J. Gall, *Sur les fonctions du cerveau et sur celles de chacune de ses parties etc.* Par. 1822—1825. 8. 6 tomów. Prz. ang. Boston, 1835. 12. 6 to mów. Skróć niemiecki: Nürnberg, 1829. 8. 1833. 8. Prz. włoski: Bologna, 1835. 8.

J. Ch. Spurzheim, *Observations sur la folie, ou sur les dérangemens des fonctions morales et intellectuelles de l'homme, avec 2 pl.* Par. 1818. 8. — *Phrenology in connexion with the study of physiognomy*. London and Edinb. 1826. 8. 4te wyd. Boston, 1835. 8. 2 tomy.

Nauka Gall'a polega na twierdzeniu, że wszystkie popędy skłonności i zdolności umysłowe mają osobne, właściwe sobie „organy” czyli siedliska w mózgu, oznaczające się na powierzchni czaszki odpowiedniami wypukłościami.

Gall wylicza takich organów 27 a mianowicie: zmysł rozplodowy, z. miłości dziecięcej, przyjaźni, obrony, z. morderczy, z. chytryści, z. złodziej-ski, z. wyniosłości, sławy, przezorności, z. rzeczowy, z. miejscowości, z. osobowy, nazwiskowy, z. mowy, barw, głosu, z. liczbowy, artystyczny (budowlany), metafizyczny, z. dowcipu, z. poetycki, z. dobrośliwości, naśladow-nictwa, z. teozoficzny, z. stałości.

Spurzheim usiłował wydoskonalić naukę „frenologią” prze-ząc nazwaną, przymnażaniem liczby zmysłów; głównie jednak przysłużył się jej zabiegliwością w rozpowszechnieniu nauki we Francji, w Anglii i Ameryce. W tym celu działały przeważnie towarzystwa frenologiczne po większej części z osób nieświadomych medycyny złożone; pierwsze z nich zebrało się w Edym-burgu r. 1820 za staraniem *George Combe'a* (1788—1858) otwartego w początku przeciwnika nauki. Później pozawiaży-wały się podobne towarzystwa w Londynie (1824), w Paryżu (1831), w Kalkucie i we wszystkich niemal większych miastach północnej Ameryki. Najniepomyślniej wiodło się frenologii w Niemczech, gdzie *Jakób Fidelis Ackermann* z Rüd-esheimu (23 Kw. 1765—28 Paźd. 1815) profesor anatomii w Moguncji, Jenie i Heidelbergu, *Rudolphi* (str. 779) i w. i. ogłosili się wcześniej już przeciwnikami nowej nauki.

Zasadą frenologii jest niezaprzeczenie słuszne twierdzenie, że pomiędzy budową mózgu i czynnościami psychicznymi ściśle zachodzi związek. Gall popełnił jednak ten błąd, że zamiast trzymać się drogi anatomicznej, na której z wielkiem powodze-niem pracować zaczął, zamierzał zbudować system oparty na dwóch niczem nieuzasadnionych przypuszczeniach t. j. istnienia oddzielnych „organów” warunkujących rozmaite zdolności umy-słowe, i siedliska ich na powierzchni mózgu. Niemniej nagan-ném było to, że Gall, lubo mniej od innych jego zwolenników, dla pozyskania sobie szerszego koła publiczności, opuszczał co-raz bardziej stanowisko ściśle naukowe, zaczęło poszło w koń-cu, że teorią jego stawiano na równi z szarlatanizmem magnetyzerów i homeopatów.

Szczegółowy wykaz wszystkich pism traktujących o frenologii znajduje czytelnik w Choulant'a: *Vorlesung über die Kranioskopie oder Schädellehre*. Dresden und Leipzig, 1844. 8. — Prócz wymienionych powyżej dzieł Gall'a i Spurzheim'a na wyszczególnienie zasługują jeszcze: J. F. Ackermann, *Die Gall'sche Hirn-, Schädel- und Organenlehre von Gesichtspunkte der Erfahrung aus beurtheilt und widerlegt*. Heidelberg, 1806. 8. — Naco Gall odpowiedział w piśmie: *Beantwortung der Ackermann'schen Beurtheilung und Widerlegung der Gall'schen—Lehre. Von einem Schüler des Herrn Dr. Gall und von ihm selbst berichtet*. Halle, 1806. 8. — Joh. Bapt. Spix, *Cephalogenesis, s. capitis ossei structura, formatio et significatio — legesque simul psychologiae, cranioscopiae et physiognomiae inde derivatae*. Monach. 1815. f. cum 18 tabb. — George Combe, *System of phrenology*. Edinb. 1825. 8. 1828. 8. 1330. 8. 1836. 8. Prz. franc. Par. 1836. 8. 1844. 8. 2 voll. Prz. niem. Braunsch. 1833. 8. — F. J. V. Broussais, *Cours de phrénologie*. 1836. 8. — J. Vimont, *Traité de phrenologie humaine et comparée. avec un Atlas in fol. de 120 planch.* Paris et Londres, 1832. 1835. 4. Atlas ibid. 1836. f. — R. Chevenix, *Über Geschichte und Wesen der Phrenologie*. Übersetzt von B. Cotta. Dresden, 1838. 8. — R. R. Noël, *Grundzüge der Phrenologie*. Dresden und Leipzig, 1841. 8. — G. von Struve, *Die Phrenologie in und ausserhalb Deutschland*. Heidelb. 1843. 8. — Tegoż *Gechichte der Phrenologie*. Heidelb. 1843. 8. — G. v. Struve und Ed. Hirschfeld, *Zeitschrift für Phrenologie*. Bd. 1. Heidelberg, 1844. 8. — G. Rampoldi, *Cenni storici sulla frenologia*. Milano, 1846. — O pierwszych początkach nauki frenologicznej w czasach dawniejszych por. Lehfeld w *Encyclopädisches Wörterbuch der medicinischen Wissenschaften*. Berlin, 1842. Bd. 27. p. 339.

Karol Gustaw Carus rodem z Lipska (3 St. 1789—28 Lip. 1869) lekarz nadworny w Dreźnie, światły, wysoce wykształcony, gorliwy literat i dobrze w akuszerji i anatomii porównawczej zasłużony starał się napróżno podstawić frenologii zasadę anatomiczną.

C. G. Carus, *Grundzüge einer neuen und wissenschaftlich begründeten Kranioskopie*. Stuttgart, 1811. 8. — *Atlas der Kranioskopie*. 2 Hefte. Tekst niemiecki i francuski. Leipz. 1843. f. — On także wydał podręcznik akuszerski w swoim czasie bardzo rozpowszechniony p. t. *Lehrbuch der Gynäkologie*. 2 The. Leipzig, 1820. 8. 3te Auf: 1837. 1838. 8. — *System der Physiologie*. Dresd. 1838—1840. 8. 3 Bde. — *Psyche. Zur Entwicklungsgeschichte der Seele*. Pforzheim, 1846. 8. — *Physis. Zur Geschichte des leiblichen Lebens*. Stuttg. 1851. 8. — *Symbolik der menschlichen Gestalt*. Leipzig, 1853. 8. 1858. 8. — Por. C. G. Carus, *Lebens-Erinnerungen und Denkwürdigkeiten*. Leipz. 1865. 1866. 8. 2 Bde. — P. także *Unsre Zeit*, Leipzig, 1869. S. 624 ff.

§ 200.

E m b r y o l o g i a.

Od czasu jak J. Fryd. Meckel (str. 533 i 539) odnowił pamięć niespożytych zasług i prac Kaspra Fryd. Wolff'a na polu embryologii, wzrastała i rozwijała się ta gałąź szybciej od wszystkich innych działów fizyologicznych. Lekarze, zajmujący się embryologią przed Meckel'em, ograniczali się, z wyjątkiem Sömmering'a i Kieser'a (str. 542), do postrzeżeń makroskopowych.

O stanie embryologii w końcu ośmnastego wieku podaje wyobrażenie kompilacyjna praca profesora Marburgskiego Grz. Ferdynanda Danz'a: *Grundriss der Zergliederungskunst des ungeborenen Kindes in den verschiedenen Zeiten der Schwangerschaft. Mit Anmerkungen von S. Th. Sömmering*. Marburg, 1792. 1793. 8. 2 Bde.

Krystyan Pander i Ernest v. Baer rozpoczynają za staraniem Döllinger'a nowy rozdział w dziejach pomienionej nauki.

Pander, na wzór wielkiego poprzednika swego, wystąpił już w rozprawie inauguracyjnej w r. 1817 z pracą embryologiczną treści p. t. *Beiträge zur Entwicklungsgeschichte*, której treść opiera się na zbadaniu przeszło dwóch tysięcy jaj kurzych. Najważniejszym owocem prac Pander'a było wykrycie tworzących się już w pierwszym okresie życia płodowego listków: surowiczego i śluzowego, przez Wolff'a przypuszczanych ale nie wykazanych, z których następnie przez dzielenie, faldowanie i zrastanie wytwarzają się poszczególne organy.

Daleko dokładniej zbadał listki zarodkowe i przeobrażenia ich v. Baer, którego prace zaćmiły dochodzenia przyjacielela jego Pander'a. W wiekopomnym dziele swém „O historii rozwoju jaja”, któremu żadne z późniejszych nie dorównywa, przedstawia autor oprócz rozwoju jaja kurzego także rozwój płodu innych zwierząt kręgowych, nadto podaje już opis rozwoju jaja zwierząt ssących, struny grzbietowej, wytwarzania się błony owodnej i otoczki surowiczéj.

„Obfitość i dokładność faktów zawartych w dziełach Pander'a i v. Baer'a, niemniej ścisłość i rozległość ogólnych pojęć rzeczonych autorów stawiają prace ich na pierwszym niewątpliwie miejscu z całej dotychczasowej literatury wszech czasów i narodów.” Kölliker, *Grundriss der Entwicklungsgeschichte*. Leipzig, 1880. 8. p. XI.

Tuż po wykryciu Baer'a pojawia się długi szereg odkryć embryologicznych, jakoto: pęcherzyka zarodkowego w jajach ptasiem przez Purkinje'go (w r. 1825) (str. 782), jajeczka w torebce Graaf'a u płodu ludzkiego przez v. Baer'a (1827), które autor zapoznając znaczenie tegoż identyfikuje z pęcherzykiem zarodkowym, — plamy zarodkowej u zwierząt przez Coste'go Jones'a, wreszcie (r. 1835) plamki zarodkowej u płodu ludzkiego przez Rudolfa Wagner'a. — Późniejsi badacze zajmują się przeważnie histologią odnośną. Na szczególniejszą uwagę zasługuje wskazana przez Remak'a (str. 789) a dziś powszechnie przyjęta nauka o błonie zarodkowej złożonej z trzech warstw: wewnętrznej, środkowej i zewnętrznej, jakoteż o znaczenia jej dla rozwoju głównych układów ciała zwierzęcego.

O postępkach w embryologii od czasu Baer'a por. C. Weil, *Beiträge zur Kenntniss der Befruchtung und Entwicklung des Kaninchen-Eics*. Wiener medicin. Jahrbücher, 1879. I. 18 ff.

Dalsze losy rozwijania się pojęć embryologicznych nie mogą być przedmiotem naszego rozbioru.

§ 205.

Medycyna praktyczna.

Anatomia patologiczna.

Poprzednicy. Anglia. Niemcy.

Do bezpośrednich następstw wywołanych pracami Bichat'a pomiędzy lekarzami francuskimi, zaliczamy rozwój anatomii patologicznej, której wzrost przewyższały jedynie świetne nabytki w dyagnostyce płynące również z postępu anatomii.

Matthew Baillie praktyczny lekarz Londyński daje pierwszy przykład lekarzom, których pracom doniosły ten zwrot zawdzięczamy (str. 501). On pierwszy wyłożył całą treść anatomii patologicznej systematycznym porządkiem w duchu fizyologicznym i z nieporównaną ścisłością, objaśniając wykład wybornymi rycinami.

M. Baillie urodzony w Shots szkockiego hrabstwa Lanark (27 Paźd. 1761—23 Wrz. 1823) z ojca byłego pastora a późniejszego profesora Glasgowskiego, brat Johanny M. autorki słynnego poematu „*The passions*”. Po dwuletnich studiach w Glasgowie mianowany Demonstratorem przy boku wuja swego Wilh. Hunter'a w Londynie, wykształcił się przedewszystkiem na znakomitego anatoma i nauczyciela. Jako lekarz szpitalny (George) i przyboczny króla Grzegorza III zajął następnie B. pierwszorzędne stanowisko pomiędzy lekarzami praktykującymi.

Matthew Baillie, *The morbid human anatomy of some of the most important parts of the human body*. London, 1793. 8. 1807. 8. 1812. 8. 1815. 8. 1818. 8. Prz. niem. Sömmerring: Berl. 1794. 8. 1815. 8. 1818. 8. franc.: Paris, 1815. 1817. 8. 2 voll. włoski: Venezia, 1820. 8. 2 voll. — *Series of engravings with explanations intended to illustrate the morbid anatomy of the human body*. London, 1799—1802. 4. 60 fasc. Prześliczne ryciny do tego dzieła przyłączone rysował William Clift pomocnik braci Hunter'ów (str. 502). — *Works, to which is prefixed an account of his life*; ed. by J. Wardrop. London, 1825. 8. 2 voll. — Pozostały rękopis: *Brief observations on diseases* nie został ogłoszony drukiem. — Swoją zbior okazów patologicznych przekazał Baillie Towarzystwu lekarskiemu w Londynie z dołączeniem 600 f. szt. na koszt utrzymania jego.

W rzędzie pierwszych naśladowców kierunku Baillie'go wymieniamy najprzód Alojzego Rudolfa Vetter'a (nr. 1765) profesora w Wiedniu następnie profesora fizjologii w Krakowie, który w r. 1803 ogłosił pierwsze dzieło treści anatomo-patologicznej w języku niemieckim („*Aforysmy*”), oparte wyłącznie na doświadczeniu własnym zebranym w Wiedeńskim szpitalu powszechnym, które autor stara się przedstawić w porządku systematycznym. Nie zdołał atoli Vetter utrzymać się na stanowisku, na którym byłby mógł dalej prowadzić swoje dochodzenia, których znaczenia wprawdzie świat lekarski ówczesny ocenić nie umiał, które jednak imię jego chlubnie zapisały w dziejach nauki.

A. R. Vetter, *Anatomisches Lehrbuch*. Wien, 1792. 8. 4 Theile. Niektóre części dzieła doczekały się nowego wydania. — *Erklärung der Phy-*

sologie. Wien, 1794. 8. 1805. 8. 2 Bde. — *Aphorismen aus der pathologischen Anatomie*. Wien, 1803. 8. — Z książki tej dowiadujemy się, że autor już w r. 1788 (w 23 r. życia) miał licznych uczniów a do r. 1801 wykonał parę tysięcy oględzin pośmiertnych; zaznacza Vetter również, że nauczycielowi jego Piotrowi Frankowi (str. 559) zawdzięczać należy założenie muzeum patologicznego. „Sam, mówi autor, bez poprzednika lub jakiegokolwiek poparcia, puściłem się na mozolną drogę odkryć kierowany jedynie porównywaniem tego, com czytał z tem, na co patrzyłem codziennie. — Nie zadługo spostrzegą się we wszystkich szkołach lekarskich, że im niedostaje tej ważnej gałęzi. Pojawią się wtedy zdolniejsi uczeni, którzy opracują zasady dla anatomii patologicznej, a pomni z połażaniem mojej niedgys pilności użyją tych ułamków do zbudowania trwalszej nauki.”

Z obfitej treści w *aforyzmach* zawartej zasługują na uwagę: opis wypadku przetoki żołądkowej, która służyła do poszukiwań nad sprawą trawienia (p. 164), wrzodu dziurawiącego w żołądku (p. 165) o cżem dotychczas żadnój nie miano wiadomości, uwagi nad przedziurawieniem jelita przez glisty, niemniej rozdzielenie suchót na formę gruźelkową i zapalną. Por. Waldenburg, *Die Tuberkulose* etc. Berlin, 1869. 8. p. 58. — Virchow, *Archiv für pathologische Anatomie*, Bd. 34. p. 1. — Podręcznik fizyologiczny Vetter'a napisany zato w duchu doktrynerskim owego czasu.

Większóm nierównie powodzeniem od samodzielnych postrzeżeń Vetter'a cieszyły się kompendya np. Frydryka Goth. Voigtel'a lekarza z Eisleben (um. 1813) i Jana Frydr. Meckel'a. Meckel podał zresztą podstawę dla dzisiejszej nauki o wadach rozwoju, którą niemieccy anatomowie zawsze z wielkiem obrabiają zamikowaniem.

F. G. Voigtel, *Handbuch der pathologischen Anatomie*. Mit Zusätzen von Ph. Fr. Meckel. Halle, 1804. 1805. 8. 3 Bde.

Do cennych nabytków należą prace Wrocławskiego profesora Adolfa Wilhelma Otto rodem z Greifswaldu (3 Sierp. 1786—14 St. 1845) założyciela muzeum anatomicznego we Wrocławiu, autora obszernej monografii o potworach wrodzonych.

A. W. Otto, *Handbuch der pathologischen Anatomie des Menschen und der Thiere*. Berl. 1814. 8. — *Lehrbuch des pathologischen Anatomie des Menschen und der Thiere*. 1ster Bd. Bresl. 1830. 8. — *Monstrorum sexcentorum*

descriptio anatomica. Vratisl. 1841. f. — Por. Rokitański, *Handbuch der pathologischen Anatomie*. Wien, 1846. 8. Bd. I. S. 14 ff. — C. G. Carus, *Janus, Zeitschrift für Geschichte der Medicin*, 1. 690.

Najlepszy w owym czasie podręcznik anatomii patologicznej opracował Jan Frydryk Lobstein z Giessen (8 Maja 1777—7 Marca 1835) profesor anatomii następnie kliniki lekarskiej w Strasburgu, twórca muzeum anatomo-patologicznego tamże. Dzieła jego, pomijając zdania o „pływie nerwowym”, oparte na bardzo licznych postrzeżeniach, łączą w sobie zalety niemieckiego i francuskiego autora (pisane też po większej części w języku francuskim), jakoto: pracowitość, gruntowność i ozdobną formę wykładu.

Lobstein był synem pastora w Strasburgu zmarłego w więzieniu podczas rewolucyi francuskiej a bratankiem J. Frydr. Lobstein'a również profesora medycyny w Strasburgu, nauczyciela Goethego. Oprócz wielu pomniejszych pism ogłosił: *De nervi sympathetici humani fabrica, usu et morbis*. Paris. et Argent. 1823. 4. — *Traité d'anatomie pathologique*. Paris et Strab. 1829. 1833. 8. Prz. niem. Stuttg. 1834. 1835. 8. 2 Bde. — *Essai d'une nouvelle théorie des maladies, fondée sur les anomalies de l'innervation*. Paris et Strab. 1835. 8. Deutsch! Stuttg. 1835. 8. — W r. 1878 ustawiono w instytucie patologicznym w Strasburgu binst Lobstein'a. — Ch. H. Ehrmann, *Éloge historique du professeur J. F. Lobstein*. Strab. 1836. 4. — Ed. Lobstein, *J. Fr. Lobstein, der Gründer des anatomisch-pathologischen Museums zu Strassburg*. Strassburg, 1878. 8. — Tegoż *J. F. Lobstein sen.* Heidelberg, 1880. 8.

Kończy szereg niemieckich anatomów tego okresu Jan Fryd. Herman Albers z Drosten w Westfalii (14 List. 1805—11 Maja 1867) profesor w Bonn, autor pierwszego w Niemczech atlasu anatomo-patologicznego.

J. F. H. Albers, *Die Pathologie und Therapie der Kehlkopfkrankheiten*. Leipz. 1829. 8. — *Die Darmgeschwüre*. Leipz. 1831. 8. — *Atlas der pathologischen Anatomie für praktische Aerzte*. Bonn, 1832—1867. f. — *Beobachtungen auf dem Gebiete der Pathologie und der pathologischen Anatomie gesammelt*. Bonn, 1836—1840. 8. 3 Bde.

§ 206.

Francya.

Medycyna „fizyologiczna”. Broussais.

A. J. Montègre, *Notice historique sur la vie, les travaux, les opinions médicales et philosophiques de Broussais*. Par. 1839. 8. — Fr. Duhois, *Examen des doctrines de Cabanis, Gall et Broussais*. Paris, 1842. 8. (pp. 364.) — A. Costes, *Histoire critique et philosophique de la doctrine physiologique*. Paris, 1850. 8. (Por. *Gaz. méd. de Paris*, 1850. No. 21, p. 387.) — E. Kratzmann, *Die neuere Medicin in Frankreich nach Theorie und Praxis*. Erste Abtheilung, Leipzig, 1846. 8. (SS. 264.)

Francya, a w szczególności prace Bichat'a dały pierwsze hasło i pobudkę do potężnego rozwoju praktycznych gałęzi lekarskich, jakim odznacza się wiek dziewiętnasty. Ze względu na wysokie znaczenie doktrynerskich poglądów jeszcze w pierwszych dziesiątkach lat naszego wieku, godną zastanowienia jest okoliczność, że źródłem tego postępu nie są faktyczne nabytki ówczesne, ale zbudowana przedwczesnie na ich zasadzie teoria Broussais'go o „irrytacji”.

François Joseph Victor Broussais (17 Grud. 1772—17 List. 1838), syn lekarza w St. Malo w Bretanii zamordowanego w rozruchach rewolucyjnych, człowiek herkulesowej siły, potężnego umysłu i porywającej wymowy, najprzód żołnierz, następnie lekarz marynarski i wojskowy, później starszy lekarz szpitala wojskowego Val de Grâce w Paryżu, mianowany został r. 1831 profesorem patologii ogólnej w Uniwersytecie Paryskim.

Do najważniejszych prac jego zaliczamy: *Histoire des phlegmasies ou inflammations chroniques, fondée sur de nouvelles observations de clinique et d'anatomie pathologique etc.* Paris, 1808. 8. 2 voll., 1816. 8. 4me éd. 1838. 8. 3 voll. — *Examen de la doctrine médicale généralement adoptée et des systèmes modernes de nosologie etc.* Par. 1816. 8. Prz. niem. Bern, 1820. 8. — *Examen des doctrines médicales et des systèmes de nosologie, précédé des propositions renfermant la substance de la médecine physiologique*. Paris, 1821. 8. 2 voll. 3me éd. Paris, 1829—1831. 8. 4 voll. — *Annales de la médecine physiologique*. Par. 1822—1834. 8. 26 voll. — *Le Cholera-morbus épidémique observé et traité selon la méthode physiologique*. Paris, 1832. 8. — *Traité de*

physiologie appliquée à la pathologie. Paris, 1834. 8. 2 voll. — *Cours de pathologie et de thérapeutique générales professé à la fac. de méd. de Paris.* Paris, 1835. 8. 5 voll. — *Cours de phrénologie etc.* Par. 1836. 8. — *Sur l'irritation et la folie.* 2me éd. Paris, 1839. 8. 2 voll. — *Compte rendu de l'inauguration de la statue de F. J. V. Broussais au Val de Grâce à Paris.* Paris, 1841. 8. — E. Pariset, *Discours prononcé lors de l'inauguration de la statue de Broussais — le 21. Août 1841.* (*Histoire des membres de l'acad. de méd.* Paris, 1850. 8. II. p. 623 seq.) — Fr. Dubois, *Éloge de Broussais.* (*Mémoires de l'acad. de méd.* Par. 1849, T. XIV.)

W nauce Broussais'go odbija się bardzo wyraźnie rewolucyjny duch czasu, w którym ona powstała: dotychczasową medycynę poczytuje autor za bezpożyteczną, nosologiczne formy jej za wytwór wyobraźni („entités factices”), i „ontologię”, terapią za szkodliwą. Pomimo jednak przekonania autora o oryginalności swojej nauki, rzecz jasna że zasady jej zapożyczone z teorii witalistycznej i systemu Browna. Wszak głośny reformator paryski głosi także, że życie utrzymuje się jedynie bodźcami zewnętrznymi, a choroba jest tylko zmianą stanu fizyologicznego wywołaną działaniem nieprawidłowych bodźców albo zupełnym ich niedostatkim („irritation” — i „ab-irritation”). Wszelako Broussais, jako uczeń Bichat'a, nie mógł zadowolnić się nieokreślonym bliżej nazwaniem „drażnienia” — wypadło je objaśnić anatomicznie i fizyologicznie. Choroby miejscowe nie przedstawiały po większej części żadnych pod tym względem trudności, za to gromadziły się one niepomiernie w nauce o gorączkach „essencyonalnych”, którą na nowo podniósł Pinel (str. 702). Zadaniem Broussais'go było przeto wykazać, że takowe są również następstwem i wyrażeniem chorobowych zmian miejscowych. Oględziny ciał zmarłych na „gorączkę tyfusową”, jakich Paryż a tem bardziej szpital wojskowy dostarczał codziennie przekonały autora, że źródło choroby tej leży w jelitach; zdawało się więc najprawdopodobniejszym, że gorączka w tym razie jest następstwem „zdrażnienia” przewodu pokarmowego („irritation”) a objawy kliniczne wypadkiem podrażnienia współczulnego, mianowicie serca. Pojęcie „drażnienia” ustąpiło szybko miejsca pojęciu „zapalenia”, zaczęło po- szło, że ostatecznie Broussais nie tylko wszystkie gorączki (w późniejszych pismach przede wszystkim cholere) poczytał za następstwo i objaw zapalenia przewodu kiszki („Gastro-enterité”), ale także wszystkie choroby zakaźne, nerwowe i umy-

słowe, niemniej zbroczenia wydzielin, krwotoki, zwyrodnienia itd. Przesilenia i przeżuty pochodzą również zdaniem jego od zbawionego lub szkodliwego podrażnienia drogą sympatyji wywołanego przez zapalenie przewodu pokarmowego.

Nikogo zapewne nie zadziwi pogarda, jaką żywił Broussais dla historii medycyny; nie dopuszczał on przecież żadnego wpływu stosunków epidemicznych ni endemicznych, w czym utwierdzić go miały rzekome postrzeżenia poczynione przez uczniów jego w Afryce. Stosownie do wspomnianych pojęć terapia musiała mieć zadanie pokonywać „irrytacją” a przede wszystkim „zapalenie żołądka i kiszek” za pomocą miejscowego ujęcia krwi (krwipuszczeniem nie posługiwał się Broussais weale, mianowicie w pierwszych latach swojego zawodu), okładów i klejkich napojów. Smutnym był rezultat takiego postępowania, albowiem w szpitalnym oddziale Broussais'go okazała się w końcu największa śmiertelność.

W szpitalach zostających pod kierunkiem Broussais'go i jego uczniów nie troszczono się w końcu weale o lezbę przystawianych pijawek; przechylano naczynie z pijawkami, które mogły ssać wedle własnego upodobania. W jednym oddziale Broussais'go zużyto w ciągu jednego roku (1819) 100,000 pijawek. W roku 1824 sprowadzono z zagranicy do Francji 300,000 pijawek, w r. 1827 zaś 23 milionów! W ostatniej chorobie swęj kazał Broussais sobie w ciągu dwóch pierwszych dni puścić krew dwa razy i przystawić 60 pijawek, następnie zalecił znowu dwukrotne puszczenie krwi i niezliczoną ilość pijawek.

Broussais powstawał najgwałtowniej przeciwko Bayle'mu i Laënnec'owi, którzy jednocześnie usiłowali oprzeć medycynę na anatomii patologicznęj, jakkolwiek sam był stanowczym zwolennikiem witalizmu. W późniejszych latach przyłączył się do wyznawców frenologii, której zasada lokalizacyi w zupełności odpowiadała jego teoryi. W końcu dopiero przyznał, że nie wszystkie choroby są następstwem „irrytacyi”.

Przez lat dwadzieścia panowała „fizyologiczna medycyna” prawie samowładnie we Francji, pociągając za sobą licznych lekarzy włoskich i belgijskich. W ich rzędzie zajmuje najwybitniejsze miejsce Jean Baptiste Bouillaud rodem z Garat pod Angoulême (urod. 16 Wrz. 1796) lekarz w Charité i profesor w Paryżu (w r. 1848 członek zgromadzenia prawodawczego) usiłujący rozwinąć naukę swego mistrza, wielce zre-

sztą zasłużony w nauce mianowicie co do chorób serca i reumatyzmu stawowego. Najważniejszym, jak powiedzieliśmy, punktem spornym pomiędzy Broussais'm i lekarzami dawniejszych zasad, była gorączka „essencyonalna”. Łatwo przeto zrozumieć, jak świetném musiałyby przedstawiać się zwycięztwo „fizyologicznej szkoły” skoroby udało się wykazać, że i ta gorączka samoistna jest bezpośrednio następstwem rozległej, nieznanéj dotąd „irrytacji” nawet zapalenia. Zadanie to miał rozwiązać Bouillaud przekonywając wrzekomo na zasadzie błędnie tłumaczonych postrzeżeń anatomo-patologicznych, że gorączka pochodzi od zapalenia wewnętrznej błony serca i naczyń, a zatem usuniętą być powinna przy pomocy kilkakrotnych tuż po sobie zalecanych upustów krwi („*saignées coup sur coup*”). Terapeutyczna zasada Bouillaud'a utrzymała się długi czas, mianowicie we Włoszech.

J. B. Bouillaud, *Traité clinique et physiologique de l'encéphale, ou de l'inflammation du cerveau et de ses suites etc.* Paris, 1825. 8. — *Traité clinique et expérimental des fièvres dites essentielles.* Par. 1826. 8. — *Traité clinique des maladies du coeur etc.* Paris, 1835. 8. 2 voll. 1841. 8. Prz. niem. Leipz. 1836. 1837. 8. 2 Bde. — *Traité de nosographie médicale.* Par. 1846. 8. 5 voll. — *Traité clinique du rhumatisme articulaire et de la loi de coïncidenc. des inflammations du coeur avec cette maladie.* Paris, 1840. 8. Prz. niem. Magdeb. 1847. 8. — *Clinique médicale de l'hôpital de la Charité etc.* Paris, 1837. 8 3 voll. Prz. niem. Quedlinburg, 1838. 8. 1846. 8. — *Essai sur la philosophie médicale — suivi d'un parallèle des résultats de la formule saignées coup sur coup avec ceux de l'ancienne méthode dans le traitement des phlegmasies aiguës.* Par. 1837. 8. — *De l'introduction de l'air dans les veines.* Par. 1838. 8.

Nie podobna zaprzeczyć, że Brouissais wraz z uczniami swymi zastąpił się nauce lekarskiej zwalaniem pojęć ontologicznych, wykazaniem korzyści metody analitycznej i terapii dyetetycznej niemniej ograniczeniem leczenia drażniącego; zaśługi te jednak uszczuplą się znacznie jeśli zważymy, że zwolennicy „medycyny fizyologicznej” posługiwali się patologicznemi postrzeżeniami powierzchownie zresztą badanemi jedynie w celu swoich jednostronnych nienaturalnych teorii, z których znowu wyprowadzali zgubne dla zdrowia i życia tysięcy chorych, prawidła terapeutyczne.

Rzecz jasna przeto, że wcześniej już musiała „medycyna fizyologiczna” spotkać się z licznymi i bardzo poważnymi prze-

ciwnikami, na czele których stanęli główni przewodcy paryskiej szkoły anatomo-patologicznej, jako: Fouquier, Chomel, Fodera, Bayle a nadewszystko Laënnec. — W Niemczech, gdzie również do nauki Broussais'go przyłgnęli lekarze wietrzący w każdej chorobie sprawę zapalną i ebeiwi krwi chorych, walczyli przeciwko niej: Gruithuisen (st. 742), Jan Wilh. Henr. Conradi profesor w Marburgu, Heidelbergu i Gietyndze, Henryk Spitta profesor w Rostoku i w. i.

M. Fodera, *Histoire de quelques doctrines médicales comparées à celle du Dr. Broussais*, Par. 1821. 8. — J. W. H. Conradi, *Kritik der neuen Lehre des Dr. Broussais*. Heidelb. 1821. 8. 1823. 8. — H. Spitta, *Novae doctrinae pathologicae auctore Broussais in Franco-Gallia divulgatae succincta epitome*, Gotting. 1822. 8. — J. Samson, *Qualis est Broussaei theoria? qui inde fructus aut quae noxae in theoriam medicam redundant?* Commentatio praemio aureo ornata, Berol. 1826. — G. C. B. Suringar, *Verhandlung over het leerstelsel van Broussais*, Amsterd. 1829. 8. — F. van der Breggen, *Broussais, zijns leer, hare gevolgen etc.* Amsterd. 1829. 8.

§ 207.

Rozwój anatomii patologicznej i Dyagnostyki w szkole paryskiej.

Poprzednicy.

Bezasadność „medycyny fizyologicznej” była główną przyczyną jej upadku. Prócz tego przyczyniły się najwięcej do obalenia jej prace licznych lekarzy przejętych szczerzej od Broussais'go duchem nauki Bichat'a, których usiłowaniem było rozwinąć anatomię patologiczną w właściwem jej znaczeniu zamierzając przy jej pomocy przedewszystkiem stworzyć anatomiczną dyagnostykę.

Jakkolwiek wielką jest zasługa Morgagni'ego na polu anatomii patologicznej, nie sięgał on jednak dalej jak do wyjaśnienia „siedliska i przyczyny” chorób (str. 562). Anatomia pat. w przekonaniu Morgagni'ego winna tylko uzupełnić i objaśnić znane formy nosologiczne. Corvisart i Laënnec nadają jej daleko donioślejsze znaczenie upatrując w niej najdzielniejszy środek do zbadania sposobu powstawania choro-

by, naco dotąd wcale nie zwracano uwagi. Anatomia patologiczna łączyć się ma tym sposobem także bezpośrednio z zadaniem praktycznej medycyny, t. j. ma stać się zasadą sztuki rozpoznawania chorób. Dwaj ci mężowie stworzyli tą drogą nową gałąź diagnostyki fizykalnej przy pomocy której rozjaśniły się najczęstsze, zarazem najbardziej ukryte choroby.

Poprzednikami wskazanęj przez Corvisart'a i Laënnec'a szkoły anatomicznej byli P. E. Prost a zwłaszcza Petit i Serres autorowie dzisiejszych pojęć anatomicznych o drzewicy brzusznej.

P. A. Prost, *Essai physiologique sur la sensibilité*. Paris, 1805. 8. — *Trois coups d'œil sur la folie*. Paris, 1806. 1807. 8. 2 voll. — *Médecine éclairée par l'observation et l'ouverture des corps*. Par. 1804. 8. 1809. 8. 2 voll. 1817. 8. 2 voll. — *La science de l'homme, mise en rapport avec les sciences physiques*. Par. 1822. 8. — *Traité du Cholera-morbus*. Paris, 1832. 8. — Prost rodem z departamentu du Rhone, zrazu chirurg w Lyon'skim szpitalu Hôtel-Dieu i wojskowy, następnie lekarz praktykujący w Paryżu, gdzie umarł na cholere tuż po wydaniu rozprawy o tej chorobie.

A. Petit et E. Serres, *Traité de la fièvre entéro-mésentérique, observée, reconnue et signalée publiquement à l'Hôpital-Dieu*. Paris, 1811. 8. — Serres (1787—1867) lekarz niepospolitych zdolności miał widoki świetnej przyszłości na polu praktycznym, które jednak opuścił dla katedry antropologii a następnie anatomii porównawczej w Muzeum historii naturalnej. Wszelako i na tem stanowisku położył Serres znakomite zasługi pracami swemi: *Recherches d'anatomie transcendante et pathologique*. Paris, 1832. 4. acc. d'un Atlas de 20 planches in f. — *Anatomie comparée transcendante principes d'embryogénie, de zoogénie et de teratogénie*. Paris, 1859. 4. (pp. 942 et 26 planches.) i w. i. — Por. J. Guérin, *Discours prononcé à la tombe de Serres*. *Bulletin de l'acad. de méd. de Paris*, XXXIII, p. 143.

§ 208.

Diagnostyka fizykalna.

Opukiwanie. Corvisart.

Jean Nicolas Corvisart des Marest redem z Vouziers w Champanii (15 Lut. 1755—18 Wrześ. 1821) pierwszy profesor urządzonej r. 1794 kliniki lekarskiej (str. 731), od r. 1807, pozbywszy się profesury, lekarz nadworny (wraz z Barthez'em) Cesarza Napoleona, za czasów Restauracyi na-

czelnik urzędu lekarskiego, był mężem głębokiej nauki, jeniałnej twórczości, nieskalanego charakteru i niezrównanego daru nauczycielskiego. Z licznych zasług jego położonych w dziedzinie nauki lekarskiej w ogólności zwracają szczególniejszą uwagę prace jego w nauce o chorobach sercowych a mianowicie wydobyte z półwickowego zapomnienia i ogłoszenie niespożytego dzieła Auenbrugger'a o perkussyi (str. 573).

J. N. Corvisart, *Essai sur les maladies et les lésions organiques du coeur et de gros vaisseaux*. Par. 1806. 8. 1811. 8. 1818. 8. — Śmierć Corvisart'a nastąpiła w skutek choroby serca rozpoznanej przezeń samego na dwadzieścia lat przedtém. Biografią jego podali Dupuytren, Cuvier, Pariset i Ferrus. — Pariset l, e,

Artykuł w czasopiśmie *Journal de médecine* donoszący o wydaném w r. 1770 tłumaczeniu dzieła Auenbrugger'a dokonaném przez Rozière de la Chassagne'a, i ustępy w dziełach Stoll'a (którego *Aforyzmy* wykladał Corvisart) wspominające o wynalazku Wiedeńskiego lekarza, zwróciły na perkussyą uwagę Corvisart'a.

Rozière de la Chassagne, *Manuel des pulmonique, ou Traité complet des maladies de la poitrine*. Paris, 1770. 8. — Tłumacz nie próbował nigdy opukiwać chorych.

Corvisart wydał w r. 1808 przekład francuski dzieła Auenbrugger'a z przyłączeniem wielu obszernych opisów odnośnych chorób, z czego wynika, że Corvisart od dwudziestu lat już znał i posługiwał się perkussyą a przy rozległej praktyce swej był rzeczywiście w możności uzupełnić i prostować niektóre zdania autora opierające się na siedmioletniem doświadczeniu.

Nouvelle méthode pour reconnaître les maladies internes de la poitrine par la percussion de cette cavité, par Auenbrugger — — ouvrage traduit du latin et commenté par J. N. Corvisart. Paris, 1808. (pp. XXIII. 440.) (z przyłączeniem łacińskiego oryginału). — W przedmowie pisze tłumacz: „Sachant bien le peu de gloire dévolu à presque tous les traducteurs, comme au très grand nombre des commentateurs, j'aurais pu m'élever au rang d'auteur en refondant l'oeuvre d'Auenbrugger, et en publiant un ouvrage sur la percussion. Mais, par-là, je sacrifiai le nom d'Auenbrugger à ma propre vanité; je ne l'ai pas voulu; c'est lui, c'est sa belle et légitime découverte (*inventum novum*), comme il le dit justement, que j'ai faire revivre”. — Nie od rzeczy

będzie wyszczególnić tu ważniejsze uzupełnienia i poprawki dołączone przez Corvisart'a, jako: „W okolicy serca slyszymy u suchotników, w gorączkach przepuszczających i tp. częstokroć odgłos jawny (z powodu rozszerzonej płuc) (p. 13). — Odporność (por. uwagę zamieszczoną na str. 575) (p. 16). — Zbyteczną jest rada Auenbrugger'a nakładać do perkussyi rękawiczkę na rękę. (p. 21). — Najlepszy odgłos („sonus suffocatus”) otrzymujemy przy opukiwaniu uda (p. 31). — Twierdzenie Auenbrugger'a, jakoby suchy wysięk w jamie opłucnej i choroby serca nie zmianały odgłosu perkussyjnego, nie zgadza się z doświadczeniem klinicznym (p. 119),” — Nadto podaje tłumacz pouczające uwagi co do formy suchót pocytywanej przez zę za chroniczne zapalenie płuc (p. 135), — i długi artykuł o użyciu dawniej często zalecanego żegadła (ferrum candens) przy ropie w piersiach itp.

O perkussyi zresztą rozprawia Corvisart obszernie w ostatniem wydaniu swego dzieła o chorobach serca w r. 1818, z czego przekonywamy się, że on już w wypadkach osłabionego ruchu serca przykładał ucho do klatki piersiowej, łączył zatem opukiwanie z przysłuchem.

Z licznych ulepszeń uzupełniających sztukę opukiwania podanych przez uczniów Laënnec'a, głównie przez Bouillaud'a i Piotra Adolfa Piorry'ego rodem z Poitiers (3 Gr. 1794—1879) lekarza w szpitalach Pitié i Salpêtrière, profesora Paryskiego, wymieniê wypadu przedewszystkiem zastosowanie przez tegoż do perkussyi plesimetru.

P. A. Piorry, *De la percussion médiate et des signes obtenus par ce nouveau moyen d'exploration dans les maladies des organes thoraciques et abdominaux.* Paris, 1828. 8. Prz. niem. Würzb. 1828. 8. — *Traité de diagnostic et de sémiologie.* Paris, 1836. 1837. 8. 3 voll. Prz. niem. Leipz. u. Kassel, 1837—1839. 8. 3 Bde. — *Traité de médecine pratique et de pathologie iatrique et médicale.* Paris, 1841—1851. 8. 8 voll. avec Atlas de plessimétrie. — *La médecine du bon sens.* 2me ed. Paris, 1867. 8. — *Traité de plessimétrisme, comprenant une partie pratique, une partie physique et les progrès récents de la médio-percussion.* Paris, 1866. 8. i w. i. — Por. *Revue mensuelle.* Paris, 1879. p. 607.

§ 209.

Przysłuch. Laënnec.

Wartość opukiwania okazała się w całej pełni dopiero po wykryciu przez Laënnec'a auskultacyi.

Réné Théophile Hyacinthe Laënnec rodem z Quimper w Bretanii (17 Lut. 1781—13 Sier. 1826) zmarły w Kerlouarnec przy Douarnenez tejże samej prowincyi, jeden z najznakomitszych w całej historii lekarzy, kształcił się najprzód pod okiem swego dziadka stryjecznego księdza w Elliant następnie w Nantes pod kierunkiem swojego stryja, starszego lekarza tamtejszych szpitali. Wkrótce potem pełnił obowiązki lekarza wojskowego podczas kampanii przeciwko zbuntowanej ludności w okręgu Morbihan. W r. 1799 udał się do Paryża gdzie obok nauk lekarskich oddawał się zauiedbanym dotąd przedmiotom klassycznym. Po ukończeniu studyów urządził L. wykłady anatomii patologicznej wzbogacając gałąź tę doniosłego znaczenia pracami o wnętrzakach, tętniaku, zapaleniu otrzewnej itp. niemniej podziałem nowotworów na jedno- i różnorodne („homologe, heterologe”) zaliczając później „gruźki”, któremi najgorliwiej się zajmował, do rzędu nowot. różnorodnych. Rozległe wykształcenie naukowe jego i pogląd na najogólniejsze stosunki patologiczne objawiły się wyraźnie już w rozprawie inauguralnej o Hipokratesie, następnie w opisie stosunków epidemicznych podczas r. 1807 opracowanym wspólnie z Leroux'em, Bayle'm i Fizeau'm, tudzież w opisie własnym epidemii z r. 1813. W r. 1806 otrzymał L. posadę lekarza w szpitalu Beaujon, r. 1816 w szpitalu Necker; w r. 1822 objął po Hallé'm katedrę w kollegium francuskim a w r. 1823 mianowany został profesorem kliniki lekarskiej w uniwersytecie Paryskim. — Laënnec był poważnego, zamkniętego w sobie charakteru, przytem grał chętnie na flecie, lubił polowanie, konną jazdę i zajęcia tokarskie. — Podobnie jak przyjaciel jego Bayle (str. 814) padł Laënnec ofiarą suchót, do wyjaśnienia których tak dzielnie się przyczył.

R. Th. H. Laënnec, *Propositions sur la doctrine médicale d'Hippocrate, relativement à la médecine pratique*. Paris, 1804. 4. (pp. 38.) — *De l'auscultation médiate, ou Traité du diagnostic des maladies des poumons et du coeur, fondé principalement sur ce nouveau moyen d'exploration*. 2 voll. Paris, 1819. 8. 1826. 8. 1831. 8. (par Meriadec Laënnec.) 1837. 8. 3 voll. (par Andral.) 1880. 8. Prz. niem. Weimar, 1823. 8. Leipzig, 1832. 8. — Artykuły ogłoszone przez Laënnec'a w czasopismach przytacza *Dictionnaire historique des sciences médicales*. — W piśmie *Dictionnaire des sciences médicales* pomieszczał L. swoje rozprawy dotyczące anatomii opisowej i patologicznej; artykuły

z zakresu anatomii patologicznej polecił kuzynowi swemu Meriadee Laënnec'owi, który ich jednak nie ogłosił z powodu pojawienia się dzieła Andral'a (p. niżej), rękopis zaś zaginął. — Ciało Laënnec'a spoczywa na cmentarzu w Plouaré na wspaniałym wybrzeżu Douarnenez. W miejscu urodzenia Laënnec'a ustawiono 15 Sierpnia 1869 piękną jego statuetkę roboty Laquesne'a. (Lejumeau de Kergaradec, *Inauguration de la statue de Laënnec à Quimper. Bulletin de l'acad. de méd.* T. XXXIII. 4.) — Najlepszy wizerunek L. przedstawia rycina Naunoni'ego. — Z licznych pism poświęconych biografii i zasługom Laënnec'a zasługują na wspomnienie: E. Pariset, *Éloge de Laënnec*, w *Mémoires des membres de l'acad. de méd.* II. 240—275. — Eman. Lallour, *Notice historique sur Laënnec*. Quimper, 1868. — A. Toulmouche, (77 letni ziomek i uczeń Laënnec'a). *Souvenirs relatifs à Laënnec*. W *Arch. génér. de méd.* 1875. p. 626—635. — Alfr. Hudson, *Laënnec. His labours and their influence in medicine*. *Med. Times*, 1879. p. 146.

W pierwszym tomie naszej pracy mówiliśmy o początkach auskultaeyi u następców Hipokrata. Do rozwoju tej metody badania przyczyniła się z pewnością praktykowana często od owego czasu sukkusya; przykładano też często ucho do klatki piersiowej w puchlinie osierdzia, którą pożytywano za częstą chorobę z powodu znajdującej często na zwłokach surowicy w osierdziu.

Tak np. opowiada Morgagni (w r. 1761) o chorym Staalparta van der Wiel'a (str. 377) u którego słyszano w czasie skurezu serca jakoby ruch cieczy w osierdziu zgromadzonej (zapewne szmer sercowy). Szczegółą zawsze wartość przy badaniu takich chorych przypisywano uczuciu chorego podobnemu do poruszania się stałego ciała w cieczy. Omalwając owe chębotanie przy puchlinie osierdzia zaznacza już Morgagni, że objaw ten będzie dla lekarzy „qui ad pericardii regionem manum auremve admovendo aliquid ibi fluctuationis advertunt, egregium utique prae ceteris signum futurum et pro pathognomico habendum”. Dodaje wszakże zarazem, że i wtedy jeszcze pomyłki wszelakiego rodzaju wkraść się będą np. u chorych, „quibus aut pericardium non multum aquae adhuc habet, aut cor in aqua non vehementer agitatur, sed languido et obscuro motu vix contremiscit, sique ulla se interponere aliquando posset fallacia aut ab aquis in thorace stagnantibus, aut ab ipso palpitationis motu, aut a causa alia aliqua medicum facile decipiente”. Morgagni, *De sed. et caus. morb.* II. ep. 16. art. 24. — Por. ibid. art. 46. — O chębotaniu wysięku w jamie opłucnej mówi Morg. po opisanii innych objawów: „Quibus omnibus (signis) carere possemus, si unum illud, sensus humoris, nulla praevia suppurationis causa, in thorace fluctuantis, perpetuum foret”.

Już w r. 1815 przedstawiał Laënnec na posiedzeniu Akademii lekarskiej chorego z puchliną piersiową wykazując na

nim pożyteczność przysłuchu; zaś w r. 1819 ogłosił swe wielkopomne dzieło z tak dokładnym opracowaniem auskultacyi, że przez długi czas zasady jego żadnym nie uległy zmianom.

O początku wynalazku swego opowiada Laënnec swojemu przyjacielowi Lejumeau de Kergaradec'owi co następuje (l. c.): Przecho-
dząc przez dziedzinice Luwru postrzegł raz jak dzieci przykładają patyczki do uszu dla posłyszenia brzęku wywołanego w drugim końcu podwórza przerzucaniem szpilek. Uderzony tem niby objawieniem postanowił zaraz spożytkować to przy badaniu chorób serca. Nazajutrz w klinice zwinął papier w rurkę, obwiązał i przyłożył ją do okolicy serca chorego — to był pierwszy stetoskop. Wkrótce potem urządził sobie słuchawkę z drzewa cedrowego opatrzoną na zewnątrz kołnem zatyczką, do której przywiązywał wielką wartość.

W początku mało zwracano uwagi na odkrycie Laënnec'a; niezadługo jednak rozeszło się ono pomiędzy lekarzami francuskimi, angielskimi, później także i niemieckimi. Wezwcześnie już pojawiły się samodzielne prace dwóch najpoważniejszych praktyków angielskich o perkussyi i auskultacyi, mianowicie John Forbes'a w Londynie i Williama Stokes'a w Dublinie. — W r. 1822 zastosował Lejumeau de Kergaradec przysłuch do wykrycia tętna płodowego.

J. Forbes, *Original cases, with dissections and observations, illustrating the stethoscope and percussion in the diagnosis of the diseases of the chest.* Lond. 1824. 8. — W. Stokes, *Introduction to the use of the stethoscope.* Edinburgh, 1825. 8. — Lejumeau de Kergaradec, *Mémoire sur l'auscultation, appliquée à l'étude de la grossesse.* Par. 1822. 8. Prz. niem. Weimar, 1828. 8. — Por. G. Peyraud, *Histoire raisonnée des progrès, que la médecine pratique doit à l'auscultation.* Paris, 1840. 8. (pp. 210.)

Pomijając dalszą historją omawianego przedmiotu zaznaczymy w tém miejscu: że najważniejszym krokiem w rozwinięciu tej metody badania było troskliwe rozpatrzenie fizykalnych warunków, na zasadzie których powstają objawy opukowe i przysłuchowe. Tym sposobem przekonano się, że rozmaite choroby płuc i serca nie mają żadnych, jak mniemał Laënnec, właściwych sobie, patognomicznych objawów akustycznych.

§ 210.

Następcy Corvisart'a i Laënnec'a.

Do najpierwszych i najznacniejszych lekarzy wyszłych ze szkoły Corvisart'a należy Gaspard Laurent Bayle rodem z Vernet w Prowancyi (18 Sierp. 1774—11 Maja 1816), który po ukończeniu studyów (słuchał najprzód teologii następnie prawa) objął obowiązki lekarza wojskowego, później ordynatora w szpitalu Charité i lekarza cyrkulowego w Paryżu pod panowaniem Napoleona i Ludwika XVIII-go. Dzieło jego o suchotach jest podstawą wszystkich późniejszych prac tej treści. Głównym wynikiem jego dochodzenia było wykazanie zakaźnej natury gruźlicy i tożsamości charakteru złożeń gruźliczych w rozmaitych organach, z czego naturalnie wypadło, że gruźlica jest równoznaczną z zółzami.

G. L. Bayle, *Considérations sur la nosologie, la médecine d'observation et la médecine pratique*. Paris, 1802. 8. — Pierwsze dochodzenia Bayle'go nad gruźlicą ogłoszone były w r. 1803—1805 w Corvisart'a: *Journal de méd.* T. IV i IX; główne dzieło jego nosi tytuł: *Recherches sur la phthisie pulmonaire*, Paris, 1810. 8. — W wydawnictwie *Dictionnaire des sciences médicales* opracował B. artykuły: *Anatomie pathologique, Oedème de la glotte, Cancer*. — Po śmierci autora wyszło: *Traité des maladies cancéreuses*, publ. par A. L. J. Bayle. Paris, 1834—1839. 8. 2 voll. — Por. Chomel, *Notice sur G. L. Bayle* w *Journal de méd.* T. 37. — L. Thauon, *Gaz. hebdomad.* 1877. No. 43.

Jednym z najznamienitszych przedstawicieli anatomicznego kierunku w Paryżu był wychowaniec Bayle'go Aug. François Chomel (13 Kw. 1788—1858) pochodzący z rodziny znanej w literaturze lekarskiej, mąż głębokiej nauki, arey sumienny lekarz i profesor. W r. 1827 objął Chomel profesurę kliniczną w Charité po śmierci Laënnec'a, którego nie doścignął w genialnej twórczości, zato przewyższył wszechstronnością wiedzy. W r. 1830 poruczono mu klinikę lekarską w Hôtel-Dieu po ustąpieniu Recamier'a głośnego legitimisty, fantasty i gorliwego katolika; Chomel był lekarzem Ludwika Filipa, odmówił zaś wezwaniu Napoleona III powołującemu go na tę posadę. — Dzieła Chomel'a, zwłaszcza skierowane przeciwko teo-

ryi Broussais'go i doskonała *patologia ogólna* wywarły potężny wpływ na rozwój medycyny francuskiej pomimo to, że trzymał się stanowiska ekлекtycznego i rzadko posługiwał się nową metodą dyagnostyczną.

A. Fr. Chomel, *Éléments de pathologie générale*. Paris, 1817. 8. 5c. éd. 1863. 8. — *Traité des fièvres et des maladies pestilentiellees*. Paris, 1821. 8. Prz. niem. Leipz. 1822. 8. — *Leçons de clinique médicale, faites à l'Hôtel-Dieu de Paris*, — publiées par Genest, Requin et Sestier. Paris, 1834—1840. 8. 3 voll. Jego wykłady o gorączce tyfusowej w niemieckim przekładzie wydano w Behrends'a *Bibliothek von Vorlesungen des Auslandes*, No. 3. Leipzig, 1835, — o reumatyzmie i podagrzo, tamże No. 13, — o zapaleniu płuc, No. 23. — *Traité sur les dyspépsies*. Paris, 1857. 8. — Chomel był współwydawcą czasopisma *Journal de méd.* i autorem licznych artykułów w *Dictionnaire des sciences méd.* — Życiorysy jego podali Grissolle (*Bulletin de therap.* 1858, 30 List. i Dubois d'Amiens (*Gaz. méd. de Paris* 1861. No. 51).

Niespożyte biegiem czasu zasługi na polu naukowo-lekarstwie położył Pierre Charles Alex. Louis urodzony w Ai w Champanii (1787—1872). Ukończywszy nauki przebywał L. do 34 r. życia w Rosyi w charakterze praktycznego lekarza; powróciwszy do Paryża uczęszczał na wykłady Broussais'go, które wysłuchawszy stał się najzaciętszym przeciwnikiem jego teoryi. Przez lat siedm poświęca się pod kierunkiem Chomel'a najtroskliwszym badaniom klinicznym i anatomo patologicznym, czego rezultatem były dzieła o suchotach i gorączce durzycowej oparte na 5000 sekcyach. Pomieszczone tu zarzuty przeciwko „szkole fizyologicznej” były tak dosadne, że Broussais widział się zmuszonym odpierać je w osobnym rozdziale dzieła *Examen des doctrines médicales*. Na to odpowiedział Louis pismem poniżej przytoczonem, w którym naukę Broussais'go obalil doszczętnie.

Zdaniem Louis'ego jednym z najpożyteczniejszych środków do rozwoju ścisłej nauki lekarskiej jest „metoda numeryczna”, którą też pierwszy raz zastosował do etiologii, dyagnostyki, anatomii patologicznej, prognostyki i terapii, a której wkrótce potem poświęcił Jules Gavarret osobne dzieło. Metoda ta oddała niewątpliwie ważne usługi patologii i terapii, lubo z drugiej strony nie można zaprzeczyć, że przecenienie takowej odjęło niesłusznie doświadczeniu w praktyce prywatnej

nabytemu całkowite znaczenie w obec wypadku statystyki szpitalnej, nierzadko pobieżnie zebranej, jakkolwiek leczebnie znacznej.

P. Ch. Louis, *Recherches anatomiques, pathologiques et thérapeutiques sur les maladies connues sous les noms de fièvre typhoïde, putride, adynamique, ataxique, bilieuse, muqueuse, entérite folliculeuse, gastro-entérite, dolliëntenterite*. Paris, 1829. 8. 1841. 8. 2 voll. Prz. niem. Würzburg, 1830. 8. Leipzig, 1842. 8. — *Recherches anatomiques, physiologiques et thérapeutiques sur la phthisie*, Paris, 1829. 8. 1843. 8. Prz. niem. Leipzig, 1827. 8. — *Examen de l'examen de M. Broussais, relativement à la phthisie et aux affections typhoïdes*. Paris, 1834. 8. *Recherches sur effets de la saignée dans quelques maladies inflammatoires*. Paris, 1835. — *Mémoires où recherches pathologico-anatomiques sur le ramollissement — de l'estomac, l'hypertrophie de la membrane musculaire du même organe dans le cancer du pylore, la perforation de l'intestin grêle, le croup chez l'adulte, la péricardite, la communication des cavités droites avec les cavités gauches du coeur etc.* Paris, 1826. 8. Prz. niem. Berlin, 1827. 1828. 8. 2 Bde. — Metodę swą ogłosił Louis w *Mémoires de la société d'observation*, vol. I. — Dzieło J. Gavaret'a: *Principes généraux de statistique médicale* wydane w Paryżu 1840. 8. Prz. niem. Erlangen, 1844. 8. — Ostatnie lata życia przepędził Louis w głębokiem osamotnieniu dotknięty ciężkimi kłękami losu. — Por. Béclard, *Éloge de Louis*, w *Mémoires de l'Académie de méd.* XXXI. — Tenże *Notices et portraits*, p. 227—258.

Z pomiędzy uczniów Louis'ego zasługuje na wzmiankę Jean Bapt, Barth ze Saargemünd (24 Wrz. 1806—30 List. 1877) znany z wydanego wraz z Roger'em podręcznika o anskultacyi w swoim czasie wysoko cenionego. — J. B. Barth et Henri Roger, *Traité pratique de l'auscultation*. 6me éd. Par. 1865. 16. — Por. H. Lebert, *Berliner klinische Wochenschrift*, 1878. p. 80.

Do zwolenników szkoły anatomicznej zalicza się również Paul Brétonneau lekarz praktykujący w mieście rodzinnem Tours (1771—1862) autor pism o „specyficznych” formach zapalenia błon śluzowych, mianowicie: difteryi i „Dotiententeryi”, które przyczyniły się wielce do obalenia medycyny „fizyologicznej”.

P. Brétonneau, *Des inflammations spéciales du tissu muqueux et en particulier de la diphthérie, connue sous le nom de croup*. Paris, 1826. 8. — *Addition supplémentaire au traité de la diphthérie*. Par. 1827. 8. — Rozprawy o difteryi i dotiententeryi pomieszczone w *Archives générales de méd.* 1826, 1827 i 1829. — (*Gaz. des hôp.* 1862 No. 77. — *Med. Times*, 17. Mai 1862. — *Archives génér.* Nov. 1862.)

Niemniej należy tu **Léon Jean Bapt. Cruveilhier** (1791—9 Mar. 1874) syn chirurga z Limoges, od r. 1824 profesor chirurgii w Montpellier, od 1825 profesor anatomii w Paryżu. W r. 1835 poruczono mu utworzoną przez Dupuytren'a katedrę anatomii patologicznej. Katedra anatomii fizyologicznej odpowiadała lepiej zdolnościom Cruveilhier'a od patologicznej, którą uprawiał korzystniej dziełami swemi aniżeli wykładem.

L. J. B. Cruveilhier. *Essai sur l'anatomie pathologique en général.* Paris, 1816. 8. 2 voll. — *Médecine pratique éclairée par l'anatomie et la physiologie pathologiques.* Par. 1821. 8. — *Traité d'anatomie descriptive.* 4me éd. Paris, 1862. 8. — *Anatomie pathologique du corps humain etc.* Paris et Londres, 1829—1842 f. — *Traité d'anatomie pathologique générale.* Paris, 1849—1864. 8. 5 voll. — Nadto liczne artykuły w *Dictionnaire des sciences médicales.* — **Lasègue,** *Archives générales de méd.* 1874. p. 594. — **Béclard,** *Éloge de Cruveilhier.* *Gaz. des hôp.* 1875. No. 53. — Tenże *Notices et portraits,* p. 259—288.

Leon Rostan rodem z Saint Maximin (Var) (17 Mar. 1790—4 Paźdz. 1866) profesor paryski wysokich przymiotów pod każdym względem, rozgłosił imię swe cennymi pracami nad zmięknieniem mózgu.

L. Rostan, *Mémoire sur les ruptures du coeur.* Paris, 1820. 8. — *Recherches sur une maladie encore peu connue, qui a reçu le nom de ramollissement du cerveau.* Paris, 1820. 8. 1823. 8. Prz. niem. Leipzig, 1824. 8. — *Cours élémentaire d'hygiène.* Par. 1821. 1822. 8. 1828. 8. — *Cours de médecine clinique.* Paris, 1826. 1827. 8. 2 voll. 1830. 8. 3 voll. — *Exposition des principes de l'organicisme.* Paris, 1846. 8. 3me éd. Paris, 1864. 8. — **Por. Bécard,** *Notices et portraits,* p. 137—166.

Najdzielniejszym z francuskich profesorów klinicznych w nowszych czasach był niezaprzeczenie **Gabryel Andral** urodzony w Paryżu (1797—13 Lut. 1876) i profesor tamże, uczeń Broussais'go zarazem najzawziętszy przeciwnik jego nauki; gruntowny znawca historii medycyny, którą przez długi czas za cel życia swego poczytywał. Andral z **Gavarret'em** należą do rzędu lekarzy usiłujących przez troskliwe dochodzenia składu krwi w stanie fizyologicznym i patologicznym nadać pewną podstawę patologii humoralnej.

G. Andral, *Précis de l'anatomie pathologique*. Paris, 1829. 8. 3 voll. Prz. niem. Leipzig, 1829. 1830. 8. 2 Bde. Włoski: Livorno, 1839, 8. — *Clinique médicale, ou Choix d'observations etc.* Paris, 1829—1833. 8. 5 voll. 4me éd. Paris, 1840. 8. 5 voll. 5-ty tom zawiera wyłącznie: *Maladies de l'encéphale*. Par. 1833. 8. Prz. niem. Königsberg, 1837. 8. 2 Bde. i w Behrend's *Bibliothek von Vorlesungen*. No. 10. — *Die Krankheiten des Unterleibes*. München, 1832. 8. — *Die Krankheiten der Brust*. Landshut, 1832. 8. — *Essai d'hématologie pathologique*. Paris, 1843. 8. — *Cours de pathologie interne*, publ. par Amédée Latour. 2me éd. Paris, 1848. 8. 3 voll. Prz. niem. Berlin, 1837. 1838. 8. 3 Bde. — (Wspólnie z J. Gavarret'em), *Recherches sur les modifications de proportion de quelques principes du sang dans les maladies*. Par. 1842. 8. etc. Prz. niem. Nördlingen, 1842. 8. — Rozprawy treści historycznej pomieszczone w *Union médicale*, 1853. — Por *Annales d'hygiène publique*, vol. 45. S. 384. — Fauconneau-Dufresne, *Souvenirs des commencemens de la carrière d'Andral*. *Union méd.* 1877. p. 921 seq. — Głównie zaś Chaffard, *Andral. La médecine française de 1820—1850*. Paris 1877. 8. (pp. 76.)

Wpływ medycyny niemieckiej na lekarzy francuskich objawia się najwybitniej w pismach ucznia Bretonneau'a: Armanda Trousseau'a profesora i lekarza w paryskim szpitalu Hôtel-Dieu urodzonego w Tours (1801—22 List. 1866).

A. Trousseau et H. Belloccq, *Traité pratique de la phthisie laryngée etc* Paris, 1837. 8. Prz. niem. Romberg: Leipzig, 1838. 8. Inne tłumaczenie: Quedlinburg, 1839. 8. — (Wraz z Pidoux), *Traité de thérapeutique et de matière médicale*. 8me éd. Paris, 1868. 8. 1870. 8. 2 voll. — *Clinique médicale de l'Hôtel-Dieu de Paris*. 4me éd. Paris, 1872. 8. 3 voll. (avec le portrait de l'auteur.) — Trousseau należy do założycieli *Journal des connaissances médico-chirurgicales*. Paris, 1839—1871. 8. 39 voll. — Por. Lasègue, *Gaz. des hôpitaux*, 1869. No. 95. — Pidoux, *Archives génér. de médecine*, 1869. p. 495. — *L'Union*, 1869. No. 28. 29. — Béclard, *Notices et portraits*, p. 197—226.

Rozgłośne imię zjednał sobie François Louis Isidore Valleix rodem z Tuluzy (14 St. 1807—1855) lekarz z artystycznym wykształceniem i poetyckimi zdolnościami, dziełami swemi o chorobach noworodków, o newralgiach, zwłaszcza cennym podręcznikiem patologii i terapii szczegółowej.

F. J. Valleix, *Clinique des maladies des enfants nouveau-nés*. Par. 1838. 8. Prz. niem. Berl. 1839. 8. — *Traité des névralgies ou affections douloureuses des nerfs*. Paris, 1841. 8. Prz. niem. Braunschw. 1852. 8. — *Guide de médecin praticien*. Par. 1842—1848. 10 voll. 1850. 1851. 8. 5 voll. 1853. 1854. 8. 5 voll. 1866. 8. 5 voll. — Dokładny spis dzieł Valleix'a p. Gallard; *Bulletins de la société anatomique de Paris*, 1855. Dec. p. 632—649.

Również poważaném powszechnie dziełem o praktycznej medycynie wzbogacił literaturę francuską Auguste Grisolles profesor paryski urodz. w Frejus (10 Lut. 1811—Lut. 1869).

A. Grisolles, *Traité de la pneumonie. Ouvrage couronné.* 2me éd. Paris, 1864. 8. — *Traité de pathologie interne.* 9me éd. Paris, 1864. 8. 2 voll. i częścięj. Prz. niem. Leipz. 1845—1847. 8. — Por. *L'Union méd.* 1869. No. 20.

Oprócz wymienionych lekarzy zajmujących się opracowaniem całego zakresu patologii, pojawia się teraz nadto znaczna liczba takich, którzy na zasadzie znakomitych postępów w dziedzinie anatomii patologicznej obierają sobie poszczególne organa i narządy, i te obrabiają specyjalnie. Obok zatem wspomnianych prac nad chorobami serca, płuc i mózgu (str. 809) występują obecnie za przykładem Willan'a i Bateman'a (p. n.) dermatologowie, którzy badają i objaśniają rycinami choroby skórne. Najwcześniej poświęca się tej gałęzi Jean Louis d'Alibert z Villefranche (Aveyron) (1766—1837), wzorowy stylista, lekarz szpitalny (St. Louis) i nadworny króla Ludwika XVIII. Alibert zamierzał podobnie jak jego poprzednicy i wszyscy niemal następcy przedstawić choroby skórne w „naturalnym” (właściwie jednak sztucznym) układzie, zarówno jak w swój *Nosologii naturalnej* usiłuje podzielić wszystkie choroby wedle „rodzin”.

J. L. d'Alibert, *Description des maladies de la peau observées à l'hôpital St. Louis.* Paris, 1814. f. Bruxelles, 1825. 4. — *Physiologie des passions.* Paris, 1825. 8. 1861. 16. Prz. niem. Weimar, 1826. 8. — *Monographie des dermatoses,* ed. Dyanac. Paris, 1832. 8. 1835. 8. 2 voll. Prz. niem. Leipz. 1837. 8. 2 Bde. (Behrends, *Bibliothek von Vorlesungen des Auslandes* No. 8.) — *Nosologie naturelle, ou les maladies du corps humain distribuées par familles.* Paris, 1838. 4.

Następca jego w szpitalu Ś-go Ludwika: Laurent Biett rodem z Scans (Graubünden) (um. 3 Mar. 1840) wyszczególnił się trafną dyagnostyką chorób rzeczonych — zaś Pierre François Olivier Rayer ur. w Saint Sylvian (Calvados) (7 Mar. 1793—1867) bardzo cenną zarazem pracą o chorobach nerek.

A. Cazenave et H. E. Schedel, *Abrégé pratique des maladies de la peau d'après les auteurs les plus estimés, et surtout d'après — les leçons de M. Bielt.* 3 éd. Paris, 1838. 8. Prz. niem.: Weimar, 1829. 1831. 8.

P. F. O. Rayer, *Traité théorique et pratique des maladies de la peau.* Par. 1826. 1827. 8. 2 voll. 1835. 8. 3 voll. avec Atlas in 4. Bruxell. 1840. 8. Prz. włoski: Milano, 1830. 8. — *Traité des maladies des reins etc.* Paris, 1839—1841. 8. 3 voll. avec Atlas in fol.

We Włoszech leżało pole medycyny wewnętrznej w ciągu bieżącego stulecia tego okresu prawie całkiem odlogiem w znaczeniu historycznym, jeżeli pominiemy ruch wywołany szkołą Browna i wywiązaną z niej teorią Rasori'ego. Wspomniemy tu zatem tylko o dwóch znakomitych profesorach klinicznych, jakimi byli: Maurizio Bufalini (1787—1861) we Florencji, i Giacomo Tommasini, o którym wyżej była mowa (str. 695).

M. Bufalini, *Fundamenti di patologia analitica.* Pavia, 1819. 8. 2 voll. Pesaro, 1828. Milano, 1833. 12. Montepulciano, 1839. 16. — *Istituzioni di patologia analitica.* 2. ed. Napoli, 1860. 8.

G. Tommasini, *Lezioni critiche di fisiologia e patologia.* Parma, 1802—1805. 8. 4 voll. — *Raccolta completa delle opere mediche.* Bologna 1838. 8. 13 voll.

§ 211.

Anglia.

J. F. Clarke, *Autobiographical recollections of the medical profession, being personal reminiscences of many distinguished medical men during the last forty years.* Lond. 1874. 8. (pp. 537.)

Z długiego szeregu doskonałych lekarzy praktycznych, jakich wydała Anglia w omawianym okresie zasługują na wzmiankę przedewszystkiem dwaj gorliwi zwolennicy szczepienia ospy, jako: John Haygarth, lekarz praktykujący w Chelsea i Bath, dotychczas za największym szacunkiem w Anglii wspomniany, i John Ferriarod. z Chester (1763—1815) lekarz Manchesterski znany z żarliwego popierania napaerstnicy.

J. Haygarth, *Inquiry how to prevent the small-pox.* Lond. 1784. 8. Prz. niem. Berlin und Stettin, 1786. 8. — *A sketch of a plan to exterminate the small-pox from Great Britain and to introduce general inoculation.* London, 1793. 8. 2 voll. Prz. niem. Gotha, 1799. 8. — *On the imagination as a cause and a cure of the disorders of the body.* London, 1799. 8. (Treść tego pisma odnosi się do pomysłu Amerykanina Perkins'a leczenia różnych chorób za pomocą pociągania igłami metalicznymi cierpiących części. Por. Sprengel, V. 644.) — *A clinical history of diseases.* 2 voll. Lond. 1813. (Rzecz o reumatyzmie ostrym i podagrze).

John Ferriar, *An essay on the medical properties of the Digitalis purpurea.* Lond. 1799. 8. — *Medical histories and reflexions.* Warrington and London, 1792—1814. 8. 4 voll. — Kilka rozpraw jego o puchlinie etc. wydano w przekładzie niemieckim w Lipsku 1793. 1797. 8. 2 T. 1801. 8.

Henry Clutterbuck rodem z Marazion przy Penzance w Kornwalii (zmarły w r. 1870 licząc 86 lat wieku) jeden z najzawołanych lekarzy w Londynie, wydawca w ciągu lat piętnastu czasopisma *Medical and surgical Review* (pierwszego wydawnictwa tego rodzaju w Anglii), następnie prezes Towarzystwa lekarskiego, autor pożytecznych prac o zatruciu ołowném, o gorączce i epidemii tyfusowej z r. 1819, którą to chorobę Clutterbuck podobnie jak Markus w Niemczech pozycywał za zapalenie mózgu i stosownie leczył.

H. Clutterbuck, *Account of a new and successful method of treating those affections, which arise from the poison of lead etc.* Lond. 1794. 8. — *Inquiry into the seat and nature of fever.* London, 1837. 8. — *Observations on the prevention and treatment of the epidemic fever at present prevailing in this metropolis and most parts of the united kingdom.* Lond. 1819. 8. — Por. T. III. S. 615. — *Lectures o różnych częściach patologii w The Lancet,* 1825—1827; o krwi puszczaniu w *London med. Gazette,* 1838. vol. 22. Prz. niem. *Bibliothek von Vorlesungen des Auslandes,* Bd. 14. (Leipzig, 1838.)

William Pulteney Alison (ur. 1790), siostrzeniec Gregory'ego (str. 552) profesor w Edyburgu przez lat czterdzieści, zjednał sobie w Anglii dziełami treści fizyologicznej i patologicznej podobne stanowisko jak Cullen dziełem *First lines* (str. 672).

W. P. Alison, *Outlines of human physiology.* Edinburg, 1831. 3d ed. 1839. 8. — *Outlines of physiology and pathology.* Edinb. 1833. 8. — A. Halliday Douglas, *On the life and character of Dr. Alison.* *Edinb. med. Journal,* 1866. Juni.

Bardzo ważny wpływ na praktyczną medycynę w Anglii wywierali: John Armstrong rodem z Ayres-Quay (w hrabstwie Durham w Irlandyi) (8 Maja 1784—12 Gr. 1829) lekarz Londyńskiego szpitala dla chorób gorączkowych, bardzo ceniony nauczyciel prywatny swojego czasu, — i John Elliotson profesor w nowo utworzonym szpitalu North-Hospital (str. 715) w Londynie. Elliotson, doskonały profesor kliniczny, postępował w wykładach swych wedle metody niemieckiej, zmuszonym był jednak w r. 1838 z powodu przyłączenia się do wyznawców teorii magnetycznej, zrzec się katedry.

John Armstrong, *An essay ou scrofula*. London, 1812. 8. — *Facts and observations relative to the fever commonly called puerperal*. Lond. 1814. 8. 1819. 8. — *Practical illustrations of typhus-fever and other febrile diseases*. London, 1816. 8. 1819. 8. 2 voll. i częściej. Prz. niem. Leipzig, 1821. 8. — *Practical illustrations of the scarlet fever, measles and pulmonary consumptions*, 2d ed. Lond. 1818. 8. i częściej. — *Lectures on the morbid anatomy, nature and treatment of acute and chronic diseases*, ed. by Jos. Rix. Lond. 1834. 8. — Fr. Boolt, *Memoir of the life and medical opinions of John Armstrong*. Lond. 1834. 8.

J. Elliotson, *Lectures on the theory and practice of medicine*. Lond. 1838. Prz. niem. Leipz. 1841. 8. (Behrend's *Bibliothek von Vorlesungen des Auslandes*, Bd. 16). — *Surgical cases in Mesmerism without pain*. Lond. 1843. 8. — *Practice of medicine*. 2d ed. by Rogers and Lee. Lond. 1842. 8. — *Human physiology*. 2d ed. Lond. 1835. 8. 1856. 8. — Liczne artykuły w *London medical Gazette*, 1832. ff.; w *Cyclopedia of practical medicine etc.*

Anthony Todd Thomson (1778—1849) profesor Londyński, którego wykłady kliniczne mniej były cenione jak lekcye medycyny sądowej a przedewszystkiem doskonały podręcznik farmakologiczny.

A. T. Thomson, *A conspectus of the pharmacopoeias of the London, Edinburgh and Dublin colleges of physicians*. London, 1810. 8. 9th. ed. Lond. 1832. 8. Prz. niem. Leipz. 1827. 8. — *The London dispensatory*. Lond. 1811. 8. bardzo liczne wyd. — *Elements of materia medica and therapeutics*. London, 1832. 1833. 8. 2 voll. — *Commentaries on diseases of the skin*. Z rycina-mi. Lond. 1839. seq. 8. — Według rozpraw pomieszczonych w czasopismach: *Anleitung zur Erkenntniss und Behandlung der Vergiftungen*. Aachen, 1816. 16. — *Vorlesungen über gerichtliche Arzneiwissenschaft*. Leipzig, 1840. 8. (Behrend's *Bibliothek von Vorlesungen des Auslandes*, Bd. 18.)

John Forbes rodem ze Szkocji (1787—13 List. 1861) lekarz praktykujący w Clichester a od r. 1840 w Londynie zajmuje piękne stanowisko w literaturze przede wszystkim jako tłumacz dzieł Auenbrugger'a i Laënnec'a, jako wydawca kilku pism encyklopedycznych i peryodycznych, dalej jako autor doskonałej rozprawy „O naturze i sztuce przy leczeniu chorób”, wreszcie jako założyciel wielkiego stowarzyszenia (Sydenham-Society) z celem wydawnictwa klasycznych dzieł lekarskich.

J. Forbes, przekład dzieła Laënnec'a *Traité de l'auscultation*, Lond. 1826. 8. 4-te wydanie. Lond. 1834. 8. Philadelphia, 1835. 8. — *Original cases-illustrating the use of the stethoscope and percussion in the diagnosis of diseases of the chest, with a translation of Auenbrugger*. Lond. 1824. 8. 1833—1835. — *Cyclopaedia of practical medicine*, 4 voll. — *Mesmerism true and Mesmerism false*. London, 1846. 8. Prz. niem. Wien, 1846. 8. — *Nature and art in the cure of disease*, 2d ed. Lond. 1856. 8. — Forbes wydał prócz tego kilka dzieł naukowej treści i opisów podróży.

Na polu medycyny praktycznej odznaczyło się nadto chlubnie dwóch profesorów Dublińskiego uniwersytetu: Graves i Stokes mianowicie wprowadzeniem do wykładu klinicznego metody niemieckiej.

Robert James Graves rodem z Dublinia (1800—1853) syn słynnego autora dzieł teologicznych i lingwistycznych Ryszarda G., lekarz szpitala Meath-Hospital, wysokich zdolności, wszechstronnie wykształcony, gruntowny znawca wielu języków a w szczególności niemieckiego. Graves położył znakomite zasługi w literaturze przez prace swe o ruchach zwrotnych, o durzycy (nie uznając różnicy pomiędzy d. brzuszna i wysypkowa), o zalecaniu środków głównie odżywiających i pobudzających w durzycy, najbardziej zaś wslawił się celującym wykładem klinicznym.

R. J. Graves, *A system of clinical medicine*. Dublin, 1843. 8. — *Clinical lectures on the practice of medicine*, 2d ed. Lond. 1848. 8. 2 voll. Prz. franc. 2me éd. Paris, 1863. 8. 2 voll. Prz. niem. Leipzig, 1843. 8. — *Studies in Physiology and medicine*, ed. Will. Stokes. Lond. 1863. 8. (Skrót Althaus'a: *Deutsche Klinik*, 1864. No. 38.) — Liczne wykłady jego mieszczą się w *London med. and surgical Journal*, 1832—1834. — W żartach wyrażał Graves często życzenie, żeby mu na nagrobku położono napis: „He fed fevers”. — *Por. Gaz. méd. de Paris*, 1853. No. 15. — Na cześć odsłonięcia po-

mnika dla Graves'a w Dublinie ogłosił J. F. Duncan, *The life and labours of R. J. Graves. Dublin Journal of med. sc.* 1878. Jan. 1. p. 1.

William Stokes (1804—7 St. 1878) syn Dublińskiego profesora medycyny, którego posadę objął w r. 1845, lekarz w Meath-Hospital następnie Fever-Hospital, mąż nieposzlakowanej zamożności, znakomity autor znanych powszechnie dzieł o chorobach płuc, serca i większych naczyń.

W. Stokes, *Pathological observations on dropsy, purpura etc.* Lond. 1824. 8. — *Introduction to the use of the stethoscope etc.* Edinburg, 1825. 8. — Jego *Lectures w Dublin Journal of med. science* wydane osobno: Philadelphia, 1877. 8. Prz. niem. (2te Ausg.) Leipz. 1839. 8. (Behrend's *Bibliothek von Vorlesungen des Auslandes*, Bd. II.) — *Diagnosis and treatment of diseases of the chest.* Lond. 1837. 8. Prz. niem. Bremen, 1838. 8. — *Treatise on diseases of the heart and the Aorta.* London, 1853. 8. Prz. niem. München, 1855. 8. Prz. francuski: Paris, 1864. 8. — (Wraz z Graves), *Clinical reports.* Dublin, 1827. 8. i w *Dublin Hospital reports*, 1827. — Por. J. W. Moore, *In memoriam Stokes.* *Dublin Journal of med. sc.* 1878. p. 186—200. — *Berliner klinische Wochenschrift*, 1878. S. 54.

Wymienić tu również należy tych angielskich pisarzy, którzy opracowali poszczególne a dotąd zaniedbane działy w zakres medycyny praktycznej wchodzące, jako to:

William Saunders, irlandczyk, lekarz w Londyńskim Guy-Hospital — Christie Robert Pemberton (8 List. 1765—24 Lip. 1822), lekarz Londyński, — Georg Budd, i John Abercrombie (p. n.) — którzy zostawili doskonałe prace o chorobach wątroby i przewodu pokarmowego.

William Saunders, *A treatise on the structure, oeconomy and diseases of the liver.* London, 1793. 8. 1795. 8. 1802. 8. Prz. niem. Dresden und Leipz. 1795. 5. 1803. 8. Prz. franc. Paris, 1804. 8. — *A treatise on the chemical history of the most celebrated mineral waters.* London, 1800. 8. 1806. 8. — *Observations on the hepatitis of India etc.* Lond. 1811. 8.

Ch. R. Pemberton, *A practical treatise of various diseases of the abdominal viscera.* Lond. 1806. 8. 3d ed. London, 1814. 8. Prz. niem. Bremen, 1817. 8. Gotha, 1818. 8; wedle 4-go wydania: Berl. 1836. 8.

G. Budd, *Treatise on diseases of the liver.* 3d ed. Lond. 1857. 8. Prz. niem. Berl. 1846. 8. — *Organic diseases and disorders of the stomach.* Lond. 1855. 8. Prz. niem. Göttingen, 1856. 8.

Joseph Hodgson lekarz praktykujący w Birmingham, od 1849 w Londynie, — James Hope lekarz Londyńskiego Georgs-Hospital, — i Peter Mere Latham, lekarz i lektor w Londyńskim szpitalu Bartłomieja i nadworny królowej Wiktorii — autorowie cennych dzieł praktycznych o chorobach piersiowych.

J. Hodgson, *Treatise on the diseases of the arteries and veins*. London, 1815. 8. 1822. 8. Prz. niem. Hannover, 1817. 8. — Prz. francuski: Brechet: Paris, 1819. 8. 2 voll. Prz. włoski: Milano, 1823. 8. — *Engravings intended to illustrate some of the diseases of arteries*. London, 1815. f.

J. Hope, *A treatise on the heart and great vessels*. Lond. 1831. 8. 1835. 8. 1839. 8. 1843. 8. Prz. niem. Berl. 1833. 8. — *Principles and illustrations of morbid anatomy etc.* Z rycinami. Lond. 1834. 8. Prz. niem. Berlin, 1836. 8. Prz. ruski: St. Petersburg, 1837. 8. — Mrs. Hope, *Memoirs of the late J. Hope*. Lond. 1844. 8. 4th edit.: Lond. 1848. 8.

P. M. Latham, *An account of the disease lately prevalent at the general penitentiary*. Lond. 1825. 8. Rozprawa o epidemii choroby skorbutycznej, która była przedmiotem dyskusji w parlamencie. (Lond. 1824.) — *Lectures on subjects connected with clinical medicine, delivered at St. Bartholemey's hospital*. Lond. 1836. 12. Prz. niem. Leipz. 1837. (Behrend's Bibliothek, No. 23.) — *Lectures — deliv. at St. Thomas-Hospital*. Lond. 1838. 12. — *Diseases of the heart*. Lond. 1845. 1846. 8. 2 voll. — *Works*. Lond. 1876 1879. 8. 2 voll. (New Sydenham society. [Lewis.])

John Hughes Bennett prezes Towarzystwa lek. w Edyburgu (um. 25 Wrz. 1875) znany głównie w literaturze z powodu, że rościł sobie prawo pierwszeństwa w opisie białaczki („ropienie krwi”).

J. H. Bennett, *Clinical lectures on practice of medicine*. London, 1852. 8. 1859. 8. — *On Leucocythaemia or white-cell blood*. London, 1854. 8. — *Pathology of pulmonary tuberculosis*. Lond. 1856. 8. 1859. 8. — Por. J. P. Kendreek, w *Edinb. med. Journal*, XXI, p. 466. No. 245.

W dziale chorób narządu moczowego rozgłośnię imię pozyskał, obok pracy Golding Bird'a o osadach moczowych, Richard Bright, lekarz dworu Londyńskiego, wykazaniem nazwanej po nim choroby nerek.

Golding Bird, *Diagnosis of urinary deposits*. 5th ed. London, 1857. 8. Prz. niem. Wien, 1844. 8. Leipz. 1845. 8.—J. H. Balfour, *Biographical sketch of the late Dr. Golding Bird*. Edinburgh, 1855. 8.

Rich. Bright (z Addison'em), *Elements of the practice of physic*. Lond. 1836. 8. — *Reports of medical cases selected with a reference to morbid anatomy*. With 16 col. plates. Lond. 1827—1831, 4. 2 voll. — *Gulstonian lectures of the functions of the abdomen and some of the diagnostic marks for its diseases*. Lond. 1833. 8. — *Clinical memoirs on abdominal tumours and intumescence*. With 79 woodcuts. Lond. 1860. (Sydenham-Society.) — Ch. Lasègue, *Richard Bright, sa vie et ses oeuvres*. (*Archives génér. de méd.* 1859. Mars. p. 257—274.)

Wyborne prace o chorobach układu nerwowego zоставił John Abercrombie (ur. 1780), nadto James Copland z Deerness na wyspie Orcney Pomona (ur. 1792), znany wydawca wielkiego słownika medycyny praktycznej.

J. Abercrombie, *Pathological and practical researches on diseases of the brain and the spinal chord*. Edinburgh, 1828. 8. 1829. 8. [Philadelphia, 1831. 8.] 1834. 8. Prz. niem. Bonn, 1821. 8. Bremen, 1829. 8. 2 Bde. Prz. francuski: Paris, 1832. 8. 1834. 8. 1835. 8. Prz. holenderski: Amsterdam, 1843. 8. — *Pathological and practical researches on the diseases of the stomach, the intestinal canal, the liver etc.* Edinb. 1828, 8. i częścięj. Prz. niemiecki: Bonn, 1822. 8. Bremen, 1843. 8.

J. Copland, *Observations on the symptoms and treatment of the diseased spine*. Lond. 1815. 8. — *Forms and treatment of consumption and bronchitis*. London, 1861. 8. — *Treatise on palsy and apoplectic diseases*. London, 1850. 8. — *Dictionary of practical medicine*. London, 1835. ff. Prz. niem. Berlin, 1834—1853. 8. 10 Bde.

Nowy okres w patologii chorób skórnych rozpoczynają dzielnymi pracami: Robert Willan rodem z Hill w Yorkshire (1757—17 Kw. 1812) lekarz Londyński zmarły na suchoty w Madeirze, — i Thomas Batemann (1778—9 Kw. 1821). Z późniejszych dermatologów na uwagę zasługuje Thomas Addison lekarz w Londyńskim Guy-Hospital z powodu opisu choroby po nim nazwanej.

Rob. Willan, *Description and treatment of cutaneous diseases*. London, 1798—1805. 4. 2d ed. by Th. Bateman. London, 1815. 4. Prz. niem. Breslau, Hirschb. u. Lissa, 1799—1806. 4. 3 Bde. — *Reports on the diseases in London, particularly during the years 1759—1800*. Lond. 1801. 8. Prz.

niem. Hamburg, 1802. 8. — *On vaccine inoculation*. Lond. 1806. 4. Prz. niem. Göttingen, 1808. 4. — *A practical treatise on porrigo or scalded head, and on impetigo, the humid or running, tetter*. Ed. by A. Smith. Lond. 1814. 4. — *Miscellaneous works*, ed. by A. Smith. Lond. 1821. 8.

Th. Bateman, *Reports on the diseases of London — from 1804 — 1816*. Lond. 1816. 8. — *A practical synopsis of cutaneous diseases*. London, 1808. 8. 1811. 8. 1814. 8. 1817. 8. i częścięj. Do tego *Atlas* by Thomson. Lond. 1840. 8. Prz. niem. Halle, 1815. 8. Leipz. 1835. 8. 1841. 8. Prz. francuski: Paris, 1820. 8. Prz. włoski: Pavia, 1822. 8. — *Delineations of cutaneous diseases etc.* Lond. 1815—1817. 4. Prz. niem. Weimar, 1829—1838. 4. — *A succinct account of contagious fever of this country*. Lond. 1818. 8. — *Por. Account of the life and character of Th. Bateman*. Lond. 1826. 8. Prz. niem. Berl. 1834. 8.

Th. Addison, *Effects of the diseases of the suprarenal capsules*. Lond. 1856. 8. — *Works. A collection of the published writings*. Lond. 1863. (Sydenham-Society.)

Bardzo wybitne stanowisko w rzędzie lekarzy angielskich nowszego okresu zajmuje Charles Murchison, syn lekarza w Jamajce (21 Maja 1830—23 Kw. 1879), był lekarz kompanii indyjskiej i profesor chemii w Kalkucie, od 1855 lekarz kilku szpitali Londyńskich, ostatecznie naczelný szpitala Tomasa w Londynie. Wzór profesora klinicznego, obeznany dokładnie z literaturą niemiecką, tłumacz kilku ważniejszych dzieł niemieckich, autor słynnej pracy o chorobach durzycowych, w której rozmaitość form tej choroby (Febrićula, „gorączka jelitowa”, durzycę wysypkowa, powrotna i t. p.) wyprowadza Murchison z działania rozmaitych jądów chorobnych. Niemniej doniosłą wartość mają późniejsze jego pisma o chorobach wątroby.

Ch. Murchison, *A treatise on the continued fevers of Great Britain*. Lond. 1862. 8. (pp. XIV. 638.) Prz. niem.: Zülzer; Berlin, 1867. 8. — *Clinical lectures on diseases of the liver, jaundice and abdominal dropsy*. Lond. 1868. 8. — *On functional derangements of the liver*. Lond. 1874. 8. — *Por. Med. Times*, 1879. p. 522. — Orb, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Gesundheitspflege*. 1879. IX. S. 667.

Do pierwszorzędnych lekarzy angielskich zaliczają się w końcu: Henry Holland, lekarz nadworny — i dwaj praktycy niebiorący udziału w pracach literackich, t. j. Henry Halford (właściwie Vaughan) z Leicester (2 Paźd. 1766—

9 Marca 1844), lekarz przyboczny królowej Karoliny, Grzegorza III, Wilhelma IV i królowej Wiktoryi — i W. E. Chambers (1786—17 Gr. 1855), od 1816 lekarz szpitala Grzegorza, następnie lekarz dworu angielskiego.

H. Holland, *Chapters on mental physiology*. Lond. 1852. 8. 1858. 8. — *Medical notes and reflections*. Lond. 1839. 8. 1855. 8. 1858. 8. Prz. niem. Heidelberg, 1840. 1841. 8. 2 Bde. — *Essays on scientific and other subjects*. Lond. 1862. 8. — *Recollections of life*. Lond. 1872. 8. Napisane w 83 r. życia, — Por. K. F. H. Marx, *Erinnerungen an England*, Braunschweig, 1842. 8. — Dotyczyne Halford'a por. *Lives of British physicians*. Lond. [Tegg] s. a. 16.

§ 212.

N i e m c y.

E k l e k t y c y.

Wiadomość o ruchu naukowym wywołanym we Francyi pracami Bichat'a i jego następców rozpowszechnia się najpóźniej w Niemczech, gdzie z początku zajmowały lekarzy wyłącznie nauka Browna wraz z wyprowadzoną z niej teorią pobudliwości najsilniej w Niemczech zakorzeniona, a następnie nauka witalistyczna i filozofii natury. Do zaniedbania owego zwrotu przyczyniły się nie mało także upadek na duchu spowodowany politycznym poniżeniem narodu i nieprzełamana nienawiść dla narodu francuskiego.

Wybitnym przedstawicielem nauki owego czasu w Niemczech był Krystyan Wilhelm Hufeland rodem z Langensalza w Turyngii (12 Sierp. 1762—25 Sierp. 1836) przez dziesięć lat praktykujący lek. w Weimarze (1783—1793), następnie profesor w Jenie, od 1801 w Berlinie, zarazem lekarz nadworny, mąż wielkiej zacności charakteru, główna podpora teorii witalistycznej (str. 707), wzór spokojnego eklektyka, który szanuje wszystkie zdania i z każdego korzyść dla cierpiącej ludzkości wyciągnąć usiłuje.

Do najważniejszych pism Hufeland'a zaliczamy: *Ueber die Natur, Erkenntnis mittel und Heilart der Skrofelkrankheit*. Berlin, 1785. 8. 3 wyd. Berlin, 1819. 8. — *Ideen über Pathogenie und den Einfluss der Lebenskraft auf Entstehung und Form der Krankheit*. Jena, 1795. 8. Pr. holenderski: Amsterd. 1802. — *System der praktischen Heilkunde*. 3 Thle. Jena, 1818. 8. 1828, 8. — *Kleine medicinische Schriften*. Berlin, 1822 - 1828. 8. 4 Bde. (Neue Auswahl: Berl. 1834. 8.) — *Enchiridion medicum, oder Anleitung zur medicinischen Praxis*. Berl. 1836. 8. i 4 jeszcze wydania. — Hufeland ogłosił kilka dzieł popularnych, z których najwięcej znaną jest: *Makrobiotik, oder die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*. 2 Thle. Berlin, 1796. 8. i częściej: Pr. francuski: Jena, 1799. 8. Paris, 1871. 12. — Wielki wpływ również wywierały czasopisma przez niego redagowane jak: *Journal der praktischen Heilkunde*. Berl. 1795—1841. 8. (później pod redakcją Osann'a i Busse'go wychodzące) w liczbie 98 tomów — i *Bibliothek der praktischen Heilkunde*. Berlin od r. 1799 w 86 tomach. — Fr. L. Augustin, *Hufeland's Leben und Wirken für Wissenschaft, Staat und Menschheit*. Potsdam, 1837. 8. — A. de Stourzda, *C. W. Hufeland. Esquisse de sa vie et de sa mort chrétiennes*. Berlin, 1837. 8. — *Selbstbiographie*, wydanie Göschel'a. Berlin, 1836. 8. (SS. 64.)

Jednocześnie z Hufeland'em żył i równomierne z nim stanowisko w literaturze zajmował Ernest Ludwik Heim urodz. w Sulz w księstwie Meiningen (22 Lip. 1747—15 Wrz. 1834) nadworny także w Berlinie lekarz, głośnej oryginalności i popularności.

E. L. Heim, *Kritische Bemerkungen über A. F. Markus' Schrift: Ueber die Natur und Behandlungsart der häutigen Bräune u. s. w.* Berl. 1810. 8. (Aus Horn's *Archiv für medicinische Erfahrung*.) — *Vermischte medicinische Schriften*. Herausgegeben von A. Paetsch. Leipz. 1836. 8. — *Nachrichten von dem Leben L. F. Heim's*. Berlin, 1822. 8. — G. W. Kessler, *Der alte Heim. Leben und Wirken L. F. Heim's*. Mit Bildniss. Leipzig, 1836. 8. 1846. 8. 1849. 8. — Szczegóły p. H. Rohlf's, *Geschichte der deutschen Medicin*. Stuttgart, 1875. I. 48) ff.

Godne obok wspomnionych miejsce zajmują: J. Ludwik Formey rodem z Berlina (1766—23 Cz. 1823) profesor tamże, bardzo wzięty praktyk, — Karol Aug. Wilb. Berends z Anklam w Pomeranii (19 Kw. 1759—1 Gr. 1826) profesor we Frankfurcie nad Odrą, Wrocławiu, od 1816 w Berlinie, jeden z ostatnich na klasycznych wzorach kształconych profesorów klinicznych — Ernest Horn z Brunswiku (24 Sierp. 1772—1848) profesor w mieście rodzinném, w Wittenbergu, Erlandze, od 1805 w Berlinie.

J. L. Formey, *Versuch einer medicinischen Topographie von Berlin*. Berl. 1796. 8. — *Medicinische Ephemeriden von Berlin*. 4 Hefte. Berl. 1799. 1800. 8. — *Ueber den gegenwärtigen Zustand der Medicin in Hinsicht auf die Bildung künftiger Aerzte. Programm zu seinen Vorlesungen über specielle Therapie*. Berlin, 1810. 8. — *Vermischte medicinische Schriften*. Berl. 1821. 8. — *Bemerkungen über den Kropf und Nachrichten über ein dagegen entdecktes wirksames Mittel*. Berl. 1822. 8. — *Versuch einer Würdigung des Pulses*. Berlin, 1823. 8. — Por. Marx, *Beiträge*. (Str. 550) p. 133.

C. A. W. Berends, *Ueber den Unterricht junger Aerzte vor dem Krankenbette*. Berlin, 1789. 8. — *Vorlesungen über praktische Arzneiwissenschaft*, herausgegeben und vermehrt von C. Sundelin. Berlin, 1827—1829, 8. 9 Bde. — *Opera posthuma*, ed. Stosch. I. *Lectiones de morbis tabificis*. II. *Lectiones in Hippocratis aphorismos*. Berol. 1829. 1830. 8. 2 voll. — Por. Marx l. c.

H. Horn, *Ueber die Wirkungen des Lichts auf den lebenden menschlichen Körper, mit Ausnahme des Sehens*. Königsberg, 1799. 8. — *Beiträge zur medicinischen Klinik, gesammelt auf meinen Reisen durch Deutschland u. s. w.* Braunschweig, 1800. 8. 2 Bde. — *Ueber die Erkenntnis und Heilung der Pneumonie*. Frankfurt a. M. 1802. 8. — *Handbuch der medicinischen Chirurgie*. Berlin, 1804. 1806. 8. 2 Bde. — *Versuch über die Natur und Heilung der Ruhr*. Erfurt, 1806. 8. — *Erfahrungen über die Heilung des ansteckenden Nerven- und Lazareth-Fiebers u. s. w.* Halle und Berlin, 1812. 8. — *Aphorismen. Eine Denkschrift von G. Hauck*. Dresden und Leipzig, 1849. 8. — *Archiv für medicinische Erfahrung*. Berlin, 1800—1804. 8. 6 Bde. — *Neues Archiv u. s.* Berlin, 1817—1836. 8. 64 Bde.

Oprócz wyszczególnionych tu lekarzy Berlińskich zasługują na wzmiankę: Fryd. Ludwik Kreysig urodz. w Eilenburgu (7 Lip. 1770—4 Cz. 1839) profesor Witenbergski, następnie lekarz nadworny i profesor w Dreźnie, z powodu dzieła o chorobach serca, przedstawiającego ówczesny stan nauki.

F. L. Kreysig, *De peripneumonia nervosa s. maligna commentatio* Lips. 1796. 8. — *Neue Darstellung der physiologischen und pathologischen Grundlehren*. Leipz. 1798—1800. — *Abhandlung über das Scharlachfieber, nebst Beschreibung einer sehr böartigen epidemischen Frieselkrankheit, welche im Februar 1801 in Wittenberg herrschte*. Leipz. 1802. — *Die Krankheiten des Herzens, systematisch bearbeitet und durch eigene Beobachtungen erläutert*. Berlin, 1814—1817. 8. 4 Bde. — *System der praktischen Heilkunde u. s. w.* Leipz. u. Altenburg, 1818. 1819. 8. 2 Bde. — *Ueber den Gebrauch der — — Mineralwässer von Karlsbad, Ems u. s. w.* Leipzig, 1825. 8.

Jan Stieglitz z Arolsensu (10 Mar. 1767—31 Paźdz. 1840) lekarz dworu Hanowerskiego, znany autor dzieła: *Patho-*

logische Untersuchungen opartego na wybornej metodzie badania, nadto pisma o szkarlatynie świadczącego o bogactwie materiału; niémniej wytrawny krytyk nauki Browna, teorii magnetyzmu zwierzęcego i homeopatyi.

Joh. Stieglitz, *Ueber das Zusammenseyn der Aerzte am Krankenbette*. Hannover, 1798. Nowe wydanie: Rhoden-Lippspringe. Leipz., 1878. 8. — *Versuch einer Prüfung und Verbesserung der jetzt gewöhnlichen Behandlungsart des Scharlachfiebers*. Hannover, 1806. 8. — *Pathologische Untersuchungen*. 2 Bde. Hannover, 1832. 8. — K. F. H. Marx, *Zum Andenken an Dr. Joh. Stieglitz* u. s. w. Gött. 1846. 8. — Por. str. 713, 720. — H. Rohlf s, l. c.

Jan Henryk Ferdynand Autenrieth urodz. w Stutgardzie (20 Paźdz. 1772—2 Maja 1835), uczeń P. Franka (str. 559) i Scarpy w Pawii, przez jakiś czas praktykujący lekarz w Lancastrze w Pensylwanii następnie w Stutgardzie, od 1797 profesor, zaś od 1822 kanclerz Tubingęńskiego uniwersytetu, jeden z najdzielniejszych klinicystów swojego czasu, jakkolwiek mało poświęcał się literaturze tej gałęzi. Autenrieth wykładał w Tubindze niemal wszystkie przedmioty wydziału jeden po drugim a odznaczył się najbardziej wykładem przez v. P o m m e r ' a ogłoszonym o tyfusie brzuszny, przez niego pierwszy raz tak nazwanym, i zdaniem o zwierzęcej istocie zarazy. Zasady naukowe Autenrieth'a rozgłosili po większej części jego uczniowie w licznych, częstokroć cennych dysertacyach. — Dzieło jego fizyologiczne zajmuje poczesne miejsce w literaturze tego okresu z powodu przedmiotowego i krytycznego opracowania. Nie mniej godnemi wspomnienia są jego pisma odnoszące się do medycyny sądowój.

J. H. F. v. Autenrieth, *Handbuch der empirischen menschlichen Physiologie*. Tübingen, 1801. 1802. 8. 3 Bde. — *Anleitung für gerichtliche Aerzte bei denen Fällen von Legal-Inspectionen und Sectionen* u. s. w. Tübingen, 1806, 8. — *Versuche für die praktische Heilkunde, aus den klinischen Anstalten von Tübingen*. Bd. I. 2 Hefte. Stuttgart, 1808. 1809. 8. — (Wspólnie z B o h n e n b e r g e r ' e m), *Tübinger Blätter für Naturwissenschaft und Heilkunde*. Tübingen, 1815—1817. 8. 7 Hefte. — *Ansichten über Natur und Seelenleben*, nach seinem Tode herausgegeben von H. F. Autenrieth. Stuttgart, 1836. 8., i wiele innych treści ogólnój. — Wspólnie z synem (H e r m a n e m F r. A u t e n r i e t h), *Gerichtlich-medizinische Aufsätze und Gutachten*, Tübing. 1846. 8. — Z wykładów jego ułożono dzieło: *Specielle Nosologie und Therapie*.

Nach dem System eines berühmten deutschen Arztes und Professors. Herausgegeben von C. L. Reinhard. Würzb. 1834. 1836. 8. 2 Bde. — Por. C. A. Wunderlich, *Geschichte der Heilkunde.* Stuttg. 1859. 8. S. 289. — *Allgemeine deutsche Biographie.* Leipzig, 1875. 8.

Z pomiędzy lekarzy austriackich do tego okresu zaliczają się: Jan Walenty von Hildenbrand (1763—1818) profesor wiedeński, autor klasycznego dzieła: *O durzycy zaraźliwej*, — Filip Karol Hartmann również profesor wiedeński, autor słynnej w swoim czasie patologii ogólnej i powszechnie znanego dotychczas przerabianego i wydawanego dzieła p. t. *Glückseligkeitslehre*, — Ernest v. Feuchtersleben (1806—3 Wrz. 1849) autor niemniej głośniejszej pracy: *Diätetik der Seele* i w. i.

J. V. v. Hildenbrand, *Ueber den ansteckenden Typhus nebst einigen Winken zur Beschränkung oder gänzlichen Tilgung der Kriegspest und mehrerer anderer Menschenseuchen.* Wien, 1810. 8. — *Institutiones practico-medicae, rudimenta nosologiae et therapiae specialis complectentes.* Ed. filius Franc. ab Hildenbrand. Viennae, 1826—1828. 8. 4 voll.

Ph. K. Hartmann, *Analyse der neueren Heilkunde* [nauki Brown'a]. Wien, 1802. 8. Bde. — *Glückseligkeitslehre für das physische Leben des Menschen.* Leipzig, 1804. 8. i bardzo często. — *Der Geist des Menschen in seinen Verhältnissen zum physischen Leben* u. s. w. Wien, 1820. 8. 1832. 8. Prz. włoski: Firenze, 1836. 8. — *Theoria morbi s. Pathologia generalis.* Vienn. 1814. 8. i częściej Prz. niem. autora: Wien, 1823. 8. — *Therapia generalis.* Lips. 1835. 8. Prz. niem. 1835. 8. — *Institutiones medicae therapiae generalis.* Ed. J. J. Knolz. Viennae, 1835. 8. — *Institutiones medico practicae.* Ed. P. J. Horaczek. Viennae, 1843. 1844. 8. 2 voll. — Ph. A. von Holger, *Phil. Karl Hartmann, der Mensch, Arzt, Philosoph.* Wien, 1831. 8. — Winternitz, *Zum Gedächtniss Hartmanns.* Oesterreich. Zeitschrift für praktische Heilkunde, VI.

E. v. Feuchtersleben, *Zur Diätetik der Seele.* Wien, 1838. 8. i bardzo często. — *Lehrbuch der ärztlichen Seelenkunde, als Skizze zu Vorträgen bearbeitet.* Wien, 1845. 8.

§ 213.

Nasse. Krukenberg.

Na wprowadzenie do niemieckiej medycyny, rozpowszechnionej w anatomicznej szkole francuzkiej metody ściśle nauko-

wój wpłynęli trzej znakomici klinicyści: Nasse, Krukenberg i Schönlein.

Krystyan Frydryk Nasse rodem z Bielefeldu (18 Kw. 1778—18. Kw. 1851), ulubiony uczeń Reil'a, wszechstronnie wykształcony i bardzo zacny profesor w Halli, od 1822 w Bonn, gdzie wraz z v. Walter'em, J. Müller'em, Stein'em i Mayer'em uprawiali fizyologiczną medycynę, był pierwszym profesorem kliniki w Niemczech, w której posługiwano się fizykalną metodą badania. W r. 1820 wprowadzono tu perkusją, od r. 1821 uznawano stetoskop za niezbędny przy rozpoznaniu. — Nasse zasłużył się również dobrze nauce psychiatrycznej.

Chr. Fr. Nasse, *Die Leichenöffnungen*. Bonn, 1821. 8. — *Handbuch der speciellen Therapie*. Leipzig, 1826—1838. 8. 2 Bde. — *Handbuch zur Uebung angehender Aerzte in Krankheits-Beobachtung und Beurtheilung*. Bonn, 1834. 8. — *Handbuch der allgemeinen Therapie*. Bonn, 1840—1845. 8. — *Die Isogenese, ein Naturgesetz*. Bonn, 1844. 8. — *Die Behandlung der Gemüthskranken und Irren durch Nichtärzte*. Bonn, 1844. 8. — *Zum Schutz der Handwerker in Fabriken*. Bonn, 1846. 8. — *Leben, Athmen und Ernährung*. Bonn, 1846. 8. (Gegen Liebig.) — Albers, *Nekrolog Nasse's*. Bonn, 1851. 8.

Piotr Krukenberg rodem z Königsutter w Brunswickiem (14 Lut. 1787—13 Gr. 1865) uczeń Reil'a (str. 705) i Heim'a (str. 825), którego dziwaczne usposobienie przejął, towarzysz korpusu Lützow'a, od r. 1814 profesor nadzwyczajny od 1822 zwyczajny w Halli (po Nasse'm), wzór rzetelnego lekarza i klinicysty przyczynił się jeszcze bardziej od Nasse'go do przeprowadzenia zasad Corvisart'a i Laënnec'a a w szczególności fizykalnej Dyagnostyki na grunt niemiecki i do rozpowszechnienia nowego kierunku naukowego przy pomocy znacznej liczby swoich uczniów po większej części bardzo biegłych praktyków.

Oprócz wydania: *Jahrbücher der ambulatorischen Klinik zu Halle*. Halle 1824. 8. 2-gie wyd. Halle, 1824. 8. i tłumaczenia dzieła J. Thomson'a o zapaleniu (Halle, 1820. 8. 2 t.) nie ogłosił Kr. nic więcej drukiem. — Por. Brauu, *Die Klinik Peter Krukenberg's*. *Deutsche Klinik*, 1865. No. 6. — C.

Barriés, Peter Krukenberg. *Biographische Skizze und Charakteristik seiner Lehrthätigkeit*. Halle, 1866. 8. (SS. 59.)

„W czasie, kiedy szacowny wynalazek Laënnec'a we wszystkich niemal klinikach niemieckich był przedmiotem łaskawych drwinek ze strony profesorów, wiadano już w Halli, że stetoskop stanowi niezbędny środek do rozpoznania chorób piersiowych. I przeciwnie: kiedy zagorzali zwolennicy auskultacyi zbytecznie zaczęli przeceniać wartość słuchawki upominał Krukenberg gorąco swoich uczniów, żeby dla przysłuchu nie zaniedbywali racjonalnej strony chorób piersiowej.” Barriés, l. c.

§ 214.

Schönlein.

Właściwy rozwój medycyny naukowej w Niemczech rozpoczyna się pod wpływem Schönlein'a mianowicie działania jego w czasie od 1820—1840 roku.

Jan Łukasz Schönlein rodem z Bambergu (30 List. 1793—23 St. 1864) przeznaczony zrazu przez ojca powroźnika do tegoż rzemiosła, skiercił się najprzód pod kierunkiem Münz'a, Tiedemann'a, v. Walther'a i Röschlaub'a w Landshucie, od 1813 pod Döllinger'em, Horsch'em, Textor'em, d'Outrepont'em w Würzburgu, gdzie w r. 1816 pozyskał stopień Doktora. Jakiś czas przebywał Sch. w Bambergu oddając się praktyce pod protekcją Kryst. Pfeufer'a (ojca), Dyrektora szpitalu. Czując dotkliwy brak dochodów zamierzał Schönlein przyjąć obowiązki lekarza armii holenderskiej w Indyach, kiedy w r. 1817 udało mu się pozyskać stopień prywatnego Docenta w Würzburgu do wykładu anatomii patologicznej. W 1819 poręczono mu tymczasowy kierunek kliniki lek., poczem wkrótce mianowano go profesorem nadzwyczajnym a w 1824 zwyczajnym na pomienionej katedrze. Pod przewodnictwem Schönlein'a wzniosła się klinika Würzburgska w krótkim czasie do stopnia najświetniejszej szkoły w Niemczech. Z powodu udziału (zresztą bardzo skromnego) w zawichrzeniach politycznych polecono r. 1832 przenieść Schönlein'a na posadę okręgowego radcę lek. do Passau; wszelako już następnego roku otrzymał we Frankfurcie n. M. dokąd udał się dla uniknienia więzienia, wezwania na profesora kliniki przy nowo utworzonym uniwersytecie w Zurychu gdzie równaż jak w Würzburgu rozwinął działalność. W 1839 powołano go do Berlina na posadę profesora kliniki i nadwornego lekarza; w 1859 osiadł w Bambergu. — Następca Schönlein'a w Würzburgu został Karol Fryd. Markus (2 Wrz. 1802—1856) adoptowany syn Adalberta Fryd. Markusa (str. 639). — Por. Edel, *Gedächtnissrede auf C. F. v. Markus*. Würzburg 1862. 8.

Liczba prac literackich Schönleina jest bardzo szczupłą a i te nawet nie dają najmniejszego wyobrażenia o jego działalności i zasługach w nauce. Drukiem ogłosił on tylko co następuje: Rozprawę napisaną pod wpływem filozofii natury *Ueber die Hirnmetamorphose*. Würzburg, 1816. 8. (pp. 140 z 2 miedziorytami), kilka programów akademickich (wyszczególnionych przez Callisen'a) i dwa małe artykuły dziennikarskie: 1) *Ueber Krystalle im Darmkanal bei Typhus abdominalis*, w *J. Müller's Archiv für Anatomie*, 1836. S. 258. 2) *Zur Pathogenie der Impetiginen*. Tamże 1839. p. 82; w ostatnim donosi Schönlein w 20 zaledwie wierszach o wykryciu grzybka w chorobie *Porrigo lupinosa* (*Anchorion Schönleini*, Remak), co dało początek badaniom na polu pasożytniczych chorób. — W ostatnich latach życia ogłosił Sch. wielkie dzieło o skamieniałościach na górach frankońskich. Wbrew życzeniu profesora wydali uczniowie jego (podobno Reinhardt [str. 832]): *Allgemeine und specielle Pathologie und Therapie*. 2. Aufl. Würzburg, 1839. 8, 4 Bde. 4. Aufl. St. Gallen 1842. 8, 2 Bde. — *Krankheitsfamilie der Typhen*. Zurich, 1840. 8. Do oceny działalności Schönleina nadaje się lepiej wydane przez Güterbock'a za zezwoleniem jego: *Klinische Vorträge in der Charité*. Berlin, 1842. 8.

Por. Bach, J. L. Schönlein. *Ein Nekrolog*. Zurich, 1864. 8. (nie było w handlu księgarskim). — W. Griesinger, *Zum Gedächtnisse an J. L. Schönlein*. *Bair. ärztliches Intelligenz Blatt*, 1864. No. 32. — R. Virchow, *Gedächtnissrede auf Joh. Lucas Schönlein. Mit zahlreichen erläuternden Anmerkungen*. Berl. 1865. 8. (Zawiera mnóstwo wiadomości odnoszących się do stanu nauki lek. w Niemczech za czas od 1820—1864). — F. Leitschuh *Die Vorbilder und Muster der Bamberger ärztlichen Schule u. s. w.* Bamberg, 1877. 8. (SS. 15.) — Zwracamy uwagę na to, że w r. 1579 naczelnikiem szpitala Juliusza w Würzburgu był Jan Schönlein.

Poglądy teoretyczne Schönleina tchną oczywiście, o ile z pism jego sądzić można, duchem filozofii natury, której zasady wpływały nań w Landshucie ze strony Walter'a, w Würzburgu ze strony Döllinger'a. Schönleina podział chorób na „Morphosen, Haematosen, Neuronosen” (od „pierwiastka zwierzęcego” czyli „Zoogenu”, krwi i nerwów) odpowiada w zupełności podziałowi uczniów Schelling'a na choroby sfery „wegetacyjnej, zwierzęcej, czulnej”. Wszelako te i tym podobne inne formułki systematyczne podawane przez Schönleina służą tylko za ogółowe kadry dla łatwiejszego porozumienia się i upadają zupełnie w obec właściwych zasług jego około ustalenia ściśle naukowej metody klinicznej, która później zapanowała wszędzie i wyłącznie. Nie ulega bowiem wątpliwości, że wprowadzenie do klinik niemieckich rzeczonoego kierunku upra-

wianego przez lekarzy francuskich i angielskich i ożywienie jego badawczym duchem niemieckim jest dziełem Schönleiu'a. Staraniem jego było: wznieść medycynę do wysokości nauki ścisłej przez opracowanie jej na wzór i wedle metody nauk przyrodniczych — które to zadanie, jako potrzebę czasu, uznawali już poprzednicy jego.

Tak np. mówi już v. Walther nauczyciel Schönleiu'a: „Rozwijać się medycyna może dopiero wtedy, kiedy znajdą w niej zastosowanie fizyka, chemia i wszystkie nauki przyrodnicze, i kiedy ona wzniosłszy się do stopnia wykształcenia, jakiego one dosięgły, będzie mogła ręką w rękę z nimi dalej postępować.”

Z tego stanowiska wychodząc nazywali uczniowie Schönleiu'a naukę swojego mistrza mianem prawdopodobnie przez Karola Wilhelma Stark'a (p. n.) pierwszy raz użytém „szkoły przyrodniczej” (*naturhistorisch*). Mąż świetnych zdolności umysłowych, znakomity profesor, gruntownie obeznany z naukami przyrodniczymi oparł Schönlein wykład kliniczny na troskliwém zbadaniu chorych przy pomocy wszystkich środków pomocniczych: fizykalnej dyagnostyki, mikroskopu, chemii, anatomii patologicznej, na rozległej znajomości literatury i na niesłychaném bogactwie praktycznego doświadczenia. Do leczenia używał w ogólności środków energicznych, jakoż krwi puszczenie, naparstnica, azotan potasowy należały do najczęstszych środków. — Schönlein na koniec był jednym ze szczupłego grona lekarzy, którzy oceniają całą doniosłość historii medycyny a w szczególności epidemiografii; kilku z jego uczniów, jak np. Pfeuffer, Fuchs pracowali gorliwie na polu patologii historycznej.

§ 215.

Uczniowie Schönleiu'a. Teorya pasożytnicza

W literackich pracach uczniów Schönleiu'a objawiają się rozmaite kierunki; w jednych przeważa charakter doktrynersk

co do podziału chorób na rodziny, rodzaje, gatunki — w drugich znika on zupełnie,—w innych znowu wyrasta pojęcie choroby, jako sprawy mniej lub więcej samodzielnej, do przekonania o równoznaczności choroby w formie obrazowej tylko albo rzeczywistej z pasożytami roślinnymi i zwierzęcymi.

Najbardziej od wszelakiego dogmatyzmu niezawisłym okazuje się Karol v. Pfeufer urodz. w Bambergu (22 Gr. 1806—13 Wrz. 1869) syn Dyrektora tamtejszego szpitala Krysztyna a Pf., pierwszy asystent Schönlein'a, następnie praktykujący lekarz w Monachium, później następca Schönlein'a na profesurze w Zurichu, w końcu profesor w Heidelbergu, ostatecznie w Monachium, klinicysta pierwszego rzędu.

K. v. Pfeufer, *Geschichte des Petechialtyphus*. Würzburg, 1831. 8. (Inaugural-Dissertation.) — *Bericht über die Cholera in Mittenwald*. München, 1837. 8. — *Zum Schutze wider die Cholera*. München, 1849. i częścićj (wzór pisma popularnego). — *Zeitschrift für rationelle Medicin* (wspólnie z Henle'm); od r. 1844—1869. 36 tomów. — Pfeufer wydał także *Dziennik* swojego przyjaciela, poety Platen'a. — Korzystając z wpływowego stanowiska swego w Monachium wyjednał Pf. urządzenie katedry higieny, prawo wolnego przesiedlania się lekarzy i zmianę w ustawie egzaminacyjnej, przezeo dobrze zasłużył się nauce. — Jos. Kerschensteiner, *Das Leben und Wirken des Dr. Carl von Pfeufer*. Mit Pfeufer's Bildniss. Augsb. 1871. 4. (SS. 36.)

Karol Canstatt z Regensburga (1807—1850) profesor w Erlandze, założyciel istniejącego dotąd czasopisma „*Jahresbericht*”, znany autor obszernego klinicznego dzieła, pozbywa się również systematyki swojego nauczyciela na korzyść przedmiotowej treści.

C. Canstatt, *Die Krankheiten des höheren Alters und ihre Heilung*. Erlang. 1839. 8. 2 Bde. — *Handbuch der medicinischen Klinik*. Erlang. 1841. 1842. 8. 1843—1849. 8. 4 Bde.

Ludwik August Siebert z Nymphenburga pod Monachium (31 Lip. 1805—1 Lip. 1855) lekarz praktykujący w Bambergu, następnie profesor w Jenie, trafny także humorysta i satyryk na wzór Jean Paul'a (pod pseudonymem Korn-

feger), opracował pożyteczne dzieło o dyagnostyce chorób brzusznych; nadto ogłosił kilka pism śmiałych i dowcipnych wymierzonych przeciwko ultramontańskim i innym napastnikom Schönlein'a.

A. Siebert, *Zur Genesis und Therapeutik der epidemischen Cholera und deren Verhältniss zum Morbus miliaris* u. s. w. Bamberg, 1837. 8. — *Zur Genesis und Therapeutik der rothen Ruhr und über deren Verhältniss zum Erysipelas*. Bamberg, 1839. 8. — *Die Schlange des Aesculap und die Schlange des Paradieses*, Jena, 1841. 8. (Odbitka z: H. Haeser *Archiv für die gesammte Medicin*. II. S. 165—250). — *Kritik der Gegensätze in der Medicin*. Jena, 1842. 8. (H. Haeser's *Archiv*, III. 35.) — *Schönlein's Klinik und deren Gegner: Conradi, Scharlau und Lehrs*. Erlangen, 1843. 8. — *Technik der medicinischen Diagnostik*. Erlangen, 1843—1855. 8. 3 Bde.

Konrad Henryk Fuchs z Bambergu (1803—1855) profesor w Würzburgu i Gietyndze, zostawił oprócz kilku dobrych artykułów historycznych z dziedziny patologii, poważną pracę o chorobach skórnych rozdzielonych za przykładem Willan'a i i. (str. 826) na rodziny, rzędy i rodzaje. Okoliczność ta była powodem, że dzieło Fuchs'a oparte na długim doświadczeniu i troskliwych postrzeżeniach ze szkodą dla nauki uszło uwagi świata lekarskiego.

C. H. Fuchs, *Beobachtungen und Bemerkungen über Gehirnerweichung*. Leipz., 1838. 8. — *Die krankhaften Veränderungen der Haut und ihrer Anhängen in nosologischer und therapeutischer Beziehung*. Göttingen, 1840, 1841. 8. 2 Bde. — *Lehrbuch der speciellen Nosologie und Therapie*. Göttingen, 1845—1848. 8. 2 Bde. — Por. niżej rozdział o historii medycyny.

Usiłowanie rozdzielenia chorób na grupy naturalne występuje daleko wyraźniej w dziełach Gotfryda Eisenmann'a z Würzburga (1795—23 Marca 1867) lekarza w mieście rodzinném i znanego także męczennika politycznego. Monografie jego oddzielnych „rodzin patologicznych” opracowane po większej części podczas długoletniego uwięzienia mają znakomitą wartość pod względem historycznego i literackiego obrobienia. Dzieło Eisenmann'a „o leczeniu odtrutkowém” zasługuje pod innym względem także na ponowne rozpatrzenie.

G. Eisenmann, *Der Tripper in allen seinen Formen und Folgen*. Erlangen, 1830. 8. 2 Bde. — *Die Krankheitsfamilie Pyra*. Erlangen, 1834. 8. 2 Bde. — *Die vegetativen Krankheiten und die entgiftende Heilmethode*. Erlang. 1835. 8. — *Die Krankheitsfamilie Typhus*. Erlang. 1835. 8. — *Die Wundfieber und die Kindbettfieber*. Erlangen, 1837. 8. — *Die Krankheitsfamilie Typhosis (Wechselkrankheiten)*. Zürich, 1839. 8. — *Die Krankheitsfamilie Rheuma*. Erlangen, 1841. 1842. 8. 3 Bde. — *Die Hirnerweichung*. Leipzig, 1842. 8.

Dla zrozumienia nauki Schönlein'a w pierwszych jej okresach polecamy dzieła dwóch innych jego uczniów, mianowicie: Jana Chr. Herz'a rodem z Würzburgu i wielce poważanego praktyka tamże: *Ueber Friesel und dessen Behandlung*. Würzburg, 1827. 8. — i Erharda Schauer'a lekarza w Bambergu: *Ueber den Zusammenhang der Katarrhe, Rheumatismen und der akuten Exantheme*. Würzburg, 1830. 8.

Najjawniej występuje doktrynerski pogląd Schönlein'a w dziełach tych zwolenników jego, którzy stanęli w obronie teorii „pasożytniczej.” Zapatrują się oni na chorobę jako na samoistną mniej więcej sprawę organiczną, jako analogię niższych ustrojów zwierzęcych, opierając się na obserwacji chorób wywołanych pasożytami wewnętrznymi i zewnętrznymi (Entozoa, Epizoa, Epiphyta) przedewszystkiem zaś chorób zaraźliwych.

Pierwszym wyznawcą tej teorii zaczerpniętej widocznie z filozofii natury, której jednak już w dziełach Paracelsa i i. (str. 85) znajdujemy wzmianki, był Karol Wilh. Stark (1787—1845) syn Jana Krystyana St. (st. 654) znakomity praktyk i profesor w Jenie. Zdaniem Stark'a stanowi chorobę pasożyt rozwijający się na organizmie zdrowym i w nim, przeczco jednak niczego innego autor wyrazić nie myśli jak tylko, że choroba lubo przywiązana do organu, w którym się gnieździ, rozwija się wedle właściwych jej prawideł.

„Choroba (w drugim wydaniu mówi Stark: „Wahre Krankheit, nicht jedes Kranksein”) jest sprawą życiową, która posiadając wszystkie własności życia wymaga przeciw dla powstania i bytu swego, innego, co do formy różnego od niej życia, na którym, w którym i wraz z którym żyje; jest ona przeto pasożytem.” — *Allgemeine Pathologie*. I. § 30.

C. W. Stark. *Pathologische Fragmente*. Welmar, 1824. 1825. 8. 2 Bde. — *Allgemeine Pathologie oder allgemeine Naturlehre der Krankheit*. Leipzig, 1838. 8. 1844. 8. 2 Bde.

Ferdynand Jahn lekarz nadworny w Meiningen (ur. 28 Maja 1804) nadaje wszakże teorii pasożytniczej już znaczenie realne.

F. Jahn, *Ahnungen einer allgemeinen Naturgeschichte der Krankheiten*. Eisenach, 1828. 8. — *Die Naturheilkraft*. Eisenach, 1831. 8. — *System der Physiatrik oder der Hippokratischen Medicin*. Eisenach, 1835. 1839. 8. — *Zur Naturgeschichte der Schönlein'schen Binnenausschläge oder Entexantheme*. Eisenach, 1840. 8. — *Die abnormen Zustände des menschlichen Lebens als Nachbildungen und Wiederholungen normaler Zustände des Thierlebens*. Eisenach 1842. 8.

Najdalej atoli zapuścił się w rozwinięciu rzeczonych poglądów **Karol Ryszard Hoffmann** Würzburgski profesor, który w swojej „patologii idealnej” przypomina czasy wybryków rozkiełznaną fantazyi na polu filozofii natury. W mniemaniu Hoffmann'a choroba jest sprawą „ruchu wstecznego”, w której życie ludzkie zwraca się do niższego stopnia życia zwierzęcego: zołzy np. to powrót ustroju ludzkiego do szczybla życia owadów, krzywica do życia mięczaków, padaczka do migawek itp.

K. R. Hoffmann, *Vergleichende Idealpathologie. Ein Versuch, die Krankheiten als Rückfälle der Idee des Lebens auf tiefere normale Lebensstufen darzustellen*. Stuttgart, 1834. 8.

Por. **Quitzmanna**, *Geschichtliche Entwicklung der Parasiten-Theorie und ihrer Bedeutung für die Ausbildung der Pathogenie*. Münch, 1842. 8.

Wcześniej już dawały słyszeć się liczne głosy przeciwne szkole przyrodniczej; najzawzięciej walczyli w obozie przeciwników stronnicy reakcyjnego ultramontanizmu i kiełkującej „szkoły fizyologicznej”, którzy, co prawda, starali się błędy i słabe strony przeciwni im teorii wyzyskać na korzyść swoich przekonań i prac.

Por. **Virehow**, *Gedächtnissrede auf Schönlein* (P. n. str. 835.) S. 101.

Szkola „przyrodnicza” stanowi ważny moment w najnowszym okresie rozwoju medycyny niemieckiej pośrednicząc

w przemianie lekarskich pojęć filozofii natury na pojęcia naukowo-przyrodnicze. Główną jednak zasługą jej jest to, że pod jej wpływem ustaliła się metoda ściśle naukowa w medycynie niemieckiej. Z drugiej strony znowu szkoła przyrodnicza, przejąwszy od filozofii natury dokładne pojęcia o zadaniu nauki lekarskiej, przyczyniła się znacznie do wykazania jednostronności zasady lokalizacji wynikającej z przeceniania anatomii patologicznej, i potrzeby uwzględnienia ogólnych (konstytucjonalnych) stosunków w wielu i to najważniejszych chorobach. Niezaprzeczoną również zasługą szkoły przyrodniczej jest wskrzeszenie zamilowania do historii medycyny a w szczególności do historii chorób.

§ 216.

Nowa szkoła wiedeńska.

Równocześnie z ruchem naukowym wychodzącym z Würzburga i Halli rozbudza się po długim zastoju nowe życie na niwie lekarskiej w Wiedniu rozprzestrzeniające się w najrozleglejszych promieniach.

Nowa szkoła wiedeńska staje się w krótkim czasie ogniskiem rozwoju nauki nie tylko dla Niemiec ale i dla zagranicy podobnie jak przedtem szkoła Corvisart'a i Laënnec'a dla Francji. Rozwój naukowy opiera się w Wiedniu również na troskliwem opracowaniu anatomii patologicznej i fizykalnej dyagnostyki.

W tém miejscu ograniczymy się na wykazaniu świetnych owoców wydanych przez szkołę wiedeńską w zakresie anatomii patologicznej. Wylącznym rodzicem ich jest Karol Rokitański urodz. w Litomierzycach czeskich (11 Lut. 1804—23 Lip. 1878) profesor wiedeński. Niewyczerpana obfitość materiału anatomicznego, niezmiordowana pracowitość badacza, mistrzowska zręczność techniczna i niepospolita bystrość umysłowa postawiły Rokitańskiego w krótkim przeciągu czasu na szczycie znajomości przedmiotu w całej rozciągłości i zjednały wykładom jego bezprzykładną w historii sławę ca-

łego świata. — Główna zasługa Rokitansky'ego polega na tém, że anatomii patologicznej wytknął cel wyjaśnienia sposobu wytwarzania się sprawy chorobowej. Zasługa wielkiego męża nie uszczupla się bynajmniej przez to, że zbyt wiele przywiązywał znaczenia do prawa powinowactwa i wykluczania rozmaitych spraw patologicznych, co go musiało doprowadzić do teoryi „o skażeniach“ jako podstawach chorób; błędność tej teoryi uznał zresztą później sam autor równie jak najsilniejszy poplecznik jej a uczeń jego Józef Engel, profesor w Pradze następnie w Wiedniu.

K. Rokitansky, *Handbuch der pathologischen Anatomie*. Wien, 1842—1846. 8. 3 Bde, 2 Auflagen. Dritte völlig umgearbeitete, auch die pathologische Histologie enthaltende Auflage: Wien, 1855—1861. 8 3 Bde. — *Ueber einige der wichtigsten Krankheiten der Arterien*. Mit 23 Tafeln. Wien, 1851. 4. Aus den *Denkwürdigkeiten der Akademie der Wissenschaften zu Wien*. — *Die Defekte der Scheidewand des Herzens*. Wien, 1875. 4

J. Engel, *Entwurf einer pathologisch-anatomischen Propädeutik*, Wien 1845. 8. — *Anleitung zur Beurtheilung des Leichenbefundes*, Wien, 1846. 8. — *Darstellung der Leichenerscheinungen und deren Bedeutung* u. s. w. Wien, 1854. 8. — *Lehrbuch der pathologischen Anatomie*, Wien, 1865. 8:

W przemowie Rokitansky'ego mianej w dniu ustępowania z katedry znajdujemy następujący ustęp o jego działalności: „Stosownie do wymagań czasu uprawiałem anatomię w celu wzbogacenia i poparcia nauki klinicznej wyjednałem dla niej w Niemczech to stanowisko, że mogłem słuchaczom polecić anatomię patol. jako podstawę dla patologicznej fizyologii i jako elementarną zasadę przy badaniu przyrody w zakresie nauk lekarskich. O ile z jednej strony anatomia pat. trwalej uzasadniła, rozszerzyła i uzupełniła wiedzę kliniczną, o tyle z drugiej, sięgnąwszy do histologii patologicznej, wskazała potrzebę histologicznej chemii i dała początek patologii doświadczalnej, aby treść swoją uzupełnić dochodzeniem na zwierzętach żyjących.” (*Wiener medicinische Jahrbücher*, 1875. Heft 3. S. III.)

Z bezpośrednich uczniów Rokitansky'ego zasługują przedewszystkiem na wzmiankę dwaj pierwsi jego asystenci: wcześniej zmarły Jakób Kolletschka z Deutsch-Bieli w Czechach (24 Lipca 1803—13 Marca 1847) profesor medycyny sądowej w Wiedniu, i Franciszek Schuh rodem z Scheibbs w Austrii (1805—20 Gr. 1865) profesor chirurgii w Salzburgu i Wiedniu (p. n.).

Kolletschka rozgłosił imię swe głównie słynną pracą wspólnie ze Szkodą wykonaną o zapaleniu osierdza (*Medicin. Jahrbücher des österr. Staates*, 1839. (wydana także w odtbitce).

W rządzie profesorów klinicznych w szkole wiedeńskiej wykształconych zajmują pierwsze miejsce: Jan Oppolzer z Gratzen w Czechach (3 Sierp. 1808—17 Kw. 1871) od 1841 profesor w Pradze, od 1847 w Lipsku, od 1850 w Wiedniu — i Franciszek Dittrich z Nixdorfu w Czechach (16 Paźdz. 1815—29 Sierp. 1859) profesor w Erlangen.

J. Oppolzer, *Vorlesungen über specielle Pathologie und Therapie*. Herausgegeben von Stoffella. Erlangen, 1866. 1872. 8. 2 Bde. (Niedokończona).

Prace Dittrich'a ogłoszone były w czasopiśmie *Prager Vierteljahrschrift für Heilkunde*, głównie w latach 1849—1852. — Por. J. Gerlach, *Gedächtnisrede auf F. Dittrich*. *Bair. ärztl. Intelligenz-Blatt*, 1860. No. 7. 9.

§ 217.

Najnowszy okres dziejów anatomii patologicznej i nauki klinicznej w Niemczech.

Holandya. Szwecya.

Jakie okażą się skutki zrodzonej w naszych czasach teorii komórkowej i histologii patologicznej? okaże i oceńni przyszłość; dla tego w tém miejscu poprzestać musimy na wymienieniu nazwisk najważniejszych anatomów i klinicystów w ostatnim czasie działających a po większej części przedwcześnie zmarłych.

W anatomii patologicznej odznaczyli się: August Förster Weimarczyk (4 Lip. 1822—5 Marca 1865) docent w Jenie następnie profesor w Gietyndze i Würzburgu; — Benno Reinhardt, — Otto Beckmann (9 Wrz. 1832—Kw. 1862) rodem z Holendorfu w Meklenburgskiem, prosektor w Würzburgu, od 1858 profesor anatomii patologicznej w Gietyndze; — H. Meckel von Hemsbach potomek słynnej rodziny w literaturze anatomicznej, której protoplastą był Jan Frydryk Meckel.

A. Förster, *Lehrbuch der pathologischen Anatomie*. Jena, 1859. 8. 10 Aufl.: 1875. 8. — *Handbuch der pathologischen Anatomie*. Leipzig, 1854. 1855. 8. 1862. 1865. 8. 2 Bde. — *Atlas der mikroskopischen pathologischen Anatomie*. Leipzig, 1854—1859. 4. — Por. Böhmer, *Würzburger med. Zeitschrift*, III. 1. (Sonderdruck: 1866. 8.) — *Die Missbildungen des Menschen*. Jena, 1861. 4.

B. Reinhardt, *Pathologisch-anatomische Untersuchungen*. Nach seinem Tode zusammengestellt von Leubuscher. Berlin, 1852. 8.

Prace O. Beckmann'a odznaczające się niezrównaną troskliwością w obrobieniu odnoszą się przeważnie do budowy nerek w stanie prawidłowym i chorobowym — zawarte po większej części w czasopiśmie Würzberskiem. — Por. A. Biermer, *Würzburg. med. Zeitschrift*, 1860.

H. Meckel von Hemsbach, *Mikrogeologie. Ueber die Concremente im thierischen Organismus*. Herausgeg. von Th. Billroth. Berl. 1856. 8.

Z rzędu klinicystów należą tu: Maurycy Henryk Romberg z Meiningen (11 List. 1795—13 Cz. 1873) profesor Berliński, którego dzieło o *chorobach nerwowych* służy za podstawę wszystkim nowszym pracom téj treści.

M. H. Romberg, *Lehrbuch der Nervenkrankheiten*. Berlin, 1840—1846. 8. 3te Anfl. 1853—1855. 8. 2 Bde. 4te Aufl. 1857. 8. 1. Bd. (Nieskończona.) — *Klinische Ergebnisse, gesammelt von E. Hensch*. Berlin, 1846. 1851. 8. 2 Bde.

Herman Lebert Berlińczyk (9 Cz. 1813—1 Sierp. 1878), uczeń Schönleina i szkoły paryskiej, lekarz w Bex w Szwajcaryi, następnie profesor w Zurychu i Wrocławiu. Z wielkiej liczby pism tego autora, który był dzielnym pośrednikiem pomiędzy nauką niemiecką i francuzką, zasługują na wyszczególnienie: *patologia fizyologiczna*, *wspaniałe miedzioryty treści anatomo-patologicznej*, *patologia i terapia szczegółowa i klinika chorób piersiowych*.

H. Lebert, *Physiologie pathologique etc.* Paris, 1845. 8. 2 voll. avec Atlas de 22 planches. — *Traité pratique des maladies scrofuleuses et tuberculeuses etc.* Ouvr. cour. Paris, 1849. 8. Prz. niem.: Stuttgart, 1851. 8. — *Traité pratique des maladies cancéreuses etc.* Par. 1851. 8. — *Traité d'anatomie pathologique générale et spécialz.* Par. 1852—1864. 8. avec Atlas in f. 2 voll. — *Handbuch der praktischen Medicin*. Tübingen, 1855. 1856. 8. 2 Bde. — *Klinik der Brustkrankheiten*. Tübingen, 1874. 8. 2 Bde. — *Biographische Notizen u. s. w.* (Autobiographia.) Breslau, 1869. 8. — Por. *Berliner klin. Wochenschrift*, 1878. S. 538.

W szeregu lekarzy wykształconych w utworzonej przez Auteurieth'a (str. 831) szkole w Tubindze zajmują pierwszorzędne miejsce przodownicy „medycyny fizyologicznej”; Griesinger i Wunderlich.

Wilhelm Griesinger rodem ze Stutgardu (29 Lip. 1817—26 Paźdz. 1868) profesor w Zurychu i Berlinie zasłużył się najbardziej pracami o chorobach zaraźliwych i umysłowych.

W. Griesinger, *Die Pathologie und Therapie der psychischen Krankheiten*. Stuttgart, 1845. 8. 1861. 8. Prz. franc.: Paris, 1864. 8. — *Die Infectiouskrankheiten*. 2te Aufl. Erlangen, 1864. 8. Prz. franc.: Paris, 1868. 8. 1877. 8. — M. Lazarus, *Rede auf W. Griesinger*, Berl. 1869. 8. — Wunderlich, im *Archiv der Heilkunde*, 1869. S. 113—150. — Brierre de Boismont, *Guillaume Griesinger, son esprit et ses travaux*. Paris, 1872. (pp. XII. 48.) P. *Annal. medico-psychologiques*. 1872. Janv.

Karol August Wunderlich urodz. w Sulz nad Neckarą w Witembergu (4 Sierp. 1815—25 Wrz. 1878) profesor w Tubindze od 1858 w Lipsku, znany powszechnie założyciel czasopisma *Archiv der physiologischen Heilkunde*, autor niedostatecznie ocenionego obszernego dzieła *Handbuch der Pathologie und Therapie*, które już dla obfitości zawartych w niem zasobów historycznych i literackich niespożyta ma wartość, przysłużył się znakomicie nauce wprowadzeniem ciepłomierza do patologii i dyagnostyki.

C. A. Wunderlich, *Wien und Paris. Ein Beitrag zur Geschichte und Beurtheilung der gegenwärtigen Heilkunde in Deutschland und Frankreich*. Stuttg. 1841. 8. — *Handbuch der Pathologie und Therapie*. Stuttgart, 1846—1854. 8. 3 Bde. — *Versuch einer pathologischen Physiologie des Blutes*. Stuttgart, 1845. 8. — *Das Verhalten der Eigenwärme in Krankheiten*. Leipz. 1870. 8. — *Archiv für die physiologische Heilkunde*. (Z Roser'em później z Griesinger'em i Wagner'em.) Stuttg. (später Leipzig), 1842—1876. 8. 35 Bde. — Por. *Berliner klinische Wochenschrift*, 1877. S. 638. — Heubner und Roser, in *Wagner's Archiv für die Heilkunde*, 1878. S. 289 ff. 821 ff. — C. A. Wunderlich. *Nekrolog*. Leipzig, 1878. 8. (SS. 32.) [Nie było w handlu księgarskim.]

Feliks Niemeyer z Magdeburga (31 Grud. 1820—14 Mar. 1871), uczeń Krukenberg'a, Dyrektor szpitala Magdeburg-

skiego, od 1853 profesor w Greifswaldzie, od 1860 w Tubindze, autor podręcznika klinicznego cieszącego się ogólnym uznaniem.

F. Niemeyer, *Lehrbuch der speciellen Pathologie und Therapie*. 10-te Aufl. von E. Seitz, Berlin, 1879. 8. Prz. franc. trzykrotnie wydany Paris, 1873. 8. 2 voll. Prz. włoski: Milano, 1863. 8. 2 voll. Prz. angielski: Lond. 1879. 8. — Por. *Württemberg. medicin. Correspondenz-Blatt*, 1871. S. 18—21.

Ludwik Traube z Raciborza (12 St. 1818—11 Kw. 1876) najmłodszy zarazem najdzielniejszy przedstawiciel szkoły Berlińskiej, zajmował się głównie patologią i farmakologią doświadczalną, wykazaniem związku pomiędzy chorobami serca i nerek, termometrią, działaniem naporstnicy, środków alkalicznych i t. p.

L. Traube, *Beiträge zur experimentellen Physiologie und Pathologie*. Berlin, 1846. 8. — *Ueber den Zusammenhang von Herz und Nierenkrankheiten*. Berlin, 1856. 8. — *Die Symptome der Krankheiten des Respirations- und Circulations-Apparats. Vorlesungen*. Berlin, 1867. 8. — *Gesammelte Beiträge zur Pathologie und Physiologie*. Berlin, 1871—1878. 8. 3 Bde. — Por. Virchow, *Berliner klinische Wochenschrift*, 1876. No. 16. — E. Leyden, *Gedächtnissrede auf Ludwig Traube*. Mit dem Portrait Traube's. Berlin, 1876. 8.

Karol Henryk Krystyan Bartels rodem z Meisdorf w Holsztynie (25 Wrz. 1822—20 Cz. 1878) ostatni z tego szeregu klinicystów, profesor w Kiel, autor wybornego dzieła o chorobach narządu moczowego.

C. H. Ch. Bartels, *Handbuch der Krankheiten des Harnapparats*. Leipzig 1875. 8. — (v. Ziemssen, *Handbuch der speciellen Pathologie und Therapie*, Bd. IX.)

Do pierwszorzędných profesorów w Holandyi należy Schröder van der Kolk — w Szweyji: Huss. — Jakób Ludwik Konrad Schröder van der Kolk z Leeuwarden (14 Maja 1797—1 Maja 1862) od 1821 lekarz szpitala Amsterdamskiego, od 1827 profesor Utrechtski położył piękne zasługi na polu fizyologii, anatomii patologicznej układu nerwowego i urządzeń psychiatrycznych w kraju.

J. L. C Schröder van der Kolk, *Observationes pathologico-anatomici et practici argumenti. Fase. I. Morbi pulmonum chronici. Amst. 1826. 8. (pp. 216.)* — Prz. franc. części: *Sur la présence des fibres élastiques dans les crachats des phthisiques. Aix la Chapelle, 1850. 8.* — *Het fijnere zaamenstel en de werking van het verlengde ruggemerg, en over de naaste oorzaak van epilepsie en hare rationele behandeling. Amsterdam, 1864. 4. Prz. ang. Lond. 1859. 8. Prz. niem. Braunschaw. 1859. 8.* — *Handboek van de pathologie en therapie der krankzinnigheid, uitg. door F. A. Hartsen. Utrecht, 1863. 8. Prz. niem. Braunschaw. 1863. 8.* — Por. W. Vrolik, *Levensbericht van J. L. C. Schröder van der Kolk. Amsterdam, 1862. 8.* — *Bair. med. Intelligenz-Blatt, 1862. No. 36.*

Magnus Huss rodem z Torp (ur. 22 Paźdz. 1807), lekarz szpitaluy i profesor Stokholmski, znany z cennych prac nad durzycą i przewlekłym zatruciem wysokokowém.

M. Huss, *Die Alkohol-Vergiftung. Bremen, 1852. 8.* — *Ueber die endemischen Krankheiten Schwedens. Das. 1854. 8.* — *Statistik und Behandlung des Typhus und des typhösen Fiebers. Das. 1856. 3.* — Dzieła te napisane w języku szwedzkim przełożone zostały na niemiecki przez Gerharda von dem Buscha.

§ 218.

Ważniejsze nabytki z dziedziny medycyny praktycznej w pierwszej połowie dziewiętnastego wieku.

Nabytki dyagnostyczne.

Chemia patologiczna. Laryngoskopia. Termometrya.

Od czasu Berzeliusza, pierwszego autora chemii fizyologicznej i patologicznej, rozwinęły się nowe te gałęzie do wysokości pierwszorzędných środków pomocniczych w nauce lekarskiej. Z postępem anatomii patologicznej zjednała sobie mianowicie chemia patologiczna uzupełniająca anatomią gorliwych i dzielnych pracowników przedewszystkiem we Francyi, na czele których stanęli: Andral (str. 817), Gavarret, A. Becquerel syn i brat znanych fizyków, i A. Rodier.

G. Andral (et Gavarret), *Recherches sur les modifications de proportion de quelques principes de sang dans les maladies*. Par. 1842. 8. Prz. niem. Nördlingen, 1844. 8. — *Essai d'hématologie pathologique*. Par. 1843. 8. Prz. niem. 1844. 8.

A. Becquerel et A. Rodier, *Recherches sur la composition du sang dans l'état de santé et dans l'état de maladie*. Paris, 1844. 8. — *Nouvelles recherches etc.* Paris, 1845. 8. Prz. niem. obydwóch dzieł Eiscamann: Erlang. 1845. 1846. 8. — *Traité de chimie pathologique*. Par. 1853. 8. — A. Becquerel, *Sémeiotique des urines*, — — suivi d'un *Traité sur la maladie de Bright etc.* Paris, 1841. 8. Prz. niem. Leipzig, 1842. 8. (Dwa przekłady.) — *Traité de chimie pathologique appliquée à la médecine pratique*. Paris, 1853. 8. — Nadto zostawił on pisma o terapii elektrycznej, zająkliwości, chorobach macicy, dzieci i o higienie.

Schönlein przyczynił się znacznie do przeniesienia chemii patologicznej na grunt niemiecki i dalszej uprawy jęj, on też był pobudką do prac Jana Fr. Simon'a i wielu innych wykonanych w jego klinice.

J. F. Simon. *Handbuch der angewandten medicinischen Chemie u. s. w.*, Berlin, 1840. 1842. 8. 2 Bde. — *Beiträge zur physiologischen und pathologischen Chemie und Mikroskopie*, Bd I. Berl. 1843. — Dalszy ciąg poprzedzającego: *Archiv für physiologische und pathologische Chemie*, herausgegeben von Fl. Heller. Berlin, 1844—1847. 8. 4 Bde. — Por. *Oesterreichische Zeitschrift für Heilkunde*, 1871. Bd. 17. S. 47.

Nie mniej pożytecznie na rozwój chemii fizyologicznej i chemicznej wpłynął Liebig, obok którego odznaczyli się pracami w pomienionych gałęziach: Jan Floryan Heller z Iglawy (4 Maja 1813—21 List. 1871) profesor Wiedeński — Jan Józef Scherer z Aschaffenburga, profesor Würzburgski — Karol Gotthelf Lehmann z Lipska, profesor Jenański.

J. J. Scherer, *Chemische und mikroskopische Untersuchungen zur Pathologie, angestellt an den Kliniken des Julius-Hospitals zu Würzburg*. Heidelberg, 1843. 8.

C. G. Lehmann, *Lehrbuch der physiologischen Chemie*. Leipzig, 1842—1852. 8. 3 Bde.

W ostatnich latach wzbogaciła się jeszcze chemia analityczna nową metodą t. zw. analizy spektralnej, o któ-

rój powiemy tylko, że zastosowanie jój we fizyologii, dyagnostyce i medycynie sądowej wydało już teraz poważne owoce.

Por. C. A. Mac Munn, *The spectroscope in medicine*. With 3 plates of physiological and pathological spectra, and 13 woodcuts. Lond. 1879. 8. (pp. 190.)

Ważniejsze jeszcze dla medycyny praktycznej, mianowicie w zakresie fizykalnej dyagnostyki, mają znaczenie: **Laryngoskopia i termometrya kliniczna.**

Doniosła wartość wziernika krtaniowego objawia się nie tylko w wyjaśnieniu wielu zjawisk fizyologicznych i patologicznych ale także i w terapii, gdyż przy pomocy tego narzędzia ułatwia się bezpośrednio leczenie chorób krtaniowych, terapeutyczne i chirurgiczne.

Pierwszy krok na drodze wynalazku wziernika postawił w r. 1807 **Bozzini**, lekarz Frankfurcki, sporządzeniem „przewodnika światła” dla oświetlenia tylnej ściany gardzieli, o którym jednak wydział lek. Wiedeński i Akademia Józefińska nieprzychylnie wydały zdanie.

Ch. Bozzini, *Der Lichtleiter, oder Beschreibung einer einfachen Vorrichtung und ihrer Anwendung zur Erleuchtung innerer Höhlen und Zwischenräume des lebenden animalischen Körpers*, Weimar, 1807. f.

Usiłowania francuskiego lekarza **Cogniard de la Tour**'a wznowienia w r. 1825 wynalazku Bozzini'go wypadły również niekorzystnie. — W r. 1829 przedstawił **Benj. Guy Babin**gton Londyńskiemu Towarzystwu Huntera swój „Glottiskop”, w zasadzie dzisiejszy laryngoskop, który także nie zjednał sobie uznania. — Narzędzie sporządzone w r. 1834 przez francuskiego mechanika **Selligeux**'a chorującego na suchoty krtaniowe, złożone z dwóch rurek, nie odpowiadało zdaniem **Trousseau**'a i **Bellocq**'a celowi.

Pierwszym twórcą użytecznego narzędzia tego rodzaju był lekarz **Lyoński Baumés**, który w r. 1838 do badania krtani i jam nosowych posługiwał się zwierciadkiem wielkości dwufrankówki. — W r. 1840 sporządził szkocki chirurg **Robert**

Liston instrument podobny do dzisiejszego, który jednak zdaniem Störck'a nie nadawał się do badania strun głosowych. — A. Warden w Edyburgu obmyślił w r. 1844 przyrząd złożony z dwóch trójgranów szklanych do oświetlenia błębenka, przewodu Eustachi'ego i krtani; jeden trójgran przykładać się miał do podniebienia miękkiego a drugi przeprowadzał światło lampy do krtani. — Podobnego narzędzia używał Avery w Londynie.

Windsor, *British and foreign med. chir. Review*, 1863. p. 209. — *Wiener medicinische Wochenschrift*, 1863. S. 662.

Manuel Garcia nauczyciel śpiewu w Londynie, użył w r. 1854 do fizjologicznych badań krtani narządu złożonego z dwóch zwierciadeł, z których jedno wkładał do gardzieli a drugim chwycił promienie słońca.

Doniesienie o tym przyrządzie przesłane Londyńskiemu Towarzystwu lekarskiemu ogłoszono w przekładzie francuskim w czasopiśmie *Gazette hebdomadaire*, 1855. p. 816 seq.

W r. 1860 pojawiają się jednocześnie dwa ogłoszenia o wynalazku wziernika krtaniowego: jedno Ludwika Tuereck'a lekarza w ogólnym szpitalu Wiedeńskim (22 Lip. 1810—25 Lut. 1868) — drugie Jana Nep. Czermaka rodem z Pragi (17 Cz. 1828—16 Wrz. 1873) profesora w Gracu, Krakowie, Peszcie, Pradze, Jenie i w Lipsku, który dobrze także przysłużył się nauce pracami anatomicznymi np. o zębach, fizjologicznymi o nerwach, zmysłach, mowie, wreszcie patologicznymi o chorobach narządu oddechowego itp. Spór o pierwszeństwo wynalazku zostaje nie rozstrzygniętym. Czermak ma niezaprzeczenie tę zasługę, że zamiast światła słonecznego, którym posługuje się Tuereck, używa sporządzonego przez siebie narządu do posilkowania się światłem sztucznym. Obydwaj zresztą przyczynili się równie dzielnie do wydoskonalenia metody badania przy pomocy wziernika.

L. Tuereck, *Praktische Anleitung zur Laryngoskopie*. Wien, 1860. 8. Prz. franc. Paris, 1861. 8. — *Klinik der Krankheiten des Kehlkopfes*

und der Luftröhre. Mit 260 Holzschnitten und 1 Steindrucktafel. Wien, 1866. 8. Prz. franc.: Paris, 1862. 8. — *Atlas zur Klinik der Kehlkopfkrankheiten.* Wien, 1866. 8. — Por. *Wiener allgemeine medicinische Zeitung*, No. 44. (Aufstellung der Büste Tuerck's u. s. w.)

J. N. Czermak, *Der Kehlkopfs-Spiegel und seine Verwerthung für Physiologie und Medicin.* Leipzig, 1860. 8. 1863. 8. Französ. Ausg.: Paris, 1860. 8. — *Gesammelte Werke.* Leipz. 1879. 8. 2 Bde. — Akademia paryska przyznała obydwom wynalazcom równe nagrody.

Co do wzornika ocznego por. n. rozdział okulistyczny, — zaś co do endoskopu p. J. Grünfeld, *Zur Geschichte der Endoskopie und der endoskopischen Apparate.* *Medic. Jahrbücher*, redigirt von Stricker, Wien, 1879. 8. S. 237—293.

Pomimo niezaprzeczonych korzyści odniesionych z rozwoju anatomii patologicznej i z dyagnostyki fizykalnej, musieli jednak najdzielniejsi praktycy po przejściu okresu bezgranicznego przecenienia wartości rzeczonych środków pomocniczych, przyjść do przekonania, że pożytek z nich częstokroć nie wielki przy rozpoznawaniu i ocenianiu ogólnego stanu chorego, co przecież wszyscy lepsi lekarze od czasu Hipokrata pozytywnie za podstawę leczniczego postępowania. Pragnienie to zaspokajało dopiero przyłączenie termometry do fizykalnej metody badania, w czém pośredniczyli także lekarze niemieccy.

Już w szesnastym wieku zaczął Sanctorius (str. 291) zwracać uwagę na ciepłość u chorych. Wznowili tę sprawę jednak dopiero w 1740 r. lekarze angielscy a zwłaszcza uczniowie Haller'a.

Georg Martin, *De animalium calore.* Lond. 1740. und *Medica essays and observations of a society in Edinburgh.* III. No. 10. p. 111. — Marcard (praes. Haller), *Diss. de generatione et usu caloris in corpore humano.* Gotting. 1741. — J. G. Röderer (P. w. 657) wspomina już w rezprawie swjej *Observationes de calore animalium.* Gotting. 1758. 4. o wznowieniu się ciepłoty po śmierci chorego.

Pierwszy jednak de Haën postugiwał się metodycznym wymierzaniem ciepłoty (str. 557), polecając trzymać cieplomierz przez $7\frac{1}{2}$ minuty i dodawać do cyfry 1—2° Fahrenheit'a w przekonaniu jakoby, że później wzniósłby się o tyle termometr. Pomimo tych niedokładności w wymierzaniu doszedł przecież de Haën do ważnych rezultatów, jakoto: że ciepłota wzma-

ga się już w czasie dreszczów, że ona przedstawia po wyleczon-nej pozornie zimnicy nasilenia peryodyczne jakkolwiek innych przypadłości zimniczych nie dostrzegamy, że częstokroć tętno nie odpowiada ciepłocie itp.

Ważniejsze ustępy odnoszące się do ciepłoty znajdzie czytelnik w Jego dziele *Ratio medendi*, II. 10. III. 3. VII. 5. *Varia*, p. 3. X. 1, 2. XII. 2.

W tym samym czasie (1751) przekonał się także George Clegborn Dubliński lekarz i znany w epidemiografii autor o wznoszeniu się ciepłoty w czasie dreszczów.

G. Clegborn, *Observations on the epidemical diseases in Minorca* Lond. 1751. 8. 2. ed. Lond. 1762. 8. (p. 156) i częściej. Prz. niem. Gotha, 1776. 8.

Obszerne zastosowanie cieplomierza u chorych znajdujemy dopiero w praktyce James Currie'go, który w dziele wydanem w r. 1792 (str. 583) podaje swoje postzeżenia o zmianie ciepła przy użyciu wysokoku, makowca, w czasie głodu i po naparstnicy (wprowadzonej do praktyki w 1773 przez Perkinson'a).

Wszystkie te usiłowania pozostały jednak bez dalszych skutków. Właściwe znaczenie termometrii uznanem zostało dopiero w połowie bieżącego wieku po klasycznych pracach tego rodzaju v. Bärensprung'a, następnie Traube'go a przedewszystkiem Wunderlicha (str. 845).

F. v. Bärensprung, *Untersuchungen über die Temperatur-Verhältnisse des Fötus und des erwachsenen Menschen im gesunden und kranken Zustande.* (J. Müller's Archiv, 1851.)

Feliks von Bärensprung (30 Mar. 1822—26 Sierp. 1864) Berlińczyk, uczeń Krukenberg'a, profesor w mieście rodzinnem i Dyrektor oddziału chorób syfilitycznych i skórnych w Charité, gruntowny znawca historii medycyny, dobrze zasłużony autor na polu Dermatologii i syfilidologii. Do najważniejszych dzieł jego należą: *Ueber die Folge und den Verlauf epidemischer Krankheiten.* Halle, 1853. 8. — *Handbuch der Hautkrankheiten.* Erlangen, 1859. 8. (Niedokończone.) — *Ueber die hereditäre Syphilis.* Berlin. 1861. 8.

L. Traube, *Ueber die Wirkungen der Digitalis*. (*Annalen der Charité*, 1850. S. 622.) — C. A. Wunderlich, *Archiv der Heilkunde*, 1863. — p. nadto przytoczone na str. 845 dzieło, we wstępie którego podaje autor rys historyczny tego działu. — Costa da Alvarenga, *Précis historique de la thermométrie médicale*. Z portugalskiego tłumaczył Papillaud. Lisbonne (Almés), 1871. Prz. niem.: Stuttgart, 1873. 8.

Sfigmografia stojąca w bliskim związku z termometrią jest nabytkiem ostatnich lat, których dzieje nie wchodzą w zakres naszej pracy.

§ 219.

Nabytki w dziedzinie farmakologii.

**Hydroterapia. Gimnastyka. Elektryczność. Wody mineralne.
Lekarstwa.**

W rządzie licznych i ważnych nabytków, jakimi wzbogaciła się farmakologia w ciągu naszego stulecia zajmuje pierwsze miejsce zastosowanie lecznicze środków fizykalnych.

Za wyjaśnieniem przy pomocy termometrii wysokiej doniosłości gorączki poszło bezpośrednio wznowienie użycia zimnej wody (str. 580). — Ogłoszenie konkursu przez Berliński wydział lekarski na wniosek Hufeland'a, wywołało już na początku tego wieku znaczną liczbę pism o leczniczym zastosowaniu zimnej wody; że wspomniemy tylko o pracach Antoniego Fröhlich von Fröhlichsthal'a (1760—27 St. 1846) profesora Wiedeńskiego, i Reuss'a.

A. Fröhlich von Fröhlichsthal, *Abhandlung von dem auf-fällenden Nutzen des kalten und lauen Wassers in einigen Fieberkrankheiten und dem Scharlach* u. s. w. Wien, 1818. 3. 1820. 8. 1842. 8. Prz. holend Gorinch. 1823. 8 i w. i. tego rodzaju. — Reuss, in Hufeland's *Journal*, 1822. Suppl.

Nie równie płodniejszymi atoli w skutki były zabiegi osób nic-lekarskich, które pożyteczność tego nowego środka rozśla-

wiali z zapalem fanatycznych reformatorów i zapasem wszelkich sposobów szarlataneryi, w czém odznaczył się np. Eucharicus Ferd. Krystyan Oertel profesor w Ansbachu, a przede wszystkim Wincenty Priessnitz (1799—1851) prosty ale genialny włościanin w Graefenbergu na Szląsku austriackim. Wkrótce po założeniu zakładu hydropatycznego przez Priessnitz'a w pomienionej wsi powstały podobne zakłady w ogromnej ilości po rozmaitych miejscach pod kierunkiem bądźto lekarzy, bądź też innych osób zagrażając niejako nowym potopem.

E. M. Selinger, *Vincenz Priessnitz. Eine Lebensbeschreibung.* Wien 1852. 8.

Z biegiem czasu skierowano ostatecznie tę gałąź terapeutyczną z drogi czysto empirycznej na właściwie naukową. Przyczyniło się do tego zwrotu pomiędzy innymi najbardziej pismo Edwarda Hallmann'a rodem z Hanoweru (10 Lip. 1813—24 Lut. 1855) przełożonego zakładu hydropatycznego w Marienbergu pod Boppardem nad Renem.

E. Hallmann, *Ueber eine zweckmässige Behandlung des Typhus. Als Beitrag zur wissenschaftlichen Begründung der Wasserheilkunde.* Berlin 1844. 8.

Wspomnieć w tem miejscu wypada również o wskrzeszeniu gimnastyki, arcy ważnej pod względem higienicznym i lekarskim, którą starożytni z taką gorliwością uprawiali a którą od szesnastego wieku na korzyść wykształcenia umysłowego zupełnie zaniedbano — przede wszystkim zaś gimnastyki leczniczej podniesionej przez Piotra Henryka Ling'a rodem z Ljungi w Szwecyi (15 List. 1775—3 Maja 1839), pierwotnie fechtmistrza, który także w poezyi ojczystej poczesne zajmuje miejsce.

P. Tom I. — P. H. Ling, *Gymnastikens Almanna Grunder.* Upsala, 1834—1840. 12. — Ling's *Skriften über Heilgymnastik.* Aus dem Schwedischen von F. H. Massmann. Berl. 1856. 8. — H. Rothstein, *Die Gymnastik nach dem Systeme des schwedischen Gymnasiarchen P. H. Ling.*

Berl. 1847—1851. 8. 2 Bde. — Z dzieł ogłoszonych w ośmnastym wieku zalecających ćwiczenia fizyczne zasługuje na wzmiankę: Francis Fuller, *Medicina gymnastica: or every man his own physician*, Ed. 8. London. 1705. 8. 1771. 8. Prz. niem. Lemgo, 1750. 8. — Por. H. E. Richter, *Geschichte der Heilgymnastik*; Schmidt's *Jahrbücher*, Bd. 82. S. 359—400.

Jednym z najpożyteczniejszych nabytków w dziedzinie medycyny praktycznej jest niewątpliwie rozległe zastosowanie elektryczności (str. 669) do terapii i dyagnostyki. Dotychczasowe skutki użycia jej były nieznaczne, już to zapewne dla niedokładności przyrządów już też z powodu zbyt empirycznego tylko stosowania. Korzystny zwrot w tej sprawie pojawił się dopiero w połowie bieżącego wieku na zasadzie znakomych dochodzeń wyjaśniających oddziaływanie mięśni i nerwów na prądy elektryczne, jakimi obdarzyli naukę głównie Carlo Matteucci z Forli (ur. 20 Cz. 1811) profesor w Pizie (w r. 1862 włoski minister oświecenia) — i G. B. Duchenne z Bolonii (1805—1875).

C. Matteucci, *Traité des phénomènes électro-physiologiques des animaux; suivies d'études anatomiques sur le système nerveux et sur l'organe électrique de la torpille par P. Savi*. Paris, 1844. 8. — *Leçons sur les phénomènes physiques des corps vivants*. Paris, 1847. 8.

G. B. Duchenne, *Recherches sur l'état de contractilité et de la sensibilité électro-musculaire dans les paralysies du membre supérieur*. Paris, 1850. 8. — *De la valeur de l'électricité dans le traitement des maladies*. Gand, 1852. 8. — *De l'électrisation localisée et de son application à la pathologie et à la thérapeutique*. Paris, 1855. 8. 1861. 8. 1872. 8. — *Mécanisme de la physiognomie humaine, ou analyse électro-physiologique de l'expression des passions etc.* Paris, 1862. 8. Le même, grand édition. Ibid. — Le même, édition de luxe. Ibid. (tirée à 100 exemplaires.) — *Physiologie des mouvements, démontrée à l'aide de l'expérimentation électrique et de l'observation clinique etc.* Paris, 1867. 8. i wiele innych pism. — Por. Lasègue et Strauss, *Duchenne (de Boulogne) sa vie scientifique et ses oeuvres*. Arch. génér. de méd. 1875. p. 687—715.

Z lekarzy niemieckich w tym przedmiocie pracujących zasługuje na wyszczególnienie przed wszystkimi Robert Remak, o którego zasługach i pismach mówiliśmy wyżej (str. 789).

Balneologia rozwinęła się w ostatnich czasach bardzo wysoko i z wielkim pożytkiem, w czém dotąd powstrzymy-

wwały ją zasady witalistycznej teorii np. o wyziewach organicznych i duchowych z ożywionej kuli ziemskiej; fantastyczne przeszkody te usunęła nareszcie znajomość chemii. Zasluga w tej sprawie podzielili się: Frydryk Adolf August Struve (1781—1840) lekarz Drezdeński, który urzezywił pomysł Bakona z Verulam (str. 212) wyrabiania sztucznych wód mineralnych, — i August Vetter lekarz Berliński ogłoszeniem niezrównanego dotąd dzieła swego tej treści.

Fr. Ad. A. Struve, *Ueber die Nachbildung der natürlichen Heilquellen* u. s. w. Dresden, 1824. 1826. 8. 2 Hefte.

A. Vetter, *Theoretisch-praktisches Handbuch der Heilquellenlehre*. 2 Bde. Berlin, 1838. 8. 1845. 8.

Rdzennego iście przeobrażenia w naszym wieku doczekała się przy rozwinięciu chemii farmakologia tak pod względem farmaceutycznym jakoteż lekarskim, a to przez usunięcie z niej lekarstw przestarzałych i wprowadzenie nowych środków, przez bezpośrednie zbliżenie jej do fizjologii, podjęcie ścisłych doświadczeń na zwierzętach, niemniej przez krytyczne wyjaśnienie postrzeżeń klinicznych.

Do najważniejszych nabytków farmakologicznych należy niewątpliwie odkrycie jodu (przez paryskiego fabrykanta saletry Courtois), który w leczeniu wola zastąpił użycie gąbki morskiej, kilku gatunków morskoczynu i niektórych wód mineralnych od dawna zalecanych. Pierwszy dokładny rozbiór jodu zawdzięczamy Gay-Lussac'owi; w praktyce lekarskiej użył go pierwszy Coindet w Genewie, a utrwalił Lugol lekarz paryskiego szpitala Ś-go Ludwika, kiedy jodek potasu do powszechnego użycia zwłaszcza w chorobach syfilitycznych wprowadził r. 1836 Wallace w Dublinie.

Historią wynalazku i użycia jodu podał A. Boinet w dziele: *Jodothérapie* etc. Paris, 1855. 8. — Wallace, *The Lancet*, 1836.

W rzędzie nowszych lekarstw roślinnych zajmuje pierwszorzędne miejsce odkrycie alkaloidów ciał narkotycznych i kory chinowej. Morfinę wykazał pierwszy raz w 1804 r. niemiecki aptekarz z Eimbek i Hamen Frydryk Wilhelm

Adam Sertürner (1783—1841), za co francuska Akademia umiejętności przyznała mu nagrodę w ilości 2000 franków; odkrycie swe ogłosił autor dopiero w 1817 roku.

Sertürner w Gilbert'a: *Annalen der Physik*, Bd. 55. (1817,) S. 56—90. Bd. 59 (1818), S. 50—70.

W r. 1818 odkryli Pelletier i Caventon: strychninę (1818), Meissner w tymże roku weratrynę, w 1820 rzeczeni chemicy francuscy chininę, w 1821 Brandes solaninę, w 1827 Gieseke koniinę, w 1833 Geiger i Hesse atropinę itd.

Część leczniczą farmakologii uprawiali nader gorliwie i z wielkim pożytkiem: Karol Gustaw Mitscherlich z Jeveru w Oldenburgskiem (8 List. 1805—19 Marca 1871) profesor Berliński, następnie Traube i Claude Bernard (str. 776).

C. G. Mitscherlich, *Lehrbuch der Arzneimittellehre*. Berlin, 1837. 1843. 8. 1847—1863. 8. 3 Bde.

Zastosowanie do terapii nowych sposobów technicznych, jak: podskórnego wstrzykiwania, wziewania i metody pneumatycznej, pomijamy w naszej pracy jako plody postępu ostatnich lat.

Metodę wstrzykiwania podskórnego wskazał pierwszy Charles Gabriel Pravaz, chirurg Lyoński, o którym p. n.; co do wziewań, których autorem ma być Pserhofer z Papy na Węgrzech (*Neue freie Presse*. Wien, 1875. Nr. 3) p. Sales-Girons, *Thérapeutique respiratoire etc.* Paris, 1858. 8. — *Traitement de la phthisie pulmonaire par l'inhalation des liquides pulvérisés*. Paris, 1860. 8. — co do metody pneumatycznej p. Th. Knauth, *Handbuch der pneumatischen Therapie*. Leipz. 1876. 8. (z przyłączeniem rysu historycznego).

§ 220.

C h i r u r g i a.

Włochy.

Por. przytoczone na str. 591 dzieło Alf. Corradi'ego.

W dziewiętnastym wieku wzniosła się chirurgia do niesłychanego stopnia doskonałości. Pierwszym powodem do tego szybkiego wzrostu było rozpoczęte w połowie stulecia a dziś już wszędzie, zwłaszcza w Niemczech przeprowadzone uchYLENIE oddzielną klasy „chirurgów” i połączenie tem samém nauki chirurgicznej z innymi gałęziami umiejętności lekarskiej. Rozwój chirurgii zawdzięczamy po większej części także wpływowi anatomii patologicznej t. j. zbadaniu chorób w zakres chirurgii wchodzących i spraw do usunięcia tych chorób niezbędnych. Nie mniej cenne dla postępu są również nabytki pozyskane pracą samych chirurgów pod względem udoskonalenia metod leczniczych i odnośnych środków technicznych.

Poprzednio już zaznaczyliśmy (str. 729) stosunki, pod wpływem których zatrzymał się ruch naukowy we Włoszech w ostatnich latach osmnastego i w pierwszych dziesiątkach lat dziewiętnastego wieku. Śród tych warunków tem wspanialszą jest sława, jaką zabłysnął Antonio Scarpa jeden z najdzielniejszych chirurgów nowszego okresu. Wspomnieliśmy także wyżej o jego niespożytych zasługach dla anatomii. — Europejską sławę zjednał sobie Scarpa dziełami treści chirurgicznej i okulistycznej, jakkolwiek będąc w Pawii szczupłym tylko rozporządzał materiałem. Całą wartość pracom jego nadaje zasada anatomiczna, jakiej hołdował mianowicie w rozprawach o tętniaku i podwiązywaniu wielkich naczyń, przyczém wydoskonalił technikę odnośnych operacji. Scarpa wykazał zwłaszcza, że tętnica podwiązana zarasta aż do ujścia najbliższej gałęzi bocznej, i że krążenie oboczne rozwija się, co zauważył już Haller, w krótkim stosunkowo czasie. — Zaznaczyć także wypa-

da, że Scarpa podał w pierwszym swem piśmie chirurgiczném ulepszony sposób leczenia szpotawości (V a r u s).

A. S c a r p a, *Saggio di osservazioni ed esperienze sulle principali malattie degli occhi*. Pavia, 1801. 4. Prz. franc. Paris, 1802. 8. 2 voll. *Trattato delle principali malattie degli occhi*. ed. 6. Firenze, 1836. 1838. 8. 2 voll. Prz. franc. Paris, 1821. 8. 2 voll. Nadto opracowanie francuskie Rognet'a'y Paris, 1839. 8. — Prz. niem. Leipzig, 1803. (1823.) 8. — *Memoria chirurgica sui piedi torti congeniti dei fanciulli*. Pavia, 1803. 4. 3. ed. Pavia, 1817. 8. Prz. niem. Wien, 1804. 8. — *Sull' aneurisma riflessioni ed osservazioni anatomico-chirurgiche*. Pavia, 1804. f. Prz. niem. Harless'a. Zürich, 1808. 4. Prz. franc. Leveillé. Paris, 1805. 8.; Delpech. Par, 1809. 8. Z miedziorytami w f. — *Sull' ernie memorie anatomico-chirurgiche*. Milano, 1809. f. Pavia, 1819. 4. et f. 2 voll. z miedziorytami. Prz. franc. Par. 1812—1823. 8. Z atlasem w f. Prz. niem. Halle, 1813. f. 1822. f. — *Memoria sulla ligatura delle principali arterie degli arti, con un appendice all' opera sull' aneurisma*. Paris, 1817. 4. Prz. niem. Berlin, 1821 - 1822. 8. Nebst einem Heft Abbildungen in f. — *Sul taglio ipogastrico per l'estrazione della pietra dalla vescica urinaria*. Milano, 1820. 8. — *Saggio di osservazioni sul taglio rettovesicale etc* Pavia, 1823. 8. Prz. niem. Weimar, 1824. 8. Prz. franc. Paris, 1826. 8. — *Memoria sull' idrocele del cordone spermatico*. Paris, 1823. 4. — *Sullo scirro e sul cancro*. Pavia. 1825. 4. — *Opuscoli di chirurgia*. Pav. 1825—1832. 4. 3 voll. Prz. niem. Leipzig, 1828. 1831. 8. 2 Bde.

Historia postępów włoskiej chirurgii w ostatnich latach nie leży w granicach niniejszej pracy.

§ 221.

Francya.

Obszerna, do ostatnich lat sięgająca historia chirurgii francuskiej dziewiętnastego wieku zawiera się w klasyczném dziele J u l e s R o c h a r d'a Dyrektora spraw sanitarnych marynarki p. t. *Histoire de la chirurgie française au XIX siècle*. Paris, 1875. 8. (pp. XV. 896), w którém pomieszczone są także arcy dokładne wiadomości biograficzne i bibliograficzne.

Olbrzymie postępy na polu chirurgiczném w pierwszych dziesiątkach lat naszego wieku we Francyi odpowiadają w zupełności rozwojowi nauki lekarskiej tamże w ogólności i biorą źródło swe przeważnie w wypadkach politycznych owego czasu i w spowodowanych przez nie zmianach stosunków zewnątrz-

nym stanu lekarskiego i wydziałów lekarskich. Ważną pod ostatnim względem rolę odgrywa wprowadzenie wraz z utworzeniem „cesarskiego” uniwersytetu w Paryżu r. 1806 prawa obsadzania katedr drogą konkursu. Wprawdzie rzeczone prawo zostało już w 1810 r. uchyloném, i wznowioném powtórnie dopiero w 1823 odnośnie do t. z. „professeurs agrégés” a w 1830 także do profesorów zwyczajnych, aby za drugiego cesarstwa znowu je obalić — pomimo wywarło to rozporządzenie odpowiadające charakterowi narodu francuskiego nawet przy swoich wadach jeszcze bardzo dobroczynny wpływ na świetny rozwój nauki lekarskiej a zwłaszcza chirurgii.

Ostatni okres rozwoju chirurgii we Francyi rozpoczyna się z chwilą otwarcia wykładów klinicznych przez Dessault'a (str. 731).

Jednocześnie z Dessault'em i tuż po jego śmierci odznaczyli się na polu chirurgiczném, jakkolwiek jeszcze w duchu ósmnastego wieku: uczony Pierre Lassus paryżanin (1741—17 Marca 1807) profesor szkoły „de santé” i konsultant przy boku Napoleona — tudzież Philippe Joseph Pelletan również paryżanin (1747—26 Wrz. 1829) profesor w „École pratique” celujący nie tyle zdolnościami praktycznego chirurga ile świetnością wymowy, następnie przez 20 lat starszy lekarz w Hôtel-Dieu po śmierci Dessault'a, w końcu profesor uniwersytetu do 1823, w którym to roku za udział w nieporządkach powstałych skutkiem zniesienia konkursów, usunięty został z katedry.

P. Lassus, *Essai ou discours historique et critique sur les découvertes faites en anatomie par les anciens et les modernes*. Paris, 1783. 8. Prz. niem. Frankf. a. M. 1787. 1788. 8. 2 Bde. — *Traité élémentaire de médecine opératoire*. Paris, 1794. 8. 2 voll. — *Traité de pathologie chirurgicale*. Paris, 1805. 1806. 8. 2 voll.

Ph. J. Pelletan, *Clinique chirurgicale*. Par. 1810. 1811. 8. 3 voll.

Większe wszelako znaczenie pozyskał w chirurgii Alexis Boyer rodem z Uzerche (Corrèze) (1757—25 List. 1833) który z prostego golarczyka wzbił się na stanowisko starszego lekarza w Charité, profesora uniwersytetu i pierwszego chirurga Napoleona I. Jego wielkie dzieło o chirurgii, najobszerniej-

sze od czasów Paré'go, w którym mówiąc nawiasem oprócz Scarpy nikogo autor nie wspomina, zjednało sobie sławę najcenniejszego do ostatnich lat podręcznika tej treści.

A. Boyer, *Traité complet de l'anatomie*. Paris, 1797—1799. 8. 4 voll. 4me éd. Paris 1815. 8. 4 voll. — *Traité des maladies chirurgicales et des opérations qui leur conviennent*. Paris, 1814—1826. 8. 11 voll. 1822—1826. 8., 1830. 8. 1834. 8. 1845—1853. 8. 7 voll. (wydał syn autora Filip B.). Prz. niem. C. Textor. Würzburg, 1818—1827. 8. 1834—1841. 8. 11 Bde. — Per. Reveillé-Parise, *Gaz. méd. de Paris*, 1837. No. 51. — J. F. Roux *Boyer et Bichat, Discours etc.* Paris, 1851. 8. — E. Fr. Dubois (d'Amiens), *Eloges*. Paris, 1864. 8. — Malgaigne, *Revue méd. chirurg.* 1853. T. XIV

Najdonioślejszy atoli wpływ na rozwój chirurgii francuskiej wywarło doświadczenie zdobyte przez licznych, niekiedy bardzo zdolnych chirurgów pierwszego cesarstwa na placu niezliczonych bitw w tym czasie stoczonych.—Oprócz Percy'ego i wielu innych, o których mówiliśmy wyżej (str. 600) na wyszczególnienie zasługuje Heurteloup a nadewszystko Larrey.

Nicolas Heurteloup z Tours (20 List. 1750—27 Marca 1812) w początku lekarz na wyspie Korsyce, od 1786 starszy lekarz szpitala wojskowego w Tulonie następnie Dyrektor zarządu sanitarnego armii, w którym położył wielkie zasługi pod względem administracyjnym,—mało znany na polu literackim.

Por. Bégin w artykule *Biographie méd.* dzieła *Dictionnaire des sciences médicales*, V. p. 281.

Do najwyższej sławy i zasługi wzniosł się z pomiędzy chirurgów polowych „wielkiej armii” Jean Dominique Larrey urodzony w Beaudéan przy Bagnères de Bigorre (Hautes-Pyrénées) (1766—25 Lipca 1842), niecdstępny towarzysz Napoleona w dwudziestu pięciu kampaniach, sześćdziesięciu bitwach i przeszło czterystu potyczkach. Larrey rozpoczął studia lekarskie pod kierunkiem stryja Alexego Larrey'a w szpitalu Tuluzkim, pełnił następnie obowiązki lekarza okrętowego, później profesora w Val de Grace i nakoniec na-

czelnego lekarza (w początku obok Percy'ego) armii francuskiej, której dzielnie zasłużył się pod względem sanitarnym.

P. n. rozdział o urządzeniach wojskowo-sanitarnych. — Z pism Larrey'a wymienić należy: *Mémoire sur les amputations des membres à la suite des coups de feu*. Par. 1797. 1803. 4. 1808. 8. — *Relation chirurgicale de l'armée d'Orient*. Paris, 1805. 8. — *Mémoires de médecine et de chirurgie militaire et de campagnes de J. D. Larrey*. Paris, 1812—1813. 8. 4 voll. Prz. niem. Leipz. 1813. 1819. 8. 2 Bde. — *Recueil de mémoires de chirurgie*. Paris, 1821. 8. Prz. niem. Leipz. 1824. 8. — *Clinique chirurgicale, exercée particulièrement dans les hôpitaux militaires depuis 1792—1826*. Paris, 1829—1836. 5 voll. et Atlas. Prz. niem. Darmstadt, 1831. 1834. 8. Berlin, 1831. 8. (W obu razach przełożono tylko trzy pierwsze tomy.) Prz. włoski: Venez. 18:3. 8. — *Relation médicale de campagnes et voyages de 1815 à 1840*. — Paris, 1841. — Po bitwie pod Moskwą wykonał Larrey w jednym dniu dwieście amputacji; trzy razy był ranny na placu bitwy. Dowodem uznania i ocenienia zasług Larrey'a przez Napoleona jest ustęp w jego testamentie: „Je lègue au chirurgien en chef Larrey cent mille francs; c'est l'homme le plus vertueux que j'aie connu”. — Pamięć Larrey'a uczczono trzema pomnikami: w Val de Grace, w Akademii lekarskiej i w Tarbes. — Por. Pariset, *Mémoires de l'acad. de méd.* 1846. XII, p. 1. — Cloquet, Mowa przy odsłonięciu pomnika w Akademii. (*Bulletin de l'acad.* XXIX, p. 1091.). — Leroy Dupré, *Larrey, chirurgien en chef de la grande armée*. Paris, 1860.

§ 222.

Chirurgiczna szkoła paryska, której Dessault nadał kierunek anatomiczny dościsnęła szczytu wykształcenia w pracach najznakomitszego z francuskich chirurgów tego wieku Guillaume Dupuytren'a ucznia Bichat'a (6 Paźdz. 1777—7 Lut. 1835). — Dupuytren celował zarówno świetnymi przymiotami ciała i umysłu i niestrudzoną gorliwością, jak gruntowną znajomością anatomii i fizjologii, bystrością pojęcia obok wszechstronnego doświadczenia — pod względem praktycznym zaś niewzruszoną, zimną rozwagą i mistrzowską zręcznością w operacjach. Szkoda tylko, że wyborne te własności zaciemniała nienasycona niczém dumą, której ofiarą padali wszyscy obok niego stojący i dla pochlebiaenia której nie wahał się Dupuytren wszelkich używać środków. Właściwych nowych nabytków nie pozyskała chirurgia od Dupuytren'a, który w literaturze także

mało pracował; tém trwalsze jednak zostawił on ślady swojego jeniusza w wykładach i przykładach.

Dupuytren był synem niezamożnego adwokata z Pierre-Buffière (depart. Haute-Vienne). Dzieckiem będąc zachwycał wszystkich swoją pięknoscią do tego stopnia, że pewna znakomita dama zamierzała go uprowadzić; w 12-tym roku życia adoptował go oficer de Coësson. Po ukończeniu studiów lekarskich był najprzód prosektorem, od 1801 profesorem w szkole lekarskiej, od 1803 drugim, od 1812 (po śmierci Sabatier'a) pierwszym chirurgiem w szpitalu Hotel-Dieu. Z powodu, że D. mało sobie cenił uczoność książkową, spotykała go codziennie rano ta przykreść, że jeden z paryskich dzienników wykazywał, jako fakt podany wczoraj za nowe odkrycie dawno literaturze był znany. Najtrwalszy pomnik dla siebie postawił D. za pisem 200,000 franków na utworzenie katedry anatomii patologicznej i założeniem anatomo-patologicznego muzeum swojego imienia. Trzecią część swego majątku wynoszącego pięć milionów franków przekazać miał D. Karolowi X.

G. Dupuytren, *Mémoire sur une méthode nouvelle pour traiter les casus accidentels*. Paris, 1828. 4. — *Leçons sur les étranglements des hernies par le collet du sac herniaire*, Paris, 1832. 8. — *Leçons orales de clinique chirurgicale faites à l'Hôtel-Dieu de Paris*, publ. par Brierre de Boismont et Marx. 2me edit. Paris, 1839. 8. 6 voll. Prz. włoski: Veaczia, 1835. 8. 3 voll. Prz. niem. Leipz. 1832—1835. 8. 2 Bde. Quellinb. 1840—1846. 8. 4 Bde. — *Traité théorique et pratique des blessures par armes de guerre*. publ. par A. Paillard et Marx. Paris, 1834. 8. 2 voll. (Pomieszczone także w drugim wydaniu dzieła *Leçons orales*.) Prz. niem. Berl. 1835. 1836. 8. 4 Hefte. — *Mémoire sur une manière nouvelle de pratiquer l'opération de la pierre etc.* publié par Sanson et Bégin. Paris, 1836. f. Prz. niem. Leipz. 1837. f. — Szczegółowy spis artykułów ogłoszonych w *Bulletins de la fac. de méd. de Paris*. 1804—1821. 8. 7 voll. p. Paris et, *Hist. etc.* — Vidal (de Cassis), *Essai historique sur Dupuytren*. Paris, 1835. 8. — Fr. Bouisson, *Parallèle de Delpach et de Dupuytren*. Par. et Montp. 1842. 8. (pp. 32.) — Paris et, *Histoire des membres de l'acad. de méd.* Paris, 1850. 8. II. p. 103. seq. — Larrey, *Discours prononcé à l'inauguration de la statue de Dupuytren à Pierre Buffière*. Paris, 1839. 8. — Kuhn, *La clinique chirurgicale de Dupuytren — pendant les années 1827—1830*. *Gaz. méd. de Paris*, 1875. No. 49. 52. — M. Houel, *Catalogue des pièces du Musée Dupuytren*. Avec Atlas de 66 pl. Paris, 1877—1879. 4 voll.

Współcześnie z Dupuytren'em żyjący i najzaciętszy wróg jego, Balthasar Anthelm Richerand rodem z Bellay (Ain) (4 Lut. 1779—25 St. 1840), również uczeń Bichat'a i następcą Lassus'a w wydziale, jest autorem *Nosologii chirurgicznej*, w której przeprowadza na wzór Pinel'a podział chorób chi-

rurgicznych wedle systemu przyrodniczego (str. 702); napisał on także podręcznik fizyologiczny bardzo rozpowszechniony w swoim czasie.

Anthelme Richerand, *Diss. sur les fractures du col de fémur*. Paris, 1799. 8. — *Nouveau éléments de physiologie*. Paris, 1801. 8. 1833. 8. 3 voll. Prz. ang. Lond. 1812. 8. Prz. włoski: Firenze, 1808. 8. 2 voll. — *Nosographie et thérapeutique chirurgicales*. Paris, 1821. 8. 4 voll. Prz. niem. Leipz. 1819—1824. 8. 8 Bde. — *Histoire des progrès recens de la chirurgie*. Par. 1825. 8. (Właściwie pamflet przeciw Dupuytren'owi wymierzony).

Najznamienitszym rywalem Dupuytren'a, pod względem techniki operacyjnej jemu równy a przewyższający go znacznie wykształceniem naukowym i szlachetnością charakteru, był Philibert Joseph Roux syn starszego lekarza szpitala w Auxerre (depart. Yonne) (26 Kw. 1780—23 Marca 1854), uczeń i przyjaciel Bichat'a, godny jego następcą na katedrze, który też ukończył rozpoczęte przez Bichat'a dzieło anatomii opisowej (str. 750). Mąż nieskazitelnej zacności, najśmielszy i najzręczniejszy operator swojego czasu, był najprzód lekarzem szpitala w Beaujon, następnie w Charité obok teścia swego Boyer'a, od 1822 członkiem wydziału lek., od 1835 następcą niezmordowanego przeciwnika swego Dupuytren'a, któremu wyznajmy, jako profesor i klinicysta sprostać nie zdołał. Zasługi Roux'a odnoszą się do resekcji, do wskazania w r. 1819 szwu podniebieniowego i wznowienia zaniedbanej we Francyi operacji wyjęcia zaciemka. Roux zaznajomił też rodaków swych z nabytkami chirurgii angielskiej i dał pierwszy pochop do licznych przekładów dzieł angielskich.

Ph. J. Roux, *Mélanges de chirurgie et de physiologie*. Par. 1809. 8. — *Nouveaux éléments de médecine opératoire*. Paris, 1813. 8. 2 voll. — *Mémoire sur la staphylorrhaphie ou suture du voile du palais*. 2me éd. Paris, 1825. 8. Prz. niem. Dieffenbach: Berlin, 1826. 8. — *Relation d'un voyage fait à Londres en 1814, ou parallèle de la chirurgie anglaise avec la chirurgie française etc.* Paris, 1815. 8. Prz. niem. Weimar, 1817. 8. — *Quarante années de pratique chirurgicale*. Par. 1854. 1855. 8. 2 voll. — R. Marjolin, *Notice sur la vie et les travaux de Ph. J. Roux*. 1855. — Maligne, *Eloge de Roux*. Prz. niem. Günsburg's *Zeitschrift für klinische Medizin*, 1856. — Fr. Dubois, *Éloges*. (str. 861).

Szkoła Montpelińska wydała w tym czasie dwóch pierwszorzędnych chirurgów, mianowicie: Delpesch'a i Lallemand'a.

Jacques Mathurin Delpesch, syn biednego drukarza w Tuluzie (2 Paźdz. 1777—29 Paźdz. 1832), uczeń Aleksego Larrey'a (str. 861), rozgłośniej sławy profesor i operator ustępujący w swoim zakresie zaledwie tylko Dupuytren'owi, i mąż nieposzlakowanej uczeiwości. Pomijając klasyfikacją chorób chirurgicznych, ułożonych w duchu szkoły z której wyszedł, wślawił się Delpesch dochodzeniem natury zgorzeli szpitalnej, utrwaleniem nowszej ortopedyi przy pomocy tenotomii i wykazaniem gruźkowej istoty choroby Pott'a.

J. M. Delpesch, *Mémoire sur la complication des plaies et des ulcères connus sous le nom de pourriture d'hôpital*. Paris, 1815. 8. — S. J. Brugnans und Delpesch, *Ueber den Hospitalbrand*. Aus dem Holland. und Französ. von Kieser. Jena, 1816. 8. — *Précis élémentaire des maladies réputées chirurgicales*. Par. 1816. 8. 3 voll. — *Chirurgie clinique de Montpellier etc.* Par. 1823—1828. 4. 2 voll. Prz. niem. Weimar, 1826. 8. — *De l'Orthomorphie, par rapport à l'espèce humaine etc.* Par. 1829. 8. 2 voll. avec Atlas in f. Prz. niem. Weimar, 1830. 8. — *Mémorial des hôpitaux du Midi et de la clinique de Montpellier*. Paris, 1829. 1830. 4. 2 voll. — J. Béclard, *Eloge de Delpesch*. Paris, 1865. 4. — Delpesch poniósł śmierć (wraz ze swoim stangretem) w drodze do urzędzonej własnym kosztem kliniki ortopedycznej od wystrzału morderczego człowieka, który sądził, że operacya żyłka powrózka nasiennego wykonana przez Delpesch'a, była przyczyną jego niemocy płciowej.

Claude François Lallemand rodem z Metz (26 St. 1790—23 Lip. 1853), uczeń Dupuytren'a i również profesor w Montpellier zjednał sobie w całym świecie naukowym sławę wyborném dziełem o mimowolnej utracie nasienia i mnóstwem rozpraw o chorobach narządu moczopłciowego.

F. Lallemand, *Recherches anatomico-pathologiques sur l'encéphale et ses dépendances*. Paris, 1820—1836. 8. 3 voll. Prz. niem. Leipzig, 1825. 8. 2 Bde. — *Observations sur les maladies des organes génito-urinaires*. Paris, 1825—1827. 8. 2 voll. Prz. niem. Leipz. 1825. 1828. 8. 2 Bde. — *Des pertes séminales involontaires*. Paris, 1836—1842. 8. 3 voll. Prz. niem. Weimar,

1837. 8. Stuttgart, 1840. 1841. 8. 2 Bde. — Por. wspomnienie pośmiertne P. Broca, *Bulletin de la soc. de chir.* 1862. 22. Janv. i Courty, *Gaz. des hôpitaux*, 1862. 13. Dec.

§ 216.

Następcy Dupuytren'a.

Śmierć Dupuytren'a zadała ciężki cios chirurgii francuskiej i to nie w tém znaczeniu, żeby po jego zgonie zabrakło we Francyi dzielnych pracowników w tej gałęzi, wszelako z powodu że żaden z nich nie mógł pochlubić się ową porywającą siłą, jaką wywierał Dupuytren jużto niezwykłą osobistością swoją, już też olśniewającą wymową i niezrównaną techniką. Nie mały także udział w zastojach chirurgii objawiającym się w czwartym dziesiątku lat naszego wieku, czemu nawet sami francuzi nie zaprzeczają, przyjęły ówczesne wypadki polityczne, jako: osłabienie ruchu naukowego w ogóle pod wpływem zapanowania zasady „juste milieu”, a zwłaszcza zniesienia konkursów, które dotąd były silnym bodźcem dla najwybitniejszych talentów. To więc było powodem, że hegemonia chirurgii francuskiej utrzymująca się od stu lat z górą musiała ustąpić przed szybkim teraz wznoszeniem się nauki chirurgicznej w Anglii, w Niemczech a w końcu i w Ameryce, za czém poszło, że ucząca się młodzież mianowicie niemiecka, zamiast w Paryżu musiała szukać światła w Halli, Würzburgu, Wiedniu i Berlinie, gdzie nauczali tacy profesorowie i klinicyści jak: J. Müller, Krukenberg, Schönlein, Rokitan-ski, von Graefe, Dieffenbach i Fr. Jaeger.

Do rzędu najcelniejszych chirurgów francuskich tego późniejszego okresu należą:

Jacques Lisfranc rodem z St. Paul en Jarrest (dep. Loire) (2 Kw. 1790—12 Maja 1847), w początku wielbiciel Dupuytren'a później zagorzały wróg jego, profesor i starszy lekarz w paryskim szpitalu Pitié, doskonały operator i nauczyciel, zarazem gwałtowny i swarliwy. Imię swe rozgłosił L. podaniem przepisów operacyjnych „geometrycznej” metody, wyluszczenia ramienia i nogi w stawie stępo-śródstopowym, nie-

mniej nadużyciem operacji odjęcia szyi macicznej. W późniejszych latach życia starał się Lisfranc w przewlekłych chorobach chirurgicznych zastąpić krwawe operacye użyciem środków wewnętrznych.

J. Lisfranc (wraz z Champesme'm), *Mémoire sur l'amputation du bras dans l'articulation de l'épaule*. Paris, 1815. 8. — *Nouvelle méthode opératoire pour l'amputation partielle du pied dans son articulation tarsométatarsienne*. Paris, 1815. 8. — *Des diverses méthodes et des différens procédés pour l'oblitération des artères dans le traitement des anevrysmes*. Paris, 1834. 8. — *Leçons sur les maladies de l'utérus*. Paris, 1836. 8. Prz. niem. Leipz. 1839. 8. (Behrend's *Bibliothek von Vorlesungen des Auslandes*, Bd. 12.) — *Clinique chirurgicale de l'hôpital de la Pitié*. Paris, 1841—1843. 8. 3 voll. Prz. niem. Leipzig, 1844. 8. 3 Bde. — *Précis de médecine opératoire*. Paris, 1845—1847. 8. 3 voll. Prz. niem. Leipz. 1846. 8. 4 Lieferungen.

Alfred Armand Louis Marie Velpeau urodzony w Brêche pod Tours'em (18 Maja 1795—24 Sierp. 1868) syn kowala, pozostający w warsztacie do 17-go r. życia, poczem dopiero za wstawieniem się dobroczyńcy swego Bretoncau'a oddał się nauce lekarskiej. W roku 1833 objąwszy katedrę po śmierci Boyer'a w wydziale paryskim, zabłysnął Velpeau w krótkim czasie sławą operatora, jakiej prócz Dupuytren'a nikt nie dosięgnął. Chirurgia zawdzięcza jemu wiele bardzo cennych nabytków, któremi V. wzbogacił naukę przez gruntowne wykształcenie, sumiennosc i spokojne zachowanie się w obec licznych nowatorskich porywów; szkoda tylko że V. przy tych chwalebnych przymiotach przerzucał się na zbyt różnorodne pola nauki. Do najcenniejszych pism jego zaliczamy dzieło o *anatomii chirurgicznej*, które stało się podstawą następujących prac tego rodzaju.

A. A. Velpeau, *Traité complet d'anatomie chirurgicale etc.* 3me éd. Par. 1837. 8. 2 voll. avec Atlas in 4. Prz. niem. Weimar, 1826—1828. 8. 6 Lieferungen. — (Z Beraud'em), *Manuel de l'anatomie chirurgicale générale et topographique*. 3me éd. Paris, 1862. 16. Prz. niem. Weimar, 1826—1837. 8. — *Embryologie ou Ovologie humaine*. Paris, 1833. f. avec 15 planches. Prz. niem. Weimar, 1834. f. 1841. f. (Dochodzenia makroskopowe płodu w późniejszych okresach.) — *De l'opération du trépan dans les plaies de tête*. Paris, 1834. 8. Prz. niem. Weimar, 1835. 8. — *Traité complet de l'art des accouchemens etc.* 2me éd. Paris, 1835. 8. 2 voll. — *Nouveaux éléments de mé-*

decine opératoire etc. 2me éd. Paris, 1839. 8. 4 voll. — *Manuel pratique des maladies des yeux*. recueill. par Jeauselme. Paris, 1840. 8. — *Leçons orales de clinique chirurgicale*. publiées par Jeauselme et P. Pavillon. Par. 1840—1841. 8. 3 voll. Prz. niem. Leipz. 1840—1842. 8. 2 Bde. — *Traité des maladies du sein et de la région mammaire*, 2me éd. Par. 1858. 8. Prz. ang. Lond. 1858. 8. — Por. B é c l a r d, *Notices et portraits*. p. 167—196.

Louis Joseph Sanson paryżanin (24 St. 1790—1 Sierp. 1841), najwierniejszy uczeń i przyjaciel Dupuytren'a i następcą jego na profesurze w wydziale, zdolny nauczyciel i zacny człowiek, który mimoto nie mając dochodu z praktyki zmuszonym był opracowywaniem podręczników zarabiać na utrzymanie życia. Sanson podał myśl wykonania litotomii od strony kiszki odchodowej.

L. J. Sanson, *Des moyens de parvenir à la vessie par le rectum* etc.; suivi d'un mémoire de Vacca-Berlinghieri sur la méthode d'extraire la pierre—par le rectum. Paris, 1818. 8. — *Traité de la cataracte*, publ. par Bardinet et Pigné, 2me éd. Paris, 1842. 8. — (Z Roche'm i Lenoir'em), *Nouveaux éléments de pathologie médico-chirurgicale*. 4me éd. Paris, 1844. 8. 5 voll.

Antoine Joseph Jobert de Lamballe z Matignonu (Côtes du Nord) (17 Gr. 1799—25 Kw. 1867) wydzwignął się jak większa część znakomych chirurgów owego czasu, z niskiego i biednego stanu na wysokie pod każdym względem stanowisko i to głównie przez świetne rezultaty operacji przetoki pęcherzo-pochwowej, która to choroba dotychczas za nieuleczalną poczytywaną była. W pismach jego przebiega często—króć brak naukowego wykształcenia.

A. J. Jobert, *Traité théorique et pratique des maladies chirurgicales du canal intestinal*. Paris, 1829. 8. 2 voll. — *Plaies d'armes à feu* etc. Paris, 1833. 8. — *Études sur le système nerveux*. Par. 1838. 8. 2 voll. — *Traité de chirurgie plastique*. Paris, 1849. 8. 2 voll. avec Atlas in f. — *Des appareils électriques des poissons électriques*. Paris, 1850. 8. avec Atlas in f. — *Traité de fistules vésico-utérines, vésico-utéro-vaginales* etc. Paris, 1852. 8. — *De la réunion en chirurgie*. Paris, 1864. 8. — Umarł Jobert w zakładzie obłąkanych w następstwie choroby mózgowej nabytej przez zarażenie się chorobą syfilityczną od pacjenta, pozostawiwszy trzy miliony franków majątku. — Por. *Éloges* Richet'a (*Union méd.* 1863. p. 250. 265), Cen-

neau, Gosselin, Arnal, Legouest (1867. p. 176. 188. 205.) — Legouest, *Bulletin de l'acad. de méd.* XXXII. p. 649.

Jean Zuléma Amussat rodem z St. Maixent (dep. deux Sevres) (21 List. 1796—13 Maja 1856), lekarz paryski, znany z prac: o pęcherzu żółciowym, skręceniu (Torsio), o odbycie sztucznym, gwałtowném odprowadzeniu przepukliny, o cewniku prostym etc. głównie zaś o litotrypsyi, którą na nowe sprowadził tory. — Syn jego Alphonse Auguste A. m. rodem z Paryża (um. 1878) był także wziętym chirurgiem.

J. Z. Amusat, *Leçons sur les rétentions d'urine causées par les rétrécissements de l'urèthre* etc. Paris, 1832. 8. Prz. niem. Weimar, 1833. 8. (*Chirurg. Handbibliothek*, Bd. 15.) Inne tłumaczenie: Mainz, 1833. 8. — *Mémoire sur la possibilité d'établir un anus artificiel dans la région lombaire sans pénétrer dans le péritoine*. Par. 1837—1843. 8. 3 voll. — *Recherches sur l'introduction accidentelle de l'air dans les veines* etc. Par. 1839. 8. — *Mémoire sur la destruction des hémorrhoides par la cautérisation circulaire de leur pédicule*. Paris, 1846. 8. — *Mémoires sur l'entérotomie du gros intestin*. Paris, 1856. 8. — Por. M. H. Larrey, *Bulletin de l'acad. de méd.* XXI. 1856. p. 765—777. *Gaz. méd. de Paris*, 1856. No. 21. — *Notice sur les travaux scientifiques de M. Amussat*. Paris, 1842. — Ed. Gouriet, *Vie et travaux de J. Z. Amussat*. Paris, —. — B. W. Pollak. *Wiener allgemeine medicinische Zeitung*, 1875. No. 35: 36.

A. Amussat, *Mémoires sur la galvanocaustique thermique*. Paris, 1876. 8. — H. Schweitzer, *Berliner klinische Wochenschrift*, 1878. S. 576.

August Vidal rodem z Cassisu (Bouches du Rhone) (3 St. 1803—15 Maja 1856) lekarz w Hotel du Midi i agrégé wydziału lek. wsławił się wynalazkiem spineczki (Serres fines), nowej metody operacyjnej żylaka powrózka nasiennego a przede wszystkim obszerną swą książką chirurgiczną, która w opracowaniu niemieckiem Bardeleben'a należy do najcenniejszych i najpoczytniejszych dzieł treści chirurgicznej naszego czasu.

A. Vidal, *Traité de pathologie externe et de médecine opératoire*. Paris, 1839. 1840. 8. 3 voll 5me éd. par Fano. 1861. 8. 5 voll. — (A. Bardeleben, *Lehrbuch der Chirurgie und der Operationslehre*. Achte Auflage. Berlin, 1879. 1880. 8. 4 Bde.) — *De la cure radicale du varicocèle par l'en-*

roulement des veines du cordon spermatique. 2. éd. Paris, 1850. 8. Leipz. 1853. 8. — Por. A. Guérin, *Vidal de Casis*, Par. 1859, 8. — A. Latour, *Union méd.* 1856. 26. April. — *Discours* — — par Velpeau, Marjolin, Marchal (de Calvi). Paris, 1856. 8. (pp. 16.)

Joseph François Malgaigne pochodzący z rodziny lekarskiej zamieszkałej w Charmessur Moselle w Wogezach (14 Lut. 1806—17 Paźdz. 1865), profesor paryski, jakkolwiek nie odznaczał się zręcznością w operacjach, celował przecież porywającą często namiętną wymową z katedry a rozgłosił imię swe głównie wybornymi pracami o złamaniach i zwłknięciach i o historii chirurgii zwłaszcza średniowiecznej.

Malgaigne kształcił się najprzód w Nancy walcząc z pierwszymi potrzebami życia i wydając gazetę miejscową, następnie w Paryżu, zkąd w r. 1831 udał się do Polski w celu niesienia pomocy rannym powstańcom. Z pism jego zasługują na wyszczególnienie: *Traité d'anatomie chirurgicale et de chirurgie expérimentale.* Par. 1838. 8. 1858. 8. 2 voll. Prz. niem. Prag, 1842. 8. Leipzig, 1843. 8. — *Statistique des résultats des grandes opérations dans les hôpitaux de Paris.* (*Examinateur médical.* 1841.) — *Recherches historiques et pratiques sur les appareils employés dans le traitement des fractures en général depuis Hippocrate jusqu'à nos jours.* Paris, 1841. 8. — *De l'irrigation dans les maladies chirurgicales.* Paris, 1842. 8. — *Manuel de médecine opératoire.* 8me éd. Paris, 1874. 8. Prz. niem. Leipz. 1843. 8. Dzieło to tłumaczono także na języki: angielski, włoski, arabski. — *Essai sur l'histoire et la philosophie de la chirurgie.* Paris, 1847. 4. — *Histoire de la chirurgie au moyen age.* Przed wydaniem dzieła Pare'go. Par. 1847. 8. vol. I. p. str. 161. — *Traité des fractures et des luxations.* Avec Atlas de 80 planches in f. Paris, 1847—1854. 8. Prz. niem. Stuttg. 1850. 1856. 8. 2 Bde. — *Lettres à un chirurgien de province sur l'orthopédie.* — *Leçons d'orthopédie,* recueil. par Guyon et Panas. Paris, 1862. 8. — Nadto liczne artykuły w wydawanym przez niego *Journal de médecine.* Por. *Eloges* Denonvilliers, *Union méd.* 1865. p. 497; — Jarjavay, *Gaz. méd. de Paris,* 1866. p. 721.

Auguste Nélaton Paryżanin (17 Cz. 1807—21 Wrz. 1873) syn oficera, który zginął w bitwie pod Waterloo, uczeń i asystent Dupuytren'a, lekarz nadworny Napoleona III, ostatecznie profesor chirurgii drogą konkursową, której posady zrzekłszy się w r. 1851 poświęcił się wyłącznie praktyce. Nélaton, wysoce szanowany jako profesor i człowiek zacnego charakteru, mało zajmował się pracą literacką, tém większą zato zjednał sobie sławę trafnego dyagnosty i nadzwyczaj sumiennego

i starannego operatora. Do ważniejszych zasług jego zaliczamy: ulepszenie operacyi zwarcia przewodu kiszkiowego przez poprzednie przyczepienie jelita do ściany brzusznej, — operacyi kamienia doradzeniem nacięcia krocza ile możności na przodzie — usilném naleganiem do częstszego wykonywania owa-ryotamii i do użycia wyskoku w celu antyseptycznym.

A. Nélaton, *Parallèle des divers modes opératoires dans le traitement de la cataracte*. Paris, 1850. 8. — *De l'influence de la position dans les maladies chirurgicales*. Paris, 1851. 8. — *Éléments de pathologie-chirurgicale*. Par. 1854—1858. 8. 5 voll. (wraz z Jamain'em i in.) 1866. 8. 3 voll. publ. par Jamain et Péan. (Nieskończone.) — Por. Sappey, *Gaz. hebdom.* 1873. p. 618. — *Gaz. des hôpit.* 1876. No. 13. — *Bulletin et Revue de la soc. de chir.* 1876. p. 76. — Béclard, *Notices et portraits*, p. 289 seq. — Imię Nélaton'a rozeszło się po całym świecie kiedy wezwany do Garibaldiiego rannego w nogę w bitwie pod Aspromonte za pomocą prostego a genialnego narzędzia t. j. zgłębnika opatrzonego chropawą główką porcelanową, wyśledził kulę tkwiącą w głębi rany.

E. Chassaignac z Nantes (1805—26 Sierp. 1879) ostatni z tego rzędu, lekarz w paryskim szpitalu Lariboisière wsławił się wynalazkiem narzędzia zw. *Écrasement linéaire* i metody drenowania.

E. Chassaignac, *Clinique chirurgicale de l'hôpital Lariboisière*. Paris, 1855—1858. 8. 3 voll. — *Traité de l'écrasement linéaire*. Paris 1856. 8. — *Traité pratique de la suppuration et du drainage chirurgical*. Paris 1859. 8. 2 voll. — *Traité clinique et pratique des opérations chirurgicales* Paris, 1861. 1862. 8. 2 voll.

Z francuskich chirurgów ostatniego okresu żyjących po za Paryżem zasługują przedewszystkiem na wspomnienie: Bonnet i Baudens. — Amédé Bonnet rodem z Amberieu (dep. Ain) (1809—1858) lekarz Lyońskiego szpitala Hotel-Dieu zostawił bardzo poważne prace o chorobach stawów. — Jean Bapt. Lucien Baudens urodz. w Aire (dep. Pas de Calais), (3 Kw. 1804—27 Gr. 1857), naczelny lekarz armii afrykańskiej, następnie włoskiej i krymskiej dał się poznać światu naukowemu wskazaniem nowej metody przy amputacyi nogi, wyluszczeniu ramienia itp. i zachowawczego postępowania chirurgicznego.

A. Bonnet, *Traité des sections tendineuses et musculaires*. Paris, 1841. 8. — *Traité des maladies articulaires*. Paris, 1843. 8. 2 voll. avec Atlas in 4. Prz. niem. Leipzig, 1846. 8. — *Traité de thérapeutique des maladies articulaires*. Paris, 1853. 8. — *Nouvelles méthodes de traitement des maladies articulaires*. 2me éd. par Garin. Paris, 1860. 8. Prz. niem. Leipz. 1864. 8. — Por. Amédée Bonnet. *Sa vie, sa mort, ses funérailles*. Lyon, 1859. 8. (pp. 170) avec portrait.

J. B. L. Baudens, *Clinique des plaies d'armes à feu*. Par. 1836. 8. — *Souvenirs d'une mission médicale à l'armée d'Orient*. Paris, 1857. 8. — *La guerre de Crimée*. etc. Paris, 1858. 8. Prz. niem. Kiel, 1864. 8. — Por. *Notice sur les travaux de M. Baudens*. Paris, 1854.

Długi poczet francuskich chirurgów zwiększają jeszcze chirurdzy francuskiej części Szwajcaryi a w szczególności dwaj: Jean Pierre Maunoir z Genewy (ur. około 1770, um. 25 Lut. 1830) — i Matthieu Mayor rodem z Cudrefiu (Kant. de Vaud) (1775—1847) lekarz w Losanie. Mayor zapisał się w literaturze oryginalnymi pomysłami, częściej brutalnymi jak pożytecznymi, mającemi wrzekomo służyć do uproszczenia chirurgii operacyjnej.

J. P. Maunoir, *Mémoire physiologique et pratique sur l'anévrysme et la ligature des artères*. Genève, 1802. 8. 1810. 8. — *Questions de chirurgie (ulcères, corps étrangers)*. Montpell. 1812. 8. — *Mémoire sur le fungus médullaire et hématoide*. Genève et Paris, 1820. 8. Prz. niem. Frankf. a. M. 1820. 8. Prz. holenderski: Amsterdam, 1821. — *Mémoires sur l'organisation de l'iris et l'opération de la pupille artificielle*. Genève, 1812. 8. Prz. angielski: Lond. 1811. (?) 8. — *Mémoires sur les amputations, l'hydrocele, l'iris* etc. Paris, 1825. 8. itd.

M. Mayor, *Essai sur les ligatures en masse*. Paris, 1826. 8. — *Mémoire sur l'hyponarthécie ou sur le traitement des fractures par la planchette* etc. Paris et Genève, 1827. 8. — *Sur la déligation populaire et sur la cautérisation avec le marteau*. Lausanne, 1829. 8. Prz. niem. Zürich, 1830. 8. — *Bandages et appareils à pansements, ou nouveau système de déligation chirurgicale*. Paris, 1838. 8. avec Atlas in 4. — *La chirurgie simplifiée, ou Mémoires pour servir à la réforme et au perfectionnement de la médecine opératoire* Par. 1841. 8. 2 voll. — *Excentricités chirurgicales, ou nouveaux mémoires* etc. Lausanne, 1844. 8. i kilka pism popularno-chirurgicznych.

Z wielkiej nadto liczby chirurgów francuskich, którzy mniej wybitne. zajmują stanowisko w historii nauki, zasługują na wzmiankę: Jean Nicolas Marjolin z Ray (dep. Haute-Saône) (6 Gr, 1770—4 Mar. 1849. profesor Paryski, od 1825 chirurg w szpitalu Beaujon, bardzo lubiony pro-

feosor i wzięty lekarz, choć skromny operator. — *Propositions de chirurgie et médecine*. Paris, 1808. 4. — *Manuel d'anatomie*. Paris, 1812—1814. 8. 2 voll. — *Cours de pathologie chirurgicale*. Par. 1837. 8. — *Éloges de Marjolin, Velpeau* (*Gaz. des hôpitaux*, 1850. p. 517. 521.); *Monod* (*Mém. de la soc. de chir.* III. p. 3.); *Demarquay* (*Union méd.* 1851. p. 300).

Charles Gabriel Pravaz urodz. w Pont de Beauvoisin (dep. Isère) (24 Mar. 1791—24 Cz. 1853), pierwotnie poświęcał się matematyce i inżynierii, zstawszy lekarzem zajmował się głównie ortopedją i gimnastyką, zwłaszcza w odniesieniu do wrodzonego zwichnięcia biodrowego. Pravaz rozgłosił imię swe wskazaniem wstrzykiwan roztworu chlorku żelazowego przy leczeniu tętniaków. — *Traité théorique et pratique des luxations congénitales du femur etc.* Lyon, 1847. 8. — Joanny Pravaz (syn ?), *Essai sur le traitement des anevrysmes par les injections du perchlorure de fer*. Paris, 1857. 4. — Munaret, *Éloge historique de Ch. G. Pravaz*. Lyon, 1854. — Marjolin, *Mém. de la soc. de chir.* IV. 715

Louis Jacques Bégin z Liège (2 List. 1793—13 Kw. 1859) profesor szkół wojskowo-lekarskich w Strasburgu i Paryżu, lekarz naczelny armii, autor dzieł bardzo rozmaitej treści, który usiłował również zreformować patologią chirurgiczną w duchu nauki Broussais'go. — *Traité de physiologie pathologique*. Paris, 1828. 8. 2 voll. — *Nouveaux éléments de chirurgie et de médecine opératoire*. Paris, 1824. 8. 1853. 8. 2 voll. Prz. niem. Berlin, 1839. 8. 2 Bde. — *Études sur le service de santé militaire en France, son passé, son présent et son avenir*. Paris, 1849. 8. — *Notice sur les titres etc. du Dr. L. J. Bégin*. Paris, 1857. 8.

Récamiér znany z odnowienia użycia wziernika pochwowego i zalecaniem leczenia raka za pomocą ucisku. — *Recherches sur le traitement du cancer par la compression méthodique etc.* Paris, 1829. 8. 2 voll.

Philippe Frédéric Blandin z Aubilly (1798—1849) następcą Richerand'a w wydziale lek., doskonala anatom i operator. — *Traité d'anatomie topographique etc.* 2me éd. Paris et Londres, 1834. 8. avec Atlas in f. — *De l'autoplastie etc.* Paris, 1836. 8. Prz. niem. Reutlingen, 1838. 8. — *Nouveaux éléments d'anatomie descriptive*. Paris, 1838. 8. 2 voll.

August Bérard z Varsins (dep. Marne et Loire) (2 Sierp. 1802—15 Paźdz. 1846), uczony chirurg, brat fizyologa Pierre Honoré Bérard. — *Du diagnostic dans les maladies chirurgicales*. Paris, 1836. 8. — (Z C. Denonvilliers i L. Gosselin), *Compendium de chirurgie pratique*. Paris, 1840—1861. 8. 15 Livrais. Prz. niem. (niezupełny): Mainz, 1844—1846. 8.

Pierre Salomon Ségallas z St. Palais (1792—1875) zdolny praktyk, znany autor wybornych pism o chorobach narządu moczowego. — *Traité des rétentions d'urine et d'autres affections qui se lient au rétrécissement de l'urèthre*. Par. 1828. 8. avec Atlas in f. — *Essai sur la gravelle et la pier-*

ra. etc. 2me éd. Paris, 1839. 8. avec Atlas in fol., i kilka innych pism odnoszących się do litotrypsyi.

§ 224.

A n g l i a.

Chirurdzy angielscy najnowszych czasów zachowali tradycyjną sławę doskonałości chirurgii w ich ojczyźnie, jako owocu gruntownego wykształcenia w zakresie anatomii i fizyologii, tudzież sumiennej obserwacyi.

Łącznikiem niejako chirurgii ośmnastego wieku z dziewiętnastym jest William Hey rodem z Leeds (zmarły w późnym wieku życia 1819 r.) jeden z najdzielniejszych chirurgów swego kraju.

W. Hey, *Observations on the blood*. Lond. 1779. 8. — *Practical observations in surgery*. Lond. 1803. 8. 1810. 8. 1815. 8. Prz. niem. Weimar, 1823. 8. (*Chir. Handb. B. 1. 5.*) — *A treatise on the puerperal fever. — which occurred in Leeds and its vicinity in the years 1809—1812*. London, 1815. 8. — Ogłaszał także liczne rozprawy treści fizycznej i chemicznej w czasopismach *Med. observations and inquiries* i *Philosophical transactions* (1772).

Główną kolebką chirurgii angielskiej była i w dziewiętnastym wieku jeszcze szkoła Edyngburska, na czele której stali John i Charles Bell'owie. Z prac chirurgicznych J. a. B. wspomniemy tu tylko o dochodzeniach nad krążeniem obocznym po przewiązaniu tętnicy itp. — z pism zaś wielkiego fizyologa K. a. r. o. l. a: *system chirurgii operacyjnej, postrzeżenia chirurgiczne, Illustracye wielkich operacyi, Zasady chirurgii*.

Por. str. 764. — Nadto: T. Longmore, *Army medical school museum. Description of a series of water colour-drawings executed by the late Sir Ch. Bell, illustrative of wounds received at the battle of Waterloo*. — 8.

Na zaszczytną wzmiankę zasługuje również uczeń J. Bell'a, John Lizarz z Edyngburska (ur. ok. 1783 um. 1859?), od 1831—1839 profesor chirurgii, następnie lekarz praktykują-

cy w temże mieście. Do głównych prac jego zaliczamy dzieło: *System chirurgii praktycznej* i wydanie miedziorytów anatomicznych, ważnych także pod względem chirurgicznym.

John Lizars, *System of practical surgery*. Lond. 1847. 8. Prz. niem. Leipz. 1839. 1840. 8. Bde. — *A system of anatomical plates*. Lond. 1824. f. 1840. f. Supplement: 1856. — *Observations on extraction of diseased ovaria*. Lond. 1825. f. Prz. niem. Weimar, 1826. 8. — *Observations on strictures of the urethra*. London, 1851. 1854. 8. — Por. *Edinb. med. Journal*, 1859. July. p. 101 ff.

John Hennen rodem z Castlebar w irlandzkim hrabstwie Mayo (21 Kw. 1779—3 List. 1829) lekarz naczelny armii angielskiej zasłużył się wielce sprawie urzędzeń wojskowo-zdrowotnych.

J. Hennen, *Observations on some important points in the practice of military surgery, and in the arrangement and police of hospitals*. Edinb. 1818. 8. Prz. niem. Halle, 1820. 8. — *Principles of military surgery, comprising observations in the arrangements, police and practice of hospitals*. Edinb 1820. 8. 3th ed. Lond. 1829. 8. Prz. niem. Weimar, 1822. 8. (*Chirurgische Handbibliothek*, Bd. 3.) Meissen, 1831. 8.

Nie mniej godnymi wspomnienia są: John Burns doświadczony akuszer w Glasgowie i brat jego Allan B. znakomity chirurg i anatom.

A. Burns, *Observations on some of the most frequent and important diseases of the heart etc.* Edinb. 1809. 8. Prz. niem. Lemgo, 1813. 8. — *Observations on the surgical anatomy of the head and neck*. Edinb. 1811. 8. Prz. niem. Halle, 1821. 8.

Robert Liston, Szkot rodem, lekarz w Londyńskim szpitalu, drażliwy i dumny człowiek, wslawił się wyluszczeniem olbrzymiego nowotworu z moszny (przeszło 40 funtów ważącego) wykonaném pierwszy raz w Londynie, tudzież pracami nad wypilowaniem mianowicie stawu łokciowego.

R. Liston, *Memoir on the formation and connexions of the crural arch and other parts concerned in inguinal and femoral hernia*. London, 1819. 4. — *Elements of surgery*. London, 1830. 1831. 8. 2 voll. — *A treatise on practical and operative surgery*. Lond. 1837. 8. 1838. 8. 1840. 8.

Świetny poczet znamienitych chirurgów Londyńskich tego okresu rozpoczyna John Abernethy rodem z Derby w Irlandyi (ur. ok. 1763—20 Kw. 1831) lekarz w szpitalu Bartłomieja, gruntownie wykształcony chirurg, głośny pierwszém wykonaniem w r. 1796 operacyi podwiązania tętnicy biodrowej zewnętrznej.

J. Abernethy, *Surgical and physiological essays*. Lond. 1793. 8. Prz. niem. Leipzig, 1795. 1801. 8. 2 Bde. — *Surgical observations on local diseases and on aneurisms*. Lond. 1804. 8. 11te wyd. Lond. 1829. Prz. niem. Halle, 1809. 8. — *Surgical works and life*, Lond. 1831. 8. 4 voll. — G. Macilwain, *Memoirs of J. Abernethy*, [London, 1853. 1854. 1856. 8. 2 voll.

James Wardrop urodz. w Torban Hall brabstwa Linlithgow (14 Sierp. 1782—13 Lut. 1869), uczeń Beer'a w Wiedniu (p. n.), lekarz w Edyburgu i Londynie, gdzie urządził własnym kosztem szpital West-London dla chorych chirurgicznych i utrzymywał go przez ośm lat, chirurg nadworny i ulubieniec króla Grzegorza IV, „cięty pamphleciasta”, przeciwnik Liston'a, głośny okulista, zasłużył się nadto terapii wprowadzeniem metody Brasdor'a przy leczeniu tętniaka.

J. Wardrop, *An essay on the pathology of the human eye*. Edinb. 1803. 8. — *Essays on the morbid anatomy of the human eye*. Edinb. and Lond. 1803. 1818. 8. Lond. 1838. 8. 2 voll. — *Observations on fungus haematodes or soft cancer*. Edinb. 1809. 8. Prz. niem. Leipz. 1817. 8. — *On aneurism and its cure by a new operation*. Lond. 1828. 8. Prz. niem. Weimar, 1829. 8. — *On the diseases of the heart*. New ed. London, 1860. 8. — Por. J. F. Clarke, *Autobiographical recollections of the medical profession*. Lond. (Churchill), 1874. 8. p. 336 seq.

W czasie, o którym mówimy, wywarli najzbawienniejszy wpływ na postęp nauki dwaj chirurdzy Londyńscy, mianowicie: J. F. T. Jones pracą swoją o sprawie wpływającej na samodzielne zatamowanie krwotoku — i John Thomson (1766—1847) dochodzeniem sprawy zapalnej.

J. F. T. Jones, *A treatise on the process employed by nature in suppressing the hemorrhage from divided and punctured arteries*. Lond. 1805. 8. Prz. niem. Hannover, 1813. 8.

J. Thomson, *Lectures on inflammation*. Edinb. 1814. 8. 1818. 8. 1823. 8. Prz. niem.: Krukenberg. Halle, 1820. 8. 2 Bde. Prz. włoski: Pavia, 1823. 8. 4 voll. Prz. francuski: Paris, 1827. 8. — *Report of observations made in the british military hospitals in F lgium after the battle of Waterloo*, Edinburgh, 1816. 8. Prz. niem. Halle, 1820. 8. — Nadto pisał o chorobie kamienia pęcherzowego, ospicy i szczepieniu krowianki.

Głównym popiecznikiem szkoły anatomicznej w Londynie był Astley Patson Cooper, syn pastora w Brooke hr. Norfolk (23 Sierp. 1768—12 Lut. 1841.) lekarz w Guy- i St. Thomas-Hospital, najslawniejszy obok Dupuytren'a chirurg owego czasu. Dzieło jego *First lines* zajmowało przez długi czas pierwsze miejsce w rzędzie podręczników chirurgicznych.

W wieku chłopięcym jeszcze udało się Cooperowi zatrzymać krwotok przez podwiązanie uda chustką u jednego z towarzyszy, który przy upadnięciu zranił sobie tętnicę udową i wtedy już powziął C. zamiar poświęcenia się chirurgii. Imię „Sir Astley'a” jak go powszechnie zwano, było po Wellingtonie najgłośniejszém w Anglii, czego najlepszym dowodem była niewypowiedziana wziętość chirurga, którego dochody pewnego roku dosięgły olbrzymiej sumy 24,000 funt. szterlingów. Przykładem śmiałej odwagi chirurgicznej Cooper'a było podwiązanie (u odźwiernego parlamentu) tętnicy aorty brzusznej w r. 1817.

A. P. Cooper, *The anatomy and surgical treatment of inguinal and congenital hernia*. Lond. 1804. f. 1827. f. Prz. niem. Weimar, 1833. 8. — *Anatomy and surgical treatment of crural and umbilical hernia*. Lond. 1807. f. Prz. niem. Breslau, 1809. 8. — *The first lines of the practice of surgery* Lond. 1813. 8. Prz. niem. Weimar, 1819—1823. 8. 5 Bde. — (Wraz z Benj. Travers), *Surgical essays*. London, 1818. 1820. 8. 2 voll. Prz. niem. Weimar, 1821. 8. (*Chir. Handbibl.* Bd. I.) Prz. francuski: Paris, 1822. 8. — *Denkschrift über die Unterbindung der Aorta abdominalis*, prz. niem. A. Carus. Leipzig, 1824. 8. — *Lectures on the principles and practice of surgery: with additional notes and cases by Frederik Tyrrel, Esq.* Lond. 1824—1827. 8. 3 voll. ed. by Lec. Lond. 1836—1843. Prz. niem. Weimar, 1825—1828. 8. 3 Bde, Bd. 1 u. 2: Leipzig, 1837. 1838. 8. Erlangen, 1837—1843. 8. 3 Bde. Kassel, 1851. 8. — *Illustrations of the diseases of the breast*. Lond. 1829. f. Prz. niem. Wien, 1836. 4. — *On dislocations and fractures of the joints*. Wydania liczne; ostatnie Lond. 1842. 4. Prz. niem. Weimar, 1822. 8. — *The diseases of the testis*. Lond. 1830. 4. Prz. niem. Weimar, 1832. 4. — *Oeuvres chirurgicales*, trad. par Bertrand. Paris, 1822. 8. 2 voll. — par Chassaignac et Richelot. Paris, 1835. 8. 1837. 8. — Cooper, *The life of Sir Astley Cooper*. Lond. 1843. 8. 2 vols. (*Revue britann.* 1843. p. 256. — *Göttinger gelehrte Anzeigen*, 1843. No. 202. 203.) — Samuel Cooper, krewny Astley'a, wydal bardzo

rozpowszechniony słownik chirurgiczny: *Dictionary of practical surgery, a catalogue of surgical literature*. New edit. by A. Lane. London, 1872. 8. 2 voll. Prz. franc. Paris, 1826. 8. 2 voll.

Współcześnie z Astley Cooper'em pełnił obowiązki lekarza w szpitalu Tomasza Benjamin Travers, znany z głoszonej przez siebie nauki o irytacyi i zapaleniu, o której dużo rozprawiano w Anglii.

B. Travers, *An inquiry into the process of nature in reparting injuries of the intestines*. Lond. 1812. 8. — (Wraz z J. H. Green), *Principles and practice of ophthalmic surgery*. Lond. 1839. 8. — *A synopsis of the diseases of the eye and their treatment*. Lond. 1820. 8. 1822. 8. 1824. 8. — *An inquiry concerning that disturbed state of the vital functions usually denominated constitutional irritation*. Lond. 1826. 8. 1828. 8. 1835. 8. — *Observations on the pathology of venereal affections*. Lond. 1830. 8. — *Physiology of inflammation and the healing process*. Lond. 1843. 8.

Po śmierci Cooper'a pierwsze miejsce w rządzie chirurgów angielskich zajął uczeń Abernethy'ego Benjamin Collins Brodie, syn pastora wiejskiego (1783—21 Paźdz. 1862), profesor, później przewodniczący w kolegium chirurgicznem, lekarz szpitala St. Grzegorza i lekarz nadworny królowej Wiktorii. Z prac i zasług jego wymienić należy pierwszy raz przezeń wykonane nawiercenie kości w celu wypuszczenia ropy i opis nerwie stawowych, obecnie znowu omawianych.

Przed obraniem sobie specjalności chirurgicznej poświęcał się Brodie fizyologii doświadczalnej, zaś w ostatnich latach życia zwrócił się do psychologii i nauki o chorobach nerwowych. — B. C. Brodie, *Pathological and surgical observations on diseases of the joints*. London, 1818. 8. 1850. 8. 5th ed. 1851. 8. Prz. francuski: Paris, 1819. 8. Prz. niem. Hannover, 1821. 8. Leipzig, 1853. 8. Prz. holend. Haarlem, 1823. 8. — *Lectures on diseases of the urinary organs*. 4th ed. Lond. 1849. 8. — *Lectures on various subjects in pathology and surgery*. Lond. 1837. 8. 1846. 8. Prz. niem. Leipzig, 1847. 8. — *Lectures on local nervous affections*. Lond. 1850. 8. Prz. niem. Marburg, 1838. 8. — *Physiological researches collected from the Philosophical transactions*. Lond. 1851. 8. — *Psychological inquiries as to mental faculties*. Lond. 1856. 1862. 12. 2 voll. — *The history of man. In a series of essays*. Lond. 1856. 1862. 12. — *Autobiography*. Lond. 1865. 12. — *The works of — Brodie*; ed. by Ch. Hawkins. London, 1865. 8. 3 voll. — *Por. Med. Times*, 1862. 25. Oct. — J. Althaus, *Deutsche Klinik*, 1866. No. 25 u. 26.

Do najdzielniejszych chirurgów tego szeregu należy **William Lawrence** rod. z Cirencesteru w Gloucestershire (1785—1867), od 1815 profesor anatomii i chirurgii w *College of surgeons* w Londynie, następnie lekarz w szpitalu Bartłomieja i Dyrektor szpitala oftalmicznego, wszechstronnie wysoce wykształcony i znakomity okulista.

Wykład Lawrence'a o historii naturalnej człowieka, w którym czynności nerwowe i umysłowe wyprowadzał z utkania mózgu i rdzenia pancerzowego, wywołał istną burzę w całym kraju i stał się powodem usilnych starań o pozbawienie go katedry; nawet Abernethy przyłączył się do przeciwników Lawrence'a. — Lekeye o chirurgii ogłosił L. dopiero w 80 r. życia swego; z posady profesora i lekarza szpitalnego usunął się Lawrence dopiero na dwa lata przed śmiercią. — **W. Lawrence**, *A treatise on ruptures*. London, 1806. 8. 1810. 8. 1816. 8. 5th ed. 1838. 8. Prz. franc. Paris, 1818. 8. Prz. niem. Bremen, 1818. 8. Prz. włoski: Milano, 1820, 8. — *Lectures on physiology, zoology, and the natural history of man*. Lond. 1819. 8. 1822. 8. ostat. wyd. 1848. 8. — *Lectures on comparative anatomy*. New ed. London, 1844. 8. — *Lectures on surgery, delivered at St. Bartholomews*. Lond. 1862. 8. Prz. niem. Leipz. 1833. 8. 3 Bde. — *Treatise on venereal diseases of the eye*. London, 1830. 8. Prz. niem. Weimar, 1831. 8. (*Klinische Handbibl.* Bd. 5.) — *Treatise on the diseases of the eye*. Lond. 1833. 8. 8th ed. Lond. 1842. 8. — *Views of the nose, mouth etc.* Lond. 1839. f. — *Views of the male and female pelvis*. Lond. 1847. f.

Georges James Guthrie, w początku lekarz wojskowy, następnie profesor anatomii i chirurgii w Londyńskim szpitalu Westminster, człowiek bez wykształcenia ale doskonały operator.

G. J. Guthrie, *On gunshot wounds of the extremities, requiring the different operations of amputation*. London, 1815. 8. 3d ed. 1827. 8. Prz. niem. Berlin, 1821. 8. — *On the diseases and injuries of arteries*. London, 1830. 8. 1846. 8. — *Lectures on compound fractures of the extremities*. London, 1838. 8. — *Treatise on injuries of the head and hernia*. Lond. 1842. 4. — *Injuries of the head, affecting the brain*. Lond. 1842. 4. Prz. niem. Leipzig, 1844. 8. — *Anatomy and diseases of the urinary and sexual organs*. Lond. 1843. 8. — *Anatomy and diseases of the bladder and urethra*. Lond. 1843. 8. — *Wounds and injuries of the abdomen and pelvis*. Lond. 1847. 8. — *Wounds and injuries of the chest*. Lond. 1848. 8. — *Commentaries on war-surgery*. 6th ed. Lond. 1855. 8.

James Syme (um. 1869), profesor Edyburgski, znany powszechnie z pism o wypilowaniu stawu, amputacyi w stawie stopowym i wyluszczeniu szczęki dolnej.

J. Syme, *The excision of diseased joints*, Lond. 1831. Prz. niem. Weimar, 1832. 8. — *The principles of surgery*. Edinb. 1831. 8. 2. voll. Kilka wydań o coraz mniejszych rozmiarach; 5te 1863. — *Treatise on diseases of the rectum*. Edinb. 1838. 8. 1853. 8. Prz. niem. Berlin, 1839. 8. — *Contributions to pathology and practice of surgery*. Lond. 1847. — *Stricture of the urethra and fistula in perineo*. London, 1855. 8. — *On excision of diseased joints*. London, 1851. 8. — *Observations in clinical surgery*. 2d ed. London, 1862. — *Por. Med. Times*, 1870. July 2.

Z chirurgów szkoły Dublińskiej zasługują na wzmiankę Abraham Colles i R. Carmichael.

A. Colles, *A treatise on surgical anatomy*. London, 1811. 8. — *Practical observations on the venereal diseases*. London, 1837. Prz. niem. Hamburg, 1839. 8.

R. Carmichael, *An essay of the nature of scrofula*, Dublin, 1810. 8. Prz. niem. Leipzig, 1818. 8. — *Observations on the symptoms and specific distinctions of venereal diseases*. Dublin, 1815. 8. Prz. niem. Leipz. 1819. 8. — *An essay on the venereal diseases, which have been confounded with syphilis*. Dublin, 1815. 8. 1825. 2 voll. Prz. niem. Leipz. 1843. 8. (Behrend's *Bibliothek von Vorlesungen des Auslandes*, No. 31.) *An essay on the origin and nature of tuberculous and cancerous diseases*, Dublin, 1836. 8.

Wszystkie gałęzie nauki lekarskiej a w szczególności chirurgia uprawiane były w Ameryce w ciągu dziewiętnastego wieku z równą jak w Europie gorliwością i z niemniejszym skutkiem. W zakresie chirurgicznym odznaczyli się tam najbardziej: Warren, Physick i Mott.

John C. Warren rodem z Roxbury (27 Lip. 1753—4 Kw. 1815) profesor uniwersytetu w Cambridge (w Nowej Anglii) przeniesionego w 1810 do Bostonu, pełnił obowiązki naczelnego chirurga armii północno-amerykańskiej w czasie wojny o niepodległość; — Valentin Mott urodz. w Gleucone (New-York) (20 Sierp. 1785—26 Kw. 1865) wślawił się niepopolitą śmiałością operatorską i wykonaniem poraz pierwszy rękoczynu podwiązania tętn. bezimiennój; — Philip Syng Physick z Filadelfii (7 Cz. 1768—15 Gr. 1837) profesor uniwersyte-

tu także, kształcił się w Londynie, będąc uczniem i domownikiem J. Hunter'a, asystentem w Londyńskim szpitalu Grzegorza.

J. C. Warren, *Essay on tumours*. Lond. 1838. 8. Prz. niem. Berl. 1839. 8. — Por. Edw. Warren, *The life of John Warren, surgeon general during the war of revolution*. Boston, 1860. — Buckminster Brown, w S. D. Gross, *Lives of eminent American physicians*. Philadelphia, 1861. 8. p. 87—115. — Starszy brat Warren'a, Józef dp. znakomity lekarz Bostoński zajął w wojnie o niepodległość stanowisko jenerala i jako taki odgrywał ważną rolę w ówczesnych wypadkach.

V. Mott (wraz z J. Watts'em i A. H. Stevens'em), *The medical and surgical register, consisting chiefly of cases in the New-York hospital*. New-York, 1818. 1819. 8. 2 voll.

Co do Physick'a, który zdaje się nie brał udziału w literaturze, por. Randolph, *Memoir on the life and character of Dr. Physick*. — John Bell, p. Gross, l. c. p. 351—459.

§ 225.

Niemcy.

W Niemczech rozwijał się olbrzymi postęp, jakim zajął się chirurgia w omawianej epoce, daleko powolniej aniżeli w innych krajach. Odbywało się to równocześnie w rozmaitych miejscach; nad wszystkie jednak wyszczególniała się chirurgiczna szkoła Wiedeńska, na której czele stanął Wincenty von Kern rodem z Gracu (20 St. 1760—16 Kw. 1829) profesor Lublański i Wiedeński. Kern starał się przedewszystkiem najusilniej oswobodzić chirurgią niemiecką od wpływu nań francuskiego i uprościć terapią chirurgiczną mianowicie część jej lekowniczą, jak to uczynił w położnictwie Boër (p. odnośny rozdział). Kern był zwłaszcza gorliwym rzecznikiem zastosowania zimnej wody, którą posługiwał się przy leczeniu ran, po rękoczynach, nawet w chorobach syfilitycznych. Jedną z największych zasług Kern'a było utworzenie za jego staraniem

w 1807 r. sali operacyjnej w Wiedniu, w której popisywało się później tylu znakomitych operatorów.

Vincenz von Kern, *Annalen der chirurgischen Klinik an der hohen Schule zu Wien*. Wien, 1807—1809. 8. 2 Bde. — *Ueber die Handlungsweise bei Absetzung der Glieder*. Wien, 1814. 8. 1826. 8. — *Die Leistungen der chirurgischen Klinik an der hohen Schule zu Wien von 1805—1824*. Wien, 1828. 4. — *Die Steinbeschwerden der Harnblase i t. d.* Wien 1828. 4. — *Von der Anwendung des Glüheisens bei verschiedenen Krankheiten*. Leipzig, 1828. 8. — *Beobachtungen und Bemerkungen aus dem Gebiete der praktischen Chirurgie*. Wien, 1828. — *Abhandlung über die Verletzungen am Kopfe und die Durchbohrung der Hirnschale*. Wien, 1829. 8. — L. Lewinsky, Vincenz Ritter von Kern. *Festrede*. Wien, 1863. 4. (SS. 8.)

W szeregu dzielnych chirurgów wyszłych z tej szkoły najbardziej odznaczyli się Józef von Wattmann rodem z Lublany (ur. ok. 1789—15 Wrz. 1866) profesor w Lublanie, Insbruku i w Wiedniu, jeden z najdoświadczeńszych litotomów naszego czasu — i Franciszek Schuh o którym mówiliśmy wyżej (str. 842).

Jos. von Wattmann, *Ueber die Vorlagerungen in der Leistengegend*. Wien, 1815. 8. — *Ueber Verrenkung am Hüftgelenke und ihre Einrichtung*. Wien, 1826. 8. — *Ueber die Steinzerbohrung und ihr Verhältniss zum Blasenschnitte*. Wien, 1835. 8. — *Sicheres Heilverfahren bei dem schnell eintretenden Lufteintritt in die Venen und dessen gerichtsarztliche Wichtigkeit*. Wien, 1843. 8. — *Handbuch der Chirurgie*. Wien, 1848. 8. 3 Bde.

F. Schuh *Ueber die Erkenntniss der Pseudoplasmen*. Wien, 1851. 8. — *Pathologie und Therapie der Pseudoplasmen*. Wien, 1854. 8. — Por. Dumreicher, *Wiener medicinische Wochenschrift*, XVI. 26.

W tém miejscu wspomniemy także o chirurgach wykształconych w uniwersytetach południowo-niemieckich, których przewodnikami byli: Karol Kasper von Siebold (str. 617) i Filip Franciszek v. Walther rodem z Butzweilern nad Renem (3 St. 1781—29 Gr. 1849) profesor w Bonnii, Landshucie i Monachium, zwolennik nauki Schelling'a w sprawach fizyologicznych.

Ph. F. von Walther, *Ueber die therapeutische Indication und den Technicismus der galvanischen Operationen*. Wien, 1803. 8. — *Die Chirurgie*

in ihrer Trennung von der Medicin. Nürnberg, 1806. 8. — *System der Physiologie des Menschen, mit durchgängiger Rücksicht auf die comparative Physiologie der Thiere.* Landshut, 1807—1808. 8. 2 Bde. — *Abhandlungen aus dem Gebiete der praktischen Medicin, besonders der Chirurgie und Augenheilkunde.* Landshut, 1810. 8. — *Neue Heilart des Kropfes, nebst der Geschichte eines durch die Operation geheilten Aneurysma's der Carotis.* Sulzb. 1817. 8. — *De ligatura carotidis communis.* Lips. 1831. 4. — *Die Lehre vom schwarzen Staar und seiner Heilart.* (Odbitka z Grafe'go i Walther'a *Journal für Chirurgie*, Bd. 30.) Berlin, 1841. 8. — *System der Chirurgie.* Karlsruhe u. Freiburg, 1833. 8. 3 Bde. 1843—1853. 8. 6 Bde. — *Ueber das Verhältniss der Medicin zur Chirurgie und die Duplicität im ärztlichen Stande u. s. w.* Karlsruhe u. Freiburg, 1841. 8. — *Por. Die deutsche Medicin im neunzehnten Jahrhundert. Vom ärztlichen Verein in München zum 40-jährigen Dienst-Jubiläum dem Dr. Ph. Fr. v. Walther dargebracht.* München, 1843. 4. — *Lehrbuch der Augenkrankheiten.* Freiburg im Breisgau, 1849. 8. 2 Bde. — *Alois Martin, Phil. Franz v. Walther's Leben und Wirken; w czasopiśmie Zeitschrift für Chirurgie und Augenheilkunde.* München, 1850. 8. *Por. str.* 834.

Do znakomitszych uczniów Walther'a zaliczają się: Kajetan Textor z Markt Schwaben w Bawaryi (28 Gr. 1782—7 Sierp. 1860) profesor Würzburgski w czasie od 1816—1833, potem znnowu od 1835—1861 r.; — Maks Józef von Chelius z Manheimu (1794—17 Sierp. 1876) profesor Heidelberski, autor bardzo poczytnego w swoim czasie podręcznika chirurgicznego; — Adam Kasper Hesselbach profesor w Bambergu, powszechnie znany autor wybornych dzieł o przepuklinach, o którejto chorobie cenne prace zotawali także jego ojciec Franciszek Kasper Hesselbach (1759—1816), i Michał Jaeger z Würzburga (10 Sierp. 1795—3 Lut. 1838) profesor tamże i w Erlandze, znany również w nauce z dzieł o wypilowaniach.

Cajetan von Textor, *Grundsätze zur Lehre der chirurgischen Operationen, die mit bewaffneter Hand unternommen werden.* Würzburg, 1834—1836. 8. — *Ueber Wiedererzeugung der Knochen beim Menschen. Nebst einer tabellarischen Uebersicht aller Resectionen, welche seit 1821 im Königl. Juliuspital zu Würzburg gemacht worden sind.* Würzb. 1843. 8. — Rubach, *Gedächtnissrede auf Textor.* Würzburger medicinische Zeitschrift, 1860. S. XXXIV. — *Por. B. Langenbeck, Archiv für klin. Chirurgie*, 1861. 8. 492—512. — *Medicinische Central-Zeitung*, 1860. No. 88, 89. — *Wiener medicinische Zeitschrift*, III. 34.

M. J. v. Chelius, *Zur Lehre von den schwammigen Auswüchsen der harten Hirnhaut und der Schädelknochen.* Heidelberg, 1831. f. — *Handbuch*

der *Augenheilkunde*. Stuttgart, 1843. 1849. 8. 2 Bde. Prz. franc. Stuttgart, 1839. 8. (Tytko II-gi tom.) — *Ueber die Heilung der Blasen-Scheiden-Fisteln durch Cauterisation*. Heidelberg, 1844. 8. — *Handbuch der Chirurgie*. Heidelberg, 1822. 8. 7me wyd, 1851—1853. 8. 4 Bde. Prz. franc. Bruxelles, 1836. — *Zur Lehre von den Staphylomen des Auges*, Heidelberg, 1858. 8. — Por. Th. Billroth, *Worte der Erinnerung an M. J. Chelius, L. Stromeyer und G. Simon*. (Rede.) *Wiener medicinische Wochenschrift*, 1876. No. 43.

F. C. Hesselbach (ojciec), *Vollständige Anleitung zur Zergliederungskunst des menschlichen Körpers*. Arnstadt und Rudolstadt, 1805—1816. 8. 2 Bde. — *Anatomisch-chirurgische Abhandlung über den Ursprung der Leistenbrüche*. Würzb. 1806. 4. — *Neueste pathologisch-anatomische Untersuchung über den Ursprung und das Fortschreiten der Leistenbrüche. Nebst Beschreibung eines neuen Instruments zur — Stillung einer bei dem Bruchschnitte entstandenen gefährlichen Blutung*. Würzburg, 1815. 4. Prz. łaciński: Vireeb. 1816. 4.

A. C. Hesselbach (syn), *Ueber den Ursprung und Verlauf der Unterbauchdecken-Schlagader und der Hüftbeinloch-Schlagader*. Bamberg, 1819. 4. — *Die Lehre von den Eingeweidebrüchen*. Würzb. 1829. 1830. 8. 2 Bde. — *Die Erkenntniss und Behandlung der Eingeweidebrüche, durch naturgetreue Abbildungen erläutert*. Nürnberg. 1840. 1841. f. — *Handbuch der gesammten Chirurgie*. Jena, 1842—1846. 8. 3 Bde. Nebst Atlas in 4.

M. Jaeger, *Die Entzündung der Wirbelbeine, ihre Arten u. s. w.* Erlangen, 1831. 8. — *Operatio resectionis conspectu chronologico adumbrata*. Erlangen, 1832. 4. — F. Ried, *Die Resectionen der Knochen, mit besonderer Berücksichtigung der von Mich. Jaeger ausgeführten derartigen Operationen*. Nürnberg, 1847. 8.

Szkoła Gietyngińska, której twórcą był Aug. Gottlob Richter, wydała podobnie także nie mały szereg zdolnych chirurgów, w którym celujące miejsce zajmuje Konrad Jan Marcin Langenbeck profesor w Gietyndze, wielce poważany nauczyciel i literat, wysoko ceniony anatom i chirurg (str. 769).

C. J. M. Langenbeck, *Chirurgische Abhandlung über eine einfache und sichere Methode des Steinschnitts*. Mit Vorrede von J. C. v. Siebold. Würzburg, 1802. 4. — *Prüfung der Keratonyxis u. s. w.* Göttingen, 1818. 8. — *Abhandlung von den Leisten- und Schenkelbrüchen, enthaltend die anatomische Beschreibung und die Behandlung derselben*. Göttingen, 1821. 8. Mit 8 Kupfertafeln in f. — *Nosologie und Therapie der chirurgischen Krankheiten u. s. w.* Göttingen, 1822—1844. 8. 8 Bde.

Z późniejszych wychowawców pomienionej szkoły zasługuje na zaszczytną wzmiankę Ludwik Stromeyer rodem z Hanoweru (6 Marca 1804—15 Cz. 1876), profesor w Erlandze, Monachium i Freiburgu, w końcu lekarz naczelny w królestwie Hanowerskiem, zaszczytnie znany w świecie naukowym z wysokich zasług położonych w zakresie podskórnego nacięcia mięśni i ścięgn, wypilowania, medycyny polowej itp.

G. F. L. Stromeyer, *Ueber Paralyse der Inspirations-Muskeln* Hannover, 1836. 8. — *Beiträge zur operativen Orthopädie, oder Erfahrungen über die subcutane Durchschneidung verkürzter Muskeln und deren Sehnen.* Hannover, 1838. 8. — *Das Korektom, ein neues Instrument für die künstliche Pupillenbildung und für die Extraction des angewachsenen Staares.* Augsburg, 1842. 8. — *Maximen der Kriegsheilkunst.* Hannov. 1855. 8. 1861. 8. 2 Bde. — *Handbuch der Chirurgie.* Freiburg i. Br. Bd. I. 1844—1846. 8. Bd. II 1864—1867. 8. — *Erinnerungen eines deutschen Arztes.* Hannover, 1875. 8. 2 Bde. — *Por. Augsburg. Allgemeine Zeitung,* 1876. 21. Juni. C. 18. 32. — i przytoczone str. 884 pismo Billroth'a.

Rust i Graefe pierwsi profesorowie utworzonej świeżo chirurgicznej szkoły Berlińskiej stanowią niejako łącznik pomiędzy tą szkołą i Wiedeńską. — Jan Nep. Rust rodem z Johanisbergu w Czechach (15 Kwiet. 1775—9 Paźdz. 1840), profesor w Ołomuńcu i w Krakowie, następnie lekarz szpitalny w Wiedniu, ostatecznie profesor w Berlinie, znany autor dzieła helkologicznego, w którym szczegółowo przeprowadza naukę o specyficznój naturze rozmaitych wrzodów. Za jego to powodem wprowadzono w Prusiech nieszczęśny podział stopni na chirurgów pierwszej, drugiej klasy itp.

J. N. Rust, *Helkologie, oder die Lehre von den Geschwüren.* Wien, 1811. 8. 2 Bde. Nowe opracowanie: Wien, 1841. 1842. kl. fol. mit Abbildungen. — *Arthrokakologie, oder über die Verrenkungen durch innere Bedingungen, und über die Anwendung des Fers bei diesen Krankheitsformen.* Wien, 1817. 4. — *Aufsätze und Abhandlungen aus dem Gebiete der Medicin, Chirurgie und Staatsarzneikunde.* Berlin, 1834—1840. 8. 3 Bde. — Rust był wydawcą dzieła *Theoretisch-praktisches Handbuch der Chirurgie in alphabetischer Ordnung.* Berl. 1830—1836. 8. 18 Bde. — i *Magazin für die gesammte Heilkunde.* Berlin, 1816—1846. 8. 66 Bde., — nadto pisma o cholercze, urządzeniach lekarskich itp.

Karol Ferdynand v. Graefe rodem z Warszawy (8 Marca 1787—4 Lip. 1840), wyborny profesor i operator, zasłużył się dobrze nauce odnowieniem rękoczynów plastycznych.

C. F. v. Graefe, *Normen für die Ablösung grösserer Gliedmassen, nach Erfahrungsgrundsätzen entwerfen*. Mit 7 Kupfern. Berl. 1812. 4. — *Rhinoplastik, oder die Kunst, den Verlust der Nase organisch zu ersetzen u. s. w.* Mit 6 Kupfern. Berlin, 1818. 4. Prz. Jaciński: J. F. C. Hecker. Berlin, 1818. 4. — *Die epidemisch-contagiöse Augenblennorrhoe Aegyptens, in den europäischen Befreiungsheeren während der Feldzüge 1813—1815 beobachtet*. Mit 5 Kupfern. Berl. 1823. f. — *Jahresberichte über das chirurgische u. s. w. Institut der — Universität zu Berlin*, Berl. 1817—1819. 1821—1829. 1831. 1832. 1833. 4. — Por. T. W. G. Benedict, *Denkschrift auf von Graefe*, in B.'s *Abhandlungen zur Augenheilkunde*. S. 1 ff. — H. S. Michaëlis, *C. F. von Graefe in seinem dreissigjährigen Wirken für Staat und Wissenschaft*. Berlin, 1840. 8.

Co do działalności Rust'a i Graefe'go porów. nadto: L. J. von Bierkowski, *Anatomisch-chirurgische Abhandlungen, nebst Darstellung und Beschreibung der chirurgischen Operationen von v. Graefe, Kluge und Rust*. Berlin, 1827. 8. 2 Bde. nebst Atlas in f.

Na zaszczytną wzmiankę zasługują również: Karol Wilhelm Wutzer (17 Mar. 1789—19 Wrz. 1858), profesor w Münsterze, Halli i Bonnie, — Traugott Wilhelm Gustaw Benedict rodem z Torgau (9 Lip. 1785—11 Maja 1861), profesor Wrocławski, autor licznych dzieł treści okulistycznej.

Prace Wutzer'a pomieszczone są po większej części w czasopiśmie wydawanem przezeń wraz z Kilian'em i Naumann'em p. t. *Organ für die gesammte Heilkunde*. Bonn, 1840 ff. 2 Bde; ważniejsze z nich odnoszą się do zasadniczego leczenia ruchomych przepuklin pachwinowych, do przetoki pęcherzo-pochwowej, i róży epidemicznej. — Por. nadto jego dzieło: *Reise in den Orient Europas und einen Theil Westasiens*. Elberfeld, 1860. 1861. 8. 2 Bde. — C. O. Weber, *Carl Wilhelm Wutzer. Ein Nekrolog*. In *Langenbeck's Archiv für klinische Chirurgie*, V. 342 ff.

T. W. G. Benedict, *De morbis corporis vitrei in oculo humano*. Lips. 1809. 4. — *De pupilla artificiali*. Lips. 1810. 4. — *De morbis oculi humani inflammatoris libri XXIII*. Lips. 1811. 4. Prz. niemiecki autora: Leipzig, 1812. 8. — *Handbuch der praktischen Augenheilkunde*. Leipzig, 1822—1825. 8. 5 Bde. — *Kurze Darstellung der Lehre von den Verbänden und Werkzeugen*.

gen der Wundärzte. Leipzig, 1827. 8. — *Lehrbuch der allgemeinen Chirurgie und Operationslehre.* Breslau, 1842. 8. (Zawiera dokładny rys historyczny przedmiotu.) — *Abhandlungen aus dem Gebiete der Augenheilkunde.* Breslau, 1842, 1845. 8. 2 Bde.

Najpierwsze jednak miejsce w rządzie niemieckich chirurgów ostatnich lat zajmuje jeniálny i śmiały chirurg, profesor Berliński Jan Frydryk Dieffenbach rodem z Królewca (1 Lut. 1794—11 List. 1847). Pomijając inne i niemniej ważne zasługi jego, wspomniemy tu tylko o przetaczaniu krwi, tenotomii i operacyach plastycznych, których ulepszenie zawdzięczamy Dieffenbach'owi.

J. F. Dieffenbach, *Die Transfusion des Blutes und die Infusion der Arzencien in die Blutgefäße.* Berlin, 1828. 8. — *Chirurgische Erfahrungen, besonders über die Wiederherstellung zerstörter Theile des menschlichen Körpers, nach neuen Methoden.* 4 Abtheilungen. Berlin, 1829—1834. 8. — *Vorträge in der chirurgischen Klinik der Königl. Charité zu Berlin.* Herausgegeben von C. Th. Meier. Berlin, 1840. 4. — *Ueber die Durchschneidung der Sehnen und Muskeln.* Mit 20 lithogr. Tafeln. Berlin, 1841. 8. — *Die Heilung des Stotterns durch eine neue chirurgische Operation.* Berlin, 1841. 8. Mit 4 lithogr. Tafeln. — *Ueber das Schielen und die Heilung desselben durch eine Operation.* Berl. 1842. 8. Mit 3 Tafeln Abbildungen. — *Die operative Chirurgie.* Leipzig, 1844—1848. 8. 2 Bde. — *Der Aether gegen den Schmerz.* Berlin, 1847. 8.

Ernest Blasius, Berlińczyk (1802—1875), profesor w Halli, i Gustaw Biedermann Guentber urodz. w Schandau (1801—8 Wrz. 1866), lekarz Hamburgski, później profesor w Kiel i Lipsku, przysłużyli się pożytecznemi dziełami treści chirurgicznej—zaś Jan Ferdynand Marcin Heyfelder z Küstrinu (19 St. 1798—1 Lip. 1869), lekarz dworu w Sigmaringen, następnie profesor w Erlandze, później w Petersburgu, wszechstronny literat, pracą swą o wypilowaniach.

E. Blasius, *Handbuch der Akiurgie.* Halle, 1830. 1832. 8. 1839—1842. 8. 2 Bde. — *Akiurgische Abbildungen.* Berl. 1831—1833. 8. 1841—1844. 8. mit 60 Tafeln in fol. — *Lehrbuch der Akiurgie.* Halle, 1835. 8. 1846. 8. — *Handwörterbuch der gesammten Chirurgie und Augenheilkunde.* Berlin, 1836—1838. 8. 4 Bde. — *Der Schrägschnitt, eine neue Amputationsmethode u. s. w.* Halle, 1838. 8. — Por. A. I. Goeschen, *Deutsche Klinik,* 1875. No. 14.

G. B. Guenther, *Das Handgelenk in mechanischer, anatomischer und chirurgischer Beziehung*. Mit 16 Tafeln. Hamb. 1841. 8. — *Operationenlehre am Leichnam*. Mit Abbildungen. Leipzig, 1843. 1844. 4. — *Die chirurgische Anatomie in Abbildungen*. Hamb. 1838—1840. 4. 1844. 4. — *Leitfaden zu den Operationen am menschlichen Körper*. Mit 177 Tafeln. Leipzig u. Heidelberg, 1853—1866. 8. 2 Bde. — Por. B. Schmidt, *Illustrirte Zeitung*. Leipzig, 15. Dec. 1866.

J. F. M. Heyfelder, *Ueber Resectionen und Amputationen*. Bonn, 1855. 4.

Do najdzielniejszych chirurgów tego okresu należą także: J. C. G. Fricke z Brunswiku (28 St. 1790—4 Gr. 1841), lekarz naczelny szpitala Hamburgskiego, główny poplecznik ręko-czynu skręcania (*Torsio*) — i Bernard Heine rodem ze Schrambergu w Wirtembergkiem (20 Sierp. 1800—31 Lip. 1846), profesor Würzburgski, wynalazca osteotomu i metody pod-okostnego wypilowania.

J. C. G. Fricke, *Annalen der chirurgischen Abtheilung des allgemeinen Krankenhauses in Hamburg*. Hamb. 1828. 1833. 8. 2 Bde. — *Die Bildung neuer Augenlider (Blepharoplastik)* u. s. w. Hamb. 1829. 8.

Z ważniejszych chirurgów ostatnich lat zasługują na wspomnienie: Albert Teodor Middeldorpf (3 Lip. 1824—29 Lip. 1868), profesor Wrocławski, uczeń Dieffenbach'a, głośny z ulepszenia i rozpowszechnienia metody galwanokaustycznej i z wynalazku „akidopeirastyki” (badanie zgłębnikiem szydelkowatym); — Albrecht Wagner, Berlińczyk (3 Cz. 1827—15 Lut. 1870), profesor Królewiecki, autor cennego dzieła o odradzaniu kości; — dwaj w młodym wieku zmarli profesorowie uniwersytetu Hejdelberskiego: C. Otto Weber rod. z Frankfurtu nad Menem (29 Gr. 1827—11 Cz. 1867) w początku profesor w Bonnii — Gustaw Simon ur. w Darmsztacie (1824—28 Sierp. 1876), pierwaj profesor w Rostoku; — i B. Stilling, o którym mówiliśmy w rozdziale o anatomii.

A. Th. Middeldorpf, *Diss. de glandulis Brunnicianis*. Vratisl. 1845. 4. — *Der Namen und das Wesen der Entzündung*. Breslau, 1849. 8. — *Beobachtungen über Knochenbrüche. Allgemeiner Theil*. Breslau, 1852. 4. — *Beiträge zur Lehre von den Knochenbrüchen*. Mit 5 lithogr. Tafeln. 1853. 8. —

Die Galvanokaustik. Ein Beitrag zur operativen Medicin. Mit 4 lith. Tafeln. Breslau, 1854. 4. — (Do tego: A. Oliviero, *Middeldorff's Instrumenten-Apparat zur Galvanokaustik. Mit 5 Tafeln.* Bresl. 1868. 8.) — *De polyptis oesophagi atque de tumore ejus generis primo prospere extirpato commentatio.* Vratisl. 1857. 4. — *De fistulis ventriculi externis et chirurgica earum sanatione etc.* Vratisl. 1859. 4. — Wiele rozpraw w: Günsburg's *Zeitschrift für klinische Medicin*; zwłaszcza: *Ueberblick über die Akidopeirastik.* (VII. p. 321. 1856.) — H. Schweitzer, *Middeldorff und seine Galvanokaustik in Paris.* Breslau, 1869. 8. (SS. 27.) (Nie było w handlu księgarskim.) — Por. E. Klopsch, *Langenbeck's Archiv für klinische Chirurgie*, 1869. S. 397—420.

A. Wagner, *Ueber den Heilungsprocess nach Resection und Extirpation der Knochen.* Berl. 1853. 8. Prz. francuski: w *Archives génér. de méd.* 1853—1855. — *De ratione quadam fracturas ossium deformiter consolidatas violenta extensione sanandi.* Regiomont. 1858. 4. Prz. niem. *Königsberger medicnische Jahrbücher*, 1859. I.

C. O. Weber, *Die Knochengeschwülste in anatomischer und praktischer Beziehung.* Erste Abth. *Die Exostosen und Enchondrome.* Bonn, 1856. 4. — *Chirurgische Erfahrungen und Untersuchungen u. s. w.* Berlin, 1859. 8. — Nadto artykuły o ropuley, posocznicy, gorączce, zapaleniu itp. w: *Langenbeck's Archiv der Chirurgie.*

O. Simon, *Glückliche Extirpation einer Niere zur Heilung einer Harnleiter-Bauchfistel.* Erlangen, 1871. 8. — Por. *Langenbeck's Archiv für klinische Chirurgie*, XX. S. 796.

Do przytoczonych na str. 770 dzieł Stilling'a, jeszcze: *Die rationelle Behandlung der Harnröhren-Stricturen. Auf der Basis einer pragmatischen Geschichte der inneren Urethrotomie.* u. s. w. Kassel (Kay), 1870. 8. (SS. 991.)

W rzędzie chirurgów szkoły Wiedeńskiej ostatniego okresu godnymi wspomnienia są; Franciszek R. von Pitha urodzony w Rakowie w Czechach (8 Lut. 1810—29 Gr. 1875) profesor w Pradze i w Wiedniu — tudzież W. von Linhardt rodem z Selowic w Morawii (21 Cz. 1821—22 paźdz. 1877) profesor Würzburgski.

F. R. v. Pitha, *Die Krankheiten der männlichen Geschlechts-Organen.* 2-te Aufl. Erlang. 1864. 8. (P. R. Virchow's *Handbuch der speciellen Pathologie und Therapie.*) — *Die Krankheiten der Extremitäten.* (v. Pitha und Billroth, *Handbuch der Chirurgie.* Stuttgart, 1865—1877. 8. Bd. IV.)

W. v. Linhart, *Verlesungen über Unterleibs-Hernien*. Würzburg, 1866. 8. — *Compendium der chirurgischen Operationslehre*. Würzburg, 1867. 8.

Chirurgią w Rosyji z tego czasu przedstawia godnie zmarły przedewczesnie profesor uniwersytetu Helsingforskiego i Kijowskiego Juliusz Szymański rodem z Rygi (27 St. 1829—25 Kw. 1868).

J. v. Szymanowski, *Der Gypsverband, mit besonderer Berücksichtigung der Militär-Chirurgie*. St. Petersburg, 1857. 8. — *Handbuch der operativen Chirurgie*. Deutsche Ausgabe von Szymanowsky und Uhde. Braunschweig, 1870. 8. — A. Walther, *Julius von Szymanowsky*. Nekrolog. *Langenbeck's Archiv für klinische Chirurgie*, IX. 970.

§ 226.

Najważniejsze nabytki na polu chirurgicznóm w pierwszej połowie dziewiętnastego wieku.

Wstęp. — Wdechanie znieczulające.

W. Fergusson, *Lectures on the progress of anatomy and surgery during the present century*. Lond. 1867. 8. (pp. 302.) — A. Bardeleben, *Ueber die conservative Richtung der neueren Chirurgie*. Rede. Greifswald, 1855. 8. Berlin, 1861. 8. — *Rückblick auf die Fortschritte der Chirurgie in der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts*. Rede. Berlin, 1876. 8. (SS. 32.)

W tegoczesnej chirurgii zapanowała zasada zachowania. Nazywana niegdyś „sztuką wyrzynania” postawiła sobie chirurgia dziś najpiękniejsze zadanie utrzymania chorych części organizmowi (zamiast wycinania) i przywrócenia ich czynności.

Historyą chirurgii bieżącego stulecia rozdzielić można na trzy bardzo wyraźne ustępy, mianowicie: na porę przed i po wynalazku środków znieczulających, i na rozwój jej zaczynający się metodą przeciwną.

W ciągu pierwszych czterdziestu lat zajmują się chirurgowie przeważnie chirurgiczną anatomią i patologią, co właśnie umożliwiło podjęcie operacyi, o jakich dawniej najsmielsi nawet nie myśleli, a do których zaliczyć należy: podwiązywanie wielkich naczyń, wyluszczenie stawów (*exarticulatio*), resekcye i kruszenie kamieni moczowych (*Lithothrypsia*).

Do utrwalenia chirurgii zachowawczej przyczyniło się najwięcej odkrycie środków znieczulających za pomocą **w z i e w a n i a**.

Co do użycia napojów narkotycznych przy operacyach chirurgicznych w starożytności porów. T. I., mianowicie rozprawę Corradi'ego poniżej przytoczoną. — Chiński lekarz Moa-Tho (w 3 wieku) używał w tym celu napoju przyrządzonego z Ma-yo (*Cannabis indica*). Stan. Julien, *Comptes rendus de l'acad. des sc. Paris*, 1849. XXVIII. p. 195.

O wziewaniach narkotycznych wspomina (wedle Corradi'ego) pierwszy lekarz Salerneński (12 w.) Mikołaj Praepositus (p. T. I). Do wziewan usypiających używano także **świec** napojonych stosownemi lekami. Znieczulenia miejscowe sprowadzano za pomocą maści, w liczbie których znajdowały się i takie, które wywoływały znieczulenie ogólne. — Fleming w Cork doradza obecnie ucisk naczyń szyjnych dla uchylania bólu przy obrzezaniu, którym to sposobem jak twierdzi A. L. Benedetti, posługiwali się Assyryjczycy. J. Y. Simpson, *Obstetric and gynaecological works*. 2. cd. Edinburgh, 1871. 8. II. 791.

Co się tyczy dawniejszej historyj odnoszącej się do przedmiotu w mowie będącego porów. E. F. Bouisson, *Traité théorique de la méthode anesthésique* etc. Paris, 1850. 8. — M. Perrier et L. Lallemand *Traité d'anesthésie chirurgicale*. Paris, 1863. — F. Sabarth, *Das Chloroform*. Würzburg, 1866. 8. — Marion Sims, *The discovery of anaesthesia*. Richmond U. S. 1877. — Zwłaszcza Alf. Corradi, *Dell'anestesia e degli anestetici nella chirurgia del medio evo*. *Atti dell'acad. di Bologna*, 1878 vol. XIV. — O. Kappeler, *Anaesthetica*. (*Deutsche Chirurgie*, redigirt von Billroth und Luecke. Lief. 20. Stuttgart, 1880. 8.)

Z powodu licznych groźnych przypadłości występujących przy użyciu narkotycznych napojów i wdechań a nawet wypadków śmierci tym sposobem wywołanych, ograniczyło się zastosowanie ich w wiekach średnich, a lekarze późniejsi zaniechali je nawet zupełnie.

Znakomity chemik Humphry Davy zaznaczył pierwszy znieczulającą własność wzięwanych gazów (w r. 1800) w szczególności wykrytego przez Priestley' a r. 1776 tlenku azotu. Wszelako doświadczenia Davy'ego, zarówno jak te, które przedsiębrali w 50 lat później dentyści: Evans w Paryżu i Horace Wells w Hartford (Connecticut), niemniej kilku lekarzy w Bostonie (w Listopadzie 1844) zwłaszcza Jackson i Morton, nie wydały pożądaných skutków.

Wedle mniemania Colton' a i Truman Smith' a ogłoszonego w r. 1866 główna zasługa wprowadzenia wzięwanych znieczulających należy się dentyście Wells' owi, który będąc obecnym przy znieczuleniu jednego studenta tlenkiem azotu na leceyi Colton' a, wkrótce potem poddał się sam operacyi wyjęcia zęba przy pomocy znieczulenia. Od r. 1845 (zatem później od Jackson' a) robił Wells doświadczenia z eterem siarkowym, które jednak wypadły nie korzystnie.

Już w początkach dziewiętnastego wieku wiedziano o znieczulającej własności eteru siarkowego; dla młodych chemików angielskich i amerykańskich stanowiło wdychanie jego zabawkę, wprawdzie nierzadko przykrą, czasem nawet śmiertelną, prowadzącą do wywołania przyjemnego upojenia. Kilku z lekarzy posługiwało się tym środkiem w celu złagodzenia cierpień w chorobach piersiowych, niekiedy nawet przy operacyach chirurgicznych. Na doniesienia jednak tego rodzaju nie zwracano uwagi albo poczytywano je za puste wymysły.

Takie np. zdanie wyrzekła w r. 1828 Akademia lek. w Paryżu w odpowiedzi na zakomunikowany jej przez króla Karola X list angielskiego lekarza Hickmann' a, w którym tenże donosił o znieczulających wzięwanach przy operacyach chirurgicznych. Jeszcze w r. 1829 oświadczył Velpéau (później najżarliwszy zwolennik znieczulenia), że wszystkie usiłowania złagodzenia bólu przy operacyach, są płonne. Pierwszy raz eteru użył w tym celu atęński lekarz Long w r. 1842—43, o czem jednak doniósł światu znacznie później.

Właściwym wynalazcą znieczulających własności eteru jest Ch. T. Jackson Dr. med., chemik, geolog i przelozony nad mennicą, od r. 1833 lekarz w Bostonie. Pierwsze doświadczenia wykonywał on na sobie samym przed zimą r. 1841/2 używając

do tego mieszaniny eteru z powietrzem atmosferycznym — praktyczne zaś zastosowanie znalazło to odkrycie dopiero po pięciu latach. W r. 1846 (1-go Września) na prośbę jednego z uczniów swoich Williama Morton'a dentysty w Bostonie o podanie środka znieczulającego dla bezbolesnego wyrwania zęba, wskazał Jackson eter, który w rzeczy samej oddał pożądaną usługę. Za poradą Jackson'a zawiadomił Morton lekarzy szpitalnych w Bostonie o pomyslnym skutku uspienia, w następstwie czego użył eteru Warren (p. n.) d. 14-go Października 1846 przy wycięciu nowotworu na szyi, a wkrótce potem doświadczyli skuteczności jego Hayward i Bigelow przy kilku większych operacjach. D. 13-go Listopada t. r. doniósł Jackson o postrzeżeniach tych przyjacielowi swemu, słynnemu geologowi paryskiemu Elie de Beaumont'owi. W Europie wykonał pierwszą operacją z użyciem eteru Boot 17-go Grudnia 1846, drugą w parę dni później Liston w Londynie (p. w.), trzecią 22 Grudnia Jobert w Paryżu (p. w.)

Wszystcy trzej lekarze mający prawo do zasługi i sławy z wynalazku środka znieczulającego skończyli bardzo smutnie: Jackson, któremu Akademia paryska przyznała nagrodę Monthyon'a uległ obłąkaniu — Morton umarł w nędzy — Wells odebrał sobie życie 24 Stycznia 1847 w rozpaczce za wydartą mu przez Jackson'a sławą.

Jednocześnie doświadczali działania eteru na zwierzętach Florens, Longet i i. a Valpean wskazał użycie jego przy zwichnieniach i porodach.

F. A. Longet, *Expériences relatives aux effets de l'inhalation de l'éther sulfurique sur le système nerveux.* Paris, 1847, 8. — Porów. wyżej str. 776.

Znakomitemu ginekologowi Simpson'owi należy się zasługa rozpowszechnienia znieczulenia w celach lekarskich. D. 17 Stycznia 1847 wykonał on pierwszą ciężką operacją na rodzącej pod wpływem eteru; w Listopadzie t. r. dochodził na sobie i swoich asystentach (Keith i Duncan) działania chloroformu wykrytego w r. 1831 przez Soubeyran'a, otrzymanego 1832 przez Liebig'a a bliżej zbadanego i wła-

ściwém imieniem odznaczonego przez Dumas'a. Ch. Bell i Florens znieczulali tuż przedtem zwierzęta chloroformem, o czem Simpson dowiedział się od aptekarza Waldie'go. Przekonawszy się w 50 wypadkach o wyższości chloroformu nad eterem powtórzył odnośne doświadczenia d. 10 Listop. 1847 na posiedzeniu Towarzystwa lek. w Edyburgu i wydał kilkanaście prac i artykułów w sprawie środków znieczulających.

Por. F. Hartmann, *Zur Literatur über die Wirkung des Chloroform.* Giessen, 1856. 8.

Nie podobna nam rozszerzać się szczegółowo nad znaczeniem znieczulenia w ogólności, nad użyciem jego przy rękoczynach bezkrwawych (zwichnięcia, przepukliny), ani też zapuszczać się w rozstrzyganie spornej dotąd kwestyi o wyższości jednego środka nad drugim (eter, chloroform) — wspomniemy tylko, że w r. 1864 wskazał nadto Claude Bernard (p. w.) połączenie chloroformu z morfiną w celu znieczulenia, że w ostatnich czasach używają także znieczulenia miejscowego i dużo rozprawiają o zastosowaniu hipnotyzmu w celach znieczulenia.

Pierwszą operacją pod wpływem hipnotyzmu wykonał 12 Kwiet. 1829 Jul. Cloquet (p. str. 761), następnie Jam. Braid w Manchesterze (1841), Ward (1842), Guérineau. — Por. P. Foissac, *Rapports et discussions de l'Académie royale de médecine sur le magnétisme animal.* Paris, 1833. 8. p. 156. — Elliotson, *Surgical cases w Mesmerism without pain.* Lond. 1843. 8. — James Esdaile, *Mesmerism in India and its application in surgery.* Lond. 1846. 8. — *The introduction of Mesmerism as an anaesthetic and curative agent into the hospitals of India.* Perth, 1852.

§ 227.

Rany. Krwotoki. Ropnie. Złamania.

Zwichnienia.

Z rozdziału o ranach zasługuje przedewszystkiem na uwagę naszą leczenie krwotoku, w której to sprawie największą doniosłość mają doświadczenia Jones'a (p. 876) nad skutkami podwiązki (ligatura). Przyszedłszy do przekonania, że przy podwiązaniu tętnicy naczynie zatyka się nie pod wpływem zapalenia, ale przez wysięk plastyczny występujący skutkiem pęknięcia wewnętrznej i środkowej błony naczyniowej, zalecił Jones w miejsce dotąd używanego podłużnego wałka i szerokich opasek (Scarpa), użycie cienkich nitek, które też ogólnie przyjęte zostały.

Z uwagi na towarzyszące nierzadko przykre przypadłości przy zakładaniu podwiązki, na konieczność pozostawienia nitki w ranie a głównie na usiłowanie bezpośredniego połączenia brzegów rany, starano się wielokrotnie zastąpić podwiązkę innym sposobem zatrzymania krwotoku.

Zamierzono więc powrócić do zakręcania naczyń (torsio), czém niewątpliwie posługiwali się już dawniejsi chirurgowie, jak Rufus z Efezu i Heliodorus (T. I), następnie Severino, Leveillé, Maunoir i Carron de Villards (1820); polecali to głównie Al. Thierry, który próbował skutków zakręcania na zwierzętach i J. Z. Amussat (p. 869).

J. B. L. Leveillé, *Nouvelle doctrine chirurgicale, ou Traité complet de pathologie, de thérapeutique et d'opérations chirurgicales*. Par. 1812. 8. 4 voll. (IV. p. 459.)

Al. Thierry, *Sur la torsion des artères*. Paris, 1829. 8.

J. Z. Amussat, *Archives générales de méd.* 1829. Août,

Pomimo przemawiania za tym środkiem Larrey'a i Lisfranc'a nie znalazł on tyle zwolenników we Francji ile w Anglii (zwłaszcza obecnie znowu) i w Niemczech, gdzie najżarliwiej zalecał go i przeszło tysiąc razy używał Fricke (w Hamburgu).

Akupunktura, której również używał już Vigo (str. 140), a Rizzoli i Simpson stosowali szczególnie przy tętniakach, należy do nabytków późniejszych.

Leczenie ran ropiejących, ropni, wylewu płynów do stawów, jam wewnętrznych etc. doznało najważniejszej reformy przez wprowadzenie drenu (wynalazek Chassaignac'a) i aspiracyi; przyrządy aspiracyjne Pelletan'a, Guerin'a, Laugier'a i w. i. usunięte zostały obecnie przez nowe nierównie dokładniejsze narzędzie.

W leczeniu złamań i zwichnięć wywołaną została radykalna zmiana przez zastosowanie opatrunku nieruchoego pomijając już częste użycie znieczulenia, znaczne ulepszenie w ustanowieniu naruszonych kończyn itp. — Kiedy na Wschodzie od niepamiętnych czasów posługiwano się gipsem do znieuruchomienia uszkodzonych części, Europa dowiedziała się o tém dopiero za pośrednictwem Eaton'a angielskiego konsula w Bassorze, i pierwszy raz użył gipsu w r. 1814 Hendriksz w Groningen, zaś w formie płynnej r. 1816 Huebenthal w Twerze. Kluge i Rust wprowadzili tę metodę do Charité w Berlinie r. 1828 a Dieffenbach używał jej po operacyi szpotawości (*Varus*). — J. D. Larrey używał już przy złamaniach dla znieuruchomienia kończyny mieszanej z białką, wody ołownej i spirytusu kamforowego. — Rozpowszechnił wszakże rzeczoną metodę dopiero Seutin z Nivelles w Belgii (1793—1863), profesor w Brukseli i lekarz naczelny szpitala tamże. W r. 1834 sporządził on pierwszy opatrunek lepowy (klajstrowy), poczem wyrabiano takowy z gutaperki i szkła wodnego a wreszcie za przykładem lekarzy holenderskich od r. 1852 z gipsu.

A. Larrey (fils), *Traitement des fractures des membres par l'appareil inamovible*. Thèse. Paris, 1832. 4.

Seutin, *Du bandage amidonné, ou Recueil de toutes les pièces composées sur ce bandage etc.* Bruxelles, 1841. Prz. niem. Mannheim, 1840. 8. — *Traité de la méthode amovo-inamovible*; w *Mémoires de l'academie de médecine belge*. II. 1. w odbitkach: 1852. 8. Prz. niem. Stuttg. 1851. 8. — J. Metz ig, *Baron Dr. de Seutin. Nekrolog*. Posen, 1862. 8.

Zaslugują też na uwagę nowe metody sprostowania zrosłych kości po złamaniu, jako: rozpiłowanie kostuiny (Callus), rozłupania jej; — usiłowanie połączenia niezrosniętych odłamów przez wywołanie zapalenia kości za pomocą zawłoki, éwiczeków ze słoniowej kości (Dieffenbach), szwu i przewiązania kości. Baudens (p. w.) przewiązywał je w wypadku powikłanego złamania szczęki dolnej, zeszywał Kearney Rodgers (1825—26), Mott (1831—1833), w Europie pierwszy raz 1838 Flaubert w Rouen (1784—1846).

J. F. Oesterlen, *Ueber das künstliche Wieder-Abbrechen fehlerhaft geheilter Knochen der Extremitäten im Callus*. Tübing. 1827. 8. Prz. franc. Strassburg, 1828. 8.

L. J. Berenger-Férard, *Des fractures en V au point de vue de leur gravité et de leur traitement*. Paris, 1864. 4. — *Traité d'immobilisation directe des fragments osseux dans les fractures*. Paris, 1870. 8.

§ 228.

Bezkrwawe wydalenie naruszonych części.

Galwanokaustyka. Écrasement (Odgniatanie).

W odległej starożytności już a zwłaszcza w epoce upadku sztuki chirurgicznej starano się usuwać chore części drogą bezkrwawą, czyto za pomocą lekarskich środków wyzerających (arszenik, sublimat, potaż żrący, kwasy etc.) czyteż rozżarzone-

go żelaza (żegadło); w połowie ósmnastego wieku pomnożono liczbę tych środków elektrycznością i galwanizmem (p. str. 666, 669). W tém miejscu mówić będziemy o galwanokaustyce i rozkładzie przez elektryczność (elektroliza).

W r. 1807 próbował pierwszy Humphry Davy sprowadzić rozkład organicznej substancji przy pomocy elektryczności; w 1828 zamierzył Fabré-Palaprat wypalić twór patologiczny igłą platynową połączoną ze stosem galwanicznym, przyczem atoli otrzymał właściwie skutki elektrolizy. Pomimo zresztą gorliwych usiłowań tego rodzaju Crusell'a w Infantach, Ciniselli'ego w Kremonie i Nélaton'a nie osiągnęła ta metoda szerszego zastosowania.

Fabré-Palaprat: Wstęp do francuskiego wydania dzieła La Beaume, *On Galvanism, with observations on its chymical properties and medical efficacy in chronic diseases*. Lond. 1826. 8. Prz. franc. Paris, 1828. 8.

Użycie żaru galwanicznego do celów terapeutycznych rozpoczyna się z rokiem 1845, w którym dentysta wiedeński Heider (p. „Dentystyka”) postanowił na wniosek Steinheil'a zniszczyć tym sposobem nerw miazgi zębowej. W następnym roku ogłosił Crusell sposób postępowania galwanokaustycznego, jakim w rok później posługiwał się przy wydaleniu jamistej narośli z czoła. Operowali tą metodą następnie: Sédillot, John Marshall, Hilton, Nélaton, Leroy d'Étiolles, Alph. Amussat, Ellis i w. i. nowotwory, guzy hemoroidalne, zatoki, zwężenie cewki moczowej, polipy itp.

Pomimo to poczytujemy przecież za autora operacyjnej tej metody, Middeldorff'a, który na zasadzie dokładnej znajomości fizyki i rozległej praktyki doprowadził galwanokaustykę do tej doskonałości, że późniejsi nie wiele już dodać mogli. — Galwanokaustyka wyrugowała przedewszystkiem użycie żegadła, a nadto przyżeganie tym sposobem dało się zastosować przy cierpieniach takich organów, które dotąd zdawały się być niedostępnymi chirurgowi (krtań, jelito odhodowe, macica). Szczytem doskonałości metody w mowie będącej jest genialne

urządzenie „pętli kaustycznej”, przy pomocy której nóż stał się prawie zbytym, zwłaszcza w wypadkach operowania w częściach obfitujących w naczynia krwionośne (język, członek męski, nowotwory, polipy), kiedy z drugiej strony znowu galwanokaustyka, jako operacja bezbolesna, bezkrwawa i rzadko pociągająca za sobą zakażenie ropne, stała się najdzielniejszą podporą konserwatywnej chirurgii.

Por. Victor v. Bruns, *Die Galvano-Chirurgie oder die Galvanokaustik und Elektrolysis bei chirurgischen Krankheiten*. Tübing. 1870. 8. — A. Amussat, *Historique de la découverte de la galvanocaustique clinique*. *Gazette méd. de Paris*, 1871. No. 47. — A. Hedinger, *Die Galvanokaustik seit Middeldorff*. Stuttgart, 1878. 8. (S. 103.)

Podobnie jak galwanokaustyka ma też i odgniatanie chorobnych tworów za pomocą wskazanego przez Chassaigna c' a (str. 871) „*ecrasement lineaire*” na celu unikanie krwawienia. Wstępem do tego wynalazku była poniekąd „*ligature à tourniquet*” Mayor'a (str. 872). Pomijając zbyt wygórowane zalety, o których głosił wynalazca tej metody operacyjnej, a które skłoniły niektórych chirurgów do stosowania jej nawet przy amputacji, nie można zaprzeczyć, że przy użyciu jej usuwa się krwawienie, ogranicza zapalenie, ropienie i wiele przykrych następstw pooperacyjnych, w czem dorównywa jej tylko galwanokaustyka.

Wszystkie atoli wynalazki te podniosły jeszcze wysokie zalety noża chirurgicznego, w którym przy pomocy chloroformu, podwiązki i sztucznego wyparcia krwi przez odpowiednią opaskę i postępowania antyseptycznego, łączą się korzyści wszystkich metod bezkrwawych z uniknięciem skomplikowanych przyrządów.

§ 229.

Choroby kończyn. Odjęcie (*Amputatio*).
 Wyluszczenie stawu (*Exarticulatio*).
 Wypiłowanie (*Resectio*).

W operacji odjęcia kończyn nieznaczne tylko zaszły zmiany w naszym wieku. Cięcie koliste opisane przez Celsa (p. T. I) a wykonywane już przez lekarzy szkoły Aleksandryjskiej, nie wiele doznało ograniczenia przez wprowadzone w 17 wieku cięcie płatowe, które we Francji rozszerzyło się dopiero za sprawą Roux'a (str. 864). Do ważniejszych nabytków tego rzędu zaliczyć należy: cięcie owalne znane w końcu 18-go w. a podniesione znowu przez Scoutetten'a w r. 1827 — eliptyczne wprowadzone r. 1842 przez Soupart'a profesora w Gandawie, i skośne Blasius'a (p. 887) (dziś rzadko praktykowane).

H. Scoutetten, *La méthode ovulaire, ou nouvelle méthode pour amputer dans les articulations*. Paris, 1827. 4. Prz. niem. z przedmową Graefego. Potsdam, 1831. 8. Z rycinami in fol. — Rob. Jos. Hen. Scoutetten z Lille (24 Lip. 1799—1871), naczelny lekarz szpitala w Metz, ogłosił później kilka rozpraw o cholercie, działaniu elektrycznym wód mineralnych itp.

F. J. D. Soupart, *Nouveaux modes et procédés pour l'amputation des membres*. (1842 et 1843.) Bruxelles, 1847. 4. — Operacja odjęcia kończyny za pomocą gilotynki („tachytome”) proponowana przez Botalla (p. str. 144) a przez Mayor'a (p. w.) wznowiona świadczy tylko o przewrotności pomysłów lekarzy.

Ważniejszymi od wspomnianych usiłowań poprawienia techniki operacyjnej, były rozprawy w szesnastym wieku już podniesione, odnoszące się do t. zw. pierwotnej i następowej

amputacyi; do rozjaśnienia tej kwestyi przyczyniło się znacznie wprowadzenie przez *Malgaigne'a* statystyki chirurgicznej. (p. 870).

Por. *T. Longmore, Gunshot injuries. Their history, characteristic, features.* Illustrated by 55 woodcuts. London (Longmans), 1879. 8. — *M. Schede, Allgemeines über Amputationen und Exarticulationen.* (Billroth und Luecke, *Deutsche Chirurgie.* Stuttgart, 1880. 8. Bd. II. 2te Abth.) — Co do sprowadzenia sztucznej bezkrwistości, które w najnowszych czasach tak ważne zajmuje stanowisko w chirurgii operacyjnej, zaznaczyć należy odnośnie do tej sprawy wnioski w dziełach *Paré'go* i *Harvey'a* (str. 174 i 241).

Operacya wyluszczenia stawu, znana wprawdzie już w szesnastym wieku a przez amputacyą następnie wyparta, została w naszym stuleciu znakomicie udoskonalona (str. 596). Zaniechano ją właśnie najbardziej we Francyi, zkąd wyszła pierwsza myśl tej metody i dopiero w r. 1830 podniósł ją znowu *Velpéau*. Najważniejszego ulepszenia doznała ta metoda przez wprowadzenie wyluszczenia śródstopowego przez *Chopart'a* w r. 1787 (str. 602) i stępośródstopowego sposobem *Lisfranc'a* (str. 866).

Pierwsze wyluszczenie stawu (ramieniowego) wykonał, jak się zdaje, *Paré* (*Oeuvres.* Paris, 1840. II. 234). — Wyluszczenie stawu kolanowego nazywa *Fabry* (str. 400) operacyą zwyczajną — zaś stawu biodrowego wykonanem było w r. 1773 po długich rozprawach przez *Hen. Thomson'a*, albo też *Perrault'a* (nie wiadomo dokładnie).

Operacya wypilowania kości, znana i do wysokiej doskonałości doprowadzona za czasów starożytnych a później całkiem zaniechana, wznowiona została przez chirurgów niemieckich, mianowicie: *Mich. Jaeger'a*, *Textor'a*, *Fricke'go*, *Heyfelder'a* i *Stromeyer'a* (p. 885).

Operacya wykonana przez *Feliksa Würtz'a* w Bazylei (p. str. 155) na młodym człowieku „któremu wyjęto goleń zezerniałą od kolana do kostki” poezytywana przez *Courvoisier'a* za wypilowanie, odnosi się

prawdopodobnie do wyjęcia sekwestru. — L. G. Courvoisier, *Felix Würtz, ein Basler Chirurg des sechszehnten Jahrhunderts.* (*Schweizerisches medizinisches Correspondenz-Blatt*, 1880.)

Wspomnieć tu jeszcze wypada o t. zw. klinowatém wypiłowaniu w wypadkach krzywego zrośnięcia odłamów kości, wprowadzoném przez J. B. Joacquin Clémot'a z Rochefortu (17 Cz. 1776—14 Cz. 1852), naczelnego lekarza stacyi marynarskiej tamże, bardzo zdolnego operatora.

J. B. Clémot, *Gaz. méd. de Paris*, 1836. p. 347.

Najważniejszym atoli nabytkiem operacyjnym na tém polu, jest wypiłowanie wielkich stawów, o czém w starożytności wcale nie myślano. Pierwszy przykład tego rodzaju, mianowicie wypiłowania w stawie kolanowym podał 1762 Filkin w Nortwich, następnie r. 1767 Vigarous w Montpellier w stawie ramieniowym. Ponieważ jednak operacya Filkin'a ogłoszoną została dopiero w r. 1782, a Vigarous'a (w dodatku nie całkiem stwierdzona) w r. 1788, pierwszeństwo zatem wypiłowania w stawie kolanowym przyznać należy Park'owi (str. 610, 632), a w ramieniowym White'mu z Manchesteru (1768). — O zasługach obydwóch Moreau'ów co do wypiłowania stawu łokciowego, mówiliśmy wyżej (str. 603.).

We Francyi, gdzie śmiałe operacye nie znajdują, jak twierdzi Rochard, zwolenników w ostatnich czasach i gdzie Paryż samowładnie panuje nad ruchem lekarskim, zajmowano się w latach 1816—1849 mało wypiłowaniem stawów, a w stawach dolnej kończyny nie wykonywano wcale tej operacyi.

Co do najnowszych czasów w tej mierze por. E. Gurlt, *Die Gelenk-Resectionen nach Schussverletzungen; ihre Geschichte, Statistik, End-Resultate.* Berlin, 1879. 8.

Ankylotyczne stawy usiłowano naprawiać za pomocą sztucznego rozdzielenia zrośniętych części (z czém Dieffenbach łączył niekiedy podcięcie ścięgna), klinowatego wypילו-

wania (Rhea-Barton), nareszcie urządzenia stawu sztucznego, na którym polu lekarze amerykańscy, następnie także europejscy zadziwiająco osiągnęli rezultaty.

Rhea-Barton, *On the treatment of ankylosis by the formation of artificial joints*. Philadelphia, 1827. — Lewis A. Sayre (New-York), *New operation for artificial hip-joint in bony ankylosis*. Albany, 1863. 8.

Co więcej, starano się (A. Mayer w Würzburgu i i) w wypadkach przyrodzonego lub nabytego skureczenia jednej nogi, odpowiednio ukrócić drugą, zdrową, dla wyrównania. Tenże Mayer prostował również skrzywione rachityczne kończyny przez wycięcie kości.

A. Mayer, *Illustrirte medicinische Zeitung*, 1852. Bd. II. Heft 1.

W naszym też wieku wznowiono operacyą częściowego wypiłowania szczęki, znana wprawdzie chirurgom bizantyńskim, ale później całkiem zaniechana.

Wedle podania Ried'a (*Die Resectionen der Knochen etc.* [p. str. 834]) wykonał był Scultetus r. 1693 operacyą wypiłowania szczęki górnej.

Wypiłowania szczęki dolnej dokonał (bez ogłoszenia) pierwszy chirurg angielski Dea derick r. 1810, Dupuytren 30-go List. 1812 na poziomém ramieniu szczęki dolnej a w r. 1813 na szczęce górnej. Częściowe wypiłowanie dolnej szczęki wykonywali następnie: Palmi w Ulm (1820), Graefe (1821), Mott (1822), poczem operacya ta stała się bardzo powszechną, zaś pierwsze wyluszczenie całej szczęki dolnej (poczytywane przez starożytnych za niewykonalne) uskutecznił 27-go Wrz. 1842 Signoroni w Padui.

Signoroni, *Annali universali di medicina*, 1842. *Gaz. méd. de Paris*, 1843. p. 740.

Gensoul w Lyonie wyluszczał pierwszy połowę szczęki górnej, od r. 1827 ośm razy w ciągu sześciu lat, z pomyślnym skutkiem; obydwie połowy wyluszczał Heyfelder (ojciec) cztery razy w r. 1844, po nim Dieffenbach, Juengken i i.; następnie wyjmował tenże Heyfelder jednocześnie połowę górnej i dolnej szczęki.

Syme w r. 1832 (p. 880) wprowadził metodę wypilowania szczęki górnej dla wyluszczenia niedostępnych polipów nosa i gardzieli, za przykładem którego wypilował r. 1838 Regnoli część szczęki dolnej dla wyluszczenia języka albo wielkich narośli w gardzieli.

Prawdziwie genialnym pomysłem tego rodzaju, wieńczącym historią niemieckiej chirurgii nowożytniej, jest „czasowe wypilowanie” szczęki górnej, przyczém kość celem osiągnięcia głęboko leżącego polipa, nie pozbawiona związku swego z ciałem, usuwa się na bok w rodzaju płatu skórniego, a następnie na powrót wstawia się na swoje miejsce.

Do rzędu tych nabytków zaliczyć należy wypilowanie podokostne (subperiostal) mające spełnić „najszczytniejszy cel chirurgii zachowawczej” zastąpienia chorej kości przez zdrową; próby tej operacji wykonywali na psach w celu fizyologicznym Du Hamel, Troja, David, w celu chirurgicznym Bernard Heine (p. 888) w Würzburgu od r. 1830, ogłoszone w r. 1834, a co na chorych spełnił Textor r. 1837.

Duhamel du Monceau, *Mém. de l'acad. des sc.* 1742. p. 354 1743. p. 87. 111. 288. (p. 534).

Doświadczenia B. Heine'go naprowadziły go na myśl wynalazku „osteotomu” będącego właściwie ulepszeniem piłki łańcuskowej sporządzonej przez Jeffray'a a raczej już przez Aitken'a str. 609).

We Francyi jednak, gdzie Flourens (p. 775) nowe pod tym względem przedsiębrał doświadczenia, nie wielu znalazła ta operacja zwolenników, i prawdziwą wartość jej ukazali dopiero chirurgowie włoscy.

Porów. Bernardino Larghi, *Operazioni sotto-periosteae e sotto-cassulari*. Torino. 1855. 8. — Bapt. Borelli, *Cenni storico-patologici intorno alle resezioni sotto-periosteae*. Torino, 1858.

§ 230.

Choroby mięśni i ścięgna. Myotomia
i Tenotomia.

Sztywność stawów wywołana przez skurczenie skóry (po oparzelinie lub owrzodzeniu) usuwał już w starożytności Antyllus przez nacięcie skóry — ostrzegając zarazem, że nacięcie ścięgna grozi niebezpieczeństwem a nie przynosi żadnego pożytku (*Janus* II. 746).

Przecięcie skurczonych mięśni wykonywano pierwotnie w wypadkach skończonej szyi (*Caput obstipum*); podcięcie zginaacza głowy wprowadził w r. 1652 Iszaak Minnius, po czém posługiwali się tą operacją z dobrym skutkiem „Meister Florian” w r. 1668 a w tymże roku i w 1670 Hendrik van Roonhuyse w Holandyi (str. 645), jakkolwiek o pożytku ostatnich dwóch operacyi nie mamy bliższych wiadomości. — Pomyślnie również powiodła się ta operacya Tulp’ow w r. 1738.

G. Fischer, *Deutsche Klinik*, 1870, Nr. 28.

Podcięcia ścięgna Achillesa w celu usunięcia szpotawości (*Varus*) dokonał pierwszy chirurg Lorentz z pomyślnym skutkiem 26-go Marca 1784 za powodem Maur. Gerb. Thilenius’a lekarza w Lauterbach (1745—1805), na co jednak nie zwrócono żadnej uwagi. W r. 1806 (16 Maja) wykonał tę operacyą nie wiedząc o wspomnionym przykładzie, Sarto-

rius w Hachenburg również w ks. Nassauskiem, poczem kilkakrotnie Michaelis profesor w Marburgu (p. 617).

Podskórnie operował pierwszy raz Bromfeild (str. 605) w r. 1773 w celu wydalenia ruchomych ciał patologicznych ze stawu kolanowego, poczem A. G. Richter (str. 616) dla rozdzielania t. zw. martwój kostki (Ganglion).

Zasluga podcięcia ścięgna sposobem podskórnym należy się Delpech'owi, który 19-go Maja 1816 usunął tak wadę t. zw. końskiej stopy. Myśl takowego postępowania nasunęły Delpech'owi ogłoszone w r. 1794 doświadczenia J. Hunter'a (str. 606) czynione nad połączeniem rozerwanych ścięgn z wykazaniem arey pomyślnych ku temu warunków u zwierząt, do których prac zniewolony był Hunter wypadkiem przerwania własnego ścięgna Achillesa wśród tańca. Przez kilkanaście lat posługiwali się tą operacją tylko weterynarze. — Pierwszego podcięcia zginacza głowy dokonał Dupuytren r. 1822 w czem assistował mu Dieffenbach.

J. Coster, *Manuel des opérations chirurgicales*. Paris, 1823. 12. (p. 157.) 1825. 12. Prz. ang. Philadelphia, 1825. 8. Prz. niem. Leipzig, 1825. 8.

Sam Dupuytren nie przywiązywał jednak do tej operacji żadnej wartości, a podniósł znaczenie jej dopiero Dieffenbach w r. 1830 opierając się na znacznej liczbie pomyślnych skutków.

Dieffenbach: *Rust's Handwörterbuch der Chirurgie*, Bd. III. Berlin, 1830. S. 629.

W ogólności jednak operacya podcięcia mięśni i ścięgu (Myo-Tenotomia) uzyskala prawo obywatelstwa w chirurgii za wpływem Stromeyer'a (str. 885), który pierwszy raz wykonał ją (na ścięgni Achillesa) 28-go Lut. 1831, następnie 12-go Czerw. 1836 — poczem w krótkim przeciągu czasu rozszerzono tę metodę, dotychczas wyłącznie do ścięgna Achillesa, zginacza głowy i rozścięgny dłoni ograniczoną, na rozmaite

mięśnie przy szpotawości zajęte, wreszcie także na wrzekomą sztywność (pseudo-Ankylosis) stawu kolanowego (za przykładem Dieffenbach'a i Stromeyer'a).

Oprócz Dieffenbach'a posługiwali się operacją tenotomii pierwotnie Bouvier, Pauli (w Landau), Duval, Guérin, Palasciano (w Neapolu) i Bonnet (w Lyonie) (str. 871).

Nie można w tem miejscu pominąć i tej uwagi, że ośmieszeni powodzeniem tenotomii i myotomii, niektórzy chirurdzy dopuszczali się licznych pod tym względem nadużyć ze szkodą dla chorych, że wspomniemy tu tylko o Jul. Guérin'ie, który przy skurczeniach i skrzywieniach wszelkiego rodzaju (Kyphosis, Scoliosis) etc. podcinał niemal wszystkie mięśnie kończyn i tułowia, niekiedy po 50—60 za jednem posiedzeniem.

Pomysł Stromeyer'a leczenia zézowatości za pomocą tenotomii urzeczywistnił pierwszy Dieffenbach w r. 1842 (p. n. w rozdziale o okulistyce), który próbował również usunąć zająkliwość przez podcięcie mięśni językowych (1 Lut. 1841); jakkolwiek próba ta pociągnęła za sobą śmiertelny krwotok, znaleźli się mimoto chirurdzy, jak: Philp ps (uczeń Dieffenbach'a), Amnsat (str. 869), Velpéau (str. 867), Roux (str. 864), Baudens (str. 871), którzy przykładem tym nie odstraszaali się.

Postrzeżenia swe ogłosił Dieffenbach najprzód w piśmie adresowanem do Paryskiej Akademii Nauk. (*Gaz. méd. de Paris*, 1841, p. 167. *Annales de la chir. franc. et étrangère*. I. 496.) — Zamiar leczenia zająkliwości chirurgicznym sposobem podejmował już Antyllus (T. I), następnie Fabry Hilden, Dionisii, w nowszych czasach amerykanka Leigh, Colombat de l'Isère; prawdopodobnie myślano tu najeczęściej o podcięciu wiązadełka językowego.

Colombat de l'Isère, *Du bégaiement et de tous les autres vices de la parole*. Paris, 1850. 8. — *Traité des maladies et de l'hygiène des organes de la voix*. 2me éd. Paris. 1838. 8. Prz. niem. Quedlinburg und Leipzig, 1840. 8.

§ 231.

Choroby naczyń. Tętniak (Aneurysma).

Jakkolwiek w patologii tętniaka nie wiele zaszło zmian w ostatnich czasach jeśli pominiemy prace Scarpy, za to tém gorliwiej zajmowano się terapią jego. Uwiedzeni łatwością wytwarzania się krążenia pobocznego, jaką doświadczeniami wykazali J. Hunter, Scarpa, Jones (str. 799), nie wahałi się chirurdzy amerykańscy i angielscy podwiązywać w wypadkach tętniaka, największe pnie naczyniowe.

Szereg tych śmiazków rozpoczyna Abernethy (str. 876) trzykrotném podwiązaniem tęt. biodrowej zewnętrznęj, z których dwa (1796) sprowadziły śmierć chorego, trzecie (1806) wyzdrowienie. Wkrótce potem używali tej metody (później bardzo często praktykowanej) Freer w Birmingham, Tomlinson i Astl. Cooper (str. 877). — Tetnicę biodrową wewnętrzną podwiązał pierwszy Stevens z Vera Cruz w r. 1812 u murzynki, za nim tegoż roku Gibson w Pensylwanii, — biodrową wspólną w r. 1727 Mot (str. 880) w Nowym Yorku (z pomyslnym skutkiem).

Podwiązanie tęt. biodrowej zewnętrznęj ośmieliło Astl. Cooper'a do podwiązania tęt. podobojczykowej (1806) po za mięśniami pochylemi (Scaleni) a Colles'a (str. 880) do podwiązania jej na przebiegu pomiędzy rzezonymi mięśniami.

W r. 1817 (25-go Czerw.) wykonał Astl. Cooper operacyę podwiązania aorty brzusznej, w czém naśladowali go James i Murra y. Operacya ta powtórzoną była później sześć razy (ostatnio 1870) i zawsze zakończyła się śmiercią chorego.

Porów. historyczne zestawienie operacyi w mowle będących w pracy: *Kast, Die Unterbindung der Bauch-Aorta.* (Hueter und Luecke *Deutsche Zeitschrift für Chirurgie*, 1879. S. 405—437.)

Śmiałość operatorska posunęła się wreszcie do tego, że podwizywano nawet pień tętnicy bezimienny; w wypadku Val. Mott'a (1818) nastąpiła śmierć po 28 dniach, w wypadku K. F. Graefe'go po 58, w kilku innych wyzdrowienie.

Pomyślniejsze skutki widziano przy operacyi tętniaka metodą bezkrwawą, mianowicie najprzód przy pomocy galwanopunkcyj, która w ostatnich czasach nawet przy tętniakach luku aorty wydała pożądane rezultaty. Następnie podał Monteggia (str. 564) myśl zatkania tętnicy przez wstrzykiwanie w nią spirytusu, octanu ołowiu, taniny itp., czém posługiwali się Wardrop, Pétrequin, i i., kiedy inni, jak Pravaz (str. 873), Lallemand, Pétrequin używali w tym celu roztworu półtora chlorku żelaza.

Leczenie tętniaka za pomocą ucisku palcem (wskazane już w r. 1702 przez Saviard'a (str. 408) a w stawach przez stateczne zgięcie kończyn — metody zarówno proste jak skuteczne—jest nabytkiem najnowszych czasów.

Bichat zaznaczył już, że silne zgięcie kończyny łączy się z wstrzymaniem krążenia krwi w tętnicach, a Malgaigne zalecał to w celu zatamowania krwotoku przy zranieniu tętn. barkowej, co stwierdził Fleury praktycznie w dwóch odnośnych wypadkach (r. 1839 i 1844); Thierry użył tej metody r. 1852 przy tętniaku urazowym (Aneur. traumaticum) w stawie łokciowym.

§ 232.

CHOROBY POSZCZEGÓLNYCH CZĘŚCI CIAŁA.

Narząd trawienia. Przepukliny. Litotomia i Litotrypsia. Zwężenie cewki moczowej.

O czasowém wypilowaniu szczęki dolnej dla wycięcia polipów gardzieli, niemniej jak o rozszerzeniu pola opera-

cyjnego przy pomocy laryngoskopu w chorobach krtani, mówiliśmy wyżej (str. 904, 850). Operacja wyłączenia krtani, gardzieli, zastąpienia przełyku sztuczną cewką, gastrotomii (urządzenie przetoki żołądkowej), zdanie, jakoby „wycięcie żołądka było rzeczą przyszłości”, należą do nabytków najświeższych.

Patologia przepukliny (*hernia*) od najdawniejszych czasów gorliwie uprawiana, doznała znakomych zmian, mianowicie co do przyczyn uwięźnienia, przez klasyczne prace braci Hesse lbach'ów (st. 883) i Jul. Cloquet'a (str. 761). Pod względem terapeutycznym usiłowano z jednej strony wznawiać dawniejsze metody leczenia radykalnego, z drugiej znowu wprowadzać nowe sposoby, jakoto: zapobieżenia uwięźnieniu przez operacją plastyczną (J a m e s o n z Baltimore, B e l m a s [1829]), przez zaparcie otworu przepuklinowego za pomocą wrośnięcia powłoki mosznowej (G e r d y 1835), wstrzykiwania jodu (V e l p e a u r. 1839) — co wszystko jednak ustępować musiało przed wydoskonalającymi się opaskami przepuklinowymi. Dopiero w ostatnich czasach nabrało leczenie radykalne ważniejszego znaczenia przy pomocy środków przeciwnilnych.

Wynalazcą opasek elastycznych jest właściwie Mik. Lequin (1663), a nie Blegny (jak wyżej podano str. 409), który tylko zużytkował na swoją korzyść odkrycie Lequin'a.

Najświetniejszych ulepszeń doznała patologia, a jeszcze bardziej terapia chorób narządu moczowego.

Litotomia, jeszcze w początku ośmnastego stulecia nader często wykonywana, przeszła od dawna już z rąk cyrulików, niekiedy w istocie nadzwyczaj zręcznych, w zakres praktyki wykształconych chirurgów.

Jeszcze w dziewiętnastym wieku znani byli podróżujący operatorowie kamienia, do których należał np. Mich. Zett z Württembergu (um. r. 1864 licząc lat 86), który wykonał 107 operacji wycięcia kamienia. — Wilh. R e n z, *Meine früheren Mittheilungen aus der Praxis. Gesammt u. s. w.* Wildbad, 1875. 8.

W dawniej litotomii zaszły w tym okresie nieznaczne tylko zmiany. Z rzędu nowszych poprawek wspomniemy tu o cięciu odbyto-pęcherzowém *Sanson'a* (1817. str. 868) i dawniej już praktykowaném, a przez *Clémot'a* (str. 902) ulepszoném cięciu pochwo-pęcherzowém.

Co się tyczy nabytków ostatnich czasów porów. *A. Flury*, *Ein Beitrag zur Geschichte und Statistik des hohen Steinschnitts von 1851—1878.* Tübing. 1879. 8. (SS. 111.)

Operacya kruszenia kamieni (Litotrypsia), wykonywana już przez chirurgów bizantyńskich (Tom I), była prawie zupełnie zaniedbana z wyjątkiem pojedynczych wypadków wspominanych np. przez *Al. Benedetti* (str. 23), *Santoro Santorino* (str. 412) w 16 i 17-tym wieku, a przez *Ciucci'e go* (str. 413) w ośmnastym wieku.

Percy donosi o jednym mnichu, który pozbył się kamienia przez uderzenie młotkiem w pręciak wprowadzony do pęcherza przy pomocy elastycznej cewki. Podobnie miał się wyleczyć jakiś pułkownik angielski *Martin* przez użycie piłowatego narzędzia własnego pomysłu. Lekarze posługiwali się niekiedy również metodą kruszenia, jak np. *Mareo de Marchi* w Wenecyi (1799), który w tym celu używał młotka i świdra — *Erasm Darwin* (str. 701) zachęcony przykładem *Martin'a* wpadł na myśl sporządzenia narzędzia piłkowatego, którą spożytkować usiłowali *Gruithuisen* i *Leroy d'Étiolles*.

Główną pobudką do powszechnego zajęcia się sprawą kruszenia kamieni moczowych podał *Gruithuisen* w *Monachium* (str. 742). Rozebrawszy w r. 1813 możliwość wykonania rzeczonej operacyi ogłosił *Gruithuisen* r. 1819 opis narzędzia przeznaczonego do uchwycenia kamienia, skruszenia i wyciągnięcia jego z pęcherza, którem posługiwał się przy doświadczeniach na trupie. Jakkolwiek, co prawda, narzędzie to okazało się niepożytecznym przy operowaniu za życia, pomimo to przecież wszystkie późniejsze są tylko odmianami jego wynalazku.

F. P. Gruithuisen, *Salzburger medicinische Zeitung*, 1813. **Marz.**

Zasługę udoskonalenia narzędzi litotryptycznych i rozpo-
wszechnienia operacyi, podzielają trzej francuscy lekarze: Jean
Jacques Joseph Leroy d'Étiolles z Pary-
ża (1798—1860), Jean Civiale z Thierac (dep. Can-
tac) (1792—18 Czerw. 1867) pochodzenia włoskiego i N. Heur-
teloup (um. 1864), syn Mik. Heurteloup'a (str. 861).

Pierwsze narzędzie przez Leroy Akademii Paryskiej przedstawione,
nazwane „Lithoprione”, zaniechał wkrótce sam autor; późniejsze, nazwane
„Litholabe” sporządzone na wzór wyciągacza kuli Alf. Ferri'ego
(str. 143) zwanego „Alfonsinum”, przedstawia rodzaj kleszczy o trzech ra-
mionach, które pomocą pierścienia zamykają się i otwierają. Podobne na-
rządzia podawali Andrea della Croce, Fabry, Scultetus
i Ciucci (str. 146. 175. 402. 413).

Z wyvodu tego wypada jasno, o ile usprawiedliwioném
było zdanie Paryskiej Akademii Nauk, przyznające Leroy'owi
zaszczyt wynalazku; słusniejszém już było przyznanie nagrody
Civiale'mu za pierwsze wykonanie tej operacyi przy pomocy
świdra swojego pomysłu (1824) — zupełnie zaś usprawiedliwio-
ném udzielenie takiejże nagrody Heurteloup'owi za wskazanie
skruszenia kamienia przy użyciu narzędzia „percuter courbe
à marteau”. — Należy tu również wspomnieć o zasłudze Lud.
Jacobson'a z Królewca (1783—1846), lekarza na dworze
Kopenhaskim, który równocześnie z Heurteloup'em urządził
przyrząd do kruszenia kamienia, z którego oczywiście wziął
Chassaignac wzór dla swojego narzędzia („écraseur”) (str. 871).

J. Leroy d'Étiolles, *Exposé des divers procédés employés
jusqu'à ce jour pour guérir de la pierre, sans avoir recours à l'opération de la
jaille*. Paris, 1825. 8. — *Histoire de la lithotritie*. 2me éd. Paris, 1839. 8.

J. Civiale, *De la lithotritie ou broiement de la pierre dans la
vessie*. Paris, 1826. 8. Prz. niem. Berlin, 1827. 8. (E. A. Graefe.) Breslau,
1827. 8. (Remer.) — *Lettres sur la lithotritie ou broiement de la pierre dans
la vessie*. Paris, 1827—1848. 8. — *Chirurgische Therapeutik der Steinsucht*.
(E. A. Graefe.) Berlin, 1837. 8. Z rycinami in f.; (Hollstein); Berlin, 1840-
8. — *Parallèle des diverses méthodes employées pour guérir les calculs etc.*
Par. 1836. 8. — *Du traitement médical et préservatif de la pierre et de la
gravelle*. Paris, 1840. 8. — *Discussion sur la taille et la lithotritie, qui à eu
lieu à l'académie royale de méd. en 1847*. Par. 1847. 8. — *Traité pratique
et historique de la lithotritie*. Paris, 1847. 8. — *De l'uréthrotomie, ou de quel-
ques procédés peu usités de traiter les rétrécissemens de l'urèthre*, Paris,

1849. 8. — *Traité pratique des maladies des organes genito-urinaires*. 3me éd. Paris, 1850—1860. 8. 3 voll. Prz. niem. Leipz. 1843. 1844. 8. 3 Bde. — *Résultats cliniques de la lithotritie pendant les années 1860—1864*. Paris, 1865. 8. (pp. 27.) i wiele innych pism tej treści.

N. Heurteloup, *Examen critique de l'ouvrage de Mr. Civiale de la lithotritie etc.* Paris, 1827. 8. — *Mémoires sur la lithotripsie par percussion et sur l'instrument appelé percuteur courbe à marteau*. Paris, 1833. 8. — *Trois époques pour servir à l'histoire de la lithotritie*. Paris, 1842. 8. — *De la lithotripsie sans fragmens au moyen — — de l'extraction immédiate ou de la pulvérisation des pierres vésicales etc.* Paris, 1846. 8.

W dalszém udoskonaleniu litotrypsyi, mianowicie narzędzi przy niej używanych, zasłużyli się głównie Civiale, Heurteloup i Ségalas (str. 873).

Porów. M. J. Schleiss v. Löwenfeld, *Die Lithothripsie in Bezug auf Geschichte, Theorie und Praxis derselben*. Z 8 tablicami rycin. München, 1839. 8. — L. Porta, *Della litotritia*. Milano, 1859. 8. Prz. niemiecki (z wielu dodatkami) H. Demme. Leipzig, 1864. 8. Z podaniem (od str. 1—52) dokładnej historyi litotrypsyi. — J. Richard 1 c. (str. 859).

Do najważniejszych owoców operacyi litotryptycznej zaliczyć należy to, że od tego czasu zajęto się gorliwie badaniem innych chorób dróg moczowych, a w szczególności z wężenia cewki moczowej.

Pierwszy krok na tem polu postawił Daran wynalazkiem stoczka (*bougie*) (str. 630); pomimo to jednak powracano zawsze przecieź do energiczniejszych metod uchylania zwężenia. W owym czasie już nadużywano zbyt często zaleconego przez J. Hunter'a przyżegania kamieniem piekielnym. Metoda Hunter'a dała powód do przyrządów Ducamp'a i Lallemand'a t. j. połączenia przyżegania pomocą żegadlnicy (*porteaustique*) z mechaniczném rozszerzaniem (pomijając wynalazek stoczka próbnego).

Theod. Ducamp, *Traité des rétentions d'urine causées par le rétrécissement de l'urèthre*. Paris, 1822. 8. Prz. niem. Leipzig, 1823. 8.

Następnie zalecało wielu chirurgów, zwłaszcza Mayor (str. 872) gwałtowną kateteryzacją, pomyslaną już przez

Lallemand'a (str. 865) a obecnie znowa bardzo chwaloną, która jednak często prowadziła do rozerwania błon cewki, za czém następowało śmiertelne nacieczenie moczowe.

Porów. szczegółowy opis tego rozdziału w wielkiem dziele B. Stilling, *Die rationelle Behandlung der Harnröhren-Stricturen*. Kassel, 1870 ff. 8. 3 Bde.

Zapoznawszy się dopiero bliżej z siedliskiem zwężeń na podstawie znajomości z anatomii patologicznej czerpanych zwrócili się nowsi chirurgowie do operacyi uretrotomii tak wewnętrznej (już przez Paré'go wykonywanéj) jako też zewnętrznej. Ocenienie rzeczonych metod zarówno jak operacyi wycięcia jednej nerki, którą pierwszy raz przedsięwziął Simon (str. 888) a do czego pobudzał już w r. 1784 angielski lekarz Fearon, nie może być przedmiotem naszego rozbioru.

Henry Fearon, *Medical communications*. London, 1784. I.

§ 233.

Operacye plastyczne. Transplantacya.

Transfuzya.

Porów T. I i II, p. 180 i 380

Dwieście lat upłynęło od czasu, kiedy Tagliacozzi na krótko wznowił operacye plastyczne, do końca ósmnastego wieku, w którym rzeczona metoda zajęła wybitne stanowisko w chirurgii.

P. str. 183. — Opis plastycznych operacyi Read'a: *Chirurgorum comes, or the whole practice of chirurgery*. London, 1687, jest właściwie powtórzeniem dzieła Tagliacozzi'ego i został całkiem pominiętym.

Z wydanego przez J. Wales'a w r. 1794 miedziorytu i wychodzącego w Madras indyjskiego czasopisma *Hircarrha*, rozeszła się wiadomość (powtórzona w angielskiem *Gentleman's Magazine* r. 1798 i w *Opisie Indyi Pennant'a*), że jakiś indyjski operator w Kumar z kasty cegielników przypra-

wił sztuczny nos wolarzowi, odcięty (wraz z jedną ręką) na rozkaz Tibbe-Saiba. Thomas Cruso, James Studlay i i. angielscy lekarze w Bombay donieśli wkrótce potem o kilku podobnych operacyach wykonanych przez tamecznych rino-plastyków („Koomas”), czego byli naocznyimi świadkami.

Okolo r. 1800 wykonał takąż operacyą europejski lekarz naczelny indyjskiej armii Lucas. — W Europie po kilku niepomyślnych próbach zajęto się operacyami plastycznymi — pomijając kilkakrotne nadrabianie warg ustnych przez Chopart'a Lynn'a i Sutcliffe'a — w r. 1814, w którym J. Const. Carpue wykonał dwie rinoplastyki z pomyślnym skutkiem.

J. C. Carpue, *An account of two successful operations for restoring a lost nose from the integuments of the forehead etc.* London, 1816. 4. Prż. niem. z przedmową C. F. Graefe. Berlin, 1817. 4.

W r. 1816 (8 Marca) przedsięwziął K. F. Graefe rino-plastyczną operacyą sposobem Tagliacozzi'ego u jednego żołnierza, która jednak po całorocznej pracy nie wydała pożądanego rezultatu; zato udała się temuż chirurgowi druga rinoplastyka (11 Wrześ. 1817), podjęta w ten sposób (wskazany przez Reneaulme de la Garanne 1720), że płat skóry ramieniowej do wytworzenia nosa służyć mający odrazu z trzech stron wyciętym został.

Reneaulme de la Garanne, *Histoire de l'Academie royale des sciences*, 1719. Paris, 1721. 4. p. 29 seq.

Pomyślnym również skutkiem uwieńczoną została plastyczna operacya powiek przy użyciu płata policzkowego wykonana przez Graefe'go r. 1816; metoda ta weszła w powszechne użycie dopiero r. 1829 za powodem Fricke'go (str. 896). — W r. 1817 dokonał Werneck pomyślnej operacyi nadstawienia warg w wypadku zwężenia ust w następstwie syfilitycznych blizn, Dieffenbach powtórzył r. 1828.

Werneck w: *Journal für Chirurgie* (Graefe. Walther's). 1830. Bd. 14. p. 202.

W celu założenia otworów nieprawidłowych (przetoki w kroczu) uciekl się pierwszy Astley Cooper r. 1831 do operacji plastycznej.

A. Cooper, *Oeuvres chirurgicales*. ed. Richelot et Chassaingnac. Par. 1837. S. p. 577.

Do dalszego wydoskonalenia metody plastycznej i rozszerzenia zakresu jej przyczynił się głównie Delpech mianowicie głośną operacją oscheoplastyki (1820) t. j. utworzenia mostu po wydaleniu guza (Elephantiasis) 30 funtów wagi, niemniej J. D. Larrey, a przedewszystkiem Dieffenbach, który w czasie pobytu swego w Paryżu 1834, zdaniem samego Rochard'a, nadał prawdziwie rozgłos tej operacji we Francji.

Delpech, *Chirurgie clinique de Montpellier*. Paris, 1823. — J. D. Larrey, *Clinique chirurgicale*. II. 12.

Co do późniejszego rozwoju chirurgii plastycznej (we Francji zwłaszcza) porów. obszerne dzieło Rochard'a l. c. p. 228., — nadto: H. E. Fritze i O. Reich, *Die plastische Chirurgie in ihrem weitesten Umfange dargestellt*. Mit 48 Tafeln. Berlin, 1845, 4. — głównie zaś Zeis, l. c.

Operację przeniesienia płatów skórnych (transplantaey) dla pokrycia niedostatku jej np. po wrzodach itp., okostnej dla wytworzenia nowej kości — pomijamy w tém miejscu, jako owoc najświeższych usiłowań.

Do najdzielniejszych środków medycyny zachowawczej należy operacja przetaczania krwi (*transfusio*), wznawiona w końcu osmnastego wieku po upływie stu przeszło lat od pierwszej próby tego rodzaju.

De Lachapelle i Cantwell wskazywali wprawdzie już r. 1749 na ważność korzyści z przetaczania krwi wyniknąć mogących dla terapii, pomimo to jednak przedsięwziął dopiero Mich. Rosa profesor Modzeński pierwsze odnośne próby na zwierzętach r. 1783, a Benj. Harwood prof. w Cambridge r. 1792.

M. Rosa, *Lettere estemporanee sopra alcune curiosità fisiologiche*. Napoli, 1783—1788. 8. 2 voll.

W r. 1792 osiągnął Russel lekarz w Eye hrabstwa Suffolk świetny rezultat z przetoczenia krwi owczej młodzieńcowi cierpiącemu na wściekliznę.

Jakkolwiek odtąd pojawiały się liczne rozprawy tej treści Hufeland'a, K. F. Graefe'go i Beër'a, dopiero przecież w r. 1818 rozpoczyna Blundell szereg troskliwych doświadczeń w tym względzie na zwierzętach.

Blundell, *Philosophical transactions*, 1818. IX. p. 56.

Opiekowali się i żarliwie popierali tę operacyą Milne Edwards, Prevost i Dumas używając do niej krwi odwłóknionej, Burdach, Job. Müller, Claude Bernard i inni fizyologowie, a przede wszystkim Dieffenbach. — Użycie jej w celach terapeutycznych bierze początek swój również w Anglii. Odkąd udało się Doubledaya'owi za pomocą transfuzji ocalić życie kilku położnicom zagrożonym śmiercią w następstwie krwotoku, zaczęli inni angielscy lekarze naśladować jego przykład. — Wiele rozgłosu narobiło pomysłu zastosowanie przetaczania krwi przez Dieffenbach'a w wypadku wścieklizny i w cholery. — Pomniejsze doświadczenia w tym względzie przechodzą zakres naszej pracy.

§ 234.

Ogólne leczenie ran. Ortopedia.

Pomijając udoskonalenie terapii ran przez wynalazek spieczki (*Serres fines*) Vidal'a w r. 1849 (str. 869), użycie nitek metalowych itp., przyczyniło się najbardziej do tego odpowiednie zastosowanie zimnej wody, którą zalecał już w 16-tym wieku Biondo (str. 142), w 18-tym Schmucker (str. 611), a w dziewiętnastym pod wpływem doświadczeń Currie'go (str. 583), Percy'ego (str. 600), Marjolin'a (str. 872) przeważnie angielscy i niemieccy lekarze, jak: Kern (str. 881), Walther (str. 882), Liston (str. 875), Macartney i i.; zaliczyć tu również należy wznowienie używanej już przez lekarzy bizantyńskich, kąpieli przeciągłej. (T. I.)

Liczne a rozmaite usiłowania w celu zapobieżenia wessaniu ropy, posoki itp. nabrały w ostatnich czasach znaczenia, o jakim nigdy nie myślano. Od niepaniętnych czasów przypisywano wielkie skutki na polu chirurgiczném środkiem balsamicznym. Obecnie posługują się w tym celu węglem, chlorkiem wapna, węglami alkalicznymi, przetworami ołowiu, żelaza, nadmanganianem potażu, gliceryną, nalewką arniki, winem kamforowym, wyskokiem. Na zasadzie doświadczeń o mechaniczném wstrzymywaniu żyłatek fermentacyjnych zwrócono się do użycia opatrunków z waty. — Prawdziwym atoli szczytem nowożytnej chirurgii, pożyteczności dla terapii, istnem dobrodziejstwem dla cierpiącej ludzkości jest pomysł antyseptycznego leczenia ran, stanowiący słusznie zwrot w nauce chirurgii.

Boerhaave już upatrywał największe niebezpieczeństwo dla ran w powietrzu, zaś Angiolo Nannoni (str. 591) pragnął jedynie uchronić rannego od wpływu powietrza tak samo jak od szkodliwych lekarstw.

Wspomnieć tu jeszcze po krótkce wypada o ortopedyi.

O dawniejszych na tém polu usiłowaniach mówiliśmy wyżej (str. 633). Do wymienionych prac należą jeszcze: N. Andry, *L'orthopédie ou l'Art de prévenir et de corriger dans les enfans les difformités du corps* etc. Paris, 1741. 12. 2 voll. — Thomas Levaucher de la Feutrie, *Nouveaux moyens de prévenir et de guérir les courbures de l'épine*. (Mém. de l'acad. de chir. 1768. 12. X. p. 37.) — *Traité du rachitis, ou l'art de redresser les enfans contrefaits*. Paris, 1772. 8. — P. Portal, *Observations sur la nature et le traitement du rachitisme* etc. Paris, 1779. 8.

Znaczne korzyści materyalne, jakie przynosiły zakłady ortopedyczne właścicielom, a przedewszystkiem obfite owoce zebrane na téj niwie przez Venel'a i J. G. Heine'go w Würzburgu, który z prostego nożownika stał się znakomitością rozgłosnej sławy w rzeczonej gałęzi chirurgicznój przez zakłady swe w Würzburgu, Hadze i Amsterdamie, zachęciły wielu innych do urządzania podobnych instytucyi leczniczych, w których obok niezdarnych mniej więcej przyrządów mechanicznych posługiwano się empiryczną gimnastyką.

J. G. Heine nach seinen früheren Lebensverhältnissen und seiner Bildung. Würzburg, 1-27. 4. — *Joh. Heine, Physio-pathologische Studien aus dem Leben von Vater und Sohn. Eine Gedächtnisschrift für J. G. Heine den Orthopäden.* Stuttgart und Tübingen, 1842. 8.

Naukowe zastosowanie ortopedyi rozpoczyna się dopiero z nieznaczną napozór pracą *Scarpy* o szpotawości (str. 859) i z ustaleniem przez *Delpesch'a* (str. 865) operacyi tenotomicznój.

§ 235.

O k u l i s t y k a.

Porów. szczegółową pracę *A. Hirsch'a* *Geschichte der Augenheilkunde*, p. 363—547,

Najwyższej doskonałości dosięgła w naszym wieku okulistyka, do czego przed wszystkimi innymi przyczynili się najbardziej, z chwałą dla narodu, lekarze niemieccy.

Wynalazek wziernika ocznego rozdziela nowożytną historią okulistyki na dwa wyraźnie zarysowane okresy. Cały świat zna autora tego przyrządu; cały zwrot nauki oparty na tém odkryciu jest dziełem jednego uczonego: *Albrechta von Graefe*.

„Wędrujący okuliści”, którzy jeszcze w ciągu ósmnastego wieku wyłącznie zajmowali się leczeniem chorób ocznych, znikają z widowni na początku naszego stulecia, pozostawiając po sobie ślad w podróżujących przekupniach cudownych wód i sztucznych oczu. Pomimo to jednak zawsze przecież okulistyka tak teoretyczna jak praktyczna pozostaje jeszcze w rękach cyrulików, świadcząc dowodnie, że kolebką jej były oficyny balwierskie i kramy wędrujących operatorów katarakty.

Samodzielny rozwój gałęzi okulistycznej rozpoczyna się w Lejdzie, gdzie słynny *Boerhaave* wyklada oddzielnie oftalmologią (str. 638). Następnie rozkrzewia się ta nauka w szkołach dwóch najznakomitszych uczniów *Boerhaave'go*: *Haller'a* i *van Swieten'a*; pierwsze katedry okulistyczne spotykamy w Gietyndze i w Wiedniu.

Od dawna już przedstawiali niektórzy profesorowie chirurgii w swoich klinicznych wykładach także i chorych z cierpieniami oczu; w Niemczech postępowali tak pierwsi: A. G. Richter a po nim (od r. 1803) Himly, (od r. 1807) Langenbeck w Gietyndze (p. wyżej). W Berlinie utworzono r. 1810, tuż po urządzeniu uniwersytetu, osobny zakład dla chorych chirurgicznych i ocznych pod kierunkiem K. F. Graefe'go (str. 886), a oprócz tego w r. 1824 drugi w Charité, którym kierował Rust (str. 885) następnie Juengken (p. n.). — W Wiedniu, gdzie od r. 1796 istniała katedra oftalmiatryki prof. J. A. d. Schmidt'a, ustanowiono r. 1812 w ogólnym szpitalu oddział kliniczny chorób ocznych pod kierunkiem Beer'a (str. 644 i n.), którego działalność odbiła się potężnym wpływem na rozwój tej gałęzi w całej Europie.

Za przykładem Gietyngi, Berlina i Wiednia powstawały szybko także zakłady kliniczne w innych uniwersytetach, jak w Pradze prof. J. Nep. Fischer'a (1814), w Wrocławiu prof. Benedict'a (1815), w Peszcie Fabini'ego, w Heidelbergu Chelius'a, w Bonn Walthera (wszystkie trzy w r. 1819), w Fryburgu Beck'a (1821) (p. n.). Nawet w miastach, gdzie niema uniwersytetu urządzano wcześniej zakłady dla chorych na oczy, jak np. w Erfurcie pod kierunkiem Fischer'a (1802), w Norymberdze Kapfer'a (1814), w Hanowerze Holscher'a (1819). — Do rozwoju okulistyki przyczynił się znakomicie instytut oftalmiczny w Dreźnie utworzony r. 1818, którym kierowali głośni okuliści: von Ammon, Weller, Warnetz, Beger (p. n.).

Równocześnie z niemieckimi lekarzami zajmowali się także i angielscy bardzo wcześnie, nader gorliwie i pożytecznie okulistyką w licznych zakładach prywatnych klinicznych, których kierownicy byli często zarazem profesorami oftalmologii. Do najważniejszych tego rodzaju instytutów należą te, które w Londynie urządzali: Saunders (1808), Trauers (p. n.) (1810), Stevenson, Guthrie (str. 879) (1816), Adam i Vetch (1817) — poczem powstawały takie zakłady w Bristolu (1812), w Manchesterze (1815), w Liverpoolu, Edyngurgu, Dublinie, Birminghamie, Glasgowie (1824 Mackenzie'go; p. w.).

Podobnie także urządzano, za przykładem Wiednia, wykłady kliniczne z okulistyki w kilku uniwersytetach włoskich, mianowicie w Neapolu prof. Quadri (1815), w Pawii prof. Flaver, w Padui prof. Rossas (obydwa 1819; p. n.)

Najpóźniej przyjęła się nauka oftalmiczna, i to na zasadzie zdobyczy poczynionych w tej gałęzi przez lekarzy niemieckich, we Francyi. (p. n.)

Do rozbudzenia zajęcia się oftalmiatriką i uprawy przyczyniły się bardzo znacznie czasopisma okulistyczne, wydawane najprzód także w Niemczech, jako to: Himly'ego i Schmidt'a, Langenbeck'a, Graefe'go, Walther'a i Ammon'a, w późniejszym czasie zaś głównie czasopismo Graefe'go (syna) w Niemczech i Cunier'a we Francyi. — Porówn. spis odnośnych gazet i w ogóle literatury i historii okulistyki w dziele A. Hirsch'a l. c. p. 379.

Na świetne i szybkie postępy w nauce okulistycznej, jakimi odznacza się wiek dziewiętnasty, składały się liczne warunki, a w szczególności: dokładna znajomość anatomiczna organów wzrokowych, do czego pobudziły prace Sömmerring'a (str. 506), badania Krause'go, Huschke'go, Retzius'a (str. 769) i i., dochodzenia drobnowidzowe budowy oka Remak'a, H. Müller'a, M. Schultze'go (pat. niż.), wreszcie ważne nabytki odnoszące się do czynności organów wzrokowych, otrzymane przez Bessel'a, Gauss'a, Listing'a w zakresie optyki, a Purkiniego i J. Müller'a i w. i. w dziedzinie fizjologii oka. — Nadewszystko atoli góruje wynalazek wziernika ocznego, któremu nowsza okulistyka po większej części rozwój swój zawdzięcza.

§ 236.

Niemcy.

Założycielami szkoły oftalmologicznej w Wiedniu są Józef Barth (str. 767) i dwaj uczniowie jego: Schmidt i Beer. — Barth pozostawił po sobie w literaturze tylko małą jedną pracę o wydobywanlu zaćmowej soczewki (*Cataracta*). — Jan Adam Schmidt (12 Paźdz. 1759—19 Lut.

1809) (*) profesor Józefińskiej Akademii, zdolny i wszechstronnie wykształcony lekarz, napisał kilka tylko ale dobrze opracowanych rozpraw: o zaćmie następowej, zapaleniu tęczówki, o sztucznej źrenicy, o kurezu i bezwładzie powiek, i o chorobach organów łzowych. — G. Józef Beer (urodz. w Wiedniu 23 Grud. 1763—21 Kw. 1821) prof. okulistyki przy uniwersytecie, jakkolwiek nie doścignął swojego rywala Schmidta pod względem naukowym, zasłynął mimo to najwyżej na polu oftalmicznem w swoim czasie przez bardzo rozległą praktykę, ogromną liczbę słuchaczy ze wszystkich stron przybywających i liczne prace literackie.

J. Barth, *Etwas über die Ausziehung des grauen Staars*. Wien, 1797. 8.; pierwotnie wydane tylko w małej liczbie egzemplarzy dla przyjaciół autora; drugie wydanie: *Salzburger med.-chirurg. Zeitung*, 1797.

J. A. Schmidt, *Ueber Nachstaar und Iritis nach Staaroperationen*. Wien, 1801. 4. — *Ueber die Krankheiten des Thränenorgans*. Wien, 1803. 8. — *Prolegomena zur Syphilidoklinik*. Wien, 1803. 8. i w. i. — Autobiografia Schmidta z przydatkami J. C. v. Siebold'a zamieszczona: *Salzburger medicin.-chirurg. Zeitung*, 1809. No. III. 273.

G. J. Beer, *Praktische Beobachtungen über verschiedene, vorzüglich aber über jene Augenkrankheiten, welche aus allgemeinen Krankheiten des Körpers entspringen* u. s. w. Wien, 1791. 8. — *Praktische Beobachtungen über den grauen Staar und die Krankheiten der Hornhaut*. Wien, 1791. 8. — *Lehre der Augenkrankheiten*. Wien, 1792. 8. — *Methode, den grauen Staar sammt der Kapsel auszuziehen*. Wien, 1799. 8. — *Ansicht der staphylomatösen Metamorphosen des Auges*. Wien, 1805. 8. — *Lehre von den Augenkrankheiten, als Leitfaden zu seinen öffentlichen Vorlesungen entworfen*. Wien, 1813. 1817. 8. — *Uebersicht aller Vorfälle in dem öffentlichen klinischen Institute für die Augenkrankheiten an der Universität in Wien*. 1813. 1814. 4. 2 Thle. — Beer napisał także dwie miernej wartości rozprawy o literaturze i historii okulistyki: *Bibliotheca ophthalmica; Repertorium aller bis zu Ende des Jahres 1797 erschienenen Schriften über die Augenkrankheiten*. Wien, 1799. 1800. 4. 3 Thle. — *Geschichte der Augenkunde überhaupt und der Augenheilkunde insbesondere*. Wien, 1813. 8. — G. Preysa, *Rede zum Andenken Georg Joseph Beer's* (18. April 1857). *Beitrag zur Oesterr. Zeitschrift für praktische Heilkunde*, III.

(*) Porów. str. 744 gdzie mylnie podano miejsce urodzenia „Würtembergezyk”, zamiast „Aub około Würzburga”.

W późniejszym czasie odznaczyli się w rzeczonyj gałęzi najbardziej Jaeger i Rosas. — Fr. Jaeger z Kirchberg w Würtembergu (4 Wrz. 1784—26 Gr. 1871), od r. 1809 lekarz praktyczny w Wiedniu, następnie profesor Józefińskiej Akademii, uczeń i zięć Beera, mało znany w literaturze, za to głośny i bardzo lubiany profesor. Szczególną wziętość zjednał on sobie przez mistrzowską operacyą wydobywania zaćmy przez cięcie górne rogówki, co stanowi początek ekstrakcyi kreskowej.

Fr. Jaeger, *De keratonyxiidis usu*. Diss. Vienn. 1812. — *Die ägyptische Augenentzündung*. Wien, 1840. 8. — Porów. Eduard Jaeger, *Ueber Staar und Staar-Operationen, nebst anderen Beobachtungen und Erfahrungen aus seines Vaters Fr. Jaeger und aus der eigenen ophthalmologischen Praxis*. Wien, 1854. 8. — Wecker, *Notice nécrologique sur Frédéric Jaeger*. Par. 1875. Avec portrait. (Z: *Annales d'oculistique*, 1875. Janv. et Févr.) — G. Preyss, *Gedächtnisrede auf Fr. Jaeger*. Wien, 1877. 8. (SS. 20.) Oparte na szczegółach przez rodzinę podanych.

Antoni v. Rosas rodem z Fünfkirchen w Węgrzech (30 Gr. 1791—31 Maja 1855), uczeń Schmidta i Beer'a, profesor w Padui (1819), następcą (1821) Beer'a w Wiedniu, głośny autor obszernego dzieła okulistycznego.

A. von Rosas, *Handbuch der theoretischen und praktischen Augenheilkunde*. Wien, 1830. 8. 3 Bde.

Oprócz tych głównych okulistów Wiedeńskich, zasługują jeszcze na wzmiankę: J. Nep. Fischer (1787—1847) profesor w Pradze, — Fr. Reisinger rodem z Augsburga (1788—1855) profesor w Landshut, Erlangen i Munich, w końcu Dyrektor Szpitala Augsburskiego, — J. Teod. Fabini profesor Peszteński, — Wilh. Werneck (um. 1843) lekarz wojskowy w Salzburgu, — J. Fryd. Piringer prof. w Gracu.

J. N. Fischer, *Klinischer Unterricht in der Augenheilkunde*. Prag, 4832. 8. Wydanie drugie: *Lehrbuch der gesammten Entzündungen und organischen Erkrankungen des menschlichen Auges*. Prag, 1846. 8.

Fr. Reisinger, *Beiträge zur Chirurgie und Augenheilkunde*. Gött. 1813. 8. — *Darstellung eines neuen Verfahrens, die Mastdarmfistel zu unterbinden, und einer leichten und sichern Methode, künstliche Pupillen zu bilden*. Augsburg, 1816. 8. — Nadto rozprawy zamieszczone w: *Bayer. Annalen für — Chirurgie, Augenheilkunst und Geburtshülfe*. Sulzbach, 1824. 8. u. s. w.

J. Th. Fabini, *Doctrina de morbis oculorum*. Budaë, 1823. 8. 1831. 8. — *Prolusio de praecipuis corneae morbis*. Budaë, 1830.

W. Wernock, *Kurzgefasste Beiträge zur Kenntniss — — des Hospitalbrandes*. Salzburg, 1820. 8. 1847. 8. — *Abhandlungen über Cataracta, künstliche Pupillenbildung und Verwundungen des Linsensystems; in der Salzburger medicin.-chirurg. Zeitung*, 1823; v. Ammon's *Zeitschrift*, 1834. IV.

J. F. Piringer, *Die Blennorrhoe am Menschenauge*. Gratz, 1841. 8.

Z pomiędzy ważniejszych oftalmologów wcześniejszego okresu, żyjących w innych krajach niemieckich, należy się tu miejsce: Karolowi Himly urodz. w Bruuswiku (30 Kw. 1772—22 Marca 1837), uczniowi A. G. Richter'a, który będąc profesorem w mieście rodzinnem, Jenie i po dwakroć w Gieytyndze wprowadził pierwszy wykład kliniczny oftalmologii, — i Konr. J. Mar. Langenbeck'owi, o których poprzednio była mowa.

Porów. str. 744. 769. — Himly jest autorem następujących dzieł treści oftalmicznój: *Ophthalmologische Beobachtungen und Untersuchungen*. Bremen, 1801. 8. — *Einleitung zur Augenheilkunde*. Jena, 1805. 8. Dritte Auflage: Göttingen, 1833. 8. — *Die Krankheiten und Missbildungen des menschlichen Auges und deren Heilung*. Herausgeg. von E. A. W. Himly. Berlin, 1842. 1843. 4. 2 Bde.

Niemieję zasłużyli się także Rust, Graefe (ojciec, str. 886) i J. Kr. Juengken rodem z Burg pod Magdeburgiem (12 Cz. 1793—8 Wrz. 1875), od r. 1818 profesor chirurgii i oftalmologii w Berlinie, głównie okulistyce poświęcający się.

J. Ch. Juengken, *Das Koreoncion. Ein Beitrag zur künstlichen Pupillenbildung*. Berlin u. Leipz. 1817. 8. — *Die Lehre von den Augenoperationen*. Berlin, 1829. 8. — *Die Lehre von den Augenkrankheiten*. Berl. 1832. 8. 1836. 8. 1842. 8. — *Ueber die Augenkrankheit, welche in der belgischen Armee herrscht*. Berlin, 1834. 4.

Powyżej także wspomnieliśmy już o zasługach Benedict'a (str. 886) profesora Wrocławskiego.

W Drezdeńskim zakładzie okulistycznym odznaczyli się przedewszystkiem: K. Henr. Weller z Halli (ur. 22 Paźdz. 1794), autor doskonałego i bardzo rozpowszechnionego podręcznika tej nauki — i Fr. August v. Ammon rodem z Gieytyngi (10 Wrz. 1799—18 Maja 1861), uczeń Himly'ego i lekarz nadworny króla Saskiego. Ammon, bardzo wzięty lekarz i na-

der płodny autor, wślawił się na polu okulistyczném monografią o zapaleniu tęczówki i wydaniem wspaniałych miedziorytów wyobrażających choroby oczu i zbieżenia w budowie oka, które świadczą o stanie oftalmologii przed wynalazkiem wziernika ocznego.

K. H. Weller, *Die Krankheiten des menschlichen Auges* u. s. w. Berlin, 1819. 8. 1823. 8. 1826. 8. 1830. 8. Prz. angielski: Glasgow, 1821. 8. 2 voll. Nadto jedno rosyjskie i dwa francuskie tłumaczenia, z których jedno opracował F. J. R i e s t e r, Par. 1832. 8. 2 voll. — drugie S i c h e l (p. n.) z dodatkiem całego tomu objaśnień. Paris, 1832—1837. 8. 3 voll. — *Ueber künstliche Pupillen und eine besondere Methode, diese zu fertigen.* Berl. 1821. 8. — *Icones ophthalmologicae* etc. Fasc. I. Lips. 1825. 4.

F. r. A. a b A m m o n, *Ophthalmoparacenteseos historia.* Diss. inaug. Gotting. 1822. 8. — *Parallele der französischen und deutschen Chirurgie, nach Resultaten einer in den 1821 und 1822 gemachten Reise.* Leipzig, 1823. 8. — *Das Symblepharon und die Heilung dieser Krankheit durch eine neue Operations-Methode.* 2te Aufl. Dresden, 1824. 8. — *Kurze Geschichte der Augenheilkunde in Sachsen* u. s. w. Leipz. 1824. 8. — *De genesi et usu maculae luteae in retina oculi humani obviae.* Vimariae, 1830. 4. — *Die Sklerektomie oder künstliche Pupillenbildung in der Sclerotika* u. s. w. Dresden, 1831. 8. — *De physiologia tenotomicae experimentis illustrata.* Dresdae, 1837. 4. Prz. franc. Gand, 1839. 4. — *Klinische Darstellungen der Krankheiten und Bildungsfehler des menschlichen Auges* u. s. w. Mit 55 col. Tafeln. Berlin, 1838—1847. f. — *De Iritide. Comm. praemio ornata.* Cum 2 tabb. Lips. 1838. f. (pp. C.) Prz. niem. *Journal für Chirurgie*, 1843. w oddbitce: Berlin, 1843. 8. — *Die Behandlung des Schielens durch den Muskelschnitt. Ein Sendschreiben an — Dieffenbach.* Leipzig, 1840. 8. — *Die angeborenen chirurgischen Krankheiten des Menschen in Abbildungen dargestellt* u. s. w. Berl. 1840. 1842. f. — (Mit Mor. Baumgarten), *Die plastische Chirurgie nach ihren bisherigen Leistungen kritisch dargestellt.* Gekrönte Preisschrift. Berlin, 1842. 8. — *Histoire du développement de l'oeil humain.* Bruxelles, 1860. 8. avec 12 planches. — Prócz tego wydał rozprawy o cholery, dyetetyce przy użyciu wód mineralnych, o obowiązkach matki i pielegnowaniu dzieci, z których dwie ostatnie mianowicie doznały wielkiego rozpowszechnienia. — E. Z e i s s, *Note zum Gedächtnisse F. A. von Ammon's.* Dresden, 1861.

Do rzędu najgłośniejszych uczniów Ammon'a należą: Ant. G e s c h e i d t, J. B e r g e r z Drezna, i G u s t. H e n r. W a r n a t z z Kamenz w Szląsku.

A. G e s c h e i d t, *De colobonate iridis.* Dresdae, 1831. 4.

J. H. B e r g e r, *De reactione traumatica iridis et anterioris capsulae parietis* etc. Diss. Lipsiae, 1833. Deutsch in v. Ammon's *Zeitschrift für Ophthalmologie*, 1833. III. 145 ff. — Das. IV. 40. *Ueber Verwundungen der Hornhaut.* — *Das Blutauge oder die Blutergießungen in das Auge* u. s. w. Mit 17 Abbildungen. Gekrönte Preisschrift. Brüssel u. Leipzig, 1843. 8. —

Die Kurzsichtigkeit in ihrer Beziehung zur Lebens- und Erziehungsweise der Gegenwart u. s. w. Dresden u. Leipzig, 1845. 8.

G. H. Warnatz, *Diss. de cataracta nigra*. Lips. 1832. Prz. niem. v. Ammon's *Zeitschrift für die Ophthalmologie*, 1832. II. S. 295. — *Ueber das Glaukom. Neue Bearbeitung einer — gekrönten Preisschrift*. Leipzig, 1844. 8.

Do okulistów Dreźnieńskiej szkoły zalicza się: Friedrich Philipp Ritterich (1782—1866), profesor w Lipsku; pozostawił: *Beiträge zur Vervollkommnung der Augenheilkunst*. Leipzig 1827. 8. — *Das Schielen und seine Heilung*. Leipzig, 1843. 8. — *Das künstliche Auge*. Mit 8 Tafeln, Leipzig, 1852. 8. — *Lehre von den blutigen Augenoperationen*. Mit 22 Tafeln. Leipzig, 1859. 4.

Krystyan Grzegorz Teod. Ruete urodz. w Scharmbeck pod Bremą (2 Maja 1810—23 Cz. 1867), uczeń Himly'ego, profesor w Gietyndze następnie (od 1852) w Lipsku, w którego pracach przebiega się kierunek czysto fizyologiczny, stanowi oczywiście przejście do nowego okresu oftalmologii wzbogaconej wynalazkiem wzornika ocznego.

G. G. Th. Ruete, *Die Scrophelkrankheit. insbesondere die scrophulöse Augenentzündung*. Göttingen, 1838. 8. — *Neue Untersuchungen und Erfahrungen über das Schielen und seine Heilung*. Göttingen, 1841. 8. — *Klinische Beiträge zur Pathologie und Physiologie der Augen und Ohren. Nach der numerischen Methode bearbeitet*. Braunschweig, 1843. 8. — *Das Ophthalmotrop*. Göttingen, 1845. 8. — *Lehrbuch der Ophthalmologie für Aerzte und Studierende*. Braunschweig, 1845. 8. 1853. 1854. 8. 2 Bde. — *Der Augenspiegel und das Optometer*. Göttingen, 1852. 8. — *Bildliche Darstellung der Krankheiten des menschlichen Auges*. Leipzig, 1854—1860. f. — W. Zehender, *Chr. G. Th. Ruete. Nekrolog*. (*Monatsblätter für Augenheilkunde*, 1867. Juli und August.)

Wszystkich dotąd wyliczonych zasłużonych na tém polu mężów przewyższa jednak profesor Berliński, odznaczający się niezmordowaną pracowitością zarówno jak i szlachetnością charakteru, jeniálny twórca nowożytnej oftalmiatriki zawezesnie zmarły Albrecht v. Graefe rodem z Berlina (22 Maja 1828—20 Lip. 1870).

Większa część prac jego literackich zamieszczona w założoném przezeh czasopiśmie: *Archiv für Ophthalmologie*. — Z głośniejszych osobno wydanych dzieł wymieniamy: *Beiträge zur Physiologie und Physiologie der schiefen Augenmuskeln*. Berlin, 1858. 8. — *Ueber modificirte Linear-Extrac-*

tion. Berl. 1858. 8. — *Kürzere Abhandlungen, Notizen und casuistische Mittheilungen vermischten Inhalts.* Berlin, 1866. 8. — *Sehen und Sehorgan.* Berlin, 1867. 8. — *Symptomenlehre der Augenmuskel-Lähmungen.* Berlin, 1867. 8. Prz. franc. Paris, 1870. 8. — *Clinique ophthalmologique.* Édition française, publiée avec le concours de l'auteur, par E. Meyer. Par. 1867. 8. — *Klinische Vorträge für Augenheilkunde.* Herausgegeben von Hirschberg. Berlin, 1871. 8.

Alfred Grafe, *Ein Wort zur Erinnerung an A. v. Graefe.* Halle, 1870. 8. (SS. 15.). — Warlomont, *Eloge d'Albert de Graefe.* (Extrait des *Annales d'oculistique*) Gand, 1872. — Michaëlis, *Albrecht v. Graefe, Sein Leben und Wirken.* Berlin, 1877. 8.

§ 237.

Włochy. Anglia. Francya. Hollandya.

Powyżej wspomnieliśmy już (str. 920) o lekarzach włoskich, uczniach Searpy i profesorów Wiedeńskich, którzy gorliwie zajęli się nauką okulistyczną, pomiędzy którymi wspomnienia godnymi są: Paolo Assalini, towarzysz Napoleona w wyprawach do Rossyi i Syryi, następnie lekarz naczelny szpitala wojskowego St. Ambrogio w Medyolanie, w końcu profesor w Neapolu; Giov. Battista Quadri, od r. 1815 profesor w Neapolu; — Franc. Flarer od r. 1819 profesor okulistyki w Pawii; — Al. Ribieri profesor w Turynie, znany także na polu chirurgiczném.

P. Assalini, *Discorso sopra un nuovo stromento per l'estrazione della cateratta.* Pavia, 1792. 8. — *Ricerche sulle pupille artificiali.* Milano, 1811. 8. Prz. niem. Dresden, 1813. 8. — Inne prace Ass. odnoszą się do dżumy, dysenteryi i egypskiego zapalenia oczu, do epidemicznej w r. 1800 w Kadyksie gorączki żółtej, do naturalnych łaźni parowych („stufe”) przy Posilippo, nakadzań lekarskich i narzędzi akuszeryjnych.

G. B. Quadri, *Annotazioni pratiche sulle malattie degli occhi, raccolte e ordinate.* Napoli, 1818—1831. 8. 4 voll.

F. Flarer, *Riflessioni sulla trichiasi.* Milano, 1822. — *De iritide ejusque speciebus earumque curatione commentatio praemio ornata.* Ticini regii. 1841. 8.

A. Ribieri, *Sulla cancrena contagiosa e nosocomiale.* Torino, 1820. 8. — *Dei seni e delle fistole in genere, e delle principali malattie delle vie lagrimali, colle operazioni che le riguardano.* Torino; 1832. 8. — *Trattato di blefarotomalia-terapia operativa.* Torino, 1837. 8. — *Della keratitide prodotta dalla degenerazione granulosa della congiuntiva palpebrale.* Torino, 1839.

Ważniejszy jeszcze wpływ na rozwój nauki w mowie będącej wywierali lekarze angielscy, o których w części mówiliśmy już poprzednio. Do najpierwszych okulistów angielskich należą: J. Wardrop (str. 876), autor ważnego dzieła o zmianach anatomicznych oka; J. Cunningham Saunders rodem z Lovistone w Devonshire (1773—10 Lut. 1810), profesor w szpitalu Tomasza, założyciel zakładu oftalmicznego w Londynie, w którym gałęź ta bardzo gorliwie uprawiana była.

Sława Wardropa jako okulisty rozpoczęła się od wyleczenia choroby ocznej — konia księcia Walii.

J. C. Saunders, *The anatomy and diseases of the ear*. Lond. 1806. 1817. f. — *Treatise on some practical points relating to the diseases of the eye*. Lond. 1811. 8. 1816. 8. (Dzieło nieskończone)

Nie małą zasługę położyli na polu oftalmiczném: Wil. Lawrence, Benj. Travers i G. J. Guthrie zaszczytnie także znani w chirurgii (str. 878. 879).

Travers przysłużył się literaturze angielskiej pierwszym dokładnym podręcznikiem oftalmologii, przezeo zamierzył wnieść okulistykę do stopnia, na jakim podówczas już znajdowała się chirurgia; nadto imię jego rozniosło się szeroko z powodu wykonania w r. 1811 operacyi podwiązania tętn. szyjnej wspólnej (*Carotis com.*) w wypadku naczyńniaka oczodołu.

Guthrie zostawił znakomite prace o operacyach ocznych, o sztucznej źrenicy, wydobywaniu zaćmy, o chroniczném zapaleniu oczu, w którym zaleca głównie masę złożoną z saletranu srebra i octanu ołowiu (po nim nazwaną) itp.

J. G. Guthrie, *Treatise on the operation of an artificial pupil etc.* Lond. 1820. — *Lectures on the operative surgery of the eye etc.* Lond. 1823. (1827.) — *On the certainty and safety with which the operation for the extraction of a cataract from the human eye can be performed etc.* Lond. 1834. — Rozprawa o zapaleniu oczu zamieszczona w *London med. and physic. Journal*, 1828. vol. 60. p. 193.

Pierwsze miejsce w rzędzie okulistów angielskich zajmuje Wil. Mackenzie urodz. w Glasgowie (Kw. 1791—30 Lip. 1868), profesor tamże, uczeń Monro'a II (str. 498) w Edym-

burgu i Beer'a w Wiedniu; jego dzieło oftalmiatryczne należy do najlepszych tej treści.

W. Mackenzie, *An essay of the diseases of the excretory parts of the lacrimal organs*. London, 1819. 8. — *A practical treatise on the diseases of the eye*. Lond. 1830. 8. 1835. 8. 1839. 8. 1854. Prz. niem. Weimar, 1832. 8. Prz. franc. Paris, 1844. 8. 1857—1866. 8. 3 voll. (3-ci tom zawiera dodatki autora.) — *The physiology of vision*. 8 1841. — Liczne i ważne rozprawy Mack, pomieszczone są nadto w: *Glasgow med. Journ.* 1830. *London med. Gazette*, 1833. 1834. *Edinb. med. and surg. Journal*, 1843. 1845. 1851. — Porów. *Glasgow med. Journ.* 1868. Nov. — Warlombont, *Annal. d'oculist.* 1868. p. 112.

We Francyi, gdzie na początku ośmnastego wieku tak pięknie rozwinęła się gałąź oftalmiczna, widzimy ją w początku bieżącego stulecia całkiem zaniedbaną. Dziwne zaiste lekceważenie to ma liczne przyczyny natury ogólnokrajowej a w szczególności: wielkie przeobrażenia polityczne i długotrwanie wyprawy wojenne, z którego powodu lekarze zmuszeni byli oddawać się przeważnie praktyce chirurgicznej, — zwrot umysłów do rozpraw teoretycznych wywołanych „szkołą fizyologiczną” a następnie znowu do badań anatomicznych i fizykalno-dyagnostycznych wskazanych przez Corvisart'a i Laënnec'a — nakoniec praktykowane od dawna we Francyi, a wówczas przez polityczne stosunki podniecane jeszcze zaniedbanie płodów umysłowych niemieckich i angielskich.

Z niewielkiej liczby okulistów francuskich pierwszego okresu, kiedy przeważnie jeszcze zajmowano się częścią operacyjną, zasługuje na wzmiankę jedynie Ant. P. Demours (1762 — 1836), syn Piotra Demours (1) okulista Ludwika XVIII i Karola X.

A. P. Desmours, *Traité des maladies des yeux, avec des planches coloriées etc.* (Z dodatkiem opisu oka Soemmering'a). Paris, 1818. 3 voll. 8 i 1 vol. 4. (z prześlicznymi miedziorytami) — *Précis théorique et pratique sur les maladies des yeux*. Paris, 1821. 8.

(1) P. str. 496 gdzie mylnie przydano ojcu także imię „Antoniego”.

Przytoczone dopiero stosunki i powody zaniedbania oftalmiatryki tłumaczą dostatecznie, dla czego ostatni postęp w tej gałęzi datuje się we Francyi dopiero od działalności w niej okulistów niemieckich, pomijając wątpliwe zasługi, jakie na tém polu położył Rognetta lekarz z Neapolu, uczeń Quadri'ego (str. 927), docent okulistyki w École pratique.

Rognetta, *Cours d'ophthalmologie etc.* Paris. 1839. — *Traité philosophique et clinique d'ophthalmologie, basé sur les principes de la thérapeutique dynamiques.* Paris, 1844. 8.

Pierwszym z owych lekarzy niemieckich był Wiktor Stoeber Strasburgeczyk (13 Lut. 1803—5 Cz. 1871), uczeń profesorów Londyńskich, Wiedeńskich i Berlińskich, od r. 1829 professeur agrégé (przeważnie pediatrii) od r. 1845 profesor zwyczajny oftalmologii w Strasburgu. W ciągu czterdziestoletniego przeszło zawodu nauczycielskiego i wydaném przez siebie w r. 1834 dziełem okulistycznej treści miał Stoeber sposobność zaznajomić lekarzy francuskich z pracami i nabytkami okulistów niemieckich.

V. Stoeber, *Manuel pratique de l'ophthalmologie.* Paris, 1834. 8.

Ważniejszy jeszcze wpływ na ugruntowanie szkoły niemieckiej we Francyi wywarł Jul. Sichel rodem z Frankfurtu n. M. (14 Maja 1802—11 List. 1868), uczeń Jaeger'a i Schönlein'a od r. 1830 lekarz praktyczny w Paryżu, który zrećznie umiał uwzględnić właściwości narodu francuskiego. Za jego powodem utworzono okulistyczną klinikę w Hôtel-Dieu pod kierunkiem L. J. Sanson'a (str. 868). W szeregu prac literackich Sichel'a zajmuje pierwsze miejsce ozdobne wydanie rycin chorób oftalmicznych.

J. Sichel, *Propositions générales sur l'ophthalmologie, suivies de l'histoire de l'ophthalmie rhumatismale.* Thèse. Paris, 1833. 8. Prz. niem. Berlin, 1834. 8. — *Mémoire et observations sur la choréïdite.* Paris, 1836. 8. (*Z Journal univ. et hebdomad.* 1836. No. 48. 49.) — *Traité de l'ophthalmie, la cataracte et l'amaurose, pour servir de supplément au Traité des maladies des yeux de Weller.* Paris, 1837. 8. Prz. niem. Stuttgart, 1840. 8. — *Iconographie ophthalmologique, ou Description — des maladies de l'organe de la vue.* Paris,

1852—1859. 4. 2 voll. (Texte et 80 planches coloriées.) — *Notices sur les travaux scientifiques de Mr. Sichel* Paris, 1867. — *Annales d'oculistique*, 1869. Janv. — *Guardia, Gazette méd. de Paris*, 1869. No. 49. — *Wecker*, w *Zehender's Klinische Monatsblätter für Augenheilkunde*. Erlangen. 1869. 8. Febr. — *Porów*. T. I.

Z pomiędzy lekarzy francuskich, którzy przykładem Sichel'a zachęceni uprawiali oftalmologią zajmuje pierwsze miejsce Carron du Villards, profesor w Paryskiej École spéciale ophthalmologique, który napisał najlepszy w swoim czasie podręcznik.

Carron du Villards, *Guide pratique pour l'étude et le traitement des maladies des yeux*. Paris, 1838, 8. 2 voll. Prz. niem. Quedlinburg, 1840 1841. 8. 2 Bde. — *Passé-temps ophthalmologiques maritimes*. 1 Fasc. Rio Janeiro, 1859, 8.

Hollandya i Belgia, w których dotąd oftalmologia bardzo gorliwie jest uprawiana, wydały już podówczas znakomitych okulistów. W Niderlandach odznaczył się i w tej gałęzi znany z kąd inąd Schroeder van der Kolk (str. 846) mianowicie przez dochodzenie zapalenia naczyńiówki i stosunki tej choroby do jaskry,—niemniej Ant. Gerh. van Onsenoort z Utrechtu (27 Paźdz. 1782—23 Grud. 1841), starszy lekarz armii holenderskiej i profesor w szpitalu wojskowym w Lowanium, następnie w Utrechcie, w końcu lekarz praktykujący w Brukseli — w Belgii zaś uczeń Onsenoort'a Flor. Cunier z Hennegau (1812—19 Kw. 1853), profesor w Brukseli.

J. L. C. Schroeder van der Kolk, *Anatomisch-pathologische opmerkingen over de ontsteeking van eenige inwendige deelen van het oog, en bijzonder over chorioiditis als oorzak van glaucoma*. W *Verhandelingen van het genootschap tot bevordering der genees- en heilkunde to Amsterdam*. I. Sonderdruck! Utrecht, 1841. Prz. niem. w *Walther's i Ammon's Journal der Chirurgie und Augenheilkunde*, 1843. S. 53 ff.

A. G. van Onsenoort, *Verhandeling over de grauwe staar*. Amsterdam. 1818. 8. — *Bijdragen tot de geschiedenis der vorming van een kunstigen Oogappell in het algemeen en tot die voor Nederland in het bijzonder*. Utrecht, 1829. 8. — *De militaire Chirurgie geschiedkundig beschouwd etc. Redevoering*. Utrecht, 1832. 8. Met Portrait. — *Geschiedenis der Oogheilkunde etc*. Utrecht. 1838. 8. Prz. niem. Bonn, 1853. 8. — *De operative heilkunde*. Amsterdam,

1824. 8. 1826. 1837. 8. 3 voll. *Genees- en heilkundig Handboek over de Oogziekten* etc. Amsterdam, 1839. 4. Prz. niem. Crefeld, 1844. 1845. 8. 2 Liett.—
F. Cunier, *Notice sur Antoine Gérard van Onsenoort*. Avec portrait. Bruxelles, 1842. 8.

F. Cunier, *Recherches statistiques sur la nature et les causes des maladies oculaires observées en Belgique*. Bruxelles, 1847. 3. (pp. 332.) Większa część prac Cunier'a zamieszczona w założonych przez niego czasopismach: *Annales d'oculistique* i *Annales de l'académie de méd. belge*.

§ 238.

Postępy w okulistyce w pierwszej połowie naszego wieku.

Wpływ osobistych poglądów teoretycznych, który oddawna przeważnie kierował zasadami patologii narządu wzrokowego, wzmógł się na początku bieżącego stulecia do niesłychanej potęgi. Główną rolę odgrywało tu pojęcie wszechwładnego zapalenia, a w etiologii pojęcie różnorodnych „ostrości” tradycyjnie przechowywane. W Niemczech wpływ ten podsycałym był jeszcze przez zwolenników filozofii naturalnej, w przekonaniu których oko przewyższało budową swą wszystkie organa i organiczne układy, przedstawiając niejako w człowieku „*microcosmum in macrocosmo*”. Wspominamy o tém dla tego, aby uchronić lekarzy należących do szkoły filozofii naturalnej, a poświęcających się głównie okulistyce, od zbyt srogiego wyroku.

Naukowa oftalmologia rozpoczyna się z chwilą, w której zapanował w niej kierunek anatomo-patologiczny, a który nadal jej angielscy lekarze mianowicie: Wardrop i Sanders (str. 928). Z pomiędzy lekarzy niemieckich przyczynili się do nadania okulistyce naukowego charakteru: Mat. J. Albr. Schoen z Hamburga, uczeń J. Fryd. Meckel'a wnuka (str. 766), nadto v. Walter (str. 882), Gescheidt (str. 925), Seiler (str. 787) i v. Ammon (str. 924), którego prace odnoszą się do chorób oka wrodzonych.

M. J. A. Schoen, *Handbuch der pathologischen Anatomie des menschlichen Auges*. Hamburg, 1828. 8 — Nadto: *Nosologisch-therapeutische Darstellung der gonorrhoeischen Augenentzündung*. Hamburg, 1834. 8.

Nie mniejsze korzyści odniosła w tym czasie Dyagno-
styka chorób ocznych. Pierwszy krok na tem polu postawił
Himly (str. 924) zaznaczając w r. 1800 znaną wprawdzie
poprzednio ale pomijaną przez okulistów własność wilecej ja-
gody i luku rozszerzania źrenicy.

K. Himly, *Göttinger gelehrte Anzeigen* 25. Dec. 1800. — *Ophthalmologische Beobachtungen*. Bremen, 1801. I.

Pomijając podanie Pliniusza (T. I) o własności „Anagallis” (In-
ku) rozszerzania źrenicy, którą ówczesni lekarze posługiwali się przy ope-
racji „nakłócia” oka, wspomina o niej także Galen (w wydaniu Kühn'a X.
171.). Postrzeżenie to stwierdza później Rosen v. Rosenstein: (*Progr.
de symptomatibus ex usu hyoscyami in puero visis*. Upsala, 1745. 4.). — Da-
ries donosi (*Diss. de Atropa Belladonna*, Lips. 1776. — Przedruk w Bal-
dinger'a *Sylloge*, II. 58.), że przypasabiając wyciąg z wileczej jagody do-
znał rozszerzenia źrenicy, a zwróciwszy się o poradę w tym razie do Ham-
burskiego lekarza J. Alb. Henr. Reimarus'a, otrzymał od tegoż od-
powiedź, że wspomniona własność leku winna być zużytkowaną przy ope-
racji zaćmy. Pierwszy raz zastosowano środek ten w r. 1796 w Hamburgu
podczas operacji wydobycia zaćmionej soczewki dokonanej przez Grasmeyer'a
w obecności Reimarus'a. (J. A. H. Reimarus (1729—1814) syn
Hermana Samuela, przyjaciela Lessing'a — Porów. C. D. Ebeling, *Memoria Joh. Alb. Henr. Reimari*. Hamburgi, 1815. 4.) — Schiferli donosi
w rozprawie swej inauguralnej r. 1796, jako on sam, za przykładem profesora
swego Loder'a w Jenie, posługiwał się wileczą jagodą przy wydo-
bywaniu zaćmy. — P. str. 642.

Historya wynalazku wziernika ocznego nie
może być przedmiotem niniejszego rozbioru; ograniczymy się
tylko na zaznaczeniu, że odkryciem tém sprowadził Alb.
Graefe tak radykalny zwrot w okulistyce, jakiego napró-
żno szukalibyśmy w dziejach jakiegokolwiek gałęzi wiedzy
ludzkiej.

O jasności tylnej ściany ocznej u zwierząt posiadających t. zw. *tapetum lucidum*,
wiedziano dawno; dawniejsi już lekarze zauważyli mianowicie u osób
pozbawionych tęczy, że siatkówka przedstawia się pomarańczowo-czerwoną.
— Pierwszą myśl do sporządzenia wziernika ocznego nasygnęło postrzeżenie
Purkinje'go (str. 782) w r. 1851, że światło trzymane przed okiem człowieka
odbija się trzy razy (na rogówce, na przedniej i tylnej powierzchni
soczewki), co Sanson (str. 868) i Laugier usiłowali spożytkować dla rozpoznania
zaćmy.

Odnosnie do postępów na polu patologii i terapii zewnętrznych części narządu wzrokowego, wspomniemy tu pokrótce tylko o operacji zézowatości.

Prawdopodobnie posługiwali się już wędrujący okuliści ośmnastego wieku podcięciem mięśni ocznych w celu uchylenia zézowatości, o możności bowiem leczenia tego rodzaju wspomina John Taylor (str. 634) J. Hunter sprawdził pożyteczność rzezczonej operacji r. 1823 na zézowatej małpie. — Porów. H. Schroen (lekarz w Jenie, um. 1880), *Die Schiel-Operation vor ihrer Erfindung durch Dieffenbach*. (v. Graefe's *Archiv für Ophthalmologie*, XX. I. S. 151 ff.)

Z nowszych lekarzy wskazał pierwszy Stromeyer (str. 885) w r. 1838 na możność usunięcia zézowatości za pomocą podięcia mięśni, zaś pierwszy raz wykonał tę operacyą Dieffenbach (str. 887).

Pierwsza operacya Dieffenbach'a odbyła się 26 Paźdz. 1839, w trzy dni potem wykonał ją Flor. Cunier (str. 931); obydwaj niemieccy autorowie wynalazku tej nowej metody operacyjnej uzyskali nagrodę od akademii francuskiej.

Co się tyczy chorób rogówki wspomnieć należy, że Reisinger (str. 923) idąc zdaje się za radą Himly'ego rozpoczął szereg doświadczeń zastąpienia zmienionj i nieprzezroczystj rogówki, rogówką zwierząt. Dla przywrócenia wzroku w takich wypadkach zamierzali niektórzy utworzyć sztuczną źrenicę, sprowadzić sztuczną zézowatość podcięciem mięśnia, itp.

Najbardziej atoli z całej patologii oka zajmowała zawsze lekarzy z américa. Ważny zwrot w téj gałęzi przedstawiają prace v. Walther'a i G. Hoering'a z Ludwigsburga.

Ph. F. v. Walther, *Abhandlungen aus dem Gebiete der praktischen Medicin* u. s. w. Landshut, 1810. (str. 882).

G. Hoering, *Ueber den Sitz und die Natur des grauen Staars*. Heilbronn, 1844. 8. Gekrönte Preisschrift. Ogłoszone najprzód po francusku w *Annales d'oculistique*, 1842 und 1843.

Obok wznowionej przez Daviel'a (str. 642) operacyi wydobywania zamięionej soczewki (Extractio), utrzymywała się długo jeszcze przeważnie operacya pochylenia jej (Depressio) a to

dzięki wysokiej powadze gorliwych jej zwolenników, jakimi byli Scarpa i Dupuytren, że pominiemy tu rozmaite, dotąd ciągle pojawiające się, nierzadko dziwaczne pomysły uchYLENIA ZAĆMY przy pomocy lekarstw, elektryczności, wysyssania itp. (str. 416). W celu udoskonalenia operacyi pochylenia zaćmy doradzał Scarpa poprzednie rozkawałkowanie soczewki, a Wilh. H. Jul. Buchhorn, lekarz Magdeburgski, nakłóćcie rogówki (*Keratonyxis*), co wykonał pierwszy K. J. M. Langenbeck (str. 642).

Ważnym nabytkiem w historyi operacyi zaćmy jest wprowadzona przez Fryd. Jaeger'a metoda wydobywania jej przy cięciu górném rogówki, którą wskazał Wentzel ojciec (str. 644), a wykonywał już w Londynie Alexander. Na tej metodzie oparł Alb. Graefe swoją, dziś powszechnie i wyłącznie prawie używaną operacyą wydobywania kresowego (*Lineare Extraction*), którą często łączą z wycięciem części tęczówki (Iridektomia).

W patologii tęczówki zajmują pierwsze miejsce prace Becr'a (str. 922).

W części operacyjnej zapanowała teraz przeważnie irydektomia, która zastępuje wszystkie dotychczasowe sposoby wytwarzania źrenicy sztucznej i nadto wykonywaną bywa w myśl A. Graefe'go przy najrozmaitszych operacyach i chorobach ocznych, a zwłaszcza w jaskrze.

A. v. Graefe, *Ueber Koreomorphosis als Mittel gegen chronische Iritis und Irido-Chorioiditis. Archiv für Ophthalmologie*, 1856.

Do zbadania zapalenia naczyń wki, jednej z najważniejszych chorób ocznych, przyczynił się najwięcej Schroeder van der Kolk (str. 846); naukę o newralgii rzęskowej utrwalił klasycznym opisem Romberg (str. 844).

Z wczesnych prac dotyczących jaskry (*Glaucoma*) zasługuje na wyszczególnienie rozprawa Ammon'a (str. 924); nowy kierunek nauce o tej długo niepojętej chorobie nadał Canstatt, peczęm uwagi godne są prace Sichel'a i Schroeder van der Kolk tejeże treści.

K. Canstatt, *Ueber Markschwamm des Auges und amaurotisches Katzenauge*. Inaugural-Dissertation. Würzburg, 1831. 8. — (Porów. str. 837).

J. Sichel w *Journal hebdom. des progrès des scienc. méd.* Paris, 1836. Nov. 26. Dec. 3. — *Traité de l'ophtalmie etc.* (Porów. str. 930).

Zastosowanie wziernika ocznego rozjaśniło nareszcie naturę chorób siatkówki, których zrozumienie w ciągu całej historii medycyny spotykało niezwalczone przeszkody. Odnosi się to głównie do t.^{zw.} jasnej ślepoty (Amurosia), w którym imieniem oznaczano w najdawniejszych czasach wszystkie wypadki ociemnienia, w których nie znajdowano wyraźnych zmian anatomicznych. Na zasadzie dochodzeń oftalmoskopijnych i anatomicznych przekonano się, że utrzymujące się od wieków nazwisko „czarnej katarakty” określa tylko zbiór przypadłości występujących przy najrozmaitszych chorobach.

§ 239.

Położnictwo w Niemczech.

Najnowszy okres nauki położniczej świadczy również dowodnie o naukowym kierunku, jaki obecnie panuje we wszystkich gałęziach medycyny i takowe ze sobą łączy. Położnictwo, będące jeszcze w ośmnastym wieku niejako tylko częścią chirurgii, rozwinęło się w bieżącym stuleciu w naukę ginekologii, — do czego także przyczynili się głównie lekarze niemieccy.

Solayrés de Renhac i Baudelocque zaznaczyli ważność fizyologiczną porodu (str. 664). Pojęcie to z wykazaniem praktycznej pożyteczności utrwaliły w dziewiętnastym wieku prace Łukasza J. Boër'a rodem z Uffenheim przy Anspach (12 Kw. 1751—19 St. 1835).

L. J. Boër (pierwotnie Boogers) przeznaczony zrazu na księdza, poświęcił się za radą J. Kasp. v. Siebold'a (str. 617) medycynie, której słuchał w Würzburgu i Wiedniu. W r. 1784 mianowany został lekarzem domu sierót w Wiedniu; wkrótce potem odbył kosztem Cesarza Józefa II naukową podróż po Holandyi, Francyi i Anglii. Po powrocie otrzymał posadę nadwornego chirurga i profesora akuszerji praktycznej.

W czasie objęcia katedry przez Boër'a, znane już były w Niemczech zasady położnictwa głoszone przez lekarzy francuskich, zwłaszcza po rozpowszechnieniu się dzieła Baudeloque'a w tłumaczeniu Meckel'a; główną atoli rolę grała tu pomoc operacyjna wprowadzona przez Levret'a, Smellie'go i ich uczniów. Użycie kleszczy mianowicie było tak częstym i pospolicim, że zdawało się, mówiąc słowami Boër'a „jakoby natura zrzekła się swój pracy przy porodzie i ustąpiła ją kleszczom akuszerów”. Dziwaczne to i szkodliwe postępowanie zbija Boër potężną siłą swoich przekonań, jakoż udało mu się dzielnością swój pracy w ciągu trzydziestu trzech lat zawodu profesorskiego wznieść szkołę Wiedeńską w zakresie położniczym do pierwszorzędnej w Niemczech godności. W ostatnich dwunastu latach życia zajmował się Boër wyłącznie wydaniem dzieł swoich „których treść — jak pisze v. Siebold — z biegiem czasu, tego najwyższego i najsprawiedliwszego sędziego, w coraz piękniejszym przedstawia się świetle i czytelnika do niewygasłej dla autora skłania wdzięczności.”

Do najważniejszych dzieł Boër'a należą: *Abhandlung von dem Gebrauche und der Unentbehrlichkeit des Hebels in der Entbindungskunst*. Wien, 1785. 8. — *Abhandlungen und Versuche geburtshülfflichen Inhalts; zur Begründung einer naturgemässen Entbindungsmethode u. s. w.* Wien, 1791. 1807. 8. 4 Bde. Supplement hierzu: Wien, 1826. 8. — *De obstetricia naturali libri VII*. Vienn. 1812. 8, 1830. 8. Prz. niem. Wien, 1834. 8. — Porówa A. F. Hussian, *Luc. Joh. Boër's Leben und Wirken*. Wien, 1838. 8. — H. Rohlf's, *Geschichte der deutschen Medicin*. Bd. II. Stuttg. 1880. 8. 343—415.

Jak powolnym krokiem rozszerzały się zasady głoszone przez Boër'a, dowodzą dzieła Fryd. Benj. Osiandra z Zell w król. Wirtembergskim (1759—1822), w początku lekarza praktycznego w Kirchheim, następnie profesora w Gieydyndze. Część operacyjna zajmowała w przekonaniu Osiandra tak ważne stanowisko, że całe położnictwo nosiło u niego nazwę „sztuki rozwiązywania rodzących”. (*Entbindungskunst*). Cokolwiekbądź nie podobna zaprzeczyć, że Osiander udoskonalił metodę użycia kleszczy i wykształcił wielu poważnych akusze-

rów. Na uwagę również zasługuje jego *Historia położnictwa*, którą przewyższa tylko dzieło Siebold'a.

Fr. Benj. Osiander, *Beobachtungen, Abhandlungen und Nachrichten, welche vorzüglich Frauenzimmer- und Kinderkrankheiten betreffen*. Tübingen, 1787. 8. — *Denkwürdigkeiten für die Heilkunde und Geburtshilfe*. Göttingen, 1794. 1795. 8. 2 Hefte. — *Neue Denkwürdigkeiten für Aerzte und Geburtshelfer*. Göttingen 1797. 1799. 8. 2 Bde, — *Lehrbuch der Entbindungskunst. Erster Theil. Literarische und pragmatische Geschichte dieser Kunst*. Göttingen, 1799. 8. — *Annalen der Entbindungs-Lehranstalt zu Göttingen*. Göttingen, 1801. 8. — *Ueber die Entwicklungskrankheiten in den Blüthejahren des weiblichen Geschlechts*. Tübingen, 1817. 1819. 8. 1820. 1821. 8. 2 The. — *Handbuch der Entbindungskunst*. Tübingen, 1819. 1821. 8. 2 Bde. (3-ci tom wydał J. Fryd. Osiander syn. Tübing. 1825. 8.) Tübing. 1829—1833. 8. 3 tomy. Osiander syn (ur. 2 Lutego 1757) również profesor w Gietyndze, zostawił, prócz innych: *Bemerkungen über die französische Geburtshilfe*. Hannover, 1813. 8. — *Nachrichten von Wien über Gegenstände der Medicin u. s. w.* Tübingen, 1817. 8.

Szkola Osiandra wywołała wiele prac mających za treść „Armamentarium obstetricium”, z których przytoczamy następujące dla historycznej ich wartości: J. Mulder, *Historia literaria et critica forcipum et vestium obstetriciorum*. Lugd. Bat. 1794. 8. Prz. niem. Leipzig, 1794. 8. (Dalszy ciąg dzieła Mulder'a opracował J. Lunsingh Kymmel. Groning. 1838. 8.) — A. H. Hinz, *Versuch einer chronologischen Uebersicht aller für die Geburtshilfe erfundenen Instrumente u. s. w.* Liegnitz u. Leipzig, 1794. 8. — Sylv. Saxtorph, *Examen armamentarii Lucinae*. Havn. 1795. 8. — B. N. G. Schreger, *Die Werkzeuge der ältern und neuern Entbindungskunst. Erster Theil*. Erlangen, 1799. f. Mit Kupfern. — *Uebersicht der geburtshilflichen Werkzeuge und Apparate*. Erlangen, 1810. 8.

Z początku dziewiętnastego wieku zasługują na wspomnienie: Just. Henr. Wigand z Reval (13 Wrz. 1769—11 Lut. 1817) lekarz Hamburgski, który w dziełach swych zaznacza ścisły związek akuszeryi z innymi gałęziami lekarskimi i wysokie humanitarne znaczenie przerzeczonej nauki, — Wilb. J. Schmitt, rodem z Lorch nad Renem (10 Sierp. 1760—1827?) profesor Wiedeński, szczerý zwolennik zasad Boër'a i bardzo wzięty lekarz.

J. H. Wigand, *Beiträge zur theoretischen und praktischen Geburtshilfe und zur Kenntniss und Kur einiger Kinderkrankheiten*. Hamburg, 1798. 1800. 8. 3 Hefte. — *Von den Ursachen und der Behandlung der Nachgeburtverzögerungen*. Hamburg, 1803. 8. — *Ueber Gebärstühle und Geburtslagen*. Hamburg, 1806. 8. — *Hamburgisches Magazin für die Geburtshilfe*. Hamburg,

1807—1810. 8. 2 Bde. — *Drei den medicinischen Fakultäten zu Paris und Berlin zur Prüfung übergebene geburtshülflche Abhandlungen.* Hamburg, 1812. 4. — *Die Geburt des Menschen in physiologisch-diätetischer und pathologisch-therapeutischer Beziehung u. s. w.* Po śmierci autora wydał F. K. Naeglele. Berlin, 1820. 8. 2 Bde. 1839. 8. (Von Rob. Froriep.) Prz. holend. Amsterdam, 1822—1826. 8. 3 voll. — Porów. H. Rohlf's, *Geschichte der deutschen Medicin.* II. 416—498.

W. J. Schmitt, *Geburtshülflche Fragmente.* Wien, 1804. 8. — *Sammlung zweifelhafter Schwangerschaftsfälle, nebst einer kritischen Einleitung über die Methode des Untersuchens zum Gebrauche für angehende Geburtshelfer.* Wien, 1818. 8. — *Gesammelte obstetricische Schriften u. s. w.* Wien, 1820. 8.

Zaszczytne miejsce w rządzie akuszerów naszego stulecia zajmuje Fr. Kar. Naegele z Düsseldorfu (12 Lip. 1778—21 St. 1851) profesor w Heidelbergu, który treściwością wykładów i pięknnością stylu zarówno jak wyboraém dziełem swém, które dotąd wysokie ma poważanie, przyczynił się znakomicie do rozwoju nauki położniczej.

F. K. Naegele, *Erfahrungen und Abhandlungen aus dem Gebiete der Krankheiten des weiblichen Geschlechts u. s. w.* Mit Kupfern. Mannheim, 1812. 8. — *Ueber den Mechanismus der Geburt.* W Meckel's Archiv für die Physiologie. Bd. V. Odbitka: Heidelberg, 1822. 8. Mainz, 1838. 8. Prz. ang. Lond. 1829. 12. — *Das weibliche Becken u. s. w.* Mit lithogr. Tafeln. Karlsruhe, 1825. 4. — *Lehrbuch der Geburtshülfe für Hebammen.* Heidelb. 1830. 8. 1833. 8. 1836. 8. 1839. 8. 1842. 8. 1844. 8. 7-me wydanie Grenser: Mainz, 1854. 8. — *Die geburtshülflche Auscultation.* Mainz, 1838. 8. Prz. holend. Utrecht, 1837. — *Das schräg verengte Becken u. s. w.* Mainz, 1839. 4. — Porów. H. Rohlf's, *Geschichte der deutschen Medicin.* II. 499—566.

Do ważniejszych akuszerów z pierwszej połowy bieżącego wieku zaliczają się: Adolf Fryd. Nolde rodem z Neustrelitz (1764—1813), profesor w Rostoku, Brunswiku i Halli: *Beiträge zur Geburtshülfe*, w 3 oddziałach: Rostock, Leipzig, Erfurt, 1801. 1808. 1811. 8.

G. Wilh. Stein (26 Mar. 1773—11 Lut. 1870) profesor w Marburgu i Bonn (siostrzeniec Stein'a akuszer'a str. 658): *Lehrbuch der Geburtshülfe etc.* Elberfeld, 1825. 1827. 8. 2 t. i w. i.

Ludwig Fryd. von Froriep z Erfurtu (16 St. 1779—1847) profesor w Jenie, Halli i Tubindze, w końcu Dyrektor Wejmarskiego urzędu lekarskiego: *Theoretisch-praktisches Handbuch der Geburtshülfe.* Weimar, 1802. 8. 1804. 8. 1806. 8. 1810. 8. 1814. 8. 1818. 8. 1822. 8. 1827. 8. 1832. 8. Prz. hol. Amsterdam, 1830. 1831. 8. — *Geburtshülflche Demonstrationen.* Weimar, 1824—1832. f. 11 Hefte.

Lud. Jul. Kasp. Mende z Gryfii (14 Wrz. 1779—23 Kw. 1832) profesor w Gryfii, od r. 1823 w Gietyndze, zaszczytnie znany w historii medycyny sądowej: *Beobachtungen und Bemerkungen aus der Geburtshilfe und gerichtlichen Medicin.* Göttingen, 1824—1828. 8. 8 Bde. — *Die Krankheiten der Weiber, nosologisch und therapeutisch bearbeitet.* Leipz. 1810. 1811. 8 2 Bde. — *Die Geschlechtskrankheiten des Weibes, nosologisch und therapeutisch bearbeitet.* Erster Theil. Göttingen, 1831. 8. Zweiter Theil von F. A. Balling. Göttingen, 1836. 8.

Józ. d'Outrepont z Malmedy (27 Lut. 1778—1845) od r. 1816 profesor w Würzburgu: *Von der Selbstwendung und der Wendung auf den Kopf.* Würzburg, 1817. 8. — *Abhandlungen und Beiträge geburtshilflichen Inhalts.* Bamberg u. Würzburg, 1822. 8.

Herm. Fr. Kilian ur. w Lipsku (5 Lut. 1800—7 Sierp. 1863) profesor w Bonn: *Operationslehre für Geburtshelfer.* Bonn, 1833. 1835. 8. 1842—1844. 8. 1849 1856. 8. — *Die Geburtslehre von Seiten der Wissenschaft und Kunst dargestellt.* Frankfurt a. M. 1839—1842. 8. 2 Bde. i w. i.

Edw. Kasp. Jakob v. Siebold (19 Mar. 1801—21 Paźdz. 1861), syn Adama El. Siebold'a (str. 617) profesor w Gietyndze, wydal, oprócz wzorowej pracy: *Versuch einer Geschichte der Geburtshilfe.* Berl. 1839—1845. 8. 2 Bde. nadto: *Abbildungen aus dem Gesammgebiete der Geburtshilfe.* Berlin, 1829. 8. 1835. 8 2 Bde. — *Lehrbuch der Geburtshilfe.* Berlin, 1841. 8. 1854. 8. — *Die akademische Entbindungsanstalt zu Göttingen seit ihrer Gründung 1792 bis 1855.* Götting. 1855. 8. (88. 16.) (Odbitka *Göttinger gelehrte Anzeigen.*) — *Lehrbuch der gerichtlichen Medicin.* Berlin, 1847. 8 — *Geburtshilfliche Briefe.* Braunschweig, 1802. 8. (Z dodaniem autobiografii). — Porów. O. Spiegelberg, *Siebold's Leben*, w *Monatsblätter für Geburtskunde*, XIX. 321 ff.

J. Kryst. Gotfryd Joerg rodem z Predel koło Zeitz (24 Gr. 1779—20 Wrz. 1856) profesor Lipski, który troskliwie starał się o podniesienie nauki położniczej w tamtejszym uniwersytecie, ogłosił wiele rozpraw o służbie zdrowia, chorobach dzieci itp. Z prac treści akuszeryjnej godne są uwagi: *Ueber das Gebürorgan des Menschen und der Säugethiere im schwangern und nicht-schwangern Zustande.* 1 Heft. Leipzig, 1803. f. — *Ueber das physiologische und pathologische Leben des Weibes.* Leipz. 1807. 1809. 8. 1821. 8. 1833. 1835. 8. 2 Bde. — *Die Zeugung des Menschen und der Thiere u. s.* Leipzig, 1815. 8. Mit 10 Tafeln in fol. — *Die Fötuslunge im gebornen Kinde (Atelectasia).* Grimma, 1835. 8. — *Die Geburt als gesundheitsgemässer Entwicklungsakt.* Leipzig, 1854. 8.

D. Wilh. Henryk Busch rodem z Marburga (16 1788—15 Mar. 1858), profesor tamże i w Berlinie: *Beschreibung merkwürdiger Missgeburten, nebst andern Beobachtungen aus der Entbindungskunst.* Marburg, 1803. 4. — *Lehrbuch der Geburtskunde.* Marb. 1829. 8. 1832. 8. Berlin, 1836. 8. 1838. 8. 1842. 8. 1849. 8. — *Das Geschlechtsleben des Weibes.* Leipzig, 1839—1844. 8. 5 Bde. — *Atlas geburtshilflicher Abbildungen.* Berlin, 1841. f. — (Wraz z Moser'em) *Handbuch der Geburtskunde in alphabetischer Ordnung.* Berl. 1840—1843. 8. 4 Bde. — Porów. nekrolog: *Deutsche Klinik*, 1858. No. 19.

Ferd. Fr. August v. Ritgen z Wulfen w hrabstwie Salm-Salm (11 Paźdz. 1787—14 Kw. 1867) profesor w Giessen: *Jahrbücher der Entbindungs-Anstalt zu Giessen* u. s. w. Giessen, 1819. 8. 1820. 1821. 8. Mit Kupferra und Tabellen in fol. — *Die Anzeigen der mechanischen Hülfen bei Entbindungen* u. s. w. Giessen, 1820. 8. *Beiträge zur Aufhellung der Verbindung der menschlichen Frucht mit dem Fruchthälter und der Ernährung derselben*. Leipzig und Stuttgart, 1835. f. — *Das alterswidrig gebaute Frauenbecken*. Giessen, 1853. 8. — K. F. J. Birnbaum, nekrolog Ritgen'a w *Monatsschrift für Geburtskunde*, 1867. Juni.

Ant. Fryd. Hohl z Weissenfels (17 List. 1789—23 St. 1862) prof. w Halli: *Die geburtshülfliche Exploration*. Halle, 1833. 1834. 8. 2 Bde. — *Vorträge über die Geburt des Menschen*. Halle, 1845. 8. — *Die Geburten missgestalteter, kranker und todter Kinder*. Halle, 1850. 8. — *Lehrbuch der Geburtshülfe*. Leipz. 1855. 8. — Porów. *Deutsche Klinik*, 1862. No. 26.

Gustaw Adolf Michaelis z Harburga (10 Lip. 1798—9 Sierp. 1848) prof. w Kiel: *Abhandlungen aus dem Gebiete der Geburtshülfe*. Kiel, 1833. 8. i dzieło niezrównanej wartości: *Das schräg verengte Becken*. Wydał Litzman. Kiel, 1865. 8.

Do tego rzędu zaliczają się akuszerowie Strasburgcy: Jan Fryd. Lobstein (str. 802), — Jak. Fryd. Schweighäuser rodem z Strasburga (1766—7 Maja 1842), akuszer szpitala cywilnego tamże. (Dzieło główne: *La pratique des accouchemens en rapport avec la physiologie et l'expérience*. Paris et Strasb. 1835. 8); a przedewszystkiem Józef Aleksy Stoltz z Andlau w Alzacyi, jeden z twórców nauki o wywołaniu porodu przedwczesnego, z którego szkoły wyszło wielu zdolnych akuszerów i mnóstwo cenanych rozpraw tej treści Porów. A. Mattei, *Notice historique sur la faculté de médecine de Strasbourg, considérée surtout au point de vue de l'obstétrique*. Paris (Delahaye), 1872. 8. (pp. 27.)

Do utworzenia ginekologii w dzisiejszém znaczeniu słowa przyłożyli się z pomiędzy lekarzy niemieckich, najbardziej: Kar. Wilh. Mayer (25 Lip. 1795—4 Lut. 1868), syn chirurga, założyciel towarzystwa akuszerów w Berlinie, bardzo głośny lekarz — i Kiwisch v. Rotterau rodem z Klattau w Czechach (30 Kw. 1814—29 List. 1851) profesor w Würzburgu.

K. W. Mayer, *Klinische Mittheilungen aus dem Gebiete der Gynäkologie*. 1. H. 1861. 8. (Z dokładnymi rycinami wyobrażającymi zmiany części pochwowej). Nekrolog Virchow'a: *Abhandlungen der Berliner Gesellschaft für Geburtshülfe*, 1869.

Kiwisch von Rotterau, *Die Geburtskunde*. Mit Atlas. Erlangen, 1851. — *Klinische Vorträge über die spezielle Pathologie und Therapie der Krankheiten des weiblichen Geschlechts*, Prag, 1847—1849, 8. 1851—1859. 8.

§ 240.

Francya. Anglia.

Nauka położnicza rozwijała się również pomyślnie w ciągu naszego wieku także w innych krajach, zwłaszcza we Francyi i w Anglii. — Punktem środkowym prac i postępów na niwie położnictwa francuskiego była *Maternité* połączona w początku z *École de santé* (str. 731) następnie z uniwersytetem paryskim, gdzie wykładali akuszeryą: Alf. Lud. Vinc. Leroy z Rouen (23 Sierp. 1742—15 St. 1816), J. Lud. Baudelocque (str. 664), następnie (do 1830) Ant. Dubois z Gramat, (depart. du Lot) (17 Lip. 1756—28 Kw. 1837). Dubois, znakomity profesor i praktyk, nie zostawił żadnej pracy literackiej. Później zajmowali katedrę położnictwa: Pelletan (str. 860); — Lud. K. Deneux z Heilly (dep. Somme) (25 Sierp. 1767—28 Paźdz. 1846), kuzyni i uczeń Baudelocque'a, lekarz przyboczny księżniczki Berry, od r. 1823 aż do rewolucyi lipcowej profesor paryski; — Mar. Aleks. Desormeaux rodem z Paryża (5 Maja 1778—30 Kw. 1829) (datę śmierci jego podają inni na 28 Kw. 1830); — F. J. Moreau z Auxonne (1789—1862) i Paweł Dubois, który podobnie jak ojciec jego Antoni D. przeważny wpływ wywierał jako profesor.

A. L. V. Leroy, *Essai sur l'histoire naturelle de la grossesse et de l'accouchement*. Genève et Paris, 1787. 8. — Imię L. rozniosło się najbardziej przez obronę operacyi rozcięcia spojenia łonowego (*Symphysiotomia*) (str. 661), przez dzieło: *Recherches historiques et pratiques sur la section de la symphyse du pubis*. Paris, 1778. 8. i przez pracę historycznej treści: *Histoire critique de la doctrine et de la pratique des principaux accoucheurs, qui ont paru depuis Hippocrate jusqu'à nos jours etc.* Paris, 1776. 8. (Jedna i jedyna część dzieła *Pratique des accouchemens*. Przełożona na język niemiecki: Frankfurt, Leipzig u. Meiningen, 1779. 8.). — Leroy zginął od morderczej ręki służącego, którego oddalił.

Ant. Dubois znanym jest powszechnie ze spokojnego wyczekiwającego zachowania się w chwili porodu „Króla rzymskiego”. W r. 1823 usunięto go wraz z Pelletan'em z posady, którą w r. 1829 oddano mu na powrót (w 73 r. życia). — (Orfila) w *Archives général. de méd.* 1837.

Mars, p. 393. — (Pariset), *Bulletin de l'acad. royale de méd.* I. 1836. 8. p. 544. — Fr. Dubois (d'Amiens), *Mémoires de l'acad. de méd.* XV. p. 1. — *Gaz. méd. de Paris*, 1837. No. 14.

F. J. Moreau, *Traité pratique de l'art des accouchemens.* Paris, 1838—1841. 8. 2 voll. „Z dodaniem bardzo pięknego atlasu in folio. 1839”. (Siebold.)

P. Dubois ur. 1795 umarł r. 1871 (29 List.) w skutek 12-letniej choroby umysłowej. — Porów. *Bulletin de l'acad.*, XXXVI. p. 980. — *Gaz. hebdomadaire*, 2me série. VIII. p. 730. 748. — *Wiener medicinische Presse*, XIII. 1 — *Deutsche Klinik*, 1872. No. 7.

Na zaszczytne wspomnienie zasługują również: Jacques And. Millot z Dijon (1738—1811) — Jacques Pier. Maygrier z Angoulême (11 Cz. 1771—29 Kw. 1834) — Claude Marie Gardien z Tarjet (Berry) (14 Lip. 1767—Czerw. 1835) w początku poświęcający się matematyce; — A. P. Flamant, prof. w Strasburgu (um. 1833); — M. J. A. Lejumeau de Kergaradec, praktyczny lekarz paryski, który pierwszy zastosował auskultacją do nauki położniczej; — nadto głośniejszą sławę akuszerki: Marie Louise Lachapelle (1 St. 1769—4 Paźdz. 1821), córka starszej akuszerki Dugès w Hôtel-Dieu, obok Baudelocque'a pierwsza przełożona zakładu Maternité, i jej uczennica Mar. Anne Victorine Boivin (z domu Gillain) z Montreuil przy Wersalu (9 Kw. 1773—16 Maja 1841).

J. A. Milot, *Supplément à tous les traités tant étrangers que nationaux, anciens et modernes, sur l'art des accouchemens.* Par. 1804. 8. 1809. 8. 2 voll.

J. P. Maygrier, *Nouvelles démonstrations des accouchemens.* Paris, 1802. f. Niemieckie wydanie tych nader ozdobnych miedziorytów opracował Ed. K. J. Siebold Berlin, 1829. 8. 1835. 8. Nowe francuskie wydanie wyszło staraniem Halma-Grand'a: Paris, 1840. f. (z 80 miedziorytami); prz. hiszpański Paris y Mexico, 1828. f. — *Elémens de la science et de l'art des accouchemens.* Paris, 1814. 8. 1817. 8. 2 voll.

Cl. M. Gardien, *Traité des accouchemens, des maladies des femmes etc.* Paris, 1807. 8. 1816. 8. 1824. 8. 4 voll.

M. L. Lachapelle, *Pratiques des accouchemens ou mémoires et observations choisies sur les points les plus importants de l'art.* Par. 1821. 1825. 8. 3 voll. Prz. niem. Weimar, 1825. 8. (Tylko 1 tom).

M. A. V. Boivin, *Mémorial de l'art des accouchemens etc.* Paris, 1812. 8. 1817. 8. 1824. 8. 1837. 8. Prz. wł. Milano, 1822. 8. Prz. niem. Cassel u. Marburg, 1829. 8. — (Wraz z A. Dugès), *Traité pratique des maladies*

de l'utérus et de ses annexes etc. Avec Atlas de 41 planches in fol. Paris, 1833. 8 2 voll. i w. i.

Do najznakomitszych akuszerów angielskich nowszej epoki (pomijając licznych autorów dzieł podręcznych) należą: John Burns; — Samuel Merriman z Malborough w hrabstwie Wiltshire (25 Paźdz. 1771—22 List. 1852), syn piwowara, nauczyciel położnictwa w Middlesex-Hospital, przez jakiś czas także w szpitalu Barthelemew, słynący za wzór poświęcenia lekarskiego; — Francis H. Ramsbotham, lekarz w Lying-in Charity w Londynie; — James Blundell, profesor w Gay-Hospital; — James Hamilton (Kw. 1767—14 List. 1840), następca swojego ojca (um. 1802) na katedrze profesora akuszerii w Edyburgu — i w. i.

John Burns, *The anatomy of the gravid uterus* etc. Glasgow, 1799. 8. — *The principles of midwifery, including the diseases of women and children*. Lond. 1809. 8. i nadto jeszcze 9 wydań, ostatnia 1843. 8. Prz. niem. Kölpin'a: Stettin, 1820. 8.; Kilian'a: Bonn, 1834. 8. — Por. str. 875.

S. Merriman, *A dissertation on retroversion of the womb, including some observations on extra-uterine gestation*. Lond. 1810. 8. — *Synopsis of the various kinds of difficult parturition*. Lond. 1814. 12. 4th. ed. 1826. 5th ed. 1839. — Sam. Merriman był siostrzeńcem lekarza Londyńskiego tegoż nazwiska (29 Gr. 1731—17 Sierp. 1818). Tożsamość nazwiska dwóch wspomnianych lekarzy była powodem, że Siebold błędnie podał, jakoby Sam. Merriman siostrzeńiec umarł w 87 r. życia swego w r. 1819. — Por. *Lives of british physicians*. Lond. s. a. 12. p. 342.

F. H. Ramsbotham *The principles and practice of obstetric medicine and surgery* etc. Lond. 1841. 8.

J. Blundell, *The principles and practice of obstetrics* etc. London, 1834. 8. 1840. 8. Prz. niem. Leipzig, 1835. 1836. 8. 2 Bde.

J. Hamilton, *Practical observations on various subjects relating to midwifery*. Edinb. 1836. 8. 1840. 8. Prz. niem. Berlin, 1838. 8.

W rządzie ginekologów najnowszego okresu zajmuje pierwsze miejsce James Yourley Simpson (7 Czerw. 1811—6 Maja 1870), syn piekarza wiejskiego w Bathgate w Szkocji, asystent J. Thomson'a w Edyburgu, później następca J. Hamilton'a na katedrze profesora tamże, mąż wielkiej szlachetności charakteru i niezmqdowanej pracy, znany również zaszczytnie na polu historycznym, najslynniejszy w swoim czasie

lekarz angielski. Do najlepszych dzieł jego — że pominiemy wielkie mnóstwo innych prac i artykułów — należą: *Wykład kliniczny o chorobach niewiast*, rozprawa o użyciu chloroformu (wprowadzonem pierwszy raz przez niego), o *hospitalizmie*, która wpłynęła bardzo pomyślnie na polepszenie opieki nad chorymi szpitalnymi, nareszcie traktat o operacyi zwanej *akupressurą*, którą równocześnie z Simpson'em, chociaż niezawisłe od tegoż, wykrył Boloński lekarz Riz z oli (um. 1880).

J. Y. Simpson, *Essay on anaesthesia*. Edinb. 1849. — *Physicians and physic. On the duties and prospects of young physicians. On the modern advancement of physicians*. Three adresses. Edinb. 1856. 8. — *Obstetric memoirs and contributions*, ed. Priestley and Storer. Loudon, 1856. 8. 2 voll. — *Clinical lectures on diseases of women*. W *Medical Times*, 1859—1861. Zebrane i osobno wydane: Philadelphia, 1863. (pp. 510.) — *Acupressure, a new method of arresting surgical hemorrhage, and of accelerating the healing of wounds*. Edinb. 1864. 8. (pp. 580.) Prz. franc. Paris, 1867. 8. — *Anaesthesia, Hospitalism and other papers*. ed. by W. B. Simpson. Edinb. 1871. — *Gynaecological works*. Lond. 1871. 8. 2 voll. — Nadto ogłosił Simpson wiele prac treści religijnej i archeologicznej. Porów. T I. — Mózg Simp. jest co do objętości i ciężaru trzecim w rzędzie dotychczas znanych; wynosił on 54 uneyi (t. j. 1620 gramów). — Porów. A. Gusserow, *Zur Erinnerung an Sir James Y. Simpson*. (Rede.) Berlin, 1871. 8. (pp. 45.)

§ 211.

Ważniejsze postępy ginekologii w pierwszej połowie naszego wieku. Pedyatrya.

Nie podobna nam w tém miejscu przedstawić po szczególe nabytki, jakich doznała nanka położnicza w ścisłem tego słowa znaczeniu, w ciągu pierwszej połowy dziewiętnastego stulecia.

Diagnostyka chorób kobiecych ulepszoną została najbardziej przez rozpowszechnienie użycia wziernika macicznego, który, co prawda, zuanym był już lekarzom z czasów cesarstwa rzymskiego (p. T. I). Zastosowanie tego narzędzia wznowił Reeamier (str. 873), który w celu leczniczym (przyże-

gania, odcięcia szyi macicznej itp.) posługiwał się od r. 1801 cylindryczną rurką, o czém doniósł światu dopiero w r. 1818.— Wziernik dwuramienny jest wynalazkiem pani Boivin (str. 943) — Mniejsze znaczenie dla nauki i praktyki ma wznowienie znanego już również w starożytności z głębnika macicznego, którego to narzędzia używał także Levret dla zmierzenia jamy macicy (str. 654). — Samuel Lair zalecał dla ułatwienia rozpoznania chorób macicznych użycie z głębnika srebrnego w r. 1828, wszakże rozpowszechnioném zostało zastosowanie tego narzędzia dopiero w r. 1843 przez Simpson'a. W tymże roku doniósł P. Ch. Huguier (1804—1873), lekarz szpitala Beaujon w Paryżu o wynalazku „hysterometra”.

Samuel Lair, *Nouvelle méthode de traitement des ulcères, ulcérations et engorgemens de l'utérus*. Paris, 1828. 8. Frz. niem. Weimar, 1828. 8.

P. Ch. Huguier, *De l'hystérométrie et du cathétérisme uterin etc.* Ouvrage couronné. Paris, 1865. 8. — Co do wynalazku hysterometru, którego pierwszeństwo zastrzegął sobie Kiwisch (str. 941). Porów. L. A. Becquerel, *Traité clinique des maladies de l'utérus et de ses annexes*. Paris, 1859. 8. I. p. 53.

Ścisły w naszych czasach związek pomiędzy wszystkimi gałęziami nauki lekarskiej nie objawił się nigdy i nigdzie tak wyraźnie, jak w nowoczesnej terapii, mianowicie w operacyjnej części ginekologii. Pierwszy krok na tém polu stanowi operacja odjęcia rakowatej szyi macicznej pomimo, że operacja ta podejmowaną była czasami już dawniej. Myśl tej operacji powziął w r. 1780 Lauvariol, zachęcał do niej 1787 Wrisberg (str. 506), a wykonał pierwszy raz Oslander w Gietyndze dopiero 1801 (str. 937), poczem zafowano ją często mianowicie we Francyi Dupuytren i Recamier — str. 873) z czego nakoniec, pod wpływem nauki Broussais'go: jako wszystkie zakaźne choroby są wynikiem zapalenia, wyrodziło się fatalne nadużycie tak, że sam Lisfranc (str. 866) po r. 1825 przedsiębrał ją 99 razy.

O zasługach Jobert'a pod względem leczenia przetoki pochwowej, mówiliśmy wyżej (str. 893).

J. Nep. Santer rodem z wyspy Reichenau na jeziorze Bodensee (ur. 29 Cz. 1766), praktyczny lekarz w Konstancyi

znany wynalazca chirurgicznego przyrządu zwanego „unosidłem” używanego przy złamaniu kości, przyczynił się najbardziej wpływem swej powagi do rozpowszechnienia (od r. 1822) operacji wycięcia opadniętej macicy zwłaszcza w Niemczech i w Anglii, którą oprócz dawniejszych, podejmowali Monteggia (str. 564), Oslander i i., jakkolwiek Larrey, Velpeeu i inni poważni chirurdzy stanowczo przeciwko tej operacji powstawali.

J. N. Sauter, *Die gänzliche Exstirpation der carcinomatösen Gebärmutter* — — — glücklich vollführt u. s. w. Constanz, 1822. 8.

Nowsze usiłowania powtórnego wznowienia operacji rzeczonęj, nie mogą być przedmiotem niniejszej pracy naszęj.

Najświetniejszym, zarazem najpożyteczniejszym nabytkiem nowoczesnej ginekologii operacyjnęj jest niezapreczenie owariotomia.

O wycięciu chorobą zniszczonego jajnika myślał już w r. 1685 Just. Teod. Schonkoff (*De hydropse ovarii mulieris*. Basil. 1685. 4.), co przypadało do przekonania innych lekarzy. Pierwszy Houston w Glasgowie wyciął część chorego jajnika w r. 1701, kiedy po nakłóciu jajnika gęstość wyciekającego płynu zmusiła go, dla ułatwienia odpływu, rozszerzyć ranę, przyczem też odcięto znaczną część organu; operacja wypadła pomyślnie. W r. 1781 wyciął Laumonier z Rouen bez zamiaru owariotomii, przypadkiem, jajnik wielkości jaja kurzego. — Co do historii tej operacji p. Küchenmeister, H. Haeser's *Archiv*, 1849. Bd. 10. S. 279 ff. 406 ff. — Koeberle, *Gaz. hebdomad.* 1866. No. 28. — P. W. Th. Grenser, *Die Ovariectomie in Deutschland historisch und kritisch dargestellt*. Leipz. 1870. 8. (SS. VII, 104.) — T. Spencer Wells, *Diseases of the ovaries*. London, 1872. Prz. niem. Grenser. Leipz. 1874. 8. 217—237. — Bockenheimer, *Geschichte der Ovariectomie in Deutschland*. Frankfurt a. M. 1876.

Pierwszą owariotomią wedle z góry obmyślanego planu, wykonał Ephraim Mac Dowell w Danville (Kentucky) r. 1809, drugą Lizars przed r. 1825, w którym ją opisał (str. 874). — Pomijamy w tém miejscu dalszą historię rzeczonęj operacji nadmienając tylko, że wykształcili ją i rozpowszechnili przeważnie lekarze amerykańscy, poczem od r. 1840 znalazła ona i w Europie wielu zwolenników (we Francyi zajął się nią głównie Nelaton str. 870).

Naukowy kierunek w pedyatryi pojawił się dopiero w połowie dziewiętnastego wieku. Jak w ośmnastym wieku pierwsza myśl zakładów pediatrycznych powstała w Anglii (str. 665), tak też i w r. 1816 utworzono instytut „Royal infirmary for children” w Londynie; w tymże roku założył K a r. Ern. Ephraim Friedeburg (um. 1836) pierwszy szpital dla dzieci w Petersburgu. W Wiedniu powstał także szpital r. 1837, po czem dopiero zakładano je w Hamburgu, Stutgardzie, Pradze itp.

W sprawie urządzenia i prowadzenia szpitalu dla dzieci w Pradze zasłużyli się najbardziej: Józ. Wilh. Löschner rodem z Kaaden (ur. 8 Maja 1809), następnie J. Steiner z Joachimsthal w Czechach (2 Lip. 1832 — 14 Lut. 1876), profesorowie pedyatryi.

§ 242.

Dentystyka.

O pożytecznych usiłowaniach lekarzy starożytnych na polu dentystyki mówiliśmy wyżej (T. I). W ciągu wieków średnich a nawet i długo jeszcze potem pozostawała dentystyka w rękach nieokrzesanych cyrulików i podrózujących „zębórwaczy”.

Na stanowisko naukowe wznosił tę gałąź Pierre Fauchard (um. 22 Mar. 1762), chirurg (niższego stopnia) paryski, wyborném swém dziełem obejmującym wszystkie choroby zębów, co pobudziło wielu innych do uprawiania tego działu.

P. Fauchard, *Le chirurgien dentiste ou traité des dents etc.* Paris, 1728. 12. 1746. 12. 2 voll Z 40 miedziorytami, prz. niem. Berlin, 1833. 8, 2 Bde.

Z następców Fauchard'a godni są wspomnienia: Pierre Mouton, — Lecluse, który pierwszy wspomina o kluczu przez angielskich dentystów używanym i ulepszył technikę wprawiania sztucznych zębów; — Ans. Jourdain o którym mówiliśmy poprzednio, — i Bourdet, który doradza luksacyjną bolących zębów.

P. Mouton, *Essay d'odontotechnie, ou dissertation sur les dents artificiels*. Paris, 1746.

Lecluse, *Nouveaux élémens d'odontologie etc.* Paris, 1754. 8.

Bourdet, *Recherches et observations sur toutes les parties de l'art du dentiste*. Paris, 1757. 12. 2 voll. Prz. wł. Vicenza, 1767. 12.

Do wyszczególnionych na str. 625 dzieł Jourdain'a dodać należy: *Essai sur la formation des dents*. Paris, 1766. 12.

Wielce wpływowém na rozwój dentystyki było dzieło J. Hunter'a (str. 500) ogłoszone w r. 1771, w którym autor przedstawia już patologią zębów, obrobioną także w osobnej pracy siedm lat później wydanej. — W tym samym okresie pisali o dentystyce Tom. Berdmore, i Spence, — na początku dziewiętnastego wieku: J. Foxxe, Laforgue, J. B. Gariot, później nieco J. C. F. Maury.

Th. Berdmore, *A treatise on the disorders and difformities of teeths and gums*. Lond. 1768. 8, 1770. 8. Prz. holend. Amsterd 1769. 8.

Jos. Foxxe, *The natural history of the human teeth*. Lond. 1803. 8. — *The history and treatment of the diseases of the teeth, gums etc.* Lond. 1806. 4. Prz. fr. Paris, 1821. 4.

L. Laforgue, *L'art du dentiste*. 2 voll. Paris, 1802. 8. 1810. 8. — *De la sémiologie buccale*. Paris, 1806. 8. i. w. i.

J. B. Gariot, *Traité des maladies de la bouche d'après l'état actuel des connaissances en médecine et en chirurgie*. Paris, 1805. 8. Prz. niem. Leipzig, 1806. 8.

J. C. F. Maury, *Manuel du dentiste*. Paris, 1822. 8. — *Traité complet de l'art du dentiste*. Paris, 1828. 8. Prz. niem. Weimar, 1830. 8.

W Niemczech pojawiły się prace wyłącznie dentystyce poświęcone (pomijając pojedyncze rozprawy zeszłego wieku) daleko później. Do najlepszych pracowników na tém polu należą: J. Jak, J. Serre w Wiedniu następnie w Berlinie żyjący (um. 1830) i dwóch profesorów uniwersytetu Wiedeńskiego: Grz. Carabelli z Pesztu (ur. 11 Grud. 1787) i Maur. Heider rodem z Wiednia (21 Cz. 1816—29 Lip. 1866).

Jedném z najwcześniejszych pism niemieckich o dentystyce traktujących, jest Fil. Pfaff'a *Von den Zähnen des menschlichen Körpers und deren Krankheiten*. Berlin, 1756. 8.

J. J. J. Serre, *Praktische Darstellung aller Operationen der Zahnheilkunst u. s. w. Z 32 miedziorytami*. Berlin, 1804. 8. — *Essai sur l'anatomie et la physiologie des dents*. Paris, 1817. 8. i. w. i.

G. Carabelli (Edler von Lunkaszprie), *Systematisches Handbuch der Zahnheilkunde*. Erster Band: *Geschichtliche Uebersicht der Zahnheilkunde*. Wien, 1831. 8. Zweiter Band: *Anatomie des Mundes*. Wien, 1844. 8. Z atlasem in 4.

J. Schneller, *Denkrede auf Moritz Heider*. Wien, 1866. 8.

Dzięki usiłowanom wspomnionych lekarzy i licznych ich następców podniosła się Dentystyka do wysokiego stopnia rozwoju, jakkolwiek z drugiej strony przemileczeń i tego nie można, że wydoskonalenie kosmetycznej części i panująca zwłaszcza w państwie niemieckim swoboda lekarskiego „zarobkowania”, grożą jej powrotem do dawniejszego stanowiska cyrulicko-empirycznego.

Pod tym ostatnim względem porów. Alfr. Hill, *History of the Reform-movement in the dental profession in Great-Britain*. Lond. 1877. 8.

§ 243.

Otiatryka.

Por. Edm. D a n n, *Skizze einer Geschichte der Ohrenheilkunde*. Berlin, 1834. 8. (Z Horn's *Archiv für medicinische Erfahrung*.) — Ant. v. Troeltsch, *Die Krankheiten des Otares, ihre Erkenntniss und Behandlung*. 6te Auflage. Leipzig, 1877. 8.

Pomimo wielkich postępów, jakimi chlubić się może anatomia narządu słuchowego od czasu szesnastego wieku, pozostawała patologia jego długo jeszcze prawie zupełnie ciemną z wyjątkiem powierzchownych wiadomości o chorobach muszli ucha, zewnętrznego przewodu słuchowego i bębenka.

Porów. przytoczone na str. 289, 484 pisma Du Verney'a i Valsalvy, które dają wyobrażenie o stanie otiatryki w końcu siedemnastego i w początku osmnastego wieku. — Co do chorób bębenka porów. Gniditsch, *De morbis membranae tympani*, w Ernst Platner'a *Opuscula*, Berol. 1824. 8. p. 608 seq.

Nawet odkrycie Guyot'a pocztmistrza Wersalskiego o możności wstrzykiwania za pomocą cynowej cewki z jamy ustnej do trąbki Eustachyusza, przedłożone Akademii paryskiej w r. 1724, pozostało bez następstw, gdyż dopiero Archibald

Cleland, zapewne nie wiedząc wcale o odkryciu Guyot'a, przyżegał pierwszy trąbkę Eust. ze strony jamy nosowej w r. 1741. Tenże lekarz obmyślił pierwszy przyrząd do oświetlenia bębinka przez skupienie promieni świetlnych świecy woskowej przy pomocy wielkiej soczewki.

Odkrycie Guyot'a ogłoszone zostało w: *Machines approuvées par l'Académie de Paris*, IV. 115; Cleland'a zaś w: *Philosophical transactions*, vol. 41. p. 848.

Naświdrowanie wyrostka sutkowego (w celu wypuszczenia ropy) wedle oznaczonych wskazań, praktykowane przez J. L. Petit'a (str. 594), następnie w r. 1776 przez pruskiego chirurga pułkowego Jasser'a (który nie wiedział o operacji Petit'a), powtarzane w wielu wypadkach dla zniesienia głuchoty, wydało tak smutne następstwa, że słusznie poszło w zapomnienie.

W liczbie wielu innych padł ofiarą tej operacji Berger profesor i lekarz przyboczny króla Duńskiego (str. 660).

Nakłócie bębinka w celu uchylenia głuchoty zalecali za przykładem wędrującego „otiatry” paryskiego Eli'ego (r. 1760): Himly od r. 1797 (str. 744), Astley Cooper od 1801 (str. 877).

Wydawane na początku naszego wieku dzieła otiatryczne noszą na sobie jeszcze cechę ubiegłego stulecia; nawet J. A n t. Saissy z okolic Grasse w Prowancyi (1756—1822), lekarz Lyoński, nie mógł się jej pozbyć.

J. A. Saissy, *Essay sur les maladies de l'oreille interne*. Paris, 1827. 8. Prz. niem. Ilmenau, 1829. 8.

Otiatrykę w właściwem znaczeniu rozpoczyna dopiero Jean Marie Gaspard Itard z Oraison (Basses Alpes) ustaleniem techniki wprowadzania cewnika do trąbki Eustachiego dla rozpoznania chorób jamy bębinkowej, i leczenia cierpień usznych za pomocą wstrzykiwań. Leon Deleau zasłużony także w dziedzinie nauczania głuchoniemych, wzbogacił otiatryą wprowadzeniem natrysków powietrznych.

J. M. G. Itard. *Traité des maladies de l'oreille et de l'audition*. Paris, 1821. 8. 2 voll. 1842. 8. 2 voll. Prz. niem. Weimar, 1822 8.

L. Deleau, *Recherches pratiques sur les maladies de l'oreille et sur le développement de l'ouïe et de la parole chez les sourds-muets. Première partie: Traité du catarrhisme de la trompe d'Eustache, et de l'emploi de l'air atmosphérique dans les maladies de l'oreille moyenne*. Paris, 1838. 8. 1863. 8. i wiele innych prac.

W Niemczech pracowali w gałęzi otiatrycznej w tym okresie czasu: Kar. J. Beck rodem z Gengenbach w Badeńskiem (27 Cz. 1794—15 Cz. 1844), profesor Frejburgski (w Bryzgowii), dobrze znany także w okulistyce i chirurgii, i Wilb. Kramer z Halberstadt (1801—7 Gr. 1875) lekarz Berliński, który zasłużył się utrwaleniem auskultacji (za przewodem Laënnec'a) śródusza w połączeniu z katetyzacyą trąbki Eust. i podniesieniem obiektywnego badania przy dyagnosyce chorób usznych.

K. J. Beck, *Die Krankheiten des Gehör-Organ*s. Heidelberg u. Leipz. 1827. 8. — *Handbuch der Augenheilkunde*. Heidelberg, 1823. 8. 1832. 8. — *Ophthalmologischer Atlas*. Heidelberg 1834. 4. — Co do biografii Becka Ign. Schwoerer, w *Bericht über die — — chirurgisch-ophthalmologische Klinik in Freiburg* u. s. w. Freiburg, 1838. 4. — Ign. Heiner. Schuermayer, *Nekrolog und biographische Skizze des — — — Prof. C. J. Beck*. Freiburg, 1840. 8.

W. Kramer, *Die Erkenntniss und Heilung der Ohrenkrankheiten*. Berlin, 1836. 8. 1851. 8. 1867. 8. — Por. A. Magnus, *Archiv für Ohrenheilkunde*. X. 25 ff.

Największy atoli wpływ na rozwój nauki otiatrycznej wywarły świetne postępy w dziedzinie fizjologii słuchu pozyskane w ostatnich czasach, na zasadzie których udoskonaliła się dyagnosyka chorób usznych — do czego najwięcej przyczynili się dwaj angielscy lekarze; W. R. Wilde w Dublinie i Józef Toynbee, lekarz Londyński (um. 11 Lipca 1866).

W. R. Wilde, *Aural surgery and treatment of diseases of the ear*. Lond. 1853. 8. Prz. niem. Göttingen, 1855. 8.

J. Toynbee, *Artificial membrana tympani in diseases of the ear*. Lond 1853. 8. — *The diseases of the ear*. Ostatnie wyd. Hinton'a. London, 1867. 8. Prz. niem. Würzburg, 1863. 8. — Porów. Ant. v. Troeltsch, *Archiv für Ohrenheilkunde*, III. 230 ff.

§ 244.

P s y c h i a t r y a .

Heinr. Neumann (z Wrocławia), *Ueber die öffentliche Irrenpflege im 18. und 19. Jahrhundert*. In *Janus*, N. F. Gotha, 1851. I. S. 141 ff. — F. Lentz (Dyrektor zakładu obłąkanych w Froidmont w Belgii), *Histoire des progrès de la médecine mentale depuis le commencement du XIX. siècle jusqu'à nos jours*. Paris (Delahaye), 1879. (pp. 176.) Praca dokładna i bezstronna z wyjątkiem pewnego uprzedzenia przeciwko zasługom psychiatrów niemieckich. — Porów. *Ausland*, 1876. No. 21.

W pierwszym tomie tego dzieła mieliśmy sposobność zwrócić uwagę na dziwne zaniedbanie gałęzi psychiatrycznej w czasie wieków średnich, kiedy w starożytności nauka ta w bardzo kwitnym była stanie. — Nawet w pierwszych wiekach ogólnego odrodzenia się nauk nie wiele zajmowano się psychiatryą; opieka nad obłąkanymi ograniczała się powszechnie na tём, że spokojnych pozostawiano w spokoju a gwałtownych więziono i krępowano. Wszak jeszcze długo w bieżącym wieku zdarzało się często, że obłąkanych trzymano w jednym gmachu ze złoczyńcami.

A. R o t h e, (*Psychiatrisches Centralblatt*. Wien, 1875. N. 8. 9) donosi, że istniejący w Warszawie zakład przeważnie dla obłąkanych urządzonym został w r. 1650 a powiększonym ofiarnością prywatną w r. 1667.

Podobnie jak nauka patologii w ogóle, tak też i psychiatrya przeszła od czasu wznowienia jej w ósmnastym wieku cztery okresy rozwoju, a mianowicie: teoretyczny, wpływający z animistycznej szkoły Stahl'a, opisowy pod kierunkiem Pinel'a i Esquirol'a, anatomo-patologiczny Spurzheim'a i fizyologiczny wskazany jej przez Griesinger'a.

Historya naukowėj psychiatryi rozpoczyna Stahl swoją teorią o chorobach duszy (str. 478). W rozdziale głównej swej

pracy (*Theoria medica vera*) o „majaczeniu”, którym to nazwiskiem oznacza autor wszystkie zbroczenia psychiczne rozdziela Stahl takowe na: proste (pierwotne), złożone (wtórne) („*pathetica et sympathetica*”) i na takie, które z połączenia obydwóch rzeczonych szkodliwości wywiązują się. Do rzędu pierwszych dwóch zalicza formy psychiatryczne powstające z wysilenia umysłowego i wezbranych namiętności (*Erotomania*, *pycha* itp.) — ostatnie zaś rozdziela na: zbroczenia lubieżne, melancholiczne i gorączkowe.

Usiłowania jednak autora szkoły animistycznej nie przyniosły żadnej korzyści praktycznej zarówno jak starania uczniów jego np. *G o h l'a* i *U n z e r'a* (str. 479. 480), z powodu braku zakładów do utrzymywania i leczenia odpowiedniego chorych.

Anglikom należy się wdzięczność i sława za wprowadzenie metody humanitarnego obchodzenia się z chorymi na umyśle, jak w ogólności za staranie około dobrobytu ludności. W r. 1547 urządzono w Irlandyi schronienie dla obłąkanych w poklasztornym gmachu w *Bethleen* (*Bedlam*), wszakże publiczny oddział dla chorych na umyśle stanął w Londynie dopiero w r. 1751 (w *St. Lukas-Hospital*). Pomimo to pokazywano przecież jeszcze w r. 1770 obłąkanych szalonych publiczności za opłatą jednego penny — inni chorzy skazani byli na żebranię.

Reasons for the establishing and further encouragement of St. Luke's hospital for lunatics etc. (London) 1785. 4. 1803. 4. 2 voll.

Nierównie korzystniejszy wpływ od zakładów publicznych wywierały na rozwój psychiatryi prywatne, urządzone przez lekarzy i inne osoby zamożne, a przedewszystkiem przez księży, poświęcone leczeniu obłąkanych; zebrane w tych instytucjach doświadczenia popchnęły lekarzy angielskich do pierwszych badań naukowych na niwie psychiatrycznej. — *Cullen* w dziele swém „*First lines*” wydaném w r. 1776 zajmuje się już chorobami umysłowemi (str. 672), po czém uczniowie jego roztrząsali ten przedmiot nawet ze stanowiska anatomo-patologicznego. W rzędzie tych zasłużonych godni wspomnienia są: *T. Arnold* (um. 1816) lekarz i właściciel zakładu dla obłąkanych w *Leicester*, — *Wil. Perfect* rodem z *Oxfordu* (ur.

1740), lekarz w Westmalling (hrab. Kent), który przeważną uwagę swą zwracał na somatyczne pochodzenie chorób umysłowych i na dziedziczność, — Al. Crichton Szkot (ur. ok. 1760) przez jakiś czas lekarz Dworu Peterburskiego i naczelnik urzędu lekarskiego, od r. 1794 ordynujący w szpitalu Westminster i profesor w Londynie, wywodzący choroby umysłowe zarówno od zboczeń ciała jakoteż i duszy — Wil. Pargeter, lekarz w Reading w Berkshire i w i.

Th. Arnold, *Observations on the nature kinds, causes and prevention of insanity, lunacy or madness*. Leicester, 1782. 1786. 8. 2 voll. Lond. 1806. 8. Prz. niem. Leipz. 1784. 1788. 8. 2 Bde. — *Observations on the management of the insane, and particularly on the agency and importance of human and kind treatment in effecting their cure*. Lond. 1809. 8.

W. Perfect, *Methods of cure in some particular cases of insanity etc.* Lond. 1778. 8. — *An adress to the public on the subject of insanity*. Lond. 1784. 4. — *Select cases in the different species of insanity, lunacy or madness etc.* Lond. 1787. 8. Prz. niem. Leipzig, 1789. 8. — *Annals of insanity etc.* 2d ed. Lond. 1803. 8. Prz. niem. Hannover, 1804. 8.

A. Crichton, *An inquiry in to the nature and origin of mental derangement etc.* Lond. 1798. 8. 2 voll. Prz. niem. Leipzig, 1798. 8. 1810. 8.

W. Pargeter, *Observations on maniacal disorders*. Lond. 1792. 8. Prz. niem. Leipzig, 1793. 8.

Do rzędu angielskich psychiatrów z początku naszego wieku należą nadto:

Joseph Mason Cox, lek. w Fishponds około Bristolu: *Diss. de mania*. Lugd. Batav. 1787. 8. — *Practical observations on the insanity and consideration on the manner of treating diseases of the human mind*. Lond. 1804. 8. 1806. 8. 1814. 8. Prz. franc. Genève, 1806. 8. Prz. niem. z przypisem Reil'a! Halle, 1811. 8.

John Haslam, ordynujący w Bethlem-Hospital w Londynie: *Observations on insanity etc.* Lond. 1798. 3. Prz. niem. Stendal, 1800. 8. — *Observations on madness and melancholy*. Lond. 1809. 8. (Drugie wydanie poprzedniego dzieła.) — *Inquiry into the causes producing the extraordinary addition to the number of insane*. London, 1810. 8. — *Illustrations of madness*. London, 1810. 8. 1816. 8. — *Considerations on the moral management of insane persons*. Lond. 1817. 8. — *Medical jurisprudence, as it relates to insanity*. Lond. 1817. 4. i t. p.

Andrew Marschall, *The morbid anatomy of the brain in mania and hydrophobia*. Lond. 1815. 8. Prz. niem. H. M. Romberg: Berlu, 1820. 8.

Samuel Tuke, Dyrektor zakładu obłąkanych w Yorku: *A description of the Retreat, an institution near York for insane persons etc.* York, 1813. 8. (227 SS.) Prz. niem. z dodaniem wstępu M. Jacobi, *Sammlungen für die Heilung der Gemüthskrankheiten*. (p. n.)

We Francyi utrzymywały się daleko dłużej zakorzone stare pojęcia o chorobach umysłowych, dopóki wielka i krwawa rewolucya ogłoszeniem sztandaru „praw ludzkości” nie wyzwoliła nieszczęśliwych chorych z więziennęj niewoli. Pierwsze hasło swobody dla obłąkanych wygłosił szlachetny Filip Pinel (str. 702). Z narażeniem własnego życia wymógł Pinel na Grz. Couthon'ie członku konwentu pozwolenie wyrwania obłąkanych z pośród zbrodniarzy i oddania ich pod opiekę lekarską.

P. h. Pinel, *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale ou la manie. Avec figures représentant des formes de crânes ou des portraits d'aliénés.* Paris, 1801. 8. 1809. 8. Prz. niem. Wien, 1801. 8. — Poprzednio już ogłosił P. kilka rozpraw treści psychiatrycznej w: Fourcroy, *Médecine éclairée par les sciences physiques.* Paris, 1791. I. 154. — *Mémoires de la société d'histoire naturelle,* 1791. I. 359. — *Mémoires de la soc. méd. d'émulation.* 2me éd. 1802. I. 28. — Tożsamo 1793. I. 215. 1817. VIII. 675.

Wszelako jeszcze w kodeksie karnym Napoleona uważani są chorzy na umyśle na równi z dzikimi zwierzętami.

„Ceux qui laisseront divaguer des insensés ou furieux ou animaux malfaisans ou féroces” etc. — *Code pénal,* 1804. art. 574.

Godnym zaiste spadkobiercą szlachetnych usiłowań zacnego Pinel'a był uczeń jego Jean Étienne Dominique Esquirol rodem z Tuluzy (4 St. 1772—1840), w początku teolog, w czasie rewolucyi lekarz wojskowy, od r. 1811 Dyrektor zakładu Salpêtrière, od 1823 jeneralny inspektor szkół lekarskich, od 1826 naczelnik zakładu obłąkanych w Charenton. Poświęcony wyłącznie nauce psychiatryi w ciągu długiego i pracowitego życia Esquirol zasłużył się najbardziej przez utworzenie pierwszej psychiatrycznej kliniki w Paryżu (r. 1817).

Zdaniem Es. polega obłąd (Wahnsinn) na chroniczném cierpieniu mózgu, objawiającém się zburzeniem czułości, rozsądku i weli i stosownie do tego rozróżnia pięć głównych jego odmian: „Lypemania” t. j. częściowe obłąkanie bez podniecenia (Melancholia); Monomania (poprzednia forma z pobudzeniem); Mania (ogólne obłąkanie); zniechęcenie umysłowe (Narr-

heit) t. j. utrata władz umysłowych; idiotyzm t. j. przytępienie umysłu wrodzone.

J. E. D. Esquirol, *Des passions considérées comme causes, symptômes et moyens curatifs de la manie*, Paris, 1805. 4. (Thèse.) — *Des établissements des aliénés en France et des moyens d'améliorer le sort de ces infortunés*, Paris, 1819. 8. — *Note sur la monomanie homicide*, Paris, 1827. 8. Prz. niem. Nürnberg, 1831. 8. — *Des maladies mentales, considérées sous le rapport médical, hygiénique et médico-légal*, Paris, 1838. 8. 2 voll. avec Atlas de 27 planch. Prz. niem. Berlin, 1838. 8. 2 Bde. — Pariset, *Éloge d'Esquirol*, *Gaz. méd. de Paris*, 1844. p. 829. — Najważniejsze z licznych Esquirol'a artykułów dziennikarskich pomieszczone są w niemieckim przekładzie w dziele: Esquirol, *Allgemeine und specielle Pathologie der Seelenstörungen*. Hille. Leipzig, 1827. 8. (*Bibliothek der ausl. Literatur der praktischen Heilkunde*, Bd. 6)

Nader pożytecznie pracował na tém polu także Guillaume Marie André Ferrus z Chateau-Queyras około Bésançon w Delfinacie (2 Wrz. 1784—ok. 1863), od r. 1818 ordynujący w Salpêtrière obok Pinel'a, od 1826 naczelny lek. w Bicêtre, w końcu inspektor zakładów obłąkanych we Francyi, którego dziełem jest ustawa administracyjna dla zakładów tego rodzaju z r. 1838 z przeważnym uwzględnieniem zajęcia chorych mianowicie przy uprawie roli („Fermes agricoles”).

G. M. A. Ferrus, *Des aliénés*. Paris, 1834. 8. — *Des prisonniers, de l'emprisonnement et des prisons*. Paris, 1849. 8.

Z pomiędzy włoskich psychiatrów tej epoki godnym wspomnienia jest Vincenzo Chiarugi rodem z Empoli (1759—ok. 1822), lekarz szpitala San Bonifazio we Florencyi, autor doskonałego dzieła treści psychiatrycznej z przyłączeniem 62 oględzin pośmiertnych, nadto wielu prac dermatologicznych mianowicie o pelagrze.

V. Chiarugi, *Della pazzia in genere ed in specie*. Firenze, 1793. 1794. 8. 3 voll Torino, 1808. 8. Prz. niem. Leipzig, 1795. 8. — L. Lazari, *Storia di Empoli, con aggiunte di biografie di più illustri Empolesi*. Empoli, 1870. 8. (pp. VII. 397.)

Najwięcej atoli zwolenników i naśladowców zjednała sobie nauka angielskich i francuskich lekarzy w Niemczech. Już na początku ubiegłego wieku starano się tu za przykładem

zachodu poprawić los biednych i chorych. Siedliskiem tych usiłowań była Halla, gdzie profesor teologii i kaznodziej Aug. Herm. Francke rodem z Lubeki (23 Maja 1663—8 Cz. 1727), założył istniejący dotąd dom sierót z przyległemi instytucjami. Smutne stosunki wywołane długoletnimi wojnami, głodem i zarazami, pod którymi jęczała większa część Europy w siódmym dziesiątku ośmnastego wieku, a nadewszystko kraje niemieckie — z drugiej strony humanitarne dążności podniecane szlachetnością panujących, zwłaszcza Cesarza Józefa II, skierowane ku polepszeniu losu narodu pod względem fizycznym i umysłowym (p. n.), rozbudziły niezwykłą gorliwość u wszystkich stanów, a przedewszystkiem u lekarzy. — Do rozwoju psychiatrii przyczynił się nie mało ruch filozoficzny wywołany przez Kant'a, w którym czynny udział liczni przyjęli lekarze.

Wiekopomne zasługi na niwie psychiatrycznej położyli Reil i Langermann prawdziwi twórcy nowszego okresu rzeczonyj nauki: pierwszy pod względem teoretycznym, drugi pod względem praktycznym.

Oplakany stan zakładów psychiatrycznych w Niemczech pobudził Reil'a do zajęcia się tą gałęzią, owocem czego była pamiętna jego praca p. t. *Rhapsodien über die Anwendung der psychischen Kurmethode auf Geistes-Zerrüttungen* (str. 705), w której jaskrawemi barwami kreśli ówczesne położenie. Zamiłowanie w psychiatrii dało mu poehop do badania budowy mózgu i przyłączenia się do nauki Gall'a. W szematycznym duchu filozofii natury rozdziela Reil choroby umysłowe, podobnie jak cielesne na „proste” („reine”) i na takie, których źródło może być fizyczném (cielesném) i psychiczném. „Ztąd pochodzi, że psychiczne i fizyczne choroby mogą się leczyć środkami psychicznymi, a psychiczne także fizycznymi”. W Halli już zamierzał Reil urządzić zakład dla obłąkanych a w Berlinie starał się o utworzenie wielkiego instytutu psychiatrycznego, w czém stanęły mu na przeszkodzie gwałtowne wstrząśnienia polityczne, a nareszcie przedwczesna śmierć; jeszcze przecież za życia jego urządzono pierwszy w Niemczech zakład dla obłąkanych pod Pirną (8 Lip. 1811).

G. A. E. von Nostiz und Jaenckendorf, *Beschreibung der — Heil und Verpflegungs-Anstalt Sonnenstein*. Dresden, 1829. 8. 2 Bde.

Usiłowanie Reil'a wspierał gorliwie filozof Jan Krysztof Hoffbauer rodem z Bielefeld (19 Maja 1766—4 Sierp. 1827), który, co prawda, zapatrując się ze stanowiska psychologicznego na choroby umysłowe pragnął dla takowych przeważnie leczenia moralnego.

J. Chr. Hoffbauer, *Untersuchung über die Krankheiten der Seele und die verwandten Zustände*. Halle, 1803. 1807. 8. 3 Bde. — Reil und Hoffbauer, *Beiträge zur Beförderung einer Kurmethode auf psychischem Wege*. Halle, 1806—1809. 8. 2 Bde. — *Die Psychologie in ihren Hauptanwendungen auf die Rechtspflege*. Halle, 1808. 8. 1823. 8.

Jednostronność poglądu psychiatrycznego przejawia się jeszcze jaskrawiej w nauce, podówczas bardzo wpływowej, jaką wygłaszał J. Kryst. August Heinroth rodem z Lipska (17 St. 1773—26 Paźdz. 1843), profesor i lekarz szpitala tamże, który po ukończeniu wydziału lekarskiego jakiś czas poświęcał się teologii. Heinroth, jakkolwiek nie podzielał mistycznego kierunku Windischmann'a (str. 715), J. Nep. v. Ringseis'a (1785—22 Maja 1880) profesora Monachijskiego (ucznia Röschlaub'a) i wielu innych opiekunów „medycyny chrześcijańsko-germańskiej” — bronił wszakże żarliwie i z ręcznie zasady, że źródłem wszystkich chorób umysłowych jest grzech.

J. Chr. A. Heinroth, *Lehrbuch der Störungen des Seelenlebens*. Halle, 1807—1812. 8. 2 Bde. — *Lehrbuch der Anthropologie*. Leipz. 1822. 8. 1831. 8. — *Lehrbuch der Seelengesundheitskunde*. Leipz. 1823. 1824. 8. 2 Bde. — *Anweisung für angehende Irrenärzte zu richtiger Behandlung ihrer Kranken*. Leipzig, 1825. 8. — *System der psychisch-gerichtlichen Medicin*. Leipzig, 1825. 8. — *Grundzüge der Criminal-Psychologie, oder die Theorie des Bösen, in ihrer Anwendung auf die Criminalrechtspflege*. Leipzig, 1833. 8. — *Die Lüge, ein Beitrag zur Seelenkrankheitskunde*. Leipz. 1834. — Porów. W. Kramer, *Kritische Untersuchungen über Heinroth's System psychischer Krankheitsformen*. Berlin, 1826. 8. — Damerow, w *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie*. Berlin, 1844. 8. Bd. I.

Daleko skuteczniejszym był jednak wpływ światłego i bardzo zdolnego lekarza praktycznego Langermann'a. — J. Gottfryd Langermann z Maxen pod Dreznem (8 Sierp. 1768—1832) w początku prawnik, następnie Dyrektor zakładu obłąkanych St. Grzegorza w Beyreuth, w końcu na-

czelnik służby zdrowia w Prusiech, dobrze zasłużony przez podniesienie nauki weterynaryjnej. Zasługa Langermann'a leży nie tyle w podziale chorób umysłowych na formy egzaltacyjne i depressyjne (sposobem Browna) jak w rozróżnieniu chorób idiopatycznych i sympatycznych, a głównie w ożywieniu kierunku praktycznego w psychiatrii, następstwem czego było urządzenie dwóch pierwszych zakładów psychiatrycznych w Prusiech, mianowicie w Siegburgu pod Bonn (1825) i w Leybus pod Wrocławiem (1830).

J. G. Langermann, *Diss. de methodo cognoscendi curandique animi morbos stabilienda*. Jena, 1797. 8. — Życiorys L. zamieszczony w dziele Ideler'a (str. 478): *Langermann und Stahl* etc.

Za przykładem wymienionych pracowało kilku lekarzy, przeważnie uczniowie i zwolennicy Reil'a, z których wyszczególnili się najbardziej Fryderyk Nasse (str. 833) i Ern. Horn (str. 829), zwłaszcza ostatni przez praktyczny wykład psychiatrii w oddziale Charité.

Fr. Nasse, *Zeitschrift für psychische Aerzte*. Leipz. 1818 - 1830. 8. 10 Bde.

Dotąd rozwijały się, że tak powiem, zewnętrzne stosunki nauki psychiatrycznej, mianowicie: uznanie jej ważności, zakładanie odpowiednich instytucji dla ochrony i leczenia obłąkanych; opracowanie naukowej części musiało oprzeć się dopiero na dokonaniu tych wstępnych a niezbędnych warunków.

Główną pobudką do naukowego kierunku na niwie psychiatrycznej był potężny ruch obejmujący całą medycynę, wywołany we Francji na polu anatomii patologicznej i dyagnostyki w połączeniu z nauką Broussais'go (str. 803). Wskazana tym zwrotem zasada lokalizacji przeniosła się wkrótce i do psychiatrii. Prace Spurzheim'a dokonane wraz z Gall'em w anatomii mózgu i kranioskopii (str. 795) doprowadziły autora do przekonania, że choroby umysłowe są następstwem anatomicznych zmian w mózgu; zaznaczyć jednak należy, że Spurzheim, chroniąc się od pomyłki, w którą popadło wielu późniejszych badaczy, niezaprzecza możności rozwijania się tych chorób drogą sympatyczną.

J. Chr. Spurzheim, *Observations on the deranged manifestations of the mind, or the insanity*. Lond 1817. 8. 1840. 8. Prz. niem. Hamburg, 1818. 8.

Z pomiędzy zwolenników szkoły Spurzheim'a (t. zw. *cerebrystów*), z których zagorzalsi zaliczali nawet hysteryą do rzędu chorób mózgowych, godniejsi wzmianki są: Jean Étienne Georget z Vernou pod Tours (9 Kw. 1795—14 Maja 1828) i Feliks Voisin z Mans (1794—1872), lekarz paryski w Bicêtre. Wpływ nauki Broussais'go okazuje się bardzo widocznie w pracach Georget'a, który źródła chorób umysłowych szuka w pierwotném zwichnięciu mózgu „*alteration*”, podobnie jak Broussais źródła zmian patologicznych w drażnieniu „*irritation*”.

J. E. Georget, *Physiologie du système nerveux et spécialement du cerveau*. Paris, 1821. 8. 2 voll. — *De la folie etc.* Paris, 1820. 8. Prz. niem. Leipzig, 1821. 8. — *Des maladies mentales considérées dans leurs rapports avec la législation civile et criminelle*. Paris, 1827. 8. Nadto wiele rozpraw w: *Dictionnaire de médecine*.

F. Voisin, *Des causes morales et physiques des maladies mentales etc.* Par. 1826. 8. — *Du traitement intelligent de la folie etc.* Paris, 1847. 8. — *Études sur la nature de l'homme*. Paris, 1862—1867. 8. 4 voll.

W kierunku anatomo-patologicznym pracowali również: Ant. Laurent Jessé Bayle z Vernet (Basses Alpes) (ur. 13 St. 1799), uczeń Laënnec'a, profesor paryski, siostrzeniec słynnego Gaspard Laur. Bayle'a (str. 814), założyciel pisma *Revue médicale* zwalczającego zasady „*Medycyny fizyologicznej*”, autor dzieła: *Traité des maladies du cerveau et de ses membranes*, Première partie: *Maladies mentales*. Paris, 1826. 8.

Maximilien Parchappe z Epernay (1800—1866), ordynujący w zakładzie obłąkanych Saint-Yon w Rouen, później Inspektor generalny zakładów tego rodzaju we Francji, założyciel towarzystwa psychiatrycznego, autor dzieł: *Recherches sur l'encephale, sa structure, ses fonctions et ses maladies*. Paris, 1836—1838. 8. 2 voll. — *Traité théorique et pratique de la folie. Observations et documents nécroscopiques*. Paris, 1841. 8. — *De la folie paralytique*. Paris, 1859. 8. i wielu innych.

Wymienionych tu stroniczych poglądów unikając, uczniowie Esquirol'a uprawiali psychiatryą z należnego jej naukowego stanowiska, do jakich należą: Achille Louis Foville z Pontoise (ur. 1799), towarzysz podróży księcia Joinville do Brazylii, potem ordynujący w zakładzie Charenton, autor cen-

nych badań zmian mózgowych i wielu artykułów psychiatrycznych zamieszczonych w *Dictionnaire de medecine et chirurgie*; — Juste Louis Calmeil z Poitiers (ur. 1798), lekarz zakładu Charenton, znany autor doskonałej rozprawy o porażeniu ogólnym obłąkanych, tylokrotnie później obrabianém.

J. L. Calmeil, *De la paralysie, considérée chez les aliénés*. Paris 1826. 8. — *De la folie considérée sous le point de vue pathologique, philosophique, historique et judiciaire depuis la renaissance des sciences en Europe jusqu' au 19me siècle etc.* Paris, 1845. 8. 2 voll. Prz. niem. R. Leubuscher: *Der Wahnsinn in den letzten drei Jahrhunderten*. Halle, 1848. 8. — *Traité des maladies inflammatoires du cerveau etc.* Paris, 1859. 8. 2 voll.

Znakomitą usługę rozwojowi francuskiej psychiatryi przynieśli również Falret'owie (ojciec i syn). Jean Pierre Falret (ur. 1794), starszy lekarz w Salpêtrière, odznacza się mianowicie tém, że choroby umysłowe ocenia wedle zasad przyjętych w patologii dla wszystkich innych chorób; w wykładzie klinicznym idzie za wzorem Guislain'a (p. 963) zwalczając zdania Esquirol'a o monomanii. Syn jego Jules Falret dał się poznać dokładném opracowaniem ogólnego porażenia w przebiegu chorób umysłowych.

J. P. Falret (ojciec), *Considérations générales sur les maladies mentales*. Par. 1843. 8. — *Leçons clinique de médecine mentale*. 1te partie: *Symptomatologie*. Paris, 1854. 8. — *Des maladies mentales et des asiles d'aliénés etc.* Paris, 1863. 8. (pp. LXX. 800.)

J. Falret (syn), *Recherches sur la folie paralytique et les diverses paralysies générales*. Paris, 1853. 4. — Prócz tego ogłosił wiele mniejszych prac o padaczce, podziale chorób umysłowych, o koloniach dla obłąkanych w Holandyi, o zbożeniach pamięci, mowy. — Drugi syn J. P. Falret'a, Henryk F. pisał także o psychiatryi.

Do uczniów Falret'a zalicza się jeszcze jeden z najdzielniejszych pracowników na tém polu w ostatnim czasie: August Bened. Morel, rodem z Wiednia (1809—1872), dyrektor zakładu St. Yon w Rouen, który zajmował się przeważnie etiologią chorób umysłowych i znaczeniem ich w medycynie sądowej.

A. B. Morel, *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine* etc. Paris, 1857. 8. avec Atlas de 12 planch. — *Mélanges d'anthropologie pathologique et de médecine mentale*. Svedenborg. Rouen, 1859. 8. — *Traité des maladies mentales*. 2me édition. Paris, 1860. 8. *Le Non-Contraint, ou de l'abolition des moyens coercitifs dans le traitement de la folie* etc. Paris, 1861. 8. — *Traité de la médecine légale des aliénés* 1. Fasc. *Historique depuis les temps anciens jusqu'à nos jours*. Paris, 1866. 8. — Lasègue, Morel, sa vie médicale et ses œuvres, *Archiv. génér.* 1873. p. 589—606. — *Gaz. hebdom.* 2 Ser. XI, 21 seq.

Do ostatniego okresu historyi należą: Alexandre Briere de Boismont z Rouen (1797—1871), dyrektor prywatnego zakładu, bardzo płodny i wszechstronny autor: *Du déliré aigu observé dans les établissemens d'aliénés*. Paris, 1845. 4. — *Du suicide et de la folie suicide*. 2me éd. Paris, 1861. 8.

Ulysse Trelat (um. 1879): *Recherches historiques sur la folie*. Paris, 1839. 8. — *La folie lucide, considérée au point de vue de la famille et de la société*. Paris, 1861. 8.

Z szeregiem psychiatrów francuskich łączą się: Schroeder van der Kolk (str. 846), holender, który zreformował w zupełności psychiatryę w kraju ojczystym i doprowadził ją do dzisiejszego kwitającego stanu,—i Belgijczyk Józef Guislain z Gandawy (2 Lut. 1797—1 Kw. 1860), profesor w mieście rodzinnem i dyrektor urzędowego przez siebie zakładu tamże. Guislain wyznaje zasadę, że większa część chorób umysłowych bierze początek swój w przyczynach moralnych; jemu zawdzięcza Belgia głównie polepszenie stosunków w rzeczach psychiatryi, które względnie do Francyi, Anglii i Niemiec były dotąd zaniedbane.

J. Guislain, *Traité sur l'aliénation mentale et sur les hospices des aliénés*. Amsterd. 1826. 2 voll. — *Traité sur les phrénopathies*. Bruxelles, 1835. — *Lettres médicales sur l'Italie, avec quelques renseignemens sur la Suisse*. Gand, 1840. 8. — *Recherches sur la gangrène des poumons chez les aliénés*. Gand, 1847. 8. — *Rapport sur le typhus qui a régné dans les Flandres pendant les années 1846, 1847 et 1848*. Gand, 1848. 8. — *Leçons orales sur les phrénopathies*. Gand, 1852. 8. 1881. 8. 2 voll. Prz. niem. Bern, 1854. 8. — Burggraëve, *Études médico-philosophiques sur Joseph Guislain*. Bruxelles, 1867. 8. (pp. 500.) — Marinus, *Éloge de Guislain*. Bulletin de l'acad. de médecine de Belgique, 1866. No. 11. — Briere de Boismont, *Joseph Guislain, sa vie et ses écrits*. Paris, 1867. 8.

Z nowszych psychiatrów angielskich najgodniejszym uwagi jest John Conolly, rodem Szkot (um. 15 Mar. 1866), zrazu inspektor zakładów w hrabstwie Warwick, następnie profesor w Londyńskim University-College, w końcu dyrektor domu obłąkanych w Hanwell (hrab. Middlesex), którego działalność odnosi się głównie do praktycznej strony nauki omawianej, wielce zasłużony twórca zasady swobodnego, bez krępowania, pielęgnowania obłąkanych (*Non Restraint*).

J. Conolly, *An inquiry concerning the indications of insanity; with suggestions for the better protection and cure of the insane*. Lond. 1830. 8. (pp. 496.) — H. Maudsley, *Memoir of the late John Conolly*. *Journal of mental science*, 1866. July. — J. Clark, *A memoir of John Conolly, comprising a sketch of the treatment of the insane in Europa and America*. Lond. 1869. 8.

Do najnowszego okresu psychiatrów niemieckich zaliczają się:

Henryk Fil. August Damerow rodem ze Szczecina (28 Gr. 1798—22 Wrz. 1866), uczeń Esquirol'a, profesor w Gryfii i Halli, dyrektor urządzanego w Halli wedle jego planów zakładu dla obłąkanych otworzonego w r. 1844.

H. P. A. Damerow, *Ueber die relative Verbindung der Irren-Heil- und Pflege-Anstalten u. s. w.* Leipzig, 1840. 8. — *Sefeloge. Eine Wahnsinns-Studie*. Halle, 1853. 8. — *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie* (z Fleming'em i Roller'em). Berlin, 1844—1847. 8. 4 Bde. W dalszym ciągu Laehr.

Joh. Bapt. Friedreich rodem z Würzburga (19 Kw. 1796—29 St. 1862), profesor tamże i w Erlangen, autor wielu prac, pomiędzy którymi są także i mało znaczące, płytkie.

J. B. Friedreich, *Allgemeine Diagnostik der psychischen Krankheiten*. Würzburg, 1829. 8. 1832. 8. — *Synopsis librorum de pathologia et therapia morborum psychicorum*. Heidelberg et Lips. 1830. 8. — *Versuch einer Literaturgeschichte der Pathologie und Therapie der psychischen Krankheiten. Von den ältesten Zeiten bis zum neunzehnten Jahrhundert*. Würzburg, 1830. 8. — *Systematische Literatur der ärztlichen und gerichtlichen Psychologie*. Berlin, 1833. 8. — *Systematisches Handbuch der gerichtlichen Psychologie u. s. w.* Leipzig, 1835. 8. Regensburg, 1842. 8. — *Handbuch der allgemeinen*

Pathologie der psychischen Krankheiten. Erlangen, 1839. 8. — *Zur psychiatrischen Literatur des neunzehnten Jahrhunderts (1801—1836).* Regensburg, 1842. 8.

Kar. Wigand Maks. Jacobi z Düsseldorfu (10 Kw. 1775—18 Maja 1858), praktykujący lekarz w Akwisgranie i Eutin, przez jakiś czas nadrzęca sanitarny w Monachium, później Dyrektor zakładu w Siegburgu, przeniesionego r. 1878 do Dürren w prowincyi nadreńskiej. Jacobi należy do zwolenników szkoły „somatycznój“, poczytujących choroby umysłowe za przypadłość zmian anatomicznych w organizmie. Pomimo téj jednostronności poglądu zasłużył się Jacobi nauce troskliwem dochodzeniem i dokładném ocenieniem wszystkich stosunków towarzyszących chorobom umysłowym.

M. Jacobi, *Sammlungen für die Heilkunde der Gemüthskrankheiten.* Elberfeld, 1822. 1825. 1830. 8. 3 Bde. — *Beobachtungen über die Pathologie und Therapie der mit Irreseyn verbundenen Krankheiten.* Elberfeld, 1830. 8. — *Ueber die Anlegung und Einrichtung von Irren-Heilanstalten, mit ausführlicher Darstellung der Irren-Heilanstalt zu Siegburg.* Mit 15 Tafeln. Berlin, 1834. 8. — *Annalen der Irren-Heilanstalt zu Siegburg.* Köln, 1837. 8. — *Die Hauptformen der Seelenstörungen in ihren Beziehungen zur Heilkunde u. s. w.* Leipzig, 1844. 8. — Porów. Posner, *Medicin. Centralzeitung*, 1858. No. 83.

P. Willers Jessen z Flensburga (13 Wrz. 1793—29 Wrz. 1875), od r. 1820 Dyrektor zakładu krajowego dla obłąkanych w Szleswigu, od r. 1845 Dyrektor urządzonego przez siebie, a na cześć przyjaciół swoich Horn'a i Heim'a nazwanego zakładu Hornheim pod Kiel; — Kar. Wilh. Ideler z Bentwisch w Marchii (25 Paźdz. 1795—29 Lip. 1860), profesor Berliński, — Kar. Fryd. Flemming z Jüterbogk (27 Gr. 1799—27 St. 1880), wychowaniec Sonnenstein'a, Dyrektor zakładu Sachsenburg w Meklenburgu.

P. W. Jessen, *Beiträge zur Erkenntniss des psychischen Lebens im gesunden und kranken Zustande u. s. w.* Schleswig, 1831. 8.

K. W. Ideler, *Grundriss der Seelenheilkunde.* Berlin, 1835. 1838. 8. 2 Bde. — *Biographien Geisteskranker, in ihrer psychologischen Entwicklung dargestellt.* Berlin, 1841. 8. — *Der religiöse Wahnsinn; — ein Beitrag zur Geschichte der religiösen Wirren der Gegenwart.* Halle, 1847. 8. — Ideler jest autorem doskonałego dzieła: *Allgemeine Diätetik für Gebildete.* Berlin, 1846. 8. i tłumaczem Stahl'a: *Theoria medica vera* (p. w. str. 470) i w. in.

C. F. Flemming, *Pathologie und Therapie der Psychosen*. Berlin, 1859 8. — *Zeitschrift für die Beurtheilung und Heilung der kranken Seelenzustände* (mit Jessen und Zeller). Berlin, 1837, 1838, 8.

Nie podobna w tém miejscu zapuszczać się w rozbiór szczegółowy licznych w tym okresie rozpraw odnoszących się głównie do rozstrzygnięcia: czy źródłem chorób umysłowych są zbroczenia cielesne czy moralne, czy znajduwane w obłąkanych zmiany anatomiczne są pierwotne lub następowe, jakimi zasadami kierować się należy przy leczeniu obłąkanych? itp. Ograniczymy się tylko na zaznaczeniu, że powszechnie dziś uznano ścisły związek psychiatrii z patologią w ogólności, niemniej konieczność postępowania i w tój gałęzi wedle metody fizyologicznej. Do ustalenia rzezonego kierunku przyczyniły się najbardziej prace Griesinger'a, w których autor stosunki somatyczne stawia w zupełności na równi z psychicznymi w określeniu chorób umysłowych.

W. Griesinger, *Die Pathologie und Therapie der psychischen Krankheiten*. Stuttgart, 1845. 8. 1861. 8. Prz. franc. Paris, 1865. 8. Prz. ang. Lond. 1867. 8. — *Zur Kenntniss der heutigen Psychiatrie in Deutschland. Eine Streitschrift gegen Laehr: Fortschritt oder Rückschritt?* Leipzig, 1868. 8. — *Zeitschrift für Psychiatrie*, w dalszym ciągu C. Westphal. Berlin, od r. 1868. — Porów. str. 845.

§ 245.

Hygiena publiczna.

Wyszczególnienie literackich plodów odnoszących się do gałęzi w mowie będącej znajdzie czytelnik w: Ch. F. Wildberg'a *Bibliotheca medicae publicae* etc. Berolini, 1819. 4. 2 voll. tudzież w: Choulant'a *Bibliotheca historico-medica*. Lips. 1842. 8. p. 204 seq. — Rys bardzo niedokładnej dotąd historii higieny p. Hallé i Nysten w: *Dictionnaire des sciences médicales*. T. XXIII. Art. *Hygiène*; — Mare w wstępie do *Annales d'hygiène publique*. — Michel Lévy, *Traité d'hygiène publique et privée*. 2me éd. Paris, 1850. 8. 2 voll. 4me éd. Paris, 1862. 8. 2 voll. — J. H. Baas, *Deutsche Vierteljahrsschrift für öffentliche Gesundheitspflege* Braunschweig, 1879. 8. XI. 325—347. (Do P. Frank'a.) — Porów. głównie Lorenz Stein, *Das öffentliche Gesundheitswesen in Deutschland, England, Frankreich und andern Ländern*. (Dritter Theil der *Verwaltungslehre*.) Stuttgart, 1867. 8.

W szczególności co do higieny we Włoszech, p. Uffelmann u: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Gesundheitspflege*. Braunschweig, 1879. 8. XI. 169—200, 522—611. — W Anglii: Finkelburg, *Die öffentliche Gesundheitspflege Englands nach ihrer geschichtlichen Entwicklung und gegenwärtigen Organisation*. Bonn, 1875. 8. (SS. VII. 221.)

Znaczenie higieny publicznej, której ślady spotykamy już w dalekiej starożytności, ocenioném zostało właściwie dopiero w naszych czasach. — W średnich wiekach nie brakło wprawdzie nigdzie na rządowych rozporządzeniach w duchu policyjno-lekarskim (T. I); niezmierne mnóstwo ich wydano zwłaszcza pod względem dżumy (pestis), wszakże zasada koniecznej opieki władz nad wszystkimi przedmiotami do higieny należącymi, wylania się w biegu czasu bardzo powoli. Autorzy szesnastego, nawet jeszcze ośmnastego wieku, którzy dotycząją téj treści, łączą higienę publiczną z medycyną sądową, pod nazwą „*Medicina publica*”, jak to widzimy w pismach np. Fedele'go, Zacchia i i. (p. n.). Sam nawet twórca gałęzi omawianej J. Piotr Frank nie rozdziela „policyi lekarskiej” od medycyny sądowej (str. 559). Podobnie także nierozdzielają władze rządowe dwóch tych przedmiotów w odnośnych rozporządzeniach, czego dowód mamy w edykcie lekarskim ogłoszonym w Prusiech r. 1725 i licznych naśladowaniach jego w innych krajach, z których najpóźniejszym jest austriacki (1770); wszystkie one zajmują się tylko częścią administracyjną, obowiązkami i prawami lekarzy, aptekarzy, akuserek itp.

C. von Roenne i H. Simon, *Das Medicinal-Wesen des preussischen Staates*. Breslau, 1844. 1846. 1852. 8. 3 Bde. — W. Horn, *Das preussische Medicinalwesen. Aus amtlichen Quellen dargestellt*. Berlin, 1857—1863. 8. 2 Bde. 1874. 8.

Historja higieny publicznej w właściwém tego słowa znaczeniu rozpoczyna się dopiero z rozbudzeniem usiłowań humanitarnych przez lekarzy angielskich w ośmnastym wieku. Pierwsze miejsce w ich rzędzie zajmuje John Pringle (str. 549). W pierwszych swych pracach zastanawia się Pringle nad sprawą „gnicia”, jego przyczynami i sposobami zapobieżenia i uchylenia tegoż. W dwa lata po ogłoszeniu roz-

prawy o gorączce szpitalnej i więzienną wydał P. słynne swe dzieło o chorobach wojsk angielskich.

Rozprawa o gniciu mięsi się w *Philosophical transactions*, vol. 47. p. 480. 525. 550; inne prace tej treści nie zostały dotąd drukiem ogłoszone.

Niespożytą sławą okrył się w historyi tego przedmiotu John Howard (ur. 1726 w Clapton czy w Hackney?), jeden z najszlachetniejszych przyjaciół ludzkości. Z powołania kupiec, doświadczył Howard na własnej osobie okropności ówczesnych więzi, schwytyany przez okręt wojenny francuski w czasie podróży morskiej do Lizbony, co było powodem, że całe życie swe późniejsze poświęcił staraniom polepszenia stanu więźniów i chorych szpitalnych, czego też ofiarą padł 20 St. 1790 w Chersonie krymskim zarażony dżumą.

J. Howard, *The state of the prisons in England and Wales, with preliminary observations and an account of some foreign prisons*. London, 1777. 1780. 1784. 4. 2 voll. Prz. franc. Paris, 1788. 8. — *An account of the principal lazarettos in Europe; with various papers relative to the plague etc.* Warrington, 1789. 4. London, 1798. 8. Prz. niem. Leipzig, 1791. 8. 2 Bde. Prz. franc. Paris, 1801. 8. — W kościele Ś-go Pawła w Londynie uczczono pamięć Howard'a pomnikiem.

Pierwszy Markiz de Mirabeau wskazał władzy państwa obowiązek czuwania nad przepisami higieny publicznej.

V. Mirabeau, *L'ami des hommes ou Traité de la population*. Paris 1756. 8. 3 voll. 1756. 12. 8 voll.

Zasługa pierwszego naukowego opracowania tej ważnej gałęzi należy się słynnemu J. P. Frank'owi, autorowi dzieła: *System der medizinischen Polizei*.

J. P. Frank, *System einer vollständigen medicinischen Polizei*. Bd. 1—4. Mannheim, 1779—1789. 8. 1784—1804. 8. 5ter Band. Stuttgart, 1813. 8. 6ter Band in 3 Theilen. Wien, 1816—1819. 8. Erster Suppl.-Bd. Stuttgart, 1812. 8. Zweiter und dritter Suppl.-Bd. (herausgegeben von G. C. Voigt). Leipzig, 1825—1827. 8.

Na wspomnienie zasługuje również J. Chr. Fr. Scherf (1750—1818), lekarz nadworny w Detmold.

J. C. F. Scherf, *Archiv der medicinischen Polizei und der gemeinnützigen Arzneikunde*, Leipzig, 1783—1787. 8. 6 Bde. — *Beiträge zu dem Archiv u. s. w.* Leipzig, 1788—1799. 8. 8 Bde.

Z lekarzy francuskich zasługuje w tym okresie historycznym na wspomnienie J. Noël Hallé, rodem z Paryża (1754—11 Lut. 1822), profesor w École de santé, syn głośnego malarza, autor wielu rozpraw treści higienicznej, z których godniejsze uwagi są: o szczepieniu krowianki, o szkodliwości wychodków, o bezkrwistości robotników w kopalniach węgla.

J. N. Hallé, *Recherches sur la nature et les effets du méphitisme des fosses d'aisance*. Paris, 1785. 8. — *Hygiène, ou l'art de conserver la santé*. Paris, 1806. 8. — Większa część artykułów Hallé'go ogłoszona w: *Mémoires d. Société royale de méd.* 1782 i *Mém. de l'Acad. d. sciences*. 1798.

Doniosłość higieny publicznej uznano ze strony Rządu francuskiego dopiero w r. 1822, w następstwie czego powstała „Conseil supérieur de santé publique“, a w r. 1851 „Conseil consultatif d'hygiène publique“.

W tym okresie odznaczył się na tém polu: Alexandre Jean Baptiste Parent du Chatelet rodem z Paryża (29 Wrz. 1790—7 Mar. 1836), autor głośnej pracy o nierządzie.

A. J. B. Parent du Chatelet, *Hygiène publique ou Mémoires sur les questions les plus importantes de l'hygiène appliquée aux professions et aux travaux d'utilité publique*. Paris, 1836. 8. 2 voll. — *De la prostitution dans la ville de Paris etc.* 1836. 8. 2 voll. 3me éd. Paris, 1857. 8. 3 voll. Prz. niem. Leipzig, 1837. 8. 2 Bde.

Anglia, w której aż dotąd jeszcze szkodliwość warunków i stosunków publicznych o tyle tylko podlega kontroli państwa, o ile stanie się powodem do naruszenia życia lub zdrowia w znaczeniu sądowém, ta właśnie Anglia dała pierwsza pochop do rozwoju, jakim dziś chlubi się higiena publiczna. Opieka nad zdrowiem publiczném spoczywała tam wyłącznie w rękach zarządu gminy; dopiero epidemie choleryczne i tyfusowe wywołały żywsze zajęcie się władzy tym przedmiotem

w r. 1838, czego następstwem był wydany r. 1847 „Nuisances removal Act“ i „Public health Act“. — Za przykładem Anglii poszła Belgia, gdzie higieną publiczną zajmuje się dotąd jeszcze przeważnie gmina, następnie Sardinia, gdzie zastosowano ustawę lekarską austriacką z r. 1770. — Najlepiej urządzone są stosunki higieniczne w Holandyi.

W tém miejscu wspomnieć także należy o popularnych pismach treści higienicznej, jakie pojawiły się od czasu wynalezienia druku. W literaturze wszystkich narodów spotykamy ich wielkie mnóstwo, wszakże mała ich liczba tylko dosięga znaczenia historycznego, jak np. *Regimen Salernitanum* (T. I), słynna praca Cornara (str. 136) i wiele pism Tissot'a (str. 555).

Na bliższą uwagę zasługują liczne dzieła, zwłaszcza angielskich i niderlandzkich lekarzy, traktujące o chorobach występujących w gorącym klimacie, u marynarzy itp. O jedném z tych dzieł dotyczącém chorób marynarzy, wydaném r. 1696 przez Wil. Cockburn'a wspomnieliśmy na str. 547. — W r. 1720 ogłosił Sutton gorliwy zwolennik szczepienia ospy (p. u.), przyrząd do przewietrzania okrętów, którym szczerze zajmował się Mead. — Do tego rozdziału należy kilka prac holenderskiego lekarza Abrab. Titsingh'a (str. 619) i znamenite dzieła James Lind'a (um. 18 Lip. 1794), ostatecznie chirurga w Haslar i Gosport pod Portsmouth.

J. Lind, *A treatise on the scurvy*. Edinb. 1752. i częścićj. Lond. 1775. 8. Prz. franc. Paris, 1776. 12. Prz. niem. Riga, 1775. 8. — *Essay on the means of preserving the health of seamen*. Lond. 1757. 8. i częścićj. Prz. franc. Paris, 1758. 8. — *Two papers on fevers and infections*. Edinb. 1763. 8, Lond. 1774. 8. Prz. franc. Montpellier, 1780. 12. — *Diss. de febre intermittente putrida, quae in Bengalia grassatur*. Edinb. 1768. 8. Prz. ang. Lond. 1782. 8. — *Essay on the diseases incident to Europeans in hot climates*. Lond. 1768. 8. 6th ed. 1808. 8. Prz. franc. Paris, 1785. 12. 2 voll. Prz. niem. Riga, 1773. 8. Inne tłumaczenie tamże 1792. 8. (Zajmuje się przeważnie opisem gorączki żółtćj).

Nieco później występuje John Pringle wielce zasłużony na polu higieny wojskowćj.

J. Pringle, *Discourse upon some late improvements of the means for preserving the health of mariners*. Lond. 1776. 4. — P. n.

Przy sposobności wspomniemy tu jeszcze o geografii lekarskiej, która wzięła początek swój w ośmnastym wieku i gorliwie opracowywana była przez lekarzy angielskich. Z niewielkiej liczby dzieł dawniejszych téj treści wyszczególniamy następujące:

Robert Jackson, *On the fevers of Jamaica*. Lond. 1791. 8. Prz. niem. K. Sprengel, Leipzig, 1796. 8. — *Sketch of the history and cure of the febrile diseases, more particularly as they appear in the West-Indies*. London, 1817. 8.

John Clark z Roxburgh (1744—24 Kw. 1805), lekarz kompanii indyjskiej, zasłużony w gałęzi epidemiologicznej: *Observations on the diseases in long voyages to hot countries etc.* London, 1773. 8. 1792. 8. Prz. niem. (2-go wyd.) Kopenhagen u. Leipz. 1798. 8.

James Annesley, *Sketch of the most prevalent diseases of India*. London, 1825. 8.

Moritz Hasper z Eileuburga (ur. 1797), profesor w Lipsku: *Ueber die Natur und Behandlung der Krankheiten der Tropenländer* u. s. w. Leipzig, 1831. 8. 2 Bde.

Nie godzi się również zamilczéć o stojącej w związku z rzeczonymi przedmiotami statystyce lekarskiej, wprowadzonej do nauki pracą J. P. Suessmilch'a (1707—1767), proboszcza w Cölln nad Spreją, której wysokie znaczenie dziś powszechnie uznaném zostało.

J. P. Suessmilch, *Göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts*. Berlin 1741. 8. 4te Auflage. Berlin, 1775. 1776. 8. 1788. 8. 3 Bde.

§ 246.

URZĄDZENIA WOJSKOWO-LEKARSKIE.

Od najdawniejszych czasów do początku
szesnastego wieku.

Wiadomości ogólne. — A. G. van Onsenoort, *De militaire chirurgie geschiedkundig beschouwd*. Utrecht, 1832. 8. (p. 931). Zajmuje się szczegółowo sprawą tą w Holandyi. — Zimmermann, *Das Kriegsheilwesen im sechszehnten Jahrhundert*. (Hecker's *Annalen*, XXX. 385 ff). — E. Richter, *Chirurgie der Schussverletzungen*. Breslau, 1874—1877. 8. S. 391 ff. Zawiera dokładną historią urzędzeń lekarskich w czasie wojny. — E. Knorr, *Ueber Entwicklung und Gestaltung des Heeres-Sanitätswesens der europäischen Staaten*. Hannover, 1877. 1878. 8. (SS. 7:0.) Dzieło wielkiej wartości, opracowane na źródłach drukowanych i rękopiśmiennych, obejmujące zarazem ustawy wojskowe odnośnych krajów.

Francya. — Briot, *Histoire de l'état et des progrès de la chirurgie militaire en France*. Besançon, 1817. 8. — Bégis, *Études sur le service de santé militaire en France, son passé, son présent et son avenir*. Paris, 1849. 8. (pp. 370.) — M. V. Laurent-Chirlonchon, *Historique du corps des officiers de santé de l'armée*. Paris (Dumaine), 1876. 8. (pp. 49.) *Extrait du Journal des sciences médicales*. 1876.

Anglia. — W. E. Smart, *Notes towards the history of the medical staff of the english army prior to the deceasion of the Tudors*. *Brit. med. Journ.* 1875. Febr. No. 1. 8. 15. — A. Alb. Gore, *The story of our services under the crown: A historical sketch of the army medical staff*. London (Bailliére), 1879. 8. (pp. 194.) Obszerza, na dziełach źródłowych i rękopisach oparta historią urzędzeń sanitarnych w armii angielskiej z licznemi dodatkami o epidemiach w armii tój panujących.

Niderlandy. — G. J. van Dommelen, *Geschiedenis der militaire geneeskundige dienst in Nederland, met inbegrip van die zijner zeemagt en overzeesche bezittingen etc.* Nijmegen, 1857. 8. (pp. 274.)

Niemcy. — H. Froelich, *Geschichtliches über die Militär-Medicin der Deutschen im Alterthum und Mittelalter* in H. und G. Rohlf's, *Deutsches Archiv für Geschichte der Medicin*, III. S. 222—256. — A. v. Richthofen, *Die Medicinal-Einrichtung des Preussischen Heeres*. Breslau und Pots-

dam, 1836. 1837. 8. 2 Bde. — A. L. Richter, *Geschichte des Medicinal-Wesens der Königl. Preussischen Armee bis zur Gegenwart*. Erlangen, 1866. 8. (VI. 415.) — C. J. Prager, *Das preussische Militär-Medicinal-Wesen in systematischer Darstellung*. Berlin, 1864. 8. 1875. 8. — E. Gurlt, *Die Kriegschirurgie der letzten 150 Jahre in Preussen*. Rede. Berlin, 1875. 8. — H. Froelich, *Geschichtliches über die Sanitäts-Verfassung des Königl. Sächs. Armee-Corps*. (Veröffentlichungen aus dem Königl. Sächs. Militär-Sanitäts-Dienste. Dresden, 1879. 8.)

Anstrya, — Kirchenberger, *Zur Geschichte des österreichischen Sanitätswesens von 1757—1814*. *Fragar medicin. Wochenschrift*, 1877. No. 37. 39. 40. (Wedle Bancahari'ego: *Beiträge zur Geschichte des österreichischen Heerwesens*. Wien, 1872. 8.)

Co do ósmnastego wieku por. G. Fischer, *Chirurgie vor hundert Jahren*. Leipzig, 1876. 8. S. 300—356.

Porów. także spis dzieł odnoszących się do tej gałęzi w katalogu bibliotecznym instytutu Fryderyka-Wilhelma w Berlinie.

W pierwszym tomie naszego dzieła mówiliśmy o początkowym okresie historii wojskowej służby zdrowia, którą zajmowali się już Grecy, a pod pewnym względem bardzo wysoko rozwinęli Rzymianie w czasach Cesarstwa; tam również wspominaliśmy o istniejącej w wiekach średnich instytucji lekarzy bojowych. Zaznaczaliśmy na swoim miejscu także, że dowódcy wojsk wyprowadzanych w pole, we wszystkich krajach utrzymywali na żołdzie lekarzy i chirurgów wyłącznie dla posług własnej osoby.

W historii angielskiej spotykamy się bardzo wczesnie z takimi posadami. Wilhelmowi Zwycięsycy towarzyszyło w r. 1086 dwóch lekarzy: *Ma minoti Nigellus*; Edward I miał w czasie wyprawy do Palestyny przy swoim boku chirurga równającego się w stopniu niemal admirałowi, nadto kilku pomocników i aptekarza. — W bitwie pod Crécy (1346) był przybocznym chirurgiem króla Edwarda III głośny *John Arderne*. — Jednym z najwcześniejszych lekarzy bojowych we Francji był *Jean Pitard*, założyciel *Collège de St. Côme*, który towarzyszył Ludwikowi Świętemu (1248—1254) do ziemi obiecanej; w dwieście lat później pełnił *Gabriel Miron* obowiązki lekarza przybocznego u Karola VII w czasie wyprawy do Neapolu.

Wyjątkowo pozwalano także już w owych czasach niektórym wojskom posługiwać się w czasach wojny lekarzami. W ogólności jednak obowiązek pielęgnowania chorych i rannych żołnierzy ciążył (jak za czasów Rzeczypospolitej rzymskiej) na miastach i wsiach przez wojska zajętych, na szpita-

lach pozostających pod opieką duchownych lub świeckich; inni ginęli bez pomocy na pobojuwisku, albo okrutną śmiercią zadaną przez zwycięzców.

Slużba właściwych chirurgów wojskowych w Niemczech, którą utrzymywać mieli dowódcy drobnych oddziałów, rozpoczyna się znacznie później. Najlepsze urzędy tego rodzaju spotykamy w palestyńskich bractwach rycerskich.

Porów. T. I. — H. Haeser, *Geschichte christlicher Krankenpflege*. Berlin, 1857. 8. S. 44 ff. — Najgłośniejszym z chirurgów niemieckiego zaku był Henryk v. Pfolspundt (str. 170).

W urzędzeniach wojskowo-lekarskich przoduje także Anglia. Mikolaj Colnet wstąpił w r. 1415 do służby Henryka V na rok w charakterze felerza i pełnił te obowiązki w bitwie pod Azincourt, z przyznaniem części lupu zamiast żołdu. Thomas Marsted pełnił obowiązki starszego chirurga armii, jako „Sergent” czyli „Knight-Surgeon” Henryka IV, V, VI późniejszy „Sheriff” Londyński. — Za panowania Henryka VI (1421—1471) przybyło do Anglii wielu chirurgów francuskich, z których część wpisaną została do gildy Londyńskich chirurgów (the Crafte of surgeons). — Z podań niemieckich wiemy, że w r. 1427 i 1429 w czasie pochodu wojsk niemieckich na Husytów pod dowództwem kurfürsta Fryderyka I z domu Hohenzollernów, zabierano w pole od bogatych mieszczan lekarzy, felerów, aptekarzy i wozy szpitalne.

Weześnie również spotykamy na zachodzie wiadomość o lazaretach polowych, które, co prawda, nie mogły iść w porównanie z bizantyńskimi (Valetudinaria) (T. I); tak np. donoszą, że już w r. 1491 lazaret taki miał urządzić kardynał Ximenes de Cisneros w czasie oblężenia Grenady.

§ 247.

N o w s z a h i s t o r y a .

Francya.

Stosunki rzeczony polepszyły się widocznie od czasu zaprowadzenia stojących armii na początku szesnastego wieku, mianowicie we Francyi. Najpierwsze miejsce w rządzie francuskich lekarzy wojskowych zajmuje Paré (str. 159). W siedmiu nastym wieku opiekuje się urzędzeniem wojskowej służby zdro-

wia bardzo gorliwie Richelieu. Za jego staraniem powstaje pierwszy stały szpital wojskowy (w Pignerol), a nadto instytucya ambulansów; lekarze polowi, którzy ze swoimi „aides” i „sous-aides”, obok jezuitów, księży, kucharzy i aptekarzy stanowią przydatkowy oddział w armii, otrzymując tytuł „Chirurgiens majors de camps et des armées”, a na ich czele stoi „Chirurgien-major consultant”.

Późniejsza historia francuskich urzędzeń wojskowo-lekarskich wykazuje (aż do naszych czasów) taką chwiejność i nierozważność, że w następstwie musiały wyniknąć ztąd najsmutniejsze skutki. — Źródłem pomienionych wad były dawniej ustawiczne, setki lat przeciągające się spory „Wydziału lekarskiego” z chirurgami. Po utworzeniu akademii chirurgicznój, której członkowie zdolnością praktyczną, a nierzadko także i wykształceniem naukowym rywalów swoich prześcigali (str. 584), doszedł spór do najwyższej zaciekłości. Z powodu zatem niepodobieństwa pojednania dwóch zaciętych a wrogich sobie obozów i licznych w następstwie tego nadużyć, przewierzeń itp. musiano chwycić się nadzwyczajnego środka, pod wpływem którego ogólny stan służby zdrowia w armii francuskiej upadł tak nisko, że dotąd podźwignąć się nie zdołał. Utworzono więc władzę złożoną z osób cywilnych „Commissaires ordonnateurs” później „Commissariat du guerre”, której powierzono nie tylko czuwanie nad administracyą szpitali wojskowych, ale także nad służbą lekarską — z czego następnie wynikło „Directorium” w skład którego weszło kilku przynajmniej lekarzy i „Intendantura” z osób cywilnych złożona, której nawet przyznano głos w rozdawnictwie nagród za prace naukowe.

To było przyczyną, że w licznych zmianach zaprowadzanych w urządzeniach wojskowo-lekarskich w ciągu ośmnastego wieku nie widzimy bynajmniej stopniowego polepszenia w zarządzie spraw sanitarnych, ale przeciwnie czasem nawet spostrzegać się daje pogorszenie. Tak np. utworzono za panowania Ludwika XIV w r. 1708 w 51 miastach szpitale wojskowe, ale posady lekarskie pozwalało sobie wykupywać! wynikające ztąd nadużycia zmusiły jak łatwo zrozumieć, Rząd do zniesienia tych szpitali po ośmiu latach i do obsadzania jak poprzednio posad lekarskich sposobem czasowym, co nareszcie w r. 1747 zniszczono. W r. 1735 utworzono w szpitalach wojskowych szkoły

lekarskie w Metz, Lille, Strasburgu, a później także w Tulonie i Brest (dla marynarki) — na nieszczęście jednak nominacya nauczycieli zależała od komenderujących oficerów, za czém poszło liibe wynagrodzenie wykładających i licha praca. Do r. 1789 nie posiadali nawet wyżsi lekarze żadnego stopnia wojskowego ani prawa do orderów itp. W czasie wyprawy wojennej państwołożyło tylko na utrzymanie lazaretów i ambulansów pierwszej linii, wszystkie inne rozdawano przedsiębiorcom z prawem mianowania i opłacania lekarzy. Kiedy z tego powodu i przeciążenia pracą lekarzy, okazał się ciągły brak lekarzy w lazaretach, musiano do obowiązku chirurgicznego rekrutować prostych żołnierzy („Élèves chirurgiens“). Najgubniejszém zawsze było zarządzenie do nowszego czasu utrzymane, że lekarzem lazaretowym nie wolno było przejmować obowiązków lekarzy polowych, za czém poszło, że lekarze polowi nie mieli sposobności wykonywania większych operacyi i leczenia ważniejszych chorób. — Nie mniejsze trudności zwalczać musiały lazarety polowe. Transport takowych był wielce utrudniony i często się zdarzało, że one za armią podążać wcale nie mogły z powodu, że oprócz znacznej liczby lekarzy, posługaczy, księży, kucharzy, koni itp. należały do transportu lazaretowego także sprzęty kościelne, narzędzia chirurgiczne, zapasy żywności i lekarstw.

Pomimo to wszystko nie można zaprzeczyć, że francuskie urządzenia wojskowo-lekarskie za panowania Ludwika XV rozwinęły się do takiego stopnia doskonałości, jakiej napróżno szukalibyśmy u innych narodów. Nigdzie nie opiekowano się ranym i chorym żołnierzem tak gorliwie i nigdzie także nie dosięgli lekarze wojskowi tak wysokiego szacunku i poważania jak we Francyi, gdzie najzdolniejsi chirurgowie owego czasu króćej lub dłużej poświęcali swe usługi armii.

Na polu francuskich urządzeń wojskowo-lekarskich odznaczył się wielce Jean Colombier rodem z Toul (2 Wrz. 1736—4 Sierp. 1789), lekarz wojskowy w czasie wojen niemieckich, a od r. 1780 inspektor jeneralny szpitali i więzień francuskich. Colombier już podał myśl zaopatrywania każdego rannego, przewożonego z pola bitwy na punkt zborny, w kartkę z oznaczeniem odniesionej rany i potrzebnego opatrunku; do przewozu rannych używał Col. lekkich wózków koszowych z hamakami.— Oprócz drobniejszych rozpraw o zaźmie, wściekliznie, itp. ogłosił: *Code de*

médecine militaire pour le service de terre. Paris, 1772. 12. 5 voll. — *Précipites sur la santé des gens du guerre, ou Hygiène militaire.* Paris, 1775. 8. 1779. 8. Prz. niem. Bern 1776. 8. — *Médecine militaire, ou Traité des maladies, — — auxquelles les militaires sont exposés, — — par ordre du gouvernement.* Paris, 1778. 8. 7 voll.

Częste wyprawy wojenne, wywołane wielką rewolucją, zniewolili rząd do pomnożenia liczby lekarzy polowych (których w czasie wybuchu rewolucyi licono tylko 170) i udoskonalenia urzędzeń wojskowo-lekarskich. W r. 1792 powstały szkoły lekarskie (*Écoles de santé*) w Paryżu, Montpellier i Strasburgu, w których wykładano nawet medycynę sądową i historią Medycyny. Z przyczyny atoli, że pomienione szkoły nie były w stanie pokryć ogromnych strat, jakie ponosił skład służby zdrowia (w której np. w ciągu 18 miesięcy umarło 600 osób), uznano potrzebę powołania do służby wojskowej wszystkich lekarzy i aptekarzy, zdolnych do pełnienia tych obowiązków, przezco liczba ich wzniosła się wprawdzie do 8,000, z których jednak wielu nieodpowiadało najskromniejszym wymaganiom. Cokolwiekbądź, przy działalności tak poważnych mężów jak: Percy, Larrey, Boy i w. i. stała się armia po raz wtóry kolebką doskonałych chirurgów. (str. 859).

Percy posługiwał się pierwszy raz podczas oblężenia Mognacyi (1793) czterokołowymi wozami w sześć koni zaprzęzonymi (dla długości nazwanymi „kiszką“), które używane następnie we wszystkich armiach, licznym podlegały zmianom, ulepszeniom, ale po krótkim czasie z użycia wyrugowane zostały. Jednocześnie wprowadził Larrey, naczelnik służby zdrowia armii włoskiej, organizacją „ambulansów ruchomych“ przyjętą w r. 1797 dla całej armii francuskiej.

Memoires de chirurgie militaire. I. 64. — Każda „Division d'ambulance“ składała się z 72 osób, z których 57 pełniło obowiązki posługaczy (*infirmiers*), nadto z lekkich i ciężkich wozów transportowych. W Egipcie używano wielbłądów, w Hiszpanii mułów do przewożenia chorych.

Stosunki zewnętrzne lekarzy wojskowych zmieniły się w tych czasach także poniekąd, a mianowicie przez podwyższenie pensyi i uwolnienie w sprawach pełnienia obowiązków za-

wodowych od kontroli intendantury. Wyższym stopniom otworzył Napoleon I drogę i widoki do zaszczytów wszelkiego rodzaju, niższe tylko pozostawiając dawnemu losowi.

Wbrew takim troskliwym staraniom o polepszenie stosunków sanitarnych polowych, panowało podówczas największe zaniedbanie spraw lazaretowych. Życie człowieka miało dla Napoleona tyle tylko wartości, o ile mógł niemi zadowolnić nie-nasyconą swą żądzą sławy. Skutki takiego zaniedbania objawiły się najjaskrawiej w czasie powrotu z wyprawy rosyjskiej i po upadku „wielkiej armii“.

Bliższe szczegóły p. w T. III i w sprawozdaniu nieznanego autora francuskiego p. t. *Les sépulcres de la grande armée, ou tableau des hôpitaux pendant la dernière campagne de Napoléon*. Paris (Emercy), 1814.

W czasach restauracyi i po rewolucyi Lipcowej pozostały opisane tu stosunki na dawniejszój stopie. Główną przeszkodą dla poprawienia ich w duchu postępowym, była zawsze intendantura. Wprawdzie przyjmowano teraz do armii tylko lekarzy ukończonych, ale nie dopuszczono ich do stopnia oficerskiego, ani do orderu Ś-go Ludwika; studentom zaś, którzy się zobowiązywali pełnić służbę wojskową przez lat piętnaście, dozwolone były studia i bezpłatna promocyja.

Dopiero w r. 1848 zmienił się stan rzeczy bardzo znacznie; dotychczasowe szkoły wojskowo-lekarskie zostały zniesione z wyjątkiem szkoły Val de Grace; w Strasburgu urządzono natomiast *École de service de santé*.

Doświadczenie z późniejszych wojen: afrykańskiej, krymskiej, włoskiej i domowej czerpane, poparte wielkimi ofiarami życia ludzkiego, doprowadziło do ostatnich reform na tém polu. We wszystkich rzeczonych wyprawach niedostawało lekarzy polowych, ile że wielka ich liczba ginie; najopłakańszy zresztą bywał stan szpitali wojskowych, których rozwój tamowała wiecznie biurokracya intendantury. Sami lekarze francuscy przedstawiają rozpaczliwy obraz lazaretów nawet jeszcze w czasie ostatniej wojny niemieckiej.

Podczas wojny krymskiej umarło na tyfus i cholere 83 lekarzy z liczby 550 (= 15%). Z powodu przeszkód stawianych lazaretom przez intendanturę usunął się Michel Lévy z posady naczelnego lekarza armii; następca jego Baudens (str. 897) padł w krótkim czasie ofiarą

wysiłku pracy, niemniej także następcą tegoż *Scrive*. — W wyprawie włoskiej posilkowano się lekarzami włoskimi, których mimo to obrażano niezwykłym lekceważeniem. Po bitwie pod Solferino przypadło 500 rannych na jednego lekarza, a w szpitalach w Medyolanie i Brescii każdy z lekarzy włoskich miewał po tysiąc chorych. — *J. C. Chenu*, *Aperçu historique, statistique et clinique sur le service des ambulances et des hôpitaux de la société française de secours aux blessés des armées de terre et de mer pendant la guerre de 1870—1871*. Paris, 1874. 4. 2 voll.

Daleko cięższe jeszcze stosunki panowały w służbie zdrowia marynarki francuskiej, chociaż i tu spotykamy się z mężami pierwszorzędnej powagi lekarskiej, jakimi byli: *Larrey* *Brouissais*, *Récamier*.

A. Lefèvre, *Histoire du service de santé de la marine militaire et des écoles de médecine navale depuis le règne de Louis XIV. jusqu'à nos jours (1666—1867)*. Paris, 1867. 8. (Odbitka z *Archives de méd. navale*.) — Porów. *Richard l. c.* p. 41 ff.

§ 248.

A n g l i a.

Odpowiedniejsze potrzebom urządzenia lekarskie w armii angielskiej spotykamy także dopiero w szesnastym wieku. Za panowania królowej Elżbiety (1558—1603) posiadała każda kompania jednego chirurga, o stopień w randze niższego od kapelana, oznaczonego szarfą, któremu każdy żołnierz obowiązany był miesięcznie składać małą remuneracyą. W tym wieku już występują niektórzy z chirurgów wojskowych w charakterze autorów pism treści anatomicznej lub chirurgicznej; pomimo to uskarżano się przecież na częsty natłok awanturników, a przeciwnie, zwłaszcza w wojsku Kromwella, na brak zdolnych lekarzy.

Pod panowaniem Karola I w r. 1626 wprowadzono do służby zdrowia ważną zmianę za staraniem *Woodall'a* (str. 404) w tém, że egzamin chirurgów polowych (odbywany starym zwyczajem do r. 1745 w obecności biskupa Londyńskiego lub Dziekana kościoła Ś-go Pawła) i nominacyą ich poruczono chirurgicznemu kolegium w Londynie. W tym też okresie pojawia się działalność *Wiseman'a* (str. 405) i dobroczynna

opieka Malborough'a o zdrowie i utrzymanie wojska. — Już w r. 1739 urządzano baraki polowe, których jednak, dla braku wentylacji, zaniechano.

W połowie ósmnastego wieku, kiedy do armii weszli tak znakomici lekarze, jak Pringle (str. 549), Brocklesby, Donald Monro, John Hunter (str. 500), rozpoczyna się nowa epoka w historii urzędzeń lekarskich angielskiej armii.

Najbardziej zasłużył się pod tym względem Pringle, autor pierwszego systematycznie opracowanego dzieła o higienie wojskowej i chorobach obozowych (w którym zwraca już uwagę na znaczenie wody zaskórnej) mianowicie przez zaznaczenie ważności i potrzeby luźnego rozlokowania chorych. Za jego niewątpliwie wpływem utworzono w r. 1756 „Hospital board for the medical service of the army“ i zarządzono ściślejszy egzamin dla chirurgów polowych.

Szcześciem dla literatury było zdarzenie, że w egzaminach tych przepadł Oliver Goldsmith autor dzieła *Vicar of Wakefield*.

Richard Brocklesby rodem z Menehead w hrab. Sommerset (11 Sierp. 1724—12 Gr. 1797), autor doskonałej instrukcji dla wojskowej służby zdrowia, używał lekkich baraków polowych („huts“) i przy leczeniu gorączki obozowej kładł nacisk na świeże powietrze itp. Usiłując przedewszystkiem oswobodzić służbę lekarską od władzy wojskowej wyjednał dla lekarzy polowych wyższy żołd i stopień oficera sztabowego. Z powodu, że posady lekarskie, podobnie jak oficerskie, były kupne, wciskało się do służby wielu bez odpowiedniego wykształcenia; dla położenia tamy podobnym nadużyciom postawił Brocklesby wniosek, ażeby egzamina lekarzy polowych dotąd w kolegium chirurgów odbywane, przekazane były kolegium lekarskiemu.

Rich. Brocklesby, *Oeconomical and medical observations, tending to the improvement of military hospitals*. Lond. 1764. 8. Prz. niem. Berlin, 1772. 8.

W tym samym kierunku pracował gorliwie i pożytecznie Donald Monro.

Donald Monro, *Observations on the means of preserving the health of soldiers and of conducting military hospitals etc.* Lond. 1780. 8. 2 voll. — Porów. str. 498.

W późniejszym czasie przyjmowali także udział w służbie wojskowej, tak lądowej jak okrętowej, zdolni lekarze, jak: Hennen z Castlebar w hrabstwie Mayo w Irlandyi (21 Kwiet. 1779 — zmarły 3 List. 1829 w Gibraltarze na żółtą gorączkę uczczony tam pomnikiem), Guthrie (str. 879), A. Copland Hutchinson i w. i.

Rozwojowi urządzeń wojskowo-lekarskich w Anglii stały do ostatnich czasów ważne okoliczności na przeszkodzie, a w szczególności te: że z wyjątkiem Indyi nie było w Anglii stałego wojska, które przeważnie składało się z płatnych najemników, co pociągało za sobą konieczność przestrzegania nadzwyczaj surowej, często barbarzyńskiej dyscypliny, że kierunek spraw lekarskich spoczywał w ręku dowódcy armii i że wynikające ztąd stosunki służbowe częstokroć odstraszały najdzielniejszych właśnie lekarzy od wojskowych obowiązków.

Właściwa organizacya służby wojskowo-lekarskiej weszła w życie dopiero z r. 1796, lubo i wtedy jeszcze nie uznano potrzeby osobnych szkół dla lekarzy wojskowych. Organizacya ta utrzymała się do r. 1854, albowiem utworzenie katedr chirurgii wojennej w uniwersytecie Edyńburskim (r. 1806) i Dublińskim (r. 1846) nie odniosło zamierzonych korzyści z przyczyny, że uczniom, którzy stosownie do zwyczaju krajowego wstępowali do uniwersytetu z apteki, nie dostawało odpowiedniego ukształcenia, a władza rządowa nie wpływała na egzamina kandydatów. Smutne następstwa długiego zaniedbania tej gałęzi wystąpiły w przerażającym świetle podczas wyprawy Krymskiej. Armia doznała ogromnych strat w ludziach nie tyle od ran nieprzyjaciela, ile od panujących chorób. Lekarzy miano wprawdzie podostatkiem, ale brakło zato posługaczy, których niedostatek w małej części tylko pokryła szlachetna ofiarność niewiast, spieszących pod kierunkiem pp. Nightingale i Stanley na plac boju. Te i podobne im inne pożyteczne środki zaradcze sprawiły wreszcie, że w drugiej połowie wyprawy śmiertelność w wojsku była mniejszą aniżeli w czasie pokoju.

Po takim doświadczeniu rozwinęły się urządzenia wojskowo-lekarskie w obecnym czasie na stopę wzorową. Zarząd sprawami lekarskimi armii powierzonym został osobnemu oddziałowi w ministerstwie wojny. Armia posiada doskonale urządzone szpitale, wyborną szkołę lekarską (w Netley), wyborowych lekarzy, sowiec a w wyższych stopniach nawet hojnie wynagradzanych (wyżej 2,000 f. szt.), używających wszelkich praw oficerskich, którzy też, zwłaszcza w częstych wojnach z niewykształconymi ludami, na ciężkie narażeni są niebezpieczeństwa. Świetne dowody działalności swęj złożyła służba zdrowia angielskiej armii w roku 1873/4 podczas wojny z Aschantami.

Z nowszej literatury angielskiej odnoszącej się do higieny wojskowej zasługuje na wzmiankę dzieło profesora w szkole wojskowej w Netley Edmunda Parkes'a (rod. z Warwick 30 Mar. 1819—15 Mar. 1876) p. t. *A manual of practical Hygiene, prepared especially for use in the medical service of the army.* Lond. 1864. 8. 3th ed. Lond. 1869. 8. 4th ed. 1873. 8. — Por. *Wiener medicin. Wochenschrift.* 1876. No. 14.

§ 249.

Niemcy. Prussy.

Staranniejsza opieka nad wojskiem rozpoczyna się zarówno także w Niemczech z lepszą organizacją wojskowości, mianowicie z wprowadzeniem piechoty (Landsknechtsheer) w r. 1571 przez Cesarza Maksymiliana.

Leonhard Fronsperger, *Von Kayserlichen Kriegsrechten, Malefiz und Schuldhändlen, Ordnung und Regiment* u, s. w. Frankfurt a. M. 1565. f.

Do obowiązków naczelnika pułkowego („Obrist Feldhauptmann“) należało staranie, żeby każdy oddział („Fähnlein“) miał swojego „felezera“ zaopatrzonego w lekarstwa i potrzebne narzędzia chirurgiczne. Taki felezer miał w obozie pomieszczenie tuż obok chorążego, pobierał podwójny żołd żołnierski i zostawał pod kierunkiem „pułkowego lekarza polowego“, jakiego posiadał każdy korpus armii („Haufen“).

Nazwisko „Feldscheerer” pochodzi stąd, że kandydaci do tych obowiązków rekrutowani byli zazwyczaj, pomimo wyraźnego pod tym względem zakazu, z pomiędzy cyrulików („Scheerer”), jakkolwiek właściwie felczer nie trudnił się stryżeniem brody, której zarost do ośmnastego wieku był w powszechnem użyciu w armii.

Pułkownikowi piechurów należała się pomoc „Doktora” i felczera, dowódcy kawaleryj („feldmarschall”) pomoc dyplomowanego lekarza, zaś dowódcy artylerji („Obrist Feldzeugmeister”) służył chirurg. Opieka nad chorymi (lekko ranni pomieszczeni byli w obozie, wszyscy inni w lazaretach pobliskich miast) powierzona była licznym kobietom („Huren”), które obowiązane były zastępować żołnierzom pod każdym względem gospodynię domu.

Najsukuteczniejszą pobudkę do rozwoju urządzeń lekarskich od czasu zaprowadzenia wojsk stałych, podały Prusy. Z rozdzieleniem wojska przez Kurfürstę Grzegorza Wilhelma (1619—1640) na pułki, powstają posady „pułkowych felczerów” czyli „golarzy sztabowych”, zaś w załogach miejskich stopnie „lekarza i felczera garnizonowego”; ponieważ załoga nie miała własnych szpitali, leczeni byli żołnierze w domach. — W hierarchii wojskowej odpowiadały stopnie służby lekarskiej niskim podówczas stopniom ich wykształcenia ogólnego i naukowego. Felczer był w randze wyższym od kaprała (najniższego podoficera) i zostawał pod rozkazami kapitana. Najważniejszym obowiązkiem felczera było golenie bród żołnierzy swojej kompanii, a przywilejem jego była ta łaska, że zamiast kijami był karany płazem szabli („Fuchtel”). Po większej części byli też to ordynarni, prości awanturnicy, przy wyborze których rozstrzygała głównie „dobra figura” lub inne zewnętrzne przymioty a nie rzadko także łapówka oficera. — Nie wiele wyższém było także stanowisko felczerów pułkowych posiadających zaszczyt golenia oficerów sztabowych, którzy przy sposobności odbierali zarówno kary cielesne od komendantów. Dyplomowany lekarz („Medicus”) przypadał na 20—30,000 żołnierzy.

Do usunięcia rzeczonych smutnych stosunków wojskowo-lekarskich przyczynił się najprzód szlachetny Janus Abraham von Gehema, który służąc w wojsku za młodu miał dosyć sposobności przekonać się naocznie o prawdziwym stanie rzeczy (str. 346). W piśmie wydaném r. 1690 p. t. *Der kranke*

Soldat, wskazuje Gebema na lichotę lekarzy polowych i zasobu lekarstw („Feldkasten”), jako główną przyczynę wielkiej śmiertelności wojsk w czasie wojny. Źródłem najpodlejszych nadużyć było urządzenie, że dostawa lekarstw należała do dowódców kompanii, którzy wydatki te pokrywać mieli sobie poborem zapłaty z wojska („Medicin-Groschen“). — Nawoływania te jednak mało przyniosły pożytku; wszelako postępowano już za panowania króla Fryderyka I (1701—1713) przy wyborze lekarzy polowych z większą troskliwością, a dostawę lekarstw z pobranych „groszy”, niemniej nominacją felczerów powierzono felczerom pułkowym.

Za Fryderyka Wilhelma I (1713—1740) postąpiono o krok dalej: felczer pułkowy w piechocie stanął w randze wojskowej przed dobozem pułkowym, w kawaleryi przed palkierzem pułkowym. — Najważniejsze zmiany wprowadzono w r. 1716 przez zamianowanie dotychczasowego felczera pułkowego gwardyi Ern. K o n r a d a H o l t z e n d o r f' a „jeneralnym chirurgiem“ armii (str. 589). Cała służba lekarska uwolniona z pod władzy oficerskiej przeszła pod zawiadywanie „chirurga jeneralnego“. Wielki ten tłum „lekarzy“ wojskowych składał się mimoto wszystko z samych balwierzy, bez względu na dobre chęci króla Fryderyka Wilhelma I i jego Wielkiego następcy, którzy kilku felczerów pułkowych wysłali na naukę do Paryża, nie mniej na to, że Fryderyk II za pośrednictwem Petit'a (str. 594) zaciągnął dwunastu francuskich „chirurgów“ do swój armii, którzy prostactwem postępowaniem i nieuctwem gniewali tylko króla.

Za powodem Holtzendorfa utworzono w r. 1724 „Collegium chirurgicum“ w Berlinie z sześcioma profesorami, którzy zarazem byli egzaminatorami lekarzy wojskowych. Szkoła ta rozwijała się tak pomyślnie, że uczęszczali do niej nawet cudzoziemcy. — W r. 1726 zamieniono w Berlinie „dom dla zadźmionych“ urządzony w r. 1710 z powodu grożącej od Śląska dżumy, na „Charité“ przeznaczoną pierwotnie do kształcenia lekarzy wojskowych, a nadto poprawiono znacznie stosunki zewnętrzne składu polowej służby zdrowia. Felczerzy zawiśli odtąd tylko od felczerów pułkowych, którzy znowu na przedstawienie jeneralnego chirurga mianowani byli przez samego króla. Cokolwiekby nie podniósł się przeciw stopień

wykształcenia naukowego większej części chirurgów wojskowych nad poziom dotychczasowy.

Nie spotykamy także w tym okresie ważnych zmian w sprawie lazaretowej. Jeszcze w r. 1743 w czasie wojny austryackiej transportowano rannych z bagażami.

Podobnie działo się i w wojnie siedmioletniej. Wprawdzie obok lazaretów ruchomych towarzyszących armii urządzono także szpitale stałe w Wrocławiu, Głogowie, Szczecinie, Dreźnie, Torgau i Wittenbergu, wszakże pod względem zaspokojenia potrzeb chorych i rannych, tak swoich własnych jako też jeńców, okazały się te urządzenia pomimo najlepszych chęci króla, całkiem niedostateczne.

W liście króla do księcia Henryka czytamy te słowa: „Je Vous recommande sur toute chose le soin des pauvres blessés et malades, pour qu'on ait pour eux toute attention, que meritent des gens, qui se sacrifient pour leur patrie”. Po bitwie pod Lignicą (15 Sierp. 1760) kładziono ciężko rannych na wozy służące do transportu żywności, chleba i innych przedmiotów, zaś lekko ranni musieli iść piechotą. Pięciuset rannych dosiadło koni dragonów i dostali się takim sposobem po trzech dniach do Wrocławia o ośm mil od placu boju odległego. — P. Schmucker (str. 611): *Chirurgische Wahrnehmungen*. I. 347. Po bitwie pod Torgau (3 List. 1760) pozostało 9,742 rannych w zimnej nocą na polu bez żadnej pomocy lekarskiej, w dodatku zranionych, pół nagich; mała zaledwie garstka zawlokła się do Elsnig, gdzie się znajdował właśnie król, także zraniony. — Po bitwie pod Czaslem i Pragą zginęło kilka tysięcy z lekkim postrzałem w następstwie tęcza przyranego z powodu braku wczesnego opatrunku. Z wyraźnego rozkazu królewskiego, obowiązani byli kapitanowie czuwać nad tem, ażeby nie spieszono z odejmowaniem tak nieznych rąk i nóg przed ukazaniem się zgorzeli.

Jeszcze po siedmioletniej wojnie należeli do składu służby zdrowia przeważnie tylko cyrulicy, których nieuctwu musiano dopomagać pisanemi „instrukcyami”. Działalność małej liczby lekarzy wykształconych paraliżowały znowu poniżające rozkazy wojskowe i źle zastosowane do nich „zwierzchnictwo”. Posuwano się pod tym względem do śmiałego żądania, ażeby lekarz podwładny, w każdym wypadku, przed zaleceniem krwi puszczenia, leku wymiotnego i czyszczącego zasięgał rady starszego; większe operacye wykonywane być mogły tylko w obec-

ności chirurga jeneralnego. Chorzy żołnierze otrzymywali strawę zdrowych: pół funta sztuki mięsa i lichey chleb skarbowy, a za napój ciepłe ziółka, gdyż użycie wody w gorące sprzeciwiało się instrukcyi polowój; zaczęm poszło, że żołnierz unikał jak najbardziej szpitala „w którym zacni ludzie poświęcający się Bogu i ojczyźnie zmiotani byli jak chwasty”. Nie dziw zatem, że w „w drugiej armii” pruskiej, gdzie wspomniane nadużycia najwięcej się zaguieżdziły („pierwsza armia” stała pod kierunkiem bardzo zdolnego, chociaż dopiero 26 lat liczącego lekarza Riemer’a), w czasie wyprawy z r. 1778—79, pomimo kilku tylko drobnych potyczek z 69,113 żołnierzy umarło 5,200, gdy tymczasem w saskiej armii doskonale pod względem służby zdrowia urządzonej i dobrych lekarzy posiadającej, z 22,000 umarło tylko 48 pomimo czynnego udziału w ruchach owej drugiej armii; śmiertelność przeto dwóch tych oddziałów miała się jak 1:35!

Tak opisuje nieznaną autor stan pruskich urządzeń wojskowo-lekarskich z r. 1780, o których Baldinger mało co łagodniejszy wydaje wyrok.

(J. G. Fritze), *Das Königlich Preussische Feldlazareth, nach seiner Medicinal- und ökonomischen Verfassung. der zweiten Armee, im Kriege von 1778 und 1779. und dessen Mängel aus Dokumenten bewiesen* u. s. w. (sic). Leipz. 1780. 8. Zimmermann zwrócił uwagę króla na autora tego pisma podówczas młodego lekarza wojskowego, w następstwie czego mianowano go dyrektorem lazaretów polowych, na której posadzie jednak z powodu wczesnej śmierci, krótko tylko pozostawał. — Por. Zimmermann (str. 553) w dziele o Fryderyku Wielkim p. 127. — L. G. Baldinger *Von den Krankheiten einer Armee, aus eigenen Wahrnehmungen im preussischen Feldzuge aufgezeichnet*. Langensalza, 1765. 8. 1774. 8. — A. L. Richter, *Geschichte des Medicinal-Wesens der Preussischen Armee*, S. 20. (str. 973). — J. D. E. Preuss, *Friedrich der Grosse. Eine Lebensgeschichte*. Berlin, 1833. 8. II. 378.

Wyżej już wspomnieliśmy o zasługach, jakie w tym okresie dla postępu i rozwoju służby zdrowia w armii pruskiej położyli Schmucker, Theden i Bilguer (str. 611).

Wprowadzone przez Fryderyka W. urządzenia lekarskie i sanitarne udoskonalone zostały przez jego następcę, przyczem także polepszone znacznie warunki służbowe lekarzy polowych.

Miejsce dawniejszych „felcerów” zajęli teraz „podlekarze” — bańbiąca kara cielesna została zniesioną.

W dniu 16-go Września 1787 wydano ordynacyą dla lazaretów polowych („Feldlazareth-Reglement”), na mocy której zarząd szpitali wojskowych powierzono komitetowi złożonemu z jednego oficera sztabowego (Dyrektor), lekarza sztabu jeneralnego i chirurga jeneralnego.

Wojny powstałe w następstwie rewolucyi francuskiej i zmiana taktyki wojennej przez te wojny wywołana, wykazały w nowém świetle wszystkie niedostatki dotychczasowych urządzeń sanitarnych armii, co zwłaszcza w nieprzyjacielskim kraju czuć się dawały bez względu na gorliwe starania Goerke'go (str. 613). — Dla zaradzenia złemu a przedewszystkiem najważniejszej potrzebie zdolnych lekarzy polowych, urządzono na wzór podobnych instytutów w Dreźnie, Kopenhadze, Wiedniu i Petersburgu, także w Berlinie „pepinière” d. 2-go Sierpnia 1795. Uczniowie po większej części z golarni pochądzający słuchali odczytów w Collegium medico-chirurgicum, gdzie także poddawani byli egzaminom. Przy utworzeniu Uniwersytetu Berlińskiego (1810) zniesiono kolegium a na to miejsce urządzono „instytut Fryderyka Wilhelma” już to z powodu, że uczniowie kolegium nie mieli odpowiedniego dla słuchania kursów uniwersyteckich wykształcenia, już też dla braku profesorów uniwersyteckich.

Na szybki rozwój urządzeń lekarskich w armii pruskiej wpłynęło najpomyślniej ciężkie doświadczenie nabyte w bitwie pod Jena, wykazujące całą ich niedostateczność i niedołęztwo. Kierunek departamentu wojskowo-lekarskiego obiał w r 1809 „jeneralny chirurg sztabowy” (Goerke) z pomocą trzech chirurgów dywizyjnych; dotychczasowa opłata żołnierzy za pomoc lekarską wnoszona felcerowi pułkowemu (Medicin-groschen) została zniesioną, a wyższe stopnie służby lekarskiej otrzymały stopień oficerski.

W czasie nieszczęsnej wyprawy rosyjskiej r. 1812, a bardziej jeszcze podczas wojny dla oswobodzenia Niemiec z pod przewagi francuskiej, wprowadzono dalsze ulepszenia. Kierunek utworzonego w tym czasie „zarządu lazaretowego centralnego” powierzono Stein'owi. — Zawsze jeszcze przecież uczuwać się dawał dotkliwy brak zdolnych lekarzy, co było

powodem, że chirurgami lazaretowymi mianowano młodych ludzi, którzy przez dwa tygodnie wyczerpali się sporządzać maści i plastry. Skutki niedoleżnych tych instytucji pojawiły się w przerażający sposób po bitwie pod Lipskiem, za to tym jaśniej wystąpiła pożyteczność zorganizowanych przez królową Ludwikę stowarzyszeń damskich. — W czasie wyprawy z r. 1815 okazała się wiele dobroczynną dla armii pruskiej działalność lekarzy holenderskich a w szczególności zarządzony przez Brugmans'a system rozpraszania i przesyłania w dalsze miejsca chorych i rannych.

Nowy okres w historii pruskiej służby zdrowia rozpoczął się w roku 1814, w którym wprowadzano zasadę obowiązkowego powszechnego poboru. Nie podobna jednak zamilczeć, że urządzenie za staraniem Rust'a (str. 885) szkół chirurgicznych w Wrocławiu, Magdeburgu, Królewiec, Gryfii i w Munster (zniesionych znowu w r. 1849) stanęło na przeszkodzie rozwojowi służby lekarskiej z powodu, że przyjmowano do nich uczniów z uzdolnieniem do trzeciej klasy gimnazjalnej.

Ograniczamy się na tym krótkim zarysie, w przekonaniu, że zbyt cieżko byłoby przypominać zasługi lekarzy niemieckich i urzędów lekarskich podczas wielkich bitw nowoczesnych zarówno jak w szpitalach od czasu, kiedy usunięto całkowicie ze służby t. zw. „chirurgów“, a zobowiązano wszystkich do służby wojskowej zdolnych lekarzy do wysłużenia w armii jednego roku czyto pod bronią, czy też w charakterze pod lekarza, kiedy stopień służbowy lekarza zrównano ze stopniem oficera, kiedy na koniec (w r. 1855) utworzono osobne oddziały żołnierskie przeznaczone do przenoszenia chorych („Krankenträger-Compagnien“).

§ 250.

**Saksonia. Austria. Holandia. Szwecya. Norwegia. Dania. Rosya.
Hiszpania. Szwajcarya. Włochy. Belgia.**

Wszystkie inne państwa niemieckie urządziły wojskową służbę zdrowia na wzór pruski z wyjątkiem Bawaryi, która nie uznała za stosowne uwzględnić postępów nowoczesnych.

W naśladownictwie tén przoduje Saksonia, gdzie już w r. 1748 utworzono szkołę przeznaczoną przeważnie do kształcenia chirurgów polowych („Collegium medico-chirurgicum“ późniejsza „Akademia medyko-chirurgiczna“). W najuowszym czasie zamieniono ją na instytucyą służącą dla ukończonych lekarzy do „dalszego wykształcenia w służbie wojskowo-lekarskiej“.

W Austrii utrzymywały się średniowieczne urządzenia dłużej, aniżeli w innych krajach rzeszy niemieckiej. Nominacya lekarzy polowych armii austriackiej zależała od pułkownika, który miał jeszcze na początku ośmnastego wieku prawo karania chłostą samego „pułkowego felezera“, a przed wybuchem wojny siedmioletniej wydalonu z armii wszystkich lekarzy niekatolickiego wyznania.

Por. Huneczovsky w mowie przytoczonej na str. 614.

Nową epokę w historyi służby zdrowia wojsk austriackich rozpoczyna van Svieten, którego staraniem utworzone zostały szkoły wojskowo lekarskie w Pradze, Tyrnawie, Klagenfurcie i Frejburgu w Bryzgowii; pomimo to liczyła przeciwieź armia austriacka jeszcze w r. 1780 tylko ośmiu naukowo wykształconych lekarzy. — W r. 1784 powstał w Wiedniu „zakład medyko-chirurgiczny“, powierzony kierunkowi Brambilli (str. 614), z czego następnie powstała „Akademia Józefińska“ z prawem udzielania stopnia Doktora i Magistra chirurgii.—W r. 1820 wyjednał lekarz dworu Cesarskiego Andr. J. von Stifft, rodem z Röschitz w dolnej Austrii (30 List. 1760—16 Cz. 1836) zniesienie akademii (Josephinum), wszelako po dwu latach wskrzeszono ją znowu za staraniem naczelnego lekarza polowego Jana Nep. Isfordink'a (1776—5 Cz. 1841). Nowa jój ustawa nie zdołała usunąć zakorzenionego zła służby lekarskiej, tak samo jak polepszenie zewnętrznych stosunków lekarskich w armii wprowadzone w r. 1848 przy pośrednictwie feldmarszałka Radetzky'ego. W tymże roku zniesiono powtórnie Josephinum, utworzywszy na to miejsce „instytut lekarski polowy“, który po sześciu latach znowu na Akademią Józefińską przeobrażonym został. Pomimo świetnych owoców tej instytucyi pod kierunkiem Heidler'a, nie mogła ona przeciwieź powetować ogromnych strat, jakie się okazały

w szeregach służby zdrowia armii austriackiej. Smutne następstwa nieszczęsnego stanu urzędzeń wojskowo-lekarskich wystąpiły w czasie wojny włoskiej w tak przerażających rozmiarach, że wszelkie nawet wysilenia zakonów; niemieckiego i maltańskiego zarówno, jak patriotyczna ofiarność stowarzyszeń prywatnych okazały się płonnemi. Dopiero bolesne doświadczenie r. 1866 zniwoliło Austryę do zaprowadzenia systemu powszechnej służby wojskowej, a zarazem przyjętych ogólnie w Europie reform w urzędzeniach wojskowo-lekarskich. — W roku 1875 zorganizowano na miejsce Akademii Józefińskiej sześciomiesięczne „kursa wojskowo-lekarskie“ z powołaniem lekarzy wojskowych do wykładu. Lekarze polowi zrównani zostali pod względem dyscyplinarnym z oficerami armii.

Do połowy siedemnastego wieku nie mamy dokładnych wiadomości co do urzędzeń wojskowo-lekarskich w Holandyi. Już w szesnastym jednak wieku wspominają tam o chirurgach polowych, w siedmiastym o dobrém urządzeniu szpitalów wojskowych zaopatrzonych w wozy dla chorych przeznaczone, o sposobie mianowania felezerów kompanijnych, pułkowych itp. — W połowie ośmnastego wieku obfituje literatura holenderska w dzieła o higienie i chorobach wojsk tak lądowych jak morskich.

W szeregu lekarzy nowszych czasów, którzy gorliwie pracowali na polu higieny wojskowej armii holenderskiej zajmuje pierwsze miejsce Sebald Justinus Brugmans rodem z Francker (24 Marca 1763—22 Cz. 1819), profesor w Lejdzie, zarazem inspektor jeneralny służby zdrowia, znany ze swych czynności lekarskich po bitwie pod Waterloo, a w literaturze z głośnego dzieła o zgorzeli szpitalnej (str. 865). W r. 1822 urządzono w Utrechie szkołę wojskowo-lekarską połączoną ze szpitalem rządowym, która wydała znaczną liczbę po części bardzo znakomitych lekarzy; w r. 1868 przeniesiono ją do Amsterdamu; studia trwają 6—7 lat. Lekarz armii holenderskiej posiada stopień oficera, jednak bez praw i obowiązków dyscyplinarnych; praktyka prywatna jest im zabronioną, za to zapewniony żołd i stanowisko społeczne stosowne do wysokiej działalności, jaką okazali mianowicie w czasie wyprawy przeciwko Atehińczykom w r. 1874.

W krajach skandynawskich rozpoczyna się historia wojskowej służby zdrowia z chwilą wprowadzenia wojsk stojących pod panowaniem Gustawa Wazy (1522—1560). „Cyrułików” armii i floty mianowało „kolegium chirurgów” w Sztokholmie po większej części z pomiędzy mnóstwa golarzy niemieckich — ludzi prostych i nieokrzesanych — którzy znęcani wysokim żółdem przybywali do Szwecyi. Ta okoliczność tłumaczy łatwo fakt, że kara chłosty zachowała się w armii do r. 1789. — Za panowania Gustawa Adolfa (1630—1635) przydano do chirurgów polowych „lekarzy polowych” w armii, a w marynarce urządzono posadę „lekarza admiralicyi”. — W początkach ośmnastego wieku utworzono w Sztokholmie „Collegium medicum castrense”, przed którym lekarze polowi obowiązani byli składać egzamin. Wszystkie te urządzenia i przepisy okazały się niedostatecznymi, i niebyło wojska w Europie, któreby w ostatnich trzech wiekach w czasie licznych wojen poniosło tyle ofiar w ludziach w następstwie chorób, co szwedzkie; klęskom tym nie zapobiegło bynajmniej urządzenie w r. 1808 szkoły dla niższych stopni lekarskich w Sztokholmie. — W r. 1848 po 35 latach pokoju, wprowadził nareszcie król Oskar I urządzenia wojskowo-lekarskie odpowiednie wymaganiom ducha czasu; lekarze wojskowi pobierają znaczny żółd, posiadają stopień oficera, chociaż nie mają ustaw dyscyplinarnych.

W armii norwęgskiej spotykamy pierwsze urządzenia sanitarne za panowania Krystyana IV podczas trzydziestoletniej wojny.

Dania urządziła stosunki rzeczzone w ostatnich czasach na wzór niemieckich.

W armii rosyjskiej widzimy początki urządzeń lekarskich za panowania Romanowów przy wprowadzeniu wojsk regularnych. W początkach siedemnastego stulecia wysłał rząd młodych ludzi za granicę dla kształcenia się w służbie wojskowo-lekarskiej. W następnym wieku powstają lazarety wojskowe w Petersburgu i Moskwie, a w krótko potem szkoły lekarskie dla kształcenia lekarzy polowych. — W r. 1785 za panowania Katarzyny II utworzono szkołę medyko-chirurgiczną w Petersburgu, następnie w Kronsztacie. — Pomimo to stan

urządzeń wojskowo-lekarskich był smutnym aż do ostatnich czasów. Wojna krymska wykryła jawnie oplakane stosunki wszystkim dziś dostatecznie znane, bez względu na to, że liczba lekarzy wynosiła 2,839, a felerów 3,759. Pomijając inne warunki, samo wysilenie pracy i trudy kampanii pozbawiły życia 354 lekarzy (= 12%) a 1,664 felerów (= 44%). Od ciężkiej klęski, dla bezprzykładowych braków wszelkiej pomocy, ocalało armią jedynie poświęcenie naczelnych lekarzy i urządzenie przez Wielką Księżną Helenę towarzystw patriotycznych.

W obecnym czasie stanęły urządzenia lekarskie armii rosyjskiej na równi z innymi państwami europejskimi.

Hiszpania posiadała odpowiednie urządzenia wojskowo-lekarskie już w szesnastym wieku; doskonale szkoły dla lekarzy wojskowych istnieją obecnie w Madrycie, Kadyksie, Barcelonie, St. Jago.

Służba wojskowo-lekarska w Szwajcaryi, w ogólności całkiem odpowiednia, urządzoną została na wzór francuskiej; z powodu jednak, że w Szwajcaryi niema wojska stojącego, należą tu czynności połowe do rzadkich wyjątków.

Urządzenia wojskowo-lekarskie we Włoszech rozpoczynają się dopiero z utrwaleniem królestwa Sardyńskiego. Od r. 1850 przybierają się do armii tylko lekarze dyplomowani, zaś od roku 1873 posiadają oni stopień oficerski.

Z pomiędzy lekarzy połowych czynnych w czasie wojen Napoleońskich zasługuje na wzmiankę Paolo Assalini naczelnym lekarzem armii hiszpańskiej (p. w.) — z pomiędzy lekarzy dawniejszej armii neapolitańskiej: Savaresi, de Horatiis i Melorio.

Belgia, najmłodsza z państw europejskich, urządziła sobie zaraz w r. 1834 służbę wojskowo-lekarską odpowiednio do wymagań ducha czasu, uprzedzając nawet inne rządy w udzieleniu lekarzom stopnia oficerskiego. Dalsze zmiany w tej gałęzi wywołane zostały wypadkami politycznymi w r. 1874. Cała służba sanitarna armii belgijskiej składa się z dyplomowanych lekarzy.

Urządzenia wojskowo-lekarskie w Ameryce północnej rozwinęły się podczas ostatniej wielkiej wojny pomiędzy

Stanami, do bardzo znacznej pod pewnym względem doskonałości; lekarze wojskowi używają wszystkich praw i przywilejów oficerskich.

§ 251.

Konwencya Genewska.

E. Gurlt, *Zur Geschichte der internationalen und freiwilligen Krankenpflege im Kriege*. Leipzig, 1873. 8. (SS. XX. 866.) — C. Lueder, *Die Genfer Convention u. s. w.* Gekrönte Preisschrift. Erlangen, 1876. 8. (SS. XII, 444 und LI.) — E. Gurlt, *Neue Beiträge zur Geschichte der internationalen Krankenpflege im Kriege..* Berlin, 1879. 8. (SS. 44.). Z czasopisma *Kriegerheil*.

Poczynając od końca piętnastego wieku zawierano w każdej wojnie traktaty co do utrzymywania i zamiany jeńców etc. wyjątek pod tym względem stanowią tylko wojny: krymska, włoska i ostatnia północno-amerykańska. W połowie osmnaastego wieku zastrzeżono także nareszcie nietykalność lazaretów polowych.

Jednym z najważniejszych traktatów tego rodzaju jest traktat podpisany w Aschaffenburgu w r. 1743. Dowódca wojsk angielskich hrabia Stair przedstawił wniosek (za wstawieniem się Pringl'a) dowódcy francuskiemu Księżciu Noailles w dniu 18 Lipca 1743, po bitwie pod Dettingen (27 Cz. 1743), przed rozpoczęciem kampanii niemieckiej: neutralności lazaretów i obopólnego ich oszczędzania; wniosek został przyjęty i przeprowadzony w ciągu całej kampanii.

Umowa brzmiała „that the hospitals on both sides should be considered as sanctuaries for the sick, and mutually protected.” — J. Pringle, *Observations on the diseases of the army*. Przedmowa.

Takiż sam traktat zawarty został w r. 1759 d. 6 Lutego w Sluys we Flandryi pomiędzy Francją i Anglią, a dnia 7-go Września podpisano umowę, prawie równobrzmiącą z poprzedzającym, zwaną pospolicie „Konwencyą Brandeburską”.

W tym samym czasie pojawiają się początki prywatnych urzędzeń systematycznej opieki nad wojskami w czasie wojny, których myśl wychodzi także z Anglii. Z doniesień Pringle'a dowiadujemy się, że Kwakry angielscy zaopatrywali w wołniane kaftany żołnierzy wysłanych do Szkocji przeciwko pretendentowi Karolowi Edwardowi.

Uznanie nietykalności lazaretów polowych zaniechaném jednak było w czasie wojen prowadzonych w końcu ósmnastego i na początku dziewiętnastego wieku, którąto okoliczność podnosi tém bardziej zasługę czynionych w tym kierunku licznych usiłowań, jakimi odznaczył się Bernhard Christ. Faust, rodem z Rothenburga hesskiego (23 Maja 1755—25 St. 1842 (?)), lekarz nadworny w Bückenburgu.

B. Chr. Faust, *Ueber die Heiligkeit der Feldlazarethe*. In Faust und Hunold, *Ueber die Anwendung und den Nutzen des Oels und der Wärme bei chirurgischen Operationen*. Leipzig, 1806. 8. — P. n.

Również gorliwie zajmował się sprawą nietykalności lazaretów, lekarz pułkowy wojsk pruskich, następnie naczelny lekarz drugiego korpusu, August Ferd. Wasserfuhr.

A. F. Wasserfuhr, *Beitrag für die Reform der K. Preussischen Medicinal-Verfassung* u. s. w. Coblenz, 1820. 8.

Rzeczony zabiegi humanitarne urzeczywistnione zostały w zupełności dopiero przez konwencyę Genewską. Pierwsza pobudka do wielkiego aktu tego wyszła po bitwie pod Solferino w Kwietniu 1861 od profesora Chirurgii w Neapolu Palasciano, poparta w Czerweu tegoż roku przez liweranta armii francuskiej H. Arrault'a, głównie zaś przez obywatela Genewskiego Hen. Dunant'a r. 1862. — Za staraniem towarzystwa „Société d'utilité publique” pod przewodnictwem Moynier'a w Genewie wprowadzono w życie organizacyę wspomnionego projektu d. 9-go Lutego 1863, potwierdzoną przez międzynarodową konferencyą w Październiku (26—29-go) tegoż roku.

H. Dunant, *Souvenir de Solferino*. Genève, 1862. 8. 2 wydanie 1863. 8. 6te wydanie: 1873. 8. Z przekładem na wszystkie języki europejskie.

§ 252.

S z c z e p i e n i e o s p y .

Porów. obszerną historią szczepienia ospy i dawniejsze dzieje szczepienia krowianki w dziele Sprengel'a V. p. 873-926 i odnośną literaturę zagraniczną w tegoż autora: *Literatura medica externi recentior.* p. 327 seq.

Do najpożyteczniejszych nabytków w zakresie higieny publicznej należy odkrycie ochronnej siły szczepienia krowianki przeciwko ospie — przezco autor jego Edward Jenner stał się prawdziwym dobroczyńcą ludzkości.

Do pożyteczności sprawy wakcinacyi przyczyniło się bardzo znacznie praktykowane poprzednio szczepienie samej ospy.

Nowsze dochodzenia zachwiały w wysokim stopniu wiarogodność dawniejszych podań, jakoby szczepienie ospy znanem było starożytnym chińczykom itp.; zdaje się nawet być wielce prawdopodobnem, że sztuka szczepienia ospy ludzkiej zaniesioną została w ósmnastym wieku z Europy do Chin, gdzie jednak mało znalazła zwolenników. — Porów. H. Haeser, *Historisch-pathologische Untersuchungen.* I. 91 ff.; — Loekhard'a przekład odnośnego dzieła chińskiego w *Dublin Journal*, 1843; — P. Dabry, *La médecine chez les Chinois.* Par. 1863. 8.—Por. T. I. i T. III.

Daleko więcej prawdopodobieństwa ma za sobą przypuszczenie, że Gruzycanie i Czerkiesi dbali o piękność swych dziewcząt, znali od dawna szczepienie ospy.

Więść niesie, że w r. 1673 zapoznano się w Konstantynopolu z „grecką“ metodą szczepienia, polegającą na nakłóciu igłą brody i obydwóch policzków (w postaci krzyża) — o czém donosi w r. 1713 grecki lekarz Emanuele Timoni podówczas w Stambule żyjący.

Eman. Timoni, *Historia variolarum, quae per insitionem excitantur.* Constantinopel, 1713. — Porów. sprawozdanie z tego dzieła w *Acta eruditorum,* Lipsiae, 1714. 4. p. 382.

W r. 1715 ogłosił Pylarini, konsul wenecki w Smyrnie, doniesienie o szczepieniu ospy, o czém dowiedział się od pewnej tessalskiej kobiety, która wiadomość tę jakoby od Matki Boskiej przez objawienie otrzymała i sama przeszło 40,000 razy operacją wykonała. Do szczepienia używała owa kobieta tylko ospy łagodnej, którą zaszcepiała tylko dzieciom zdrowym, i to w zimie i na wiosnę; śmiertelność wynosiła zaledwie 1 na tysiąc.

Pylarini, *Nova et tuta variolas excitandi per transplantationem methodus*. Venet. 1715.

Na długo przed wprowadzeniem greckiej metody szczepienia, znano przecież tę operacją w Danii, w niektórych okolicach Francji i Anglii, mianowicie w Walii południowej i Szkocji.

Zasluga wprowadzenia szczepienia ospy do Anglii i powszechnego rozszerzenia operacji należy się żonie posła angielskiego w Stambule Lady Wortley-Montague, która przekonawszy się w Konstantynopolu o pożyteczności szczepienia na swoim synie, powróciła do Londynu, gdzie właśnie (1721) panowała ospa i poleciła lekarzowi poselstwa Maitland'owi zaszczepić ospę córce, a D-ra Keith'a namówiła do zaszczenia jęj swojemu synowi. Księżniczka Walii (późniejsza królowa hanowerska Karolina), której córka chorowała ciężko na ospę, wyjednała pozwolenie zaszczenia ospy sześciu zbrodniarzom, a kiedy skutek okazał się w tym jak w wielu innych wypadkach, pomyślnym, poleciła zaszczepić ospę swoim dzieciom. Nie trudno zrozumieć, że sprawa ta znalazła także wielu przeciwników, którzy opierając się na niepomyślnych wypadkach, do czego powód dało niedbalstwo w wyborze limfy, dzieci i pory do szczepienia, niemniej na błędnych zdaniach, a przede wszystkim na powadze odwiecznych przesądów, walczyli wszelkimi środkami przeciwko nowemu wynalazkowi, jakoby wymysłowi czartowskiemu.

Z Anglii przeszła ta metoda ochronna w r. 1721 do Ameryki północnej, gdzie jednak zrazu nie wielu znalazła zwolenników.

Na stałym lądzie Europy panowało również silne przeciwko szczepieniu uprzedzenie. Wprawdzie głośny Voltaire i kilku znakomitych lekarzy jak Chirac, Dodart, Helvetius, Bordeu (o których mówiliśmy wyżej) oświadczyli się głośno za korzyścią nowego wynalazku, wszelako nie byli oni w stanie obronić go przeciwko gwałtownym napaściom licznych przeciwników, na czele których stał Hecquet (p. 544).

W Niemczech znalazło szczepienie wcześniej już kilku gorących zwolenników. Z rozkazu króla angielskiego zaszczerpił Maitland w r. 1724 ospę księciu Frydrykowi hanowerskiemu z pomyślnym skutkiem; w następnym roku poddał Wrede (którego ojciec Jan Ernest Wr. polecał szczepienie w osobnej broszurze) szczepieniu jedną dziewczynę z domu sierót w Pymont.

J. E. Wrede, *Vernünftige Gedanken von der Inoculation der Blattern*. Hannover, 1724. 8.

Wbrew tym próbom i poleceniom zaniechano zajmować się tą sprawą w ciągu następnych dwudziestu lat w zupełności (1726—1746).

Ponowną walkę na korzyść zbawiennego wynalazku rozpoczął dla dobra ludzkości Biskup z Worcester Isaac Maddox w r. 1746, głosząc pismem i mową jego pożyteczność i urządzając zakłady szczepienia ospy.

Isaac Maddox, Bishop of Worcester, *A sermon preached before the president and governors of the hospital for the small-pox and for inoculation*. London, 1752. 4.

W krótkim też czasie zjednało sobie nareszcie szczepienie powszechne uznanie tak w Anglii, gdzie Mead (str. 547) silnie za niem przemawiał, jako też w innych krajach stałego lądu. — Do najgorliwszych zwolenników sprawy należał Teodor Tronchin z Genewy (1709—30 List. 1781), uczeń Boerhaave'go, lekarz w Amsterdamie, później w Genewie, ostatecznie w Paryżu, najgłośniejszy w swem czasie operator tego rodzaju. Pierwsze szczepienie w Niderlandach wykonał on na swoim synie, w ośm lat później szczepił dzieci księcia orleańskiego.

Trenchin uwielbiany dla szlachetności charakteru, zwłaszcza dla nieograniczonej dobroczynności swej lekarz, ogłosił drukiem jedyną tylko pracę: *De colica Pictonum*, Gen. 1757. 8.

Większe jeszcze znaczenie dla sprawy szczepienia miały dwie rozprawy słynnego przyrodnika La Condamine'a, złożone w paryskiej Akademii nauk, w których autor rozbiera po szczególe wszystkie korzyści ze szczepienia ospy wypływające.

Charles Marie de la Condamine, *Mémoire sur l'inoculation de la petite vérole*. Paris, 1754. 4. Prz. ang. Lond. 1754. 4. — *Second mémoire sur l'inoculation de la petite vérole, contenant son histoire depuis 1754*. Paris, 1754. 12. Prz. wł. Venezia, 1761. 8. (Obydwie rozprawy przedrukowane w pamiętnikach Akademii, 1754. p. 945—1032). — *Histoire de l'inoculation de la petite vérole*. Paris, 1776. 12. 2 voll.

Joseph Montucla, *Recueil de pièces concernant l'inoculation de la petite vérole*. Paris, 1756. 8.

W następstwie dyskusyi nad pomienionemi rozprawami wezwanym został wydział lekarski w Paryżu przez parlament do wypowiedzenia zdania swego o wartości szczepienia ospy. Z dwunastu członków wyznaczonej do tego komisyi sześciu oświadczyło się za — a sześciu przeciwko szczepieniu. Pomyślniej dla rozstrzyganej sprawy wypadło głosowanie w Komitecie Wydziału lek., gdzie 52 głosy padło na korzyść szczepienia przeciwko 26, przezo też uchwaloną została zasada szczepienia.

Guillaume Joseph de l'Épine, *Rapport sur le fait de l'inoculation de la petite vérole. lu en présence de la faculté de médecine de Paris*, 1764, 1765. 4. — Supplément: 1767. 4.

Korzystnie bardzo wpłynęło na rzecz szczepienia obliczenie statystyczne znakomitego matematyka d'Alembert'a, wykazujące, że przy szczepieniu śmiertelność ospy niżyc się może do 2,5%.

Sprawie w mowie będącej dobrze się przysłużyli około 1760 r. dwaj angielscy lekarze: Robert Sutton, a jeszcze więcej syn jego Daniel. Kiedy dotąd wykonywano szczepienie za pomocą wcierania limfy ospowej w skórę pozbawioną nabłonka przez mechaniczne otarcie lub przyłożenie wezykato-

ryi, za pomocą wkładania strupów ospowych w jamy nosowe (metoda chińska), albo przykładania nitki napojonych płynem ospowym do miejsc naciętych — wprowadził Daniel Sutton (prowadzący zresztą rzemiosło ze szczepienia i rozsyłający agentów swoich po całej Europie), tę ważną w téj sprawie reformę, że szczepił za pomocą lancetu, kładąc przy tem wielki nacisk na dyetetyczne zachowanie się szczepionego, oddychanie świeżem powietrzem itp. Z liczby szczepionych tym sposobem 30,000 umarło 120 (= 4 pro mille).

The trial of Dr. Dan. Sutton, for the crime of preserving the lives of H. M. subjects by means of inoculation. London, 1767. 8.

Przy zachowaniu metody Sutton'a otrzymywał również świetne rezultaty i zebrał znaczny majątek drugi lekarz angielski Thomas Dimsdale z Theydon Germon (w hrabstwie Essex), który pomiędzy innymi szczepił ospę Cesarszowej Katarzynie.

Th. Dimsdale, *The present method of inoculating the small-pox.* Lond. 1767. 1772. 8. Prz. włoski: Napoli, 1768. 8. Prz. włoski: Montpell. 1772. 8. i wiele innych pism.

Historią szczepienia ospy w Anglii czytaj w: Will. Woodville *History of the inoculation of the small-pox in Great-Britain.* Lond. 1796. 8.

Rzeczono ulepszenia i poparcie sprawy przez najdzielniejszych w swoim czasie lekarzy, w rzędzie których znajdowali się: Haller, Stoerck, Lentin (o których p. w.) Tissot, Hensler, Rosen von Rosenstein, P. Camper, były powodem, że w drugiej połowie ośmnastego wieku szczepienie ospy rozszerzyło się szybko po wszystkich krajach Europy.

S. A. Tissot, *L'inoculation justifiée.* Lausanne, 1756. 8.

Ph. G. Hensler, *Briefe über das Blatterbetzen, dem Parlamente von Paris gewidmet.* Altona, 1765. 1766. 8.—P. 555.

Nils Rosén, *Diss. de variolis praecidentis.* Upsalae, 1754. 4. — P. 561.

P. Camper, *Aanmerkingen over de inenting der kinderziekte.* Leeuwarden, 1770. 8. — *Diss. de emolumentis et optima methodo insitionis variorum.* Groning. 1774. 8.—P. 491.

Najpóźniej prawie szczepienie zjednało sobie uznanie w Austrii. Do należytego ocenienia wynalazku tego przyczynił się najwięcej *Ingenhous*s (str. 668) z Breda w Hollandyi (1730—7 Wrz. 1799) uczeń *Dimsdale*'go. Opierając się na 400 pomyślnych wypadkach szczepienia, położył sobie za cel życia rozszerzyć tę sprawę w Austrii. Powołany za radą *Pringle*'a w r. 1768 na dwór Cesarzowej *Maryi Teresy* (która tuż przedtem straciła dwoje dzieci na ospę), walczył zawzięcie przeciwko uporowi *de Haën*'a (p. 557), który niby fanatyczny teolog, poczytywał szczepienie za naruszenie praw Opatrzności, dopóki wreszcie nie pokonał przeciwnika.

W przeciągu 60 lat umarło na ospę jedenaście osób z panującej rodziny austriackiej. — W ostatnich latach życia korespondował *Ingenhous*s często z *Jenner*'em w rzezy szczepienia krowianki, której był przeciwnym (*Seligmann*). (Por. str. 709). — On również ma być wynalazcą nauki o odżywianiu i oddychaniu roślin (przypisywaną pospolicie *Saussure*'owi), niemniej elektryczności szklanej. — *M. J. Godefrói*, *Het Leven van Dr. von Ingen-Housz, Geheimraad en Leyfwirts van S. M. Keiser Josef II. van Oesterrijk. Nederl. Tijdschr. voor Geneesk.* 1875. Afđ. II. 285 ff.

Nad wszystkie opisane starania i zalecania przyczynił się do rozszerzenia szczepienia wypadek śmierci *Ludwika XV-go*, który padł ofiarą ospy w d. 10 Maja 1774.

§ 253.

Szczepienie krowianki. Edward Jenner.

A. Maygrier, *Essai d'une bibliographie sommaire et raisonnée de la Vaccine etc.* Paris (Bailliére), 1865. (pp. VIII. 28.) Niezupełne, ale użyteczne. — *Pearson*, *An inquiry concerning the history of the Cowpox.* Lond. 1798. 8. Prz. niem. Nürnberg, 1800. 8. — *J. A. Ring*, *A treatise on Cowpox, containing the history of vaccine inoculation etc.* Lond. 1801—1803. 8 2 voll. — *Berrey*, *Histoire de la vaccine.* Besançon, 1831. 8. — *Baron*, *The diseases of children.* Ostatnie wydanie. Lond. 1831. 8. 2 voll. (Dokładna historia szczepienia krowianki.) — *Ch. Ch. Steinbrenner*, *Traité sur la vaccine, ou recherches historiques et critiques sur les résultats obtenus par les vaccinations et ré vaccinations depuis le commencement de leur emploi universel jusqu'à nos jours. Ouvrage couronné* Paris, 1846. 8. — *J. M. Zimmermann*, *Die Impflehre u. s. w. Erster Theil: Geschichte der*

Menschen-Pockhr und Vaccine von 1798—1848. Sulzbach, 1849. 8. — K. E. H a s s e, *Die Menschenblattern und die Kuhpockenimpfung; eine geschichtliche Skizze.* Leipzig, 1852. 8. — S i m o n, *Papers relating to the history and practice of vaccination.* Lond. 1856. 4. — O. E y s e l i n, *Ueber Vaccination und Revaccination und deren bisher ungenügende Durchführung.* W S t r i c k e r's *medizinische Jahrbücher*, 1872. S. 274 ff. (Wiadomości historyczno-statystyczne starannie zebrane). — E. M o n t e i l s, *Histoire de la vaccination. Recherches historiques et critiques sur les divers moyens de prophylaxie thérapeutique employés contre la variole depuis l'origine de celle-ci jusqu'à nos jours.* Paris, 1874. 8. (pp. XLII. 422.) — B u r g g r a e v e, *Monument à Edw. Jenner, ou histoire générale de la vaccine, à l'occasion du premier centenaire de son invention.* Édition de luxe avec 6 tableaux chromolith. et le portrait authent. de Jenner, par Broy. Bruxelles, 1875. (pp. XVI, 377.) — B o h n, *Handbuch der Vaccination.* Leipzig, 1875. 8. — F. S. G i e l, *Die Schutzpocken-Impfung in Baiern, vom Anbeginn ihrer Entstehung und gesetzlichen Einführung u. s. w.* München, 1880. 8. — C. E. D a n i e l s, *De kinderpok-inenting in Nederland. Meerendeels naar onuitgegeven bescheiden bewerkt. Eene medisch-historische studie.* Amsterdam, 1875. 8. (pp. IV. 210.)

Jakkolwiek użyteczność szczepienia ospy uznana została przez większość lekarzy i władz rządowych, nie zapoznawano przecież i ujemnej strony rzeczonyj operacyi, dla dowiedzenia czego przytaczano śmiertelne zejście po szczepieniu (jakkolwiek rzadkie), nie całkiem ochronną siłę jego, a co najważniejsze możność zaszczepienia wraz z ospą innych chorób, i niebezpieczeństwo grożące z powstania nowych i licznych przy szczepieniu ognisk ospowych. Ważne te zarzuty zniewoliły lekarzy do szukania sposobu zabezpieczenia ludzi od zarażenia się ospą, a nawet wytepienia samej choroby w ogólności. W pierwszym celu doradzał B o e r h a a v e środki antymonowe i rtęciowe, R o s é n v. B o s e n s t e i n mieszaninę z kalomelu, kamfory, aloesu i gwajaku — a F r y d r. K a z i m i e r z M e d i c u s (z Manheimu) pokładał całe zaufanie w chinie. Przedewszystkiem i główną ochronę od ospy upatrywali wszyscy w zakładach kontumacyjnych i szczepienia, do czego zmierzały już dawniejsze wnioski. W drugiej połowie ósmnastego wieku oświadczyło się znowu wielu lekarzy z namiętną gorliwością za metodą kontumacyjną, mianowicie J u n c k e r (p. 479), P a u l e t, S a r c o n e w Neapolu, F a u s t (p. 994) i w. i.

Mich. Sarcone, *Del contagio del vajuolo e della necessità di tentarne l'estirpazione*. Napoli, 1770. 8. Tom. I. (Bez dalszego ciągu.)

(F a u s t), *Au congrès de Rastadt sur l'exstirpation de la petite vérole*. Bücکهburg, 1898. f.

Ochronna własność przeniesionej na człowieka krowianki była, jak się zdaje, dawno przed Jenner'em znaną ludom trudniącym się hodowlą bydła. Tak np. donosi S c h l i m m e r, lekarz holenderski, który długo przebywał w Paryżu i Beludżystanie, że mieszkańcy Beludżystanu każą dzieciom, które przypadkiem skaleczyły się w rękę, doić krowy cierpiące na ospę („Potogavé”) często tam występującą. (S c h l i m m e r, *Terminologie française-persane*. Teheran. 1874. artyk. *Vaccine*). — Podobnie także wiadano przed odkryciem Jenner'a o sile ochronnej krowianki w kilku obwodach angielskich, gdzie ludność zajmuje się hodowlą bydła. Chirurg w Thornbury F e w s t e r szezepił podobno krowiankę już w r. 1768. Niemniej sprawdzono dowodnie, że w połowie ośmnastego wieku doświadczył ochronnej własności krowianki na sobie samym dzierżawca w Gloucestershire B e n j a m i n J e s t y, który następnie w r. 1774 szezepił krowianką swoją żonę i dwóch synów. (*The Lancet*, 1862. Wrz. 13). Mówią także, że pastor w Montpellier R a b a u t - P o m m i e r w r. 1781 zwracał uwagę pewnego lekarza angielskiego na ochronną własność krowianki. — Nawet w Niemczech wiadano podobno przed Jenner'em o tej własności krowianki; tak wspomina J o b s t B ü s e, gospodarz z okolic Gietyngi, w r. 1769 o ochronnej przeciwko ospie własności krowianki, jako o fakcie przez wielu poważnych ludzi sprawdzonym. W r. 1791 szezepił krowiankę pewien dzierżawca w Bockhorst w ks. holsztyńskim i nauczyciel P l e t t w Kiel niektórym dzieciom.

J e n n e r dopiero zrozumiał właściwe znaczenie ochronne krowianki, przyswoił takowe nauce i ludzkości, przeczco stał się prawdziwym dobroczyńcą i rzeczywistym autorem wynalazku.

E d w a r d J e n n e r syn zamożnego pastora w Berkeley w Gloucestershire (ur. 17 Maja 1749—26 St. 1823) uczył się najprzód chirurgii u chirurga i aptekarza Ludlow w Sudbury przy Bristolu. W r. 1770 udał się do Londynu, gdzie wstąpił do nauki u John Hunter'a (str. 500), u którego jako rodak zajął mieszkanie i pomimo różnicy wieku stał się przyjacielem znakomitego męża. Pod kierunkiem Hunter'a poświęcił się z zapałem naukom przyrodniczym i artystycznie wykonywał najdrobniejsze preparaty anatomiczne. Jenner otrzymał polecenie uporządkowania zbiorów przyrodniczych zgromadzonych przez J. Banks'a, towarzysza Cook'a w pierwszej podróży jego naokoło świata, następnie zaproponowano mu udział w zamierzonyj drugiej podróży tego rodzaju; Jenner nie przyjął propozycyi i w 23 r. ż. postanowił powrócić do miejsca rodzinnego, gdzie pozostał starszy brat

jego, który mu zastępował ojca. Przy wesołym, nader przyjemnym usposobieniu swoim, posiadając talent poetycki i muzykalny, zjednał sobie szybko przychylność w szerokich kołach towarzyskich, a przez zdolności lekarskie rozległą praktykę. — Próby poetyckiej działalności Jenner'a p. *Lives of british physicians*, p. 259.

W czasie nauki swój jeszcze w Sudbury słyszał Jenner opowiadanie z ust pewnej wieśniaczki, jako pomiędzy ludnością okoliczną znaną jest ochronna własność krowianki.

„I cannot take that disease (the small-pox) for I had have cow-pox.”

Więć niesie, że na słowa Jenner'a „możnaby przypuścić, że krowianka chroni od ospy” odpowiedział Hunter: „nie przypuszczaj, tylko próbuj”; powiedzenie to miało być pierwszą pobudką umysłową do wielkiego wynalazku. — Listy Jenner'a do J. Hunter'a ogłoszone są w *Med. Times*, 1877. p. 303.

Okolo r. 1775 rozpoczął Jenner szereg doświadczeń nad krowianką w folwarkach Gloucestershire. Pierwsze swoje rysunki wyobrażające przebieg ospy krowiej na wymionach krów i na palcach dojek, przesłał w r. 1788 *Everardowi Home* (str. 610) i kilku innym lekarzom londyńskim; pierwsze zaś szczepienie przedsięwziął 14 Maja 1796, przenosząc ropę krowianki z ręki dojki (*Sarah Nemes*) na 8 letniego chłopca (*James Phipps*) — z pomyślnym skutkiem. Dokonane w Lipcu t. r. szczepienie nie udało się, podobnie jak kilkakrotnie przedsięwzięte szczepienie w r. 1798.

Dla pomienionego chłopca zbudował Jenner później dom, a w ogrodzie jego sadził sam róże.

Upłynęło dwadzieścia z górą lat ciągłych doświadczeń, zanim Jenner wystąpił publicznie z rozprawą w mowie będącej treści. Pismo to pobudziło wielu lekarzy Londyńskich, między nimi *Williama Woodville*, do podobnych doświadczeń, które jednak z powodu zaniedbania podobnych ostrożności wypadły niepomyślnie, co spowodowało Jennera do ogłoszenia drugiej rozprawy i następných pism, które znaczenie szczepienia krowianki wykazały w całej dokładności. — Wynalazca tej metody doznał tego szczęścia, że za jego życia jeszcze szczepienie krowianki wprowadzonym zostało w powszechne użycie, nadto naród angielski obdarzył go dwukrotnie hojną nagrodą

narodową, przeznaczając mu w r. 1802, 10 a w r. 1807, 20 tysięcy funtów szterlingów i wystawieniem w r. 1857 na cześć jego pomnika na Trafalgar-Square w Londynie.

Ważniejsze prace Jenner'a są następujące: a) *An inquiry into the causes and effects of the Variolae vaccinae, a disease discovered in some of the western counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the name of the Cowpox.* Lond. 1798. 4. 75 S. z rycinami. 1800. 8. 1801. 8. Pierwsze i drugie wydanie poświęcone D-rowsi C. H. Percy w Bath, trzecie królowi Grzegorzowi III. Przekł. niemiecki Ballhorn'a: Hannover, 1799. 8; łaciński L. Careno: Vienna. 1799. 4. (z dodatkiem drugiej pracy Jenner'a); francuski de la Rocque: Lyon, 1800. 8; holenderski Davids'a: Harlem, 1801. 8; włoski L. Careno: Pavia, 1808. 8. — b) *Further observations on the variolae vaccinae or Cowpox.* London, 1799. 4. Przekł. niem. Ballhorn'a z dodatkiem rozprawy Woodville'a: Hannover, 1800. 8. — c) *Account of the origin of the vaccine inoculation.* Lond. 1801. 4. 1863. 8. — d) *A continuation of facts and observations relative to the variolae vaccinae or Cowpox.* Lond. 1801. 4. — e) *Facts, for the most part unobserved or not duly noticed, respecting variolous contagion.* Lond. 1808. 4. 1811. 4. — f) *On the varieties and modifications of the vaccine pustule occasioned by an herpetic state of the skin.* Cheltenham, 1819. 4. i w. i. — g) *Letter addressed to the medical profession generally, relative to vaccination.* (*The London medical and physical Journal*, Vol. 45. 1821. April. London. 8. p. 277—280.) Także w: *Edinburgh medical and physical Journal*, 1821, Juli. (Prawdopodobnie ostatnie pismo Jenner'a). Prz. niemiecki w: *Hufeland's Journal*, 1822. Januar, p. 64—70. 8. — Wszystkie prace Jenner'a są, wedle listowego doniesienia Bulmerincq'a, nawet w Anglii bardzo rzadkie. — Prace a), b), d) wyszły także, o czem nikt nie wspomniał dotąd, w przekładzie portugalskim (własność król. biblioteki w Monachium) p. t. *Indagação sobre as causas e efeitos das beixigas da vacca* — — por J. A. Monteiro. Lisboa, 1803. 4. (pp. 137.)

J. Baron, *The life of Edward Jenner with illustrations of his doctrines and selections from his correspondence.* Lond. 1827. 8. 1838. 8. 2 voll. — Dr. John Baron był przyjacielem Jenner'a i wykonawcą jego testamentu. — L. Choulant, *Edw. Jenner, Biographie und Charakteristik.* Leipz. 1829. 8. (Przedrukowane w: *Hasse's Zeitgenossen*, Bd. I. Heft 7.)

Odkrycie Jenner'a przypadło na szczęście w porę przystępną dla wszelakich reform i z tego powodu nie trudno było autorowi pokonać przeciwników. Na stałym lądzie Europy zaszczerpił krowiankę pierwszy lekarz Wiedeński de Carro swoim dwóm synom 10 Maja 1799; pomimo to zabroniła władza szczepienie z obawy rozniesienia zarazy ospowój. Najzważniejszym przeciwnikiem wakeynacyi był lekarz nadworny

Stifft (str. 989), kiedy znowu J. Piotr Frank i hrabia Salm-Reifferscheid, który sobie krowiankę zaszczepić kazał, popierali ją bardzo gorliwie.

Jean de Carro rodem z Genewy (8 Sierp. 1770—12 Marca 1857), uczeń Cullen'a w Edyburgu, zostający w czasie kongresu Wiedeńskiego w ścisłych stosunkach z panią Staël, P. Frankiem i w. i., zajmował się pilnie przy pomocy posła angielskiego lorda Elgina rozszerzeniem wakcynacji w Indyach angielskich, na który to cel wyznaczył Jenner nagrodę w ilości 1,000 gwineów; ponieważ ofiarowanych pieniędzy de Carro nie przyjął, obdarzył go Jenner w dowód uznania zasług na tém polułożonych srebrną tabakierą i lokiem swoich włosów. Obydwa podarunki przechowują się w pragskim muzeum.

J. de Carro, *Observations et expériences sur l'inoculation de la vaccine*. Vienne, 1801. 8. 1802. 8. Prz. niem. Wien, 1801. 8. — *Histoire de la vaccination en Turquie, en Grèce et aux Indes orientales*. Vienne, 1804. 8. Prz. niem. Breslau, 1804. 8. — Nadto zostawił de Carro kilka prac o nakazaniach siarkowych i o wodach karlsbadzkich, gdzie kilka lat przebywał. — Por. biografią jego w piśmie Jul. Walter'a (Fleckles), *Neue Sprudelsteine*. Wien, 1876. 8. p. 62.

Do gorliwych zwolenników szczepienia krowianki należał w Wiedniu także Aloisio Careno. — A. Careno, *Sur la vaccine*. Vienne, 1801. 8. Prz. niem. Wien, 1801. 8.

Oprócz wymienionych lekarzy Wiedeńskich zajmowali się w pierwszych zaraz latach wakcynacją w Europie Grzeg. Frydryk Ballhorn (1772—1805) i Kryst. Frydr. Stromeyer (1761—1824) w Hanowerze.

G. F. Ballhorn et Ch. F. Stromeyer, *Traité de l'inoculation de la vaccine etc.* Leipsic, 1801. 8.

W Berlinie urządził w r. 1800 Heim (str. 829) na wzór Londyńskiego Jennerian Society (późniejszego National-Vaccine-establishment) zakład celem rozpowszechnienia wakcynacji. Prócz tego opiekowali się tą sprawą: Markus w Bambergu (str. 689), Soemerring (str. 506) i Goldschmidt w Frankfurcie n. M., Hufeland w Jenie (str. 828) i Kuehn w Lipsku, we Włoszech zaś Scarpa (str. 759), Flajani (str. 593), a szczególnie Luigi Sacco w Medyolanie.

L. Sacco, *Osservazioni pratiche sull' uso del vajuolo vaccino come preservativo del vajuolo umano*. Milano, 1801. 8. — *Memoria sulla vaccina*,

unico mezzo per estirpare radicalmente il vajuolo umano. Milano, 1803. 8. — Trattato di vaccinazione, con osservazioni sul giavardo e vajuolo pecorino. Milano, 1809. 4. Pr. franc. Paris, 1813. 8.

Pierwsze szczepienie Londyńską krowianką wykonane we Francji przez Rochefaucold-Liancourt'a w dniu 2 Czerwca 1800 wypadło niepomyślnie. Pomimo to utworzył tenże lekarz komitet do rozpowszechnienia szczepienia krowianki, zaczem powstał podobny komitet w Reims, a następnie w innych miastach.

W Niderlandach zaszczepił krowiankę pierwszy raz Demanet chirurg w Gandawie 8-go Września 1800.

Tym sposobem wprowadzono w krótkim czasie szczepienie krowianki do wszystkich krajów, z wyrugowaniem metody szczepienia ospy ludzkiej.

Sprawie wakcynacyi zasłużyli się później mianowicie w Bawaryi, gdzie dotąd wzorowe pod tym względem spotykamy urzędnicy: Simon von Haerberl (7 Listop. 1772—1 Kwiet. 1831), Dyrektor Monachijskiego szpitala, i Mich. Reiter (um. 1877), od r. 1834 Dyrektor centralnego zakładu szczepienia, pod kierunkiem którego wprowadzono już w r. 1830 utrzymujący się dotąd zakład regeneracyi krowianki.

Por. F. S. Giel, *Die Schutzpocken-Impfung in Baiern. München, 1830. 8. S. 95.* — M. E. von Bulmerincq, *Das Gesetz der Schutzpocken-Impfung im Königreich Baiern. Leipz. 1862. 8.* — M. Reiter, *Beiträge zur richtigen Beurtheilung und erfolgreichen Impfung der Kuhpocken. München, 1846. 8.* — Kranz, *Baier. medic. Intelligenz-Blatt, 1877. 6. Febr.*

Zarzuty czynione ostatniemi czasy metodzie Jenner'a zwłaszcza w Niemczech, głównie przez osoby prywatne, jak Priessnitz, Carnot i i. a w części także przez lekarzy, świadczą tylko o zaślepieniu i zarozumiałości autorów. Nie może być naszym zadaniem zwalczać owe zarzuty ani odpierać napaści, z którymi obecnie spotyka się sprawa wakcynacyi, na karb której zwalają się winy sprowadzone niedbałością władz, albo lekkomyślnością pojedynczych lekarzy.

Ważniejsze pisma zwrócone przeciwko wakcynacyi, wydane do r. 1854 znajdzie czytelnik w dziele: H. Haeser, *Die Vaccination und ihre neuesten Gegner. Mit besonderer Rücksicht auf Carnot's Essai de mortali-*

té comparée etc. Berlin, 1854. 8. — Inne pisma potępiające wakeynacyą, nie zasługują na uwagę. Z rzędu prac wydanych ostatniemi czasy w obronie rzezonej metody, wymieniamy: Burggraeve, *Le vaccin vengé*. Gand, 1855. 8. — Ed. Ballard, *On Vaccination, its value and alleged dangers. A prize essay*. London, 1868. 8. (pp. XV. 391.) — a głównie: Th. Lotz, *Pocken und Vaccination. Bericht über die Impffrage, erstattet im Namen der Schweizerischen Sanitäts-Commission an den Schweizerischen Bundesrath*. Zweite Auflage. Basel, 1880. 8. (SS. 137.) Mit 6 Tafeln.

§ 254.

Medycyna Sądowa od szesnastego do dziewiętnastego wieku.

J. H. Kopp, *Skizze einer Geschichte der gerichtlichen Arzneikunde*. In dessen *Jahrbüchern der Staatsarzneikunde*. Frankfurt a. M. 1808 ff. 8. — L. J. C. Mende, *Handbuch der gerichtlichen Medicin*. (p. niżej). S. 1—466. (Obszerne zestawienie historyczne najważniejszych przedmiotów do Medycyny Sądowej należących.) — A. Henke, *Lehrbuch der gerichtlichen Medicin*. (p. niżej.) Einleitung. — Ortolan, *Débuts de la médecine légale en Europe* etc. *Gaz. méd. de Paris*, 1872 et 1873. — C. Desmazes, *Histoire de la médecine légale en France d'après les lois, registres et arrêts criminels*. Paris, 1880. (pp. XX. 344.) — Por. T. I.

Nowszy okres Medycyny sądowej rozpoczyna się wydanem rozporządzenia „*Bamberger peinliche Gerichts-Ordnung*”, w r. 1507 a właściwie wprowadzeniem wydanego przez Cesarza Karola V w r. 1532 rozporządzenia „*Peinliche Halsgerichtsordnung*”. — Główną treść nowej tój gałęzi lekarskiej stanowiły skaleczenia i ocenienie ich szkodliwości. — Pierwsze próby samodzielnego opracowania przedmiotu wyszły i w tój gałęzi od lekarzy włoskich, w rządzie których pierwsze miejsce zajmuje Fortunato Fidele (Fidelis) rodem z San Filippo di Agirona (um. 25 List. 1630 w 80 r. ż.) profesor w Palermo, mąż liberalny, jakkolwiek w dziełach jego iczue spotykamy zdania teologiczne i scholastyczne.

Fortunatus Fidelis, *De relationibus medicorum libri quatuor, in quibus ea omnia, quae in forensibus ac publicis causis a medicis referri solent, plenissime traduntur*. Panorm. 1602. 4. Venet. 1617. 4. Lips. 1674. 12. (ed. P. Amman.) 1679. 8. — Wydane w r. 1679 u tegoż wydawcy pismo z podpisem Thomas Reinesius (p. n.) p. t.: *Schoła jureconsultorum medica* jest bezwstydnym plagiatem pracy Fedele'go. — L. Blumentock, *Fortunato Fidele, pierwszy autor sądowo-lekarski*. *Studium* etc. Kraków, 1871.

Ważny krok postępowy spostrzegamy w obszerném dziele lekarza przybocznego papieża Innocentego X i konsumenta w Ruota romana, **Paulo Zacchia** (1584—1659), gdzie obok rozwlekłych rozpraw teologicznych znaczenie i zakres medycyny sądowej znajdują należyte uznanie.

Paul. Zacchias, *Quaestiones medico-legales, in quibus omnes eae materiae medicae, quae ad legales facultates videntur pertinere, proponuntur, pertractantur, resolvuntur*. Libri VII. Rom. 1521—1635. Lips. 1630. 8. (Obejmuje tylko pierwsze cztery księgi.) Amst. 1651. f. Avinion. 1660 1661. f. Francof. 1666. f. 1688. f. 1701. f. Lugd. 1674. f. 1701. f. 1726. f. Norimb. 1725. f. Venet. 1737. f. — **Beer**, *Paul Zacchia, ein Beitrag zur Geschichte der gerichtlichen Psychologie* (Leidesdorf, *Vierteljahrsschrift für Psychiatrie*, 1869. S. 371 ff.)

Lekarze francuscy aż do **Ant. Louis** (str. 596) zajmują się w ogólności mało medycyną sądową z wyjątkiem pierwszych prób tego rodzaju spotykanych w dziełach **Parégo**, a następnie **Jean Devaux'a** (27 St. 1649—2 Maja 1729) chirurga paryskiego i i.

J. Devaux, *L'art de faire des rapports en chirurgie etc.* Paris 1703. 12. 1730. 12. 1743. 12.

Do pierwszych autorów niemieckich na polu medycyny sądowej należą: **Suevus** i znakomity **J. Nicolaus Pfeizer** (o którym Mende wcale nie wspomina).

B. Suevus, *Tractatus de inspectione vulnerum letalium atque insanabilium praecipuarum corporis humani partium*. Marburg. 1629. Prz. niem. Hamburg, 1644.

Joh. Nicol. Pfeizerus, med. Dr., der heil. Reichsstadt Nürnberg Physicus ordinarius, *Vernünftiges Wunden-Urtheil, wie man nähmlich von allen Wunden des menschlichen Leibs gründlichen Bericht, ob solche gefährlich, tödlich oder nicht, vor Gericht und anderswo urtheilen möge*. 2te Aufl. 1635. Mit Vorrede von **Georg Volkamer**. — Pomiędzy innemi wypowiada Pf. zdanie jeszcze przed ogłoszeniem dzieła **Teod. Kirchmaier'a** (*De cruentatione cadaverum fallaci praesentis homicidae indicio*. Viteb. 1669. 12. 1726. 4.) przeciwne staremu przesądowi, jakoby trup zamordowanego krwawić miał w obecności mordercy, i opartemu na tym przesądzie prawu p. t. „Bar-Recht”. — **Waltersdorff** w *Eulenburg'a: Vierteljahrsschrift für gerichtliche Medicin*, N. F. Bd. 26. p. 388.

Pomijając mniej ważne prace téj treści, jak np. P. Amman'a z Wrocławia (31 Sierp. 1634—4 Lut. 1691) profesora botaniki, później fizyologii w Lipsku, rozpoczyna się naukowy kierunek na niwie medycyny sądowej pracami znanego także w dziejach fizyologii J. Bohn'a w Lipsku, które przez długi czas stanowiły podstawę literatury téj gałęzi.

Paul. Amman, *Medicina critica decisoria, cum centuria casuum medicinalium in concilio facultatis medicae Lipsiensis antehac resolutorum etc.* Erford. 1670. 4. Stade, 1677. 4. Lips. 1693. — Pierwsze wydanie ogłoszone było po części w języku niemieckim. Ogłoszenie orzeczeń sądowo-lekarskich Wydziału Lipskiego nastąpiło bez zezwolenia fakultetu. — *Praxis vulnerum lethaliu.* Lips. 1690. 8. Francof. 1701. 8.

J. Bohn, *De renunciatione vulnerum seu vulnerum lethalium examen.* Lips. 1689. 8. 1711. 4. 1755. 8. Amstelod. 1710. 12. — *Diss. de officio medici duplici, clinico nimirum et forensi.* Lips. 1704. 4.

Za przykładem Bohn'a wystąpił szereg pracowników najpród z pomiędzy profesorów poświęcających się rzeczonej gałęzi, jakoto: Michael Alberti rodem z Norymbergii (13 Listop. 1682—17 Maja 1757), pierwotnie teolog następnie profesor Medycyny w Halli, gorliwy lubo nieznaczący zwolennik Stahl'a, (wedle Sprengel'a „drugi Zachias pod względem uczoności”) — Hermann Friedrich Teichmeyer rodem z Minden (30 Kw. 1685—5 Lut. 1746) profesor w Jenie, treść Haller'a, — Christian Ehrenfried Eschenbach z Rostoku (21 Sierp. 1712—23 Maja 1788) profesor tamże, — Joh. Ernst Hebenstreit z Neustadt pod Orlą (15 St. 1702—5 Grud. 1757) profesor w Lipsku, — Joh. Gottfried Brendel z Wittenbergu profesor w Gietyndze, — Ernst Platner rodem z Lipska — Joh. Theodor Pyl (1749—1794) profesor w Berlinie, i Joh. Daniel Metzger (1739—1805) profesor w Królewcu.

M. Alberti, *Systema jurisprudentiae medicae, quo casus forenses a jurisconsultis et medicis decidendi explicantur.* Halae, 1725—1746. 8. 6 voll. — *Commentatio in constitutionem criminalem Carolinam medica etc.* Halae, 1739. 4.

H. Fr. Teichmeyer, *Institutiones medicinae legalis vel forensis.* Jen. 1723. 4. 1740. 4. 1762. 1767. 4. Prz. niem. Nürnberg, 1769. 4.

Ch. E. Eschenbach, *Medicina legalis, brevissimis thesibus comprehensa*. Rost. 1746. 8. 1775. 8.

J. E. Hebenstreit, *Anthropologia forensis, sistens medicum circa rempublicam causasque dicendas officium*. Lips. 1751. 8. 1763. 8.

J. G. Brendel, *Medicina legalis s. forensis*. ed. F. G. Meierus. Hannover. 1789. 4.

Ern. Platner, *Quaestiones medicinae forensis. Particulae 43*. Lips. 1797—1818. (Zebrańe w E. Platner, *Opuscula academica*. Ed. C. G. Neumann. Berol. 1824. 8. i w E. Platner, *Quaestiones medicinae forensis*, ed. L. Choulant. Lips. 1824. 8.) Prz. niem. Leipzig, 1820. 8.

Joh. Th. Pyl, *Aufsätze und Beobachtungen aus der gerichtlichen Arzneiwissenschaft*. Berlin, 1790—1792. 8. 1810. 8. 8 Bde. — *Repertorium für die öffentliche und gerichtliche Arzneiwissenschaft*. Berlin, 1790—1792. 8. 3 Bde. i w. i.

Joh. Dan. Metzger, *Gerichtlich-medizinische Beobachtungen*. Königsberg, 1778—1780. 8. 2 Bde. — *Vermischte medicinische Schriften*. Königsberg, 1781. 1782. 8. 2 Bde. — *Kurzgefasstes System der gerichtlichen Arzneiwissenschaft*. Königsberg und Leipzig, 1793. 8. 1798. 8. 1805. 8. — *Gerichtlich medicinische Abhandlungen*. Königsberg, 1802—1804. 8. 2 Bde. 5te Aufl. 1820. 8.

Podstawę do tój wyżyny, na którą wzniosła się dziś medycyna sądowa mianowicie w Niemczech, utworzył znakomity Christian Heinrich Adolph Henke rodem z Brunswiku (18 Kw. 1775—8 Sierp. 1843) profesor w Erlangen. Główną cechę klasycznego dzieła jego stanowi niezrównana bystrość, z jaką autor określa stanowisko sędziego w obec dochodzenia sądowno-lekarskiego.

A. Henke, *Lehrbuch der gerichtlichen Medicin*. Berlin, 1812. 8. 11te wyd. Bergmann: Berlin, 1852. 8. — *Abhandlungen aus dem Gebiete der gerichtlichen Medicin*. Bamberg, 1815—1820. 8. Bamberg u. Leipzig, 1822—1830. 8. 4 Bde. — *Zeitschrift für die Staatsarzneikunde*. Erlangen, 1821 ff. 8. Po śmierci Henke'go redagował czasopismo A. Siebert, potem Behrend. — Porów. R. Wagner, *Erinnerung an A. Henke*. Erlangen, 1844.

Do rzędu bardzo zasłużonych w dziedzinie sądowno-lekarskiej mężów zaliczają się nadto: Ludwig Jul. Caspar Mende zarówno znakomity akuszer (o którym mówiliśmy wyżej); J. Christoph Fahner z Buttstedt pod Weimarem (8 List. 1758—7 St. 1802) praktykujący lekarz tamże, następnie we Frankenhauseń, Nordheim i Ilfeld;—Joseph Bernt rodem z Lutomirzu w Czechach (1770—27 Kwiet. 1842) profesor w Pradze i Wiedniu, który pierwszy prowadził także praktyczny kurs tój nauki — i Christian Friedrich Ludwig

Wildberg rodem z Neu-Strelitz (ur. 6-go Czerw. 1765) profesor Berliński, później w Rostoku.

L. J. C. Mende, *Ausführliches Handbuch der gerichtlichen Medicin* Leipz. 1819—1830. 8. 5 Bde. — *Beobachtungen und Bemerkungen aus der Geburtshilfe und gerichtlichen Medicin*. Göttingen, 1824—1828. 8. 5 Bde. — *Zeitschrift für gerichtliche Medicin*. Göttingen, 1827—1830. 8. 2 Bde.

J. Ch. Fahner, *Vollständiges System der gerichtlichen Arzneikunde*. Stendal, 1795—1800. 8. 3 Bde. — *Beiträge zur praktischen und gerichtlichen Arzneikunde*. Stendal, 1799. 8. — Fahner został zamordowany przez parobka w czasie podróży w noc.

J. Bernst, *Systematisches Handbuch der Staatsarzneikunde*. Wien, 1816. 1817. 8. 2 Bde. — *Beiträge zur gerichtlichen Arzneikunde*. Wien, 1819—1823. 8. 6 Bde. — *Systematisches Handbuch der gerichtlichen Arzneikunde* u. s. w. Wien, 1813. 8. 5te Aufl. 1846. 8. — *Visa reperta und gerichtlich-medicinische Gutachten*. Wien, 1827—1845. 8. 3 Bde. — *Visa reperta — gesammelt aus älteren und neueren Quellen etc.* Wien, 1829. 8. 1836. 8. i w innych prac.

Ch. F. L. Wildberg, *Handbuch der gerichtlichen Arzneiwissenschaft* u. s. w. Leipzig, 1822. 8. — *Lehrbuch der gerichtlichen Arzneiwissenschaft* u. s. w. Erfurt, 1824. 8. — *Praktisches Handbuch für Physiker*. Erfurt, 1823. 1824. 8. 1833. 8. 3 Bde. i wiele innych prac mianowicie popularno-lekarskich.

Najznakomitszém niezaprzeczenie dziełem téj treści w nowszym czasie przysłużył się J. Ludwig Casper (11 Marca 1796—24 Lut. 1864) rodem z Berlina i profesor uniwersytetu tamtejszego. Dzieło jego przewyższa wszystkie dotychczasowe pod względem obfitości praktycznego materiału, jakim autor rozporządzał. Wiecznym pomnikiem zasług Casper'a pozostanie utworzony przez niego na wydziale Berlińskim praktyczny instytut medycyny sądowej.

J. L. Casper, *Beiträge zur medicinischen Statistik und Staatsarzneikunde*. Berlin, 1825. 1835. 8. 2 Bde. (Bd. II unter dem Titel: *Die wahrscheinliche Lebensdauer des Menschen*.) — *Denkwürdigkeiten zur medicinischen Statistik und Staatsarzneikunde*. Berl. 1846. 8. — *Getichtliche Leichenöffnungen. Erstes Hundert*. 2te Auflage. Berlin, 1850. 8. *Zweites Hundert*. Berlin, 1853. 8. — *Praktisches Handbuch der gerichtlichen Medicin, nach eigenen Erfahrungen bearbeitet*. 2 Bde. Mit einem Atlas von 10 color. Tafeln. Berlin, 1860. 8. 6te Aufl. 1876. 8. 7te Ausgabe, bearbeitet von Liman: Berlin, 1880. 8. — *Klinische Novellen zur gerichtlichen Medicin*. Berlin, 1863. 8. — *Vierteljahrschrift für gerichtliche und öffentliche Medicin*. Berlin, 1852—

1864. 8. 26 Bde. — L. Posner, *Joh. Ludw. Casper. Baierisches medichs. Corresp.-Blatt*, 1864. No. 16.

Z pomiędzy lekarzy francuskich odznaczyli się w dziedzinie tej; Charles Chrétien Henri Marc rodem z Amsterdamu (4 List. 1771—12 St. 1841), lekarz przyboeczny Ludwika Filipa, człowiek wielkiej zasługi; — Mathieu Joseph Bonaventura Orfila rodem z Mahon na wyspie Menorca (24 Kw. 1787—12 Marca 1853), profesor paryski, autor znakomych dzieł przeważnie treści toksykologicznej, i Ambroise Tardieu rodem z Paryża i profesor tamże (um. 1879).

Marc pochodzący z ojca Niemca, wychowany w Schnepfenthal pod Gotha, kształcił się w Erlaugen, gdzie ogłosił: *Allgemeine Bemerkungen über die Gifte und ihre Wirkungen—nach dem Brown'schen System dargestellt*. 1795. 8. — Następnie wydał: *De la folie considérée dans ses rapports avec les questions médico-judiciaires*. Paris, 1840. 8. 2 voll. Prz. niem. K. W. Ideler; Berlin, 1843. 1844. 8. 2 Bde.

M. J. B. Orfila, *Traité de médecine légale*. 4me éd. Paris, 1848. 8. 4 voll. Avec Atlas de 26 planches. Prz. niem. Leipzig und Wien, 1848—1850. 8. 4 Bde. Artykuł o sądowej ekshumacji opracowany wraz z Lesueur'em wydany w przekładzie niemieckim: Leipzig, 1832. 1835. 8. 2 Bde. — *Traité de toxicologie*. 5me éd, Paris, 1852. 8. 2 voll. Prz. niem. Braunschweig, 1852. 1853. 8. 2 Bde. Prz. włoski: Livorno, 1833. 8. — P. Bérard, *Eloge d'Orfila*. Paris, (Labé), 1853. 8.

A. Tardieu, *Dictionnaire de l'hygiène publique et de salubrité etc*. Paris, 1852—1854. 8. 3 voll. 1862. 8. 4 voll. — *Étude médico-légale sur la pendaison, la strangulation et la suffocation*, Paris, 1865. 8. (pp. 352.) 1870. 8. — *Étude médico-légale sur les attentats aux moeurs*. 6me éd. Paris, 1872. 8. — (Z Roussin'em), *Étude médico-légale et clinique sur l'empoisonnement*. 2me éd. Paris, 1872. 8. — *Étude médico-légale sur la folie*. Paris, 1872. 8. — Porów. *Archives générales*, 1879. p. 246.

Z angielskich lekarzy zajmujących się medycyną sądową w nowszych czasach zasługuje na uwagę Robert Christison, profesor w Edyburgu, autor cennej pracy o zatruciach.

R. Christison, *A treatise on poisons, in relation to medical jurisprudence*. Edinburgh, 1830. 8. 3th ed. 1836. 8. 4th ed. London, 1844. 8. Nadto ogłosił Chr. wiele artykułów w dziennikach zwłaszcza o zatruciu arsenikowem.

§ 255.

Historia Medycyny i Epidemiologia.

W długim szeregu lat istnienia nauki lekarskiej nie zbywało na pracach treści historycznej od czasu, kiedy czcigodny Hipokrat dał pierwszy arcy szacowny przykład tego rodzaju w piśmie swém „*De prisca medicina*” (T. I). Z licznych prac téj treści z następujących tuż po Hipokracie wieków, nie doszła żadna do nas; z czasów arabskich pozostało tylko pismo Oseibii (T. I); w dziełach lekarzy średniowiecznych nie znajdujemy prac historycznych z wyjątkiem krótkich przeglądów, jaki np. podaje Guy de Choliae (T. I).

W wiekach, szesnastym i siedmnaście, w okresie wytwarzającej się na nowo anatomii i fizyologii, pomijano także historią, która z natury swój, występuje w porze kończącego się pewnego okresu naukowego.

W szesnastym wieku pojawiły się dzieła podobnej treści następujące: Otto Brunfels, *Catalogus illustrium medicorum, seu de primis medicinae scriptoribus*. Argent. 1530. 4. (pp. 77.) (p. 7) — Wolfg. Justus, *Chronologia sive temporum supputatio, omnium illustrium medicorum tam veterum, quam recentiorum etc.* Francof. ad Viadr. 1556. 8. — P. Gallus, *Bibliotheca medica, s. Catalogus illorum, qui ex professo artem medicam in hunc usque annum scriptis illustrarunt*. Basil. 1590. 8. — Spach, *Nomenclator scriptorum medicorum, h. e. Elenchus eorum, qui artem medicam suis scriptis illustrarunt*. Francof. 1591. 8. — Przyłączyć również do tego wypadu dzieło na str. 130 wymienione: Zaccutus Lusitanus, *De medicorum principum historia*.

Z siedmnaściego wieku należy tu wymienić: R. Witten, *Memoriae medicorum nostri saeculi clarissimorum renovatae*. Francof. 1676. P. Castellanus, *Vitae illustrium medicorum*. Antwerp. 1617. 8. — Th. J. ab Aime. Ioveen, *Inventa novantiqua, id est brevis enumeratio ortus et progressus artis medicae*. Amstel. 1684. Porów. Banga (T. I.), p. 711 seq. — Najważniejszą pracą treści historycznej z tego wieku są: *Variae lectiones* (Altenb. 1640. 4.), której autorem jest Thomas Reinesius z Gotha (1587—1667) lekarz praktyczny w Altenburgu i Lipsku, którego biografią podał E. Hassel: *Mittheilung. d. geschichtsforschenden Gesellschaft des Osterlandes*. Altenburg, 1858 Bd 4. S. 309—349.

Daleko gorliwiej zato opiekowano się historią medycyny w ciągu ósmnastego wieku; w szczególności zasługują tu na wspomnienie: Daniel le Clerc rodem z Genewy (4 Lut. 1652—8 Cz. 1728) lekarz tamże, którego praca jednak sięga tylko do czasu Galena, — John Freind (p. w.), którego gruntownie opracowane dzieło jest niejako dalszym ciągiem pracy poprzedzającego.

Daniel le Clerc, *Histoire de la médecine*. Genève, 1696. 8. 1699. 4. Amsterd. 1702. 4. 1723. 4. Prz. angielski: Lond. 1699. 8.

J. Freind, *The history of physic from the time of Galen to the beginning of the 16th century*. Lond. 1725. 1726. 8. i częścićj; do tego p. C. W. (Wigan?), *Observations on D. Freind's History of physic, shewing some false representations of ancient and modern physicians*. Lond. 1726. 8.

Tu także zamieścić należy dzieło Portal'a obejmujące historią anatomii i chirurgii, tudzież Lassus'a historią anatomii (str. 860).

Najważniejszym pracownikiem na tem polu z pomiędzy włoskich lekarzy ósmnastego wieku był Antonio Cocchi rodem z Fumzone w prowincyi Mugello około Florencyi; (z którego powodu zwał się „Mugellanus”, 1695—1 St. 1758). Cocchi podróżował długo po Holandyi i Francyi, przebywał przez trzy lata w Londynie w bliskich stosunkach z Newton'em, Mead'em i i., w końcu był profesorem we Florencyi. W dziełach jego bardzo gruntownie opracowanych znajdujemy przedewszystkiem dokładne wiadomości o nauce Pytagorasa, Asklepiadesa, Sorana i Oribasa.

A. Cocchi, *Opere*. Milano, 1824. 3 voll. Jednocześnie żył drugi lekarz tegoż nazwiska Antonio Celestino Cocchi, profesor medycyny w Rzymie.

Szereg znakomitych niemieckich historyków ósmnastego wieku rozpoczyna Joh. Heinrich Schulze profesor w Halli, jeden z najuczestniejszych lekarzy w historii nauki naszej (str. 469). Na nieszczęście obejmuje dzieło jego, wzorowe pod względem sumiennosci i gruntownosci, wyłącznie tylko historią medycyny starożytnćj. Praca p. t. *Compendium*, kończy się na okresie Adryana.

J. H. Schulze, *Historia medicinae a rerum initio ad annum urbis 535 deducta*. Lips. 1728. 4. (Opus in quo difficile fuerit, vel unicum errorem detegere.“ Ackermann.) — *Compendium historiae medicinae a rerum initio usque ad Hadriani Augusti decessum*. Hal. 1741. 4. — Schulze zakańczył życie w najcięższym niedostatku. Porów. jego autobiografią ogłoszoną w: Baier, *Vitae professorum Altorfensium*. Norimb. 1727. 4. — Fr. Wiedeburg, *Elogium J. H. Schulzii*. Hal. 1745. — Aug. Andreae, *Chronik der Aerzte des Regierungs-Bezirks Magdeburg*. Magdeb. 1860. 8. S. 198.

W pierwszej połowie ośmnastego wieku odznaczają się nadto jeszcze dokładną zwłaszcza znajomością medycyny greckiej: Jan de Gorter, lekarz holenderski; Jan Frydr. Hebenstreit, Daniel Wilhelm Triller z Erfurtu (19 Lut. 1695—22 Maja 1782) profesor Wittenbergski, Jan Karol Wilh. Moehsen (9 Maja 1722—22 Wrz. 1795) lekarz praktyczny w Berlinie, w końcu przyboczny króla.

Joh. de Gorter, *Medicina Hippocratica, exponens aphorismos Hippocratis*. Amstel. 1739—1742. 4. 7 voll. Pad. 1747. 4. 1753. 4.

Co do Hebenstreit'a por. str. 1009, 1015.—Ważniejsze jego programy historyczne zebrał Gruber w dziele: *Palaeologia therapiae, qua veterum de curandis morbis placita potiora recentiorum sententiis aequantur etc.* Hal. 1779. 8.

D. G. Triller, *Observationes criticae in auctores veteres*. Francof. 1742. 4. — *Clinotechnia medico-antiquaria*. Francof. 1774. 4. — *Opuscula medica*. Francof. 1766—1772. 4. 3 voll. i w. i.; nadto liczne rozprawy.

J. C. W. Moehsen, *Diss. epistolica de manuscriptis medicis, quae inter codices bibliothecae regiae Berolinensis servantur*. Berol. 1746. — *Commentatio de medicis equestri dignitate ornatis*. Norimb. 1767. 4. — *Verzeichniss einer Sammlung von Bildnissen, grösstentheils berühmter Aerzte u. s. w.* Berlin, 1771. 4. — *Beschreibung einer Berliner Medaillen-Sammlung, die vorzüglich aus Gedächtnismünzen berühmter Aerzte besteht*. Berlin, 1773. 4. — *Geschichte der Wissenschaften in der Mark Brandenburg, besonders der Arzneiwissenschaft, von den ältesten Zeiten bis zu Ende des sechszehnten Jahrhunderts*. Berlin, 1781. 4. — *Beitrag zur Geschichte der Wissenschaften u. s. w.* Berlin, 1783. 4.

Gorliwość w pracach historycznych podnieconą została znakomicie przez działalność szkoły Gietyngieńskiej, w której zawsze przeważał kierunek historyczny w ogólności, a w zakresie lekarskim rozbudzonym i podsycanym był przez Haller'a. Oprócz Haller'a pracowali tu jeszcze na tém polu: Ernest Gottfried Baldinger rodem z Gross-Vargula

pod Erfurtem (13 Maja 1738—21 St. 1804) profesor w Jenie, Gietyndze, Kasselu i Marburgu, który przeważnie zajmował się historią literatury lekarskiej — i Fr. Benjamin Osian-der (str. 937) autor znakomitęj „*historiji położnictwa*”, którą przewyższa jedynie klasyczne dzieło Siebold'a.

E. G. Baldinger, *Biographien jetzt lebender Aerzte in und ausser Deutschland*. Jena, 1768—1772. 8. 4 Hefte. — *Magazin für Aerzte*, Leipzig und Cleve, 1775—1790. 8. 20 Bde. i w. i. — G. F. Creuzer, *Memoria Baldingeri*. Marburgi, 1804. 4.

F. B. Osian-der, *Lehrbuch der Entbindungskunst*. Erster Theil *Literarische und pragmatische Geschichte dieser Kunst*. Götting. 1799. 8. — Profesor medycyny teoretycznej w Gietyndze obowiązany był od r. 1750 wykładać zarazem Historią medycyny, co utrzymywało się aż do naszych czasów. — Por. co do Baldinger'a; *Forster's Briefwechsel mit Sömmering*. Braunschweig, 1877. 8. S. 437.

Z pomiędzy nowszych lekarzy, którzy na polu badań historycznych największe położyli zasługi, zajmuje pierwsze miejsce Krystyan Gottfr. Gruner rodem ze Sagan na Szląsku (8 List. 1744—4 Grud. 1815) profesor w Jenie. Oprócz pisma *Ocenienie dzieł Hipokratowych*, zostały po nim arcyważne prace odnoszące się do historii ospy, choroby syfilitycznej i potu angielskiego.

Joh. Gottfr. Gruner, *Censura librorum Hippocraticorum*. Vratisl. 1772. 8. — *Morborum antiquitates etc.* Vratisl. 1774. 8. — *De variolis et morbillis fragmenta medicorum Arabistarum etc.* Jenae, 1790. 4. — *De morbo gallico scriptores medici et historici etc.* Jen. 1793. 8. — *Scriptores de sudore anglico superstites*. Post mortem auctoris ed. H. Haeser. Jen. 1847. 8. — Życiorys Gruner'a podał A. W. E. Th. Henschel w redagowanym przez siebie piśmie *Janus*, T. I. p. 812. — Z innych pism tegoż autora zasługuje głównie na wspomnienie: „*Semiotice generalis*. Hal. 1775. 8. Przek. niemiecki: Jena, 1793. 8.

Również cenne prace treści historycznej zostawił nam J. Krystyan Gottlob Ackermann z Zeulenroda (Voigtland) (17 Lut. 1756—9 Mar. 1801), uczeń Baldinger'a, z którym w r. 1773 przeszedł z Jeny do Gietyngi, późniejszy profesor w Altorfiie. Do najlepszych dzieł jego należą: *Institutiones historiae medicinae*. — Podobnież zasługi położył dla historii K.

Gottlob Kuehn rodem z Spergau pod Merseburgiem (13 Lip. 1754—19 Cz. 1840), profesor Lipski.

J. C. H. G. Ackermann, *De dysenteriae antiquitatibus liber bipartibus*. Jen. 1776. 8. — *Institutiones historiae medicinae*. Norimb. 1792. 8. — *Opuscula ad medicinae historiam pertinentia*. Norimb. 1797. 8. — Porów. K. F. H. Marx, *Beiträge zur Beurtheilung von Personen u. s. w.* Göttingen, 1868. 8.

Ważniejsze rozprawy Kuehn'a pomieszczone są w jego: *Opuscula medica et philologica*. (Z wizerunkiem autora). Lips. 1827. 1828. 8. 2 voll.

Twórcą nowszej epoki lekarskiego historyoznawstwa jest Kurt Polykarp Joachim Sprengel rodem z Baldeków przy Anklamie w Pomeranii (3 Sierp. 1766—15 Marca 1833), profesor w Halli, zasłużony niemniej botanik. Znakomita jego historia (którą skromny autor nazwał „próbą” pracy historycznej — *Versuch*) obejmuje pierwszy raz dzieje wszystkich gałęzi lekarskich z uwzględnieniem epidemiografii. Pominie pewnych usterków tego dzieła, mianowicie nietrafnego ocenienia pozytywnych usiłowań lekarzy siedemnastego wieku, co się tłumaczy witalistycznym stanowiskiem autora, stanowi ono przecież najpiękniejszą ozdobę niemieckiej literatury lekarskiej, jakiej w przybliżeniu nawet nie posiada żadna literatura zagraniczna, zarazem najobfitsze i niezbędne źródło dla wszystkich następnych prac w dziedzinie historii medycyny.

Biografia Sprengel'a i dokładny spis wszystkich dzieł jego tak oryginalnych jak tłumaczonych i wydanych zamieszczone w dziele: *Curtii Sprengelii opuscula academica, collegit etc.* Jul. Rosenbaum. Lips. et Vienn. 1844. 8 — H Rohlf's, *Geschichte der deutschen Medicin*. II. 212 seq.

Do liczby zasłużonych historyków dziewiętnastego wieku należą nadto: J. Gottlob Bernstein urodzony w Saalborn pod Berka w W. Księstwie Wejmarskiem (28 Cz. 1747—12 Maja 1835), najprzód kamerdyner księcia i chirurg przy kopalniach w Ilmenau, następnie chirurg nadworny, pomocnik w szpitalu Jenaiskim, później asystent kliniczny w Halli, w końcu profesor w Berlinie, autor znanój *Historji chirurgii*; — Wilhelm Sprengel profesor w Greifswaldzie (um.

1828), brat Kureyusza, autor drugiego tomu historii chirurgii; — Burkard Eble z Weil (w Wirtembergu) (6 List. 1799—3 Sierp. 1839), lekarz wojskowy w Wiedniu, który opracował dalszy ciąg historii Sprengel'a — i Reinhold Dietz z Królewca (1804—1836), profesor także, który przysłużył się badaniem na polu filologiczno-historycznym, a w szczególności odkryciem i ogłoszeniem ginekologicznej pracy Sorana.

Pisma Eble'go, Bernstein'a i Wilh. Sprengel'a podane są w Tomie I. — Porów. Burkhard Stotz, *Biographie Burk. Elle's*. Tübingen, 1841. 8. — J. Th. Chr. Bernstein, *Bruchstücke aus dem Leben Johann Gottl. Bernsteins*. (Z wizerunkiem). Frankf. 1836. 8.

Prawdziwe także usługi literaturze historycznej wyświadczył J. Ludwik Choulant Drezdeńczyk (12 List. 1791—18 Lip. 1861), Dyrektor akademii medyko-chirurgicznej w Dreźnie, licznymi pracami przeważnie treści bibliograficznej zalecającymi się dokładnością i niezachwianą wiarogodnością; w szczególności dzieła jego: *Handbuch der Bücherkunde für die ältere Medicin* — i *Bibliotheca medico-historica* stanowią niezbędne podręczniki dla historyka, zaś: *Geschichte der anatomischen Abbildung* odznacza się zarówno treścią jak ozdobnością wydania.

J. L. Choulant, *Geschichte der anatomischen Abbildung*. Leipzig (Weigel), 1852. fol. min. — Co do dwóch pierwszych dzieł porów. T. I.

August Wilhelm Edward Teodor Henschel rodem z Wrocławia (20 Gr. 1790—24 Lip. 1856) profesor także rozgłosił imię swe wydawnictwem czasopisma historyczno-lekarskiego *Janus* i odkryciem pisma *Compendium Salernitanum*, które wydał De Renzi.

A. W. E. Th. Henschel, *Janus. Zeitschrift für Geschichte und Literatur der Medicin*. Breslau 1846—1849. 8. 3 Bde. Neue Folge: Gotha, 1851—1853. 8. 2 Bde. — Co do *Compendium Salernitanum* por. T. I. — Porów. Ferd. Cohn, A. W. E. Th. Henschel, *Jahresbericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur*, 1856. p. 45—50, gdzie wyszczególnione są również zasługi Henschel'a w zakresie botanicznym.

Prawdziwe uznanie zjednał sobie Ed. Kasp. Jakob von Siebold autor klasycznej *historii położnictwa* (T. I. i str. 940).

Justyn Fr. Karol Hecker z Erfurtu (5 St. 1795 — 11 Maja 1850) profesor Berliński, syn Augusta Frydr. Hecker'a profesora w Erfurcie i Berlinie znanego również historyka, zasłużył sobie na zaszczytną wzmiankę przez opracowaną nadzwyczaj dokładnie, przedmiotowo i pięknie historią medycyny starożytnéj i bizantyńskéj, po którój nastąpić miała obszernie zakreślona historia wieków następujących. — O wiekopomnych zasługach Hecker'a na polu historii patologii hędziennej mówić późniéj.

P. T. I. — Biografią Hecker'a podał Gedicke w: *Medicin. Zeitung des Vereins für Heilkunde in Preussen*, 1853.

Do rzędu bardzo pożytecznych pracowników na historycznym polu zalicza się daléj Jul. Rosenbaum, rodem z Burg pod Magdeburgiem (1807— 6 Wrz. 1874), docent prywatny następnie lekarz praktykujący w Halli, który poczesne również miejsce zajmuje w szeregu nowszych dermatologów.

J. Rosenbaum, *Analecta quaedam ad sectionis caesareae antiquitates Halae*, 1836. 8. (pp. 32.) — *Geschichte der Lustseuche im Alterthume*, Halle, 1839. 8. — *Zur Geschichte und Kritik der Lehre von den Hautkrankheiten* u. s. w. Halle, 1844. 8. — Z podjętego przez Rosenbaum'a 4-go wydania wielkiéj historii medycyny Sprengel'a ogłoszonym został tylko tom pierwszy (przedruk dzieła Sprengel'a z licznymi i ważnymi dodatkami): Halle, 1846. 8.

Daleko mniéj pracowano nad historią medycyny w innych krajach europejskich. — We Włoszech poświęcał się téj gaiézi Salvatore de Renzi (umarł 25-go Lutego 1872 w 72 r. życia) profesor Neapolitański, który rzetelnie przysłużył się nauce wydaniem historii medycyny włoskiéj i dzieła p. t. *Collectio Salernitana*.

Por. T. I, — i wspomnienie pómierne o de Renzi'm Ott. Andrea uzzi'e go w *L'Imparziale*, 1875. 15 Stycznia. — *Il Morgagni*, 1872. p. 157.

Francesco Puccinotti (1794—7 Paźdz. 1872) profesor w Pizie ogłosił obszerną, niepozbawioną zalet historią medycyny, którój ujemną stroną jest ultramontańskie stanowisko autora.

Por. T. I. — C. Livi, *Della vita e delle opere di Franc. Puccinotti*. Siena e Roma, 1875. 8. — Dom. Bomba, w *Liguria medica*. Genova, 1875. 5. Dic.

Usiłowania, jakie podejmował Jean Eugène Dezeimeris rodem z Villefranche de Longchapt (Dordogne) (22 List. 1799—16 Lut. 1852), bibliotekarz wydziału lekarskiego paryskiego (znany także w literaturze agronomicznej) dla wyjednanania należnego stanowiska dla historii medycyny we Francyi, spełży na niczém w obec wszechwładnej nauki Broussaisgo, która zwalczała znaczenie wszelakięj powagi w nauce.

Dezeimeris opracował podręcznik historii medycyny i bardzo szacowne dzieło „*Dictionnaire historique de la médecine*. — O wykładzie historii medycyny we Francyi porów. D a r e m b e r g w *Union médicale*, 1871 z Listopada.

W rządzie francuskich lekarzy pracujących na niwie historycznej poważne miejsce zajmuje E. Pariset, sekretarz paryskiej Akademii nauk lekarskich, autor licznych zwłaszcza pod względem piękności stylu świetnych mów pochwalnych (*Éloges*) na cześć członków Akademii — jak również następcą jego E. Fréd. Dubois (d'Amiens).

E. F. Dubois d'Amiens, *Éloges — — de Pariset. Broussais etc.* Paris, 1864. 8. 2 voll.

Na podobną wzmiankę zasłużył sobie M. S. Houdart (um. około 1855 r.), lekarz praktykujący w Civray (Dep. Vienne), autor ważnego dzieła o medycynie przedhipokratowej (T. I).

W najnowszym czasie pojawiła się we Francyi nie mała liczba znakomych historyków. Najpiękniejsze stanowisko zajmuje pomiędzy nimi Karol Daremberg rodem z Dijon (1816—24 Paźdz. 1872), profesor w kolegium francuskim, a od 11-go Listopada 1871 także w uniwersytecie; mąż głębokiej nauki, znakomity filolog, dokładny znawca starożytnej literatury lekarskiej, mianowicie prac Hipokrata, Galena, Oribasa, Rufa itp. przysłużył się Daremberg wiele odkryciem licznych, a nieznanych dotąd rękopisów. W ostatnim jego, za życia jeszcze wydaném dziele: *Histoire des sciences médicales*, które służyć miało za wstęp do zamierzonej pracy obszernych rozmiarów, wskazują już ustępy nacechowane widoczną goryczą złoŕogi

wpływ ciężkiej choroby serca, której uległ autor, a brak jednolitości i równomierności świadczy o gorączkowej chęci szybkiego ukończenia dzieła.

Porów. T. J. Wstęp — i nekrolog jego w *Union médicale*. 1872 z 29 Paźdz. — H. Haeser, *Berliner medicin. Wochenschrift*. 1872. N. 47. — Po śmierci D. wyszła rozprawa: *Notes pour servir à l'histoire de l'oculistique chez les anciens*, opracowana przez H. Coursseant'a w *Gaz. méd. de Paris*, 1877. Nr. 42. — i wydanie dzieł Rufa z Efezu dokonane przez Ruelle'go: Paris, 1880. 8.

Z pomiędzy lekarzy angielskich zajmowali się historią medycyny przeważnie uczniowie szkoły Edyngburskiej którzy obok dzieł treści praktycznej, często wiekopomnej wartości, pracowali również pożytecznie na polu historycznym. Tu zaliczają się: Francis Adams, chirurg w Banbury (Kincardineshire), tłumacz dzieł Pawła z Egiptu (p. T. I); — William Alison w Edyngburgu (ur. 1790) jeden z najgłośniejszych lekarzy w Szkocji; — i słynny ginekolog Simpson (p. str. 944).

Will. Alison, *History of medicine during the early part of this century* — w *Cyclopaedia of medical science*.

W Niderlandach odznaczył się przed wielu innymi pracownikami na niwie historycznej, najbardziej C. Broeckx (1 Cz. 1807—3 List. 1869) rodem z Antwerpii, wysoce szanowany lekarz praktyczny także, autor znakomitego także dzieła o historii medycyny belgijskiej; — Fr. Zacharias Ermerins rodem z Middelburgu (8 List. 1808—29 Maja 1871) wydawca dzieł Hipokrata, Aretensza i Sorana; — U. Cats Bussemaker rodem z Amsterdamu (um. 1865), współpracownik Daremberg'a przy wydawnictwie dzieł Oribasa.

C. Broeckx, *Essai sur l'histoire de médecine belge etc.* Gand. 1837. 8. (pp. 322.) — nadto autor licznych życiorysów pomieszczonych głównie w *Bulletin de la société d'archéologie de la Belgique*. — P. F. de Wachter, *Notice sur la vie et les travaux de C. Broeckx* Anvers, 1870. 8. (pp. 92.) (Z wizerunkiem).

Ch. Daremberg, *Notices sur la vie et les écrits du docteur Ermerins*. *Union méd.* 1872. No. 1.

Na zaszczytne wspomnienie zasługują jeszcze: J. Banga (um. 1877), lekarz praktykujący we Franeker, zasłużony również na polu epidemiografii, autor *Historii medycyny w Niderlandach* (ogłoszonej w 82 r. życia) znakomitej zarówno pod względem swęj treści, jakoteż stylistycznej formy, — Gerard Conrad Bernard Suringar urodzony w Westfalii (w Lingen) (8 Kw. 1802—12 St. 1874), autor cennych przyczynków do historii Lejdejskiej szkoły.

Co do Bangi por. wstęp w T. I. — Israels, *Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1870. II. 273.

P. H. Suringar, *Byzonderheden betreffende het leven van G. C. B. Suringar*. *Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1875. Afd. VI. p. 67 ff. — Pórow. Caustatt's *Jahresbericht*, 1875. II. S. 394.

Dla historii medycyny hiszpańskiej (niemniej urzędów wojskowo-lekarskich) położył wielkie zasługi Antonio Hernandez Morejon rodem z Alaejøs w staręj Kastylui (7 Lip. 1773—14 Cz. 1836), starszy lekarz armii hiszpańskiej, następnie profesor kliniki w Madrycie.

T. I. — Szczegóły życia i prac Morejon'a podał J. M. Guardía, *La médecine à travers les siècles*, Paris, 1865. 8. p. 377 ff.

Historia chorób nagminnych, jedna z zaniebanych gałęzi ogólnej historii medycyny, rozpoczyna się w początku ósmnastego wieku. Pochop do uprawiania jej dał niemiecki lekarz Jan Kanold z Wrocławia (15 Grud. 1679—15 List. 1729), który zrozumiawszy w czasie wielkiej epidemii morowej zarazy w r. 1700—1716 doniosłość epidemiografii poświęcił się jej z całą usilnością. Prace jego odnoszące się do rzezonęj epidemii stanowią podstawę historii patologii.

J. Kanold od r. 1701 uczeń Stahl'a w Halli umarł na zimnicę czwartaczkę powiklaną petociami (str. 358). — Opis jego życia przepelnionego klęskami losowemi („mortuus est in paupertate”) podany w *Medicorum Silesiacorum satyrae*. Vratisl. et Lips. 1737. 8. Specim. II. p. 95.

Do najpoważniejszych prac historycznych w zakresie patologii należą monografie Filipa Gabr. Hensler'a o leprze, chorobie syfilitycznej i szczepieniu ospy — niemniej

Gruner'a o ospie, syfilis i potach angielskich (Sudor anglicus).

Do czasu K. Sprengel'a, który w wielkim swoim dziele i w innych pracach zawsze bacznie uwzględnia choroby nagminne, nikt przedtem nie zwracał uwagi na epidemiografię; albowiem „Kronika epidemii” Fr. Schnurrer'a (lekarza w Vayhingen w król. Wirttembergkiem), podobnie jak bardzo rzadkie zresztą dzieło Noah Webster'a nie mają cechy prac historycznych, zaś książka Ozanam'a p. t. *Historja epidemii* niema z powodu niezwykłej pobieżności, żadnej wartości.

Pierwszym więc autorem, twórcą nowej gałęzi nauki, jest tym sposobem Fryderyk Justus Karol Hecker (str. 1019), który dał jej nazwę „patologii historycznej”. Dzieła jego o morze Antoniusza, czarnej śmierci, szale płasawiczym, pochodach dziecińczych, potach angielskich, równają się w zupełności nowszym pracom historycznym przez swoją gruntowną znajomość, wierność i jeniałne obrobienie, jakkolwiek charakter naukowy nosi piętno panującego wtedy ducha czasu.—Obok prac Hecker'a najpierwsze miejsce zajmują dzieła Konrada Henryka Fuchs'a (str. 838) o zgorzeli sporyszowój, złośliwym zapaleniu gardła i chorobie syfilitycznej.

Spis autorów w II tomie zamieszczonych.

- Abercrombie 824. 826.
 Abernethy 633. **876.** 908.
 Abraham z Mantui 146.
 Abulkasem 408. 416.
 Achillini **21.** 55.
 Ackermann (Jak. Fidelis) 796.
 Ackermann (J. Chr. Gotlob) 1016.
 Acosta 6. 200.
 d'Acquapendente (Fabricio) **48.**
 54. 175. 236. 305. 394.
 Acrel 619.
 Adam 920.
 Adamkiewicz 176.
 Adams 637. 1021.
 Addison 826.
 Aegidius = Gutmann.
 Aeginetus = Paulus Aeg.
 d'Agoty 491.
 Agricola 10.
 Agrippa 64.
 de Agnerro 147. 394.
 Aitken 609. 904.
 Alanson 610.
 Albers 667. 802.
 Alberti 52. **1009.**
 Albertini 387. 543. **569.**
 Albinus (Ben. Frydryk) 489.
 Albinus (Bernbard) 489.
 Albinus (Bern. Sigr.) 258. 440.
 484. **489.**
 Albrecht (Fried.) 653. 657.
 Alexander 935.
 Alcazar 146.
 Aldrovandi 9.
 Albazen 260.
 d'Alibert 819.
 Alison 821. 1020.
 Almelveen 1013
 Alpini 6. 127. 412.
 da Alvarenga 853.
 Amand 420.
 Amatus (Zacutus) Lusitanus 130.
 Amici 261.
 Amman 538. 1009.
 von Ammon 920. **924.** 932. 935.
 Amoretti 695.
 Amussat (Alphons) 869. 898.
 Amussat (J. Z.) 869. 895. 907.
 Andernach (Winther von) 13.
 26. 107.
 Andral 790. **817.** 847.
 Andreae 210.
 Andriolli 348.
 Andry **308.** 918.
 Anel 632. 636. 643.
 Angeio (Michel) 24.
 Anguillara 9.

- Annesley 971.
 Antyllus 905. 907.
 d'Arquin 310.
 Aranzio 46. 198. 417.
 Arceo (de Arce, Arcaeus) 146.
 Archigenes 408.
 Arculanus 416.
 Ardern 973.
 Argenterio 116.
 d'Armato 260.
 Armato degli Armati 260.
 Armstrong 665. 822.
 Arnaud 410. 602. 626. 655.
 Arndt 210.
 Arnemann 617.
 Arnold 954.
 de Arphe y Villaphane 50.
 Asclepiades 581.
 Assalini 644. 660. 927. 992.
 Aselli 252.
 Astruc 544. 651.
 Atti 263.
 Aubery 109.
 Auenbrugger 573. 809.
 Aurifaber 135.
 Autenrieth 831. 845.
 Avery 850.
 Baader 714.
 Babington 849.
 de Back 250.
 Bacon (Francis) 212. 856.
 Badus (Baldi, Baldus) 386.
 von Baer 781. 793. 798.
 von Baerensprung 852.
 Bagellardo 199.
 Bagliivi 304. 312.
 Baillie (Matthew) 501. 800.
 le Bailli (Rivière de la) 75. 109.
 Baillou (Ballonius) 131.
 Bailly 598. 710.
 Bain 196.
 Baldi (Badus, Baldus) 386.
 Baldinger 986. 1015.
 Ballhorn 1005.
 Ballonius (Baillou) 131.
 Bamberger 218.
 Banga 1022.
 Barba 384.
 Barbaro 7.
 Barbeirac 354. 372.
 Barbette 376. 399. 626.
 Barclay 765.
 Bardeleben 869.
 Barigazzi (Bereugar z Carpi) 22.
 41. 142.
 de Barletta (Marianus Sanctus
 Barolitanus) 142.
 Bartels 846.
 Barth (Józef) 638. 767. 921.
 Barth (Jean Baptiste) 816.
 Barth (Mich.) 13.
 Barthez 698.
 Bartholinus (Kacper) 282.
 Bartholinus (Kasper wnuk) 282.
 302.
 Bartholinus (Tomasz) 120. 249.
 250. 255. 256. 282.
 Bartisch 188. 640.
 Bartoletti 372.
 Bartsch (Grzegorz) 188.
 Bartsch (Tobiasz) 188.
 Baseilhac (Jean) (Frère Come)
 390. 628.
 Baseilhac (Pascal) 629.
 Baseilhae (Pierre) 629.
 Basilius Valentinus 111.
 Bass 633.
 Bassand 453.
 Bateman 826.
 Bathurst 294. 537.
 Battie 526.
 Bauhin (Kasper) 51. 193.
 Bauhin (Jean) 52.
 Bauhin (Jan Kasper) 196.
 Bandeloque 662. 664. 936. 942.
 Baudens 871. 897. 907. 978.
 Baumés 668. 849.
 Bayle (Ant. Laurent Jessé) 961.
 Bayle (Gaspard Laurent) 805.
 807. 811. 814.
 Bayle (Pierre) 217.
 Baynard 581.
 Bazzani 485.
 Beaulieu (Baulot, Frère Jacques)
 411.
 Beaumont 789. 893.

- Becher 202. 209. 259.
 Béclard 761.
 Bock 920. **952**.
 Becker 92.
 Beckmann 843.
 Becquerel 790. **847**.
 Beddoes (Tomasz) 667.
 Beer 644. 920. **922**. 929. 935.
 Beger 920.
 Bégin 873.
 le Beillif 75.
 Beireis 442. 505.
 Bell (Benjamin) **606**. 623. 630.
 Bell (Charles) **763**. 772. 786.
 790. 791. 874. 894.
 Bell (George) 765.
 Bell (John) 763. 874.
 Bellini **264**. 286. 293. 294. 301.
 312.
 Bellocq 818. 849.
 Belloste 395. 405.
 Belmas 910.
 Belon 6.
 Benedetti **23**. 123. 139. 181.
 412. 911.
 Benedict **886**. 920. 924.
 Benevoli 591. 641.
 Beniveni **123**. 139.
 Bennet 373. 825.
 Bérard 873.
 Beraud 867.
 Berdmore 949.
 Berends 829.
 Berengario de Carpi **22**. 41. 142.
 Berger 660. 925. 951.
 Berkeley 539.
 Berlinghieri (= Vacca Berling-
 hieri).
 Bernard (Claude) **776**, 789. 857.
 894. 917.
 Bernstein 1017.
 Bernoulli 510.
 Bernf 1010.
 Bervaldo 12.
 Berres 767.
 Berthold 780.
 Berthollet 747.
 Bertin 651.
 Bertrandi 592. 660.
 Berzelius 747. 847.
 Bessel 921.
 Beverwijck (Beverovicus) 248.
 Bianchi (Giov. Batt.) 485.
 Bianchi (Giov. Paulo Simone)
 486.
 Bibiena 485.
 Bibiera 259.
 Bichat **749**. 787. 909.
 Bicker 711.
 Bidloo 267. **271**.
 Bierkowski 886.
 Biett 819.
 Bigelow 893.
 Bilguer (= Bilger) **611**. 623. 631.
 986.
 de Bils 254. 270.
 Biondo (Blondus) **142**. 917.
 Bird (Golding) 825.
 Black 672.
 Blackmore 358.
 Blandin 873.
 Blankaart (Blancardus) 294. **376**
 425. 641.
 Blasius 887. 900.
 Bleekrode 720.
 Blegny 409. 910.
 Blon 490.
 Blondlot 789.
 Blumenbach 704.
 Blundell 917. 944.
 Boccangelino 130.
 Bock 7.
 Boeckmann 712.
 von Bodenstein 100.
 Bodinus 204.
 de le Boë (= Sylvius Fran.)
 Boehme (Jakób) 210.
 Boehmer 650.
 Boeckmann 712.
 Boër 653. 881. 917. **936**.
 Boerhaave 440. **449**. 538. 918.
 919. 1001.
 Boerhaave (Kau) 452. 481.
 791.
 Boesc 1002.

- Bogdan 256.
 Bohn **280.** 294. 301. 307. 352.
 1009.
 Boinet 856.
 Boivin (pani) **943.** 946.
 Bolognini 141.
 le Bon 194.
 Bonaciolus 137. 192.
 Bonet (Teofil) 371. 563.
 Bonn **493.** 564. 619.
 Bonnet (Charles) **430.** 539.
 Bonnet (Amédée) 871. 907.
 Bont (Bontius) 377.
 Bontekoe 344.
 van den Boon 48.
 Boot 893.
 de Boot 373.
 Bordenave 631.
 Bordeu **696.** 748. 997.
 Borel 415.
 Borelli (Alfonso) **262.** 285. 292.
 294. 301. 311.
 Borganutius 35.
 Borri (Burrus, Burrhus) 288.
 417.
 Borsieri 543.
 Borrich 107.
 Botallo **59.** 144. 170. 173. 900.
 Bottoni 121.
 Boucher 631.
 Bouillaud 805. 810.
 de Bourdeaux 381.
 Bourdet 948.
 Bourgeois (Boursier, Louise)
 418.
 Bouvier 425. 907.
 Bowman 766.
 Boy 603.
 Boyer 860.
 Boyle (Robert) 207. 209. 294.
 352. 390. 537.
 Boucard 310.
 Bivio 105.
 Bezzini 849.
 von Brambilla 613. 989.
 Brady 364.
 Braid 894.
 Branca 184.
 Brandis 583. 707.
 Brandes 857.
 Brasdor 633.
 Brassavola 124.
 Bravo 130.
 de Bree 646.
 Brendel 553. 1009.
 Brera 687.
 Breschet 760.
 Bretonneau 816.
 Brierre de Boismont 963.
 Bright 825.
 Brisseau 416. **640.** 643.
 Brissot **57.**
 Brocklesby 980.
 Brodie 878.
 Broeckx 1021.
 Bromfeild (= Bromfield) 605.
 906.
 Brossard 621.
 Broussais 467. **803.** 806. 960.
 Brown (John) **677.** 752.
 Brown (William Cullen) 679.
 Brugmans 988. 990.
 Bruguera (Onofre) 130.
 de Bruin 645.
 Bruining 707.
 Brunfels 7.
 von Brunn (= Brunner) **280.**
 352.
 Bruno (Giordano) 116.
 Brunswick (Brunschwig) **149.**
 Buebhorn 935.
 von Buchwald 660.
 Budd 824.
 Buechner 469.
 Bufalini 820.
 Buffon 431. 529.
 Bulgetius 566.
 Buonacciolli 192.
 Buonfiglioli 264.
 Burdach 693. 779. 793. 917.
 Burns (Allan) 875.
 Burns (John) 875. 944.
 Burrus (Burrhus, Borri) 288.
 417.
 Burserius (Borsieri) 543.
 Busch 538. **940.**

- Bussemaker 1021.
 Butter 649.
 Buzzi 644.
 Cabanis 432.
 Cagliostro 708.
 Cagniard de la Tour 849.
 Cajus (Kaye) 16.
 Calcar (Stefan) 33.
 Caldani 487. 528.
 Calestani 201.
 Callisen 620. 835.
 Calmeil 962.
 Calza 660.
 Campegius (Champier) 16.
 Camper 491. 538. 618. 626. 659.
 999.
 Canizares (Lopez de) 384.
 Cannani 23. 54. 236.
 Canstatt 837. 935.
 Cantwell 916.
 Capiaccio 126.
 Cappel 693.
 Carabelli 949.
 Cardano 113.
 Careno 1005.
 Carl 479.
 Carmichael 880.
 Carminati (= Sacchi) 692.
 Carnot 1006.
 de Carpi (= Jac. Berengario,
 Baricazzi) 22. 41. 142.
 Carpue 915.
 Carrichter 102. 403.
 Carus 797.
 de Carro 1004.
 des Cartes (Cartesius) 221. 248.
 293. 300. 793.
 Casper 1011.
 Cassebohm 503.
 Casserio 48. 287. 289. 300.
 Cassini 383.
 Castellanus 145.
 Castricus (van den Kastele) 133.
 a Castro (Rodericus) 194. 198.
 le Cat 524. 598. 628.
 Cavendish 537.
 Caventon 857.
 Cazenave 820.
 Celsus 173. 408. 627. 640. 900.
 Cesalpini 9. 230.
 Cesi 207.
 Chacon (Daza) 143. 147.
 Chalcondylas 13.
 Chamberlen 645.
 Chambers 828.
 Champesme 867.
 Champier (Campegius) 16.
 Chapiel 91.
 Chapman 649.
 Charetanus 148.
 de la Chasagne (Rozière) 809.
 Chassaignac 871. 896. 899.
 912.
 Chauffard 703.
 de Chauliac (Guy) 158. 393.
 Chaussier 703.
 Chelius 883. 920.
 Cheselden 497. 604. 627. 643.
 du Chesne (Quercetanus) 109.
 168.
 Chevalier 261.
 Cheyne 545.
 Chiarugi 957.
 Chifflet 385.
 Chirac 297. 585. 997.
 Chomel 807. 814.
 Chopart (= Turelure) 602. 632.
 901. 915.
 Choulant 1018.
 Christiern 259.
 Christison 1012.
 Ciniselli 898.
 Ciucci 397. 413. 911. 912.
 Civile 912.
 Clark 381. 971.
 Clarus 693.
 Claudini 371.
 Clauser 61.
 Cleghorn 852.
 Cleland 951.
 Clement 419.
 Clementinus 61.
 Clémot 902. 911.
 Cleopatra 194.
 le Clerc (Clericus) 370. 1014.
 Clift 501.

- Cloquet (Hippolyte) 761.
 Cloquet (Jules) 761. 894. 910.
 Clusius 10. 268.
 Clutterbuck 821.
 Cocchi 1014.
 Cockburn 547. 970.
 Coindet 856.
 Coiter (Coeiter, Koiter) 47.
 Col de Villars 641.
 Cole 313.
 Colla 660.
 Colladon 381.
 Colle 380.
 Colles 880. 908.
 Colnet 974.
 Colombat de l'Isère 907.
 Colombier 976.
 Colombo 46. 228.
 Colot (Franc.) 627.
 Colot (Germain) 177.
 Colot (Laurent) 177.
 Colot (Philippe) 177.
 Colton 892.
 Combe 796.
 Côme (Frère = Bascilline). 390.
 628.
 Compérat 162.
 Comte 746.
 La Condamine 998.
 de Condillac 429.
 Conolly 964.
 Conradi 807.
 Conring 107. 250. 352.
 Conygius 387.
 Cooper (Astley Patson) 877.
 908. 916. 951.
 Cooper (Samuel) 877.
 Copernicus 208.
 Copland 826. 981.
 Copus 13.
 Corbejus 194.
 Cordus (Euricius) 15.
 Cordus (Valerius) 201.
 Cornaro (Luigi) 199.
 Cornarus (Diomedes) 136. 970.
 Cornarus (Janus) (Hagenbut) 14.
 Cornax 195.
 Corradi 891.
 Cortese (Isabella) 200.
 Cortesi 186.
 Corvisart 575. 580. 807. 808.
 Coschwitz 503.
 Coste 799.
 Cotugno (Cotunni) 488.
 Couillard 410.
 de Courcelles 491.
 Courtois 856.
 de la Courvée 661.
 Courvoisier 901.
 Cousinot 112.
 Cowper 257. 267. 284. 625.
 Cox 955.
 Coxe (Daniel) 391.
 Coxe (J. Redmann) 233.
 Coxe (Thomas) 381.
 Craanen 344. 345.
 Cramer 462.
 Crantz 653.
 Crassus 187.
 Crato (von Krafftheim) 134.
 Crichton 955.
 della Croce (a Cruce, Cruceus)
 145. 416. 912.
 Croll 91. 101. 201. 210.
 Cruceus (= della Croce).
 Crusell 898.
 Crusius 428.
 Cruso 915.
 Cruveilhier 817.
 Csanady 716.
 Cullen 672. 821. 954.
 Culpeper 425.
 Cuneus (Vesal) 26. 35. 54. 145.
 200.
 Cunier 931. 934.
 Cureus 15.
 Currier 583. 852. 917.
 Cuvier 730.
 Cyprianus 399. 410.
 Cyrus 635.
 Czermak 850.
 Daelman (Daelmaus) 343.
 Dalechamps 158.
 van Dalen 345.
 Dalton 747.
 Damerow 964.

- Daran **630.** 913.
 Daremberg 1020.
 Dariot 109.
 Darwin 701. 911.
 David 599. 904.
 Daviel 636. **642.** 934.
 Davy 747. 892. 898.
 Deaderick 903.
 Dekkers 343.
 Deisch 652.
 Delboe Sylvius (Dubois) = Syl-
 vius de le Boe.
 Deleau 951.
 Deleurye 655.
 Deleuze 707.
 Delius 524.
 Delpeche **865.** 906. 916. 919.
 Demanet 1006.
 Demours **496.** 639. 929.
 Deneux 942.
 Denis (Dyonysius) 57.
 Denis (Jean) 381.
 Denman 651. **657.** 663.
 Denonvilliers 873.
 Denys 627. 659.
 Dessault **601.** 633. 860.
 Descartes (Cartesius) **221.** 248.
 293. 300.
 Descemet 639.
 Desormeaux 942.
 Dessenius 73. 106.
 Deusing 250. 352.
 Devaux 1008.
 van Deventer 399. **422.** 425.
 van Deyl 261.
 Dezeimeris 1020.
 Diaz 130.
 Dieffenbach **887.** 896. 897. 902
 904. 906. 907. 915. 917. 934.
 van Diemerbroeck 377.
 Dietz 1018.
 Dimsdale 999.
 Dionis (Pierre) 278. 397. 406.
 409. 420. 907.
 Dionysius (Denis) 57.
 Dittrich 843.
 Diverso 126.
 von Döckenburg 149.
 Dodart 343. **537.** 997.
 Dodoens of Doodezoon (Dodo-
 naeus) 10. **132.** 203.
 Doebereiner 738.
 van Doeveren 659.
 Dolaeus 347.
 Doellinger **740.** 758. 786. 834.
 Doemling 739.
 Doering 107. 400.
 Dollond 261.
 Donato **126.** 196. 566.
 Douzellini 9. 126.
 Dorn 102.
 Doubleday 917.
 Douglas (James) **497.** 628.
 Douglas (John) 629.
 Dowell 947.
 Drake (James) 625.
 Drake (Robert) 249.
 le Dran 410. **595.** 623. 632.
 Drebhel 260.
 Drélinecourt 272.
 Driverius = de Dryvere.
 Drummond 258.
 Dryander 19.
 de Dryvere (Driverius) 59.
 Dubois (Antoine) 942.
 Dubois (E. Fréd.) 1020.
 Dubois (Fr. Jacques) (Delboe)
 = Sylvius de le Boe.
 Dubois (Paul) 942.
 Ducamp 913.
 Duchenne 776. **855.**
 Dudith (Horekowiez) 62.
 Dumas **701.** 894. 917.
 Duncan 582.
 Duno (Dunus) 126.
 Dupuytren 629. **862.** 903. 906.
 935. 946.
 Duret 17. 626.
 Dusé 649.
 Dutrochet 773.
 Duval 907.
 Duverney (= du Verney)
 Duvernoy **277.**
 Dyonysius = Denis 57.
 Eaton 896.
 Eberhard 469.

- Eberle 789.
 Eble 1018.
 Ebnerin (Margarethe) 196.
 Eckoldt 618.
 de l'Ecluse (Charles) 10.
 de l'Ecluze = Clusius 10. 268.
 Edwards (Milne) 917.
 van der Eem 659.
 Egbertz 269.
 Ehrhart = Hamberger. 518. **532**.
 Ehrlich 618.
 Eisenmann (Gottfried) 838.
 Eli 951.
 Eller 612.
 Ellinger 102.
 Elliot 258. 582.
 Elliotson 715. **822**.
 Ellis 898.
 Elscholtz 383.
 Else 609. 633.
 Eisner (Christ. Friedrich) 676.
 Elsner (Joach. Georg) 382.
 Elwert 721.
 Emelius 10.
 Emmerz 381.
 Emmerich 61.
 Escelius 10.
 Eugel 842.
 Euenosser 707. 714.
 Eut 235. 244.
 Erasistratus 252. 345.
 Erastus (Liebler) 106.
 Erdmann 63. 745.
 Erhard 734.
 Ermerins 1021.
 Eschenbach 635. 1009.
 Eschenmayer 714.
 d'Eslon 709.
 Esquirol 953. **956**.
 Estienne (Charles) 26.
 Estienne (Henri) = (Stephanus) 17.
 26.
 Etmüller 347.
 Euler 261. 438.
 Eustacchi **45**. 54. 252.
 Evans 892.
 Eyerel 579.
 Eyssonius 47.
 Fabbri (Giac. Bart.) 527.
 Fabri (Onorato) 386.
 Fabritius (Schmidt) 383.
 Fabrizio d'Acquapendente **48**. 54.
 175. 236. 305. 394.
 Fabry (Fabrizius von Hilden)
 175. **400**. 405. 408. 901.
 912.
 Fabii 920. 923.
 Fabré-Palaprat 898.
 Fagon 310.
 Fahner 1010.
 Falloppio **43**. 55. 145. 175. 252.
 Falret (Jean Pierre) 962.
 Falret (Jules) 962.
 Fantoni 562.
 Faraday 747.
 Farr 525.
 Farjon 373.
 Fauchard 948.
 Faure 631.
 Faust 994. 1001.
 de la Faye 409. 410. 600. 642.
 Fearon 914.
 Fechter 51.
 Fedele (Fidelis) 967.
 Federigo 695.
 Fern 497.
 Fernel **118**.
 Ferraro 660.
 Ferrein 538.
 Ferri **143**. 179. 912.
 Ferriar 820.
 de Ferro 668.
 Ferrus 957.
 von Feuchtersleben 832.
 Fewster 1002.
 Fichte 736.
 Ficinus (Marsilius) 150.
 Fickel 724.
 Fidelis (= Fedele) 1007.
 Fienus (Fyens) 317.
 Filkin 902.
 Fioravanti 105. 182.
 Fischer 715.
 Fischer (J. Nepom.) 920. **923**.
 Fizeau 811.
 Flajani 593. 1005.

- Flamant 943.
 Flarer 921. 927.
 Flaubert 897.
 Flemming 891. 965.
 Flemyng 519. 532. 791.
 Fleugauss (Fluegauss) 148.
 Fleury 651. 909.
 Florentinus (Nicolans) 195.
 Florian (Meister) 905.
 Flourens 775. 790. 893. 904.
 Floyer 582.
 de Fluctibus (Fludd) 210.
 Fluegauss (Fluegauss) 148.
 le Flumine = Bagellardo 199.
 Fodera 807.
 Foerster 843.
 Foësius 17.
 Fohmann 768.
 Folio 247. 289.
 Folli 382.
 a Fonseca 127. 413.
 Fontana 527. 530.
 Foot 501.
 Forbes 813. 823.
 Ford 623.
 Forest (Forestus) 61. 133. 566.
 Formey 829.
 Forti (Fortis) 371.
 Fothergill 551.
 Fouquet 698.
 Fouquier 807.
 Foureroy 667. 669. 747.
 Foville 961.
 Fowler 390.
 Foxe 949.
 Fracassati 264. 382.
 Fracastori 125.
 Fragoso 146.
 Francke 958.
 Franco 168. 175. 178. 195. 409.
 410. 629.
 Frank (J. Piotr) 543. 559. 579.
 688. 801. 967. 968. 1005.
 Frank (Józef) 687.
 Franzosius 247.
 Fraunhofer 261. 758.
 Freer 908.
 Freund 548. 1014.
 Frère Come 390.
 Frère-Jacques (Beaulieu) 411.
 Freytag (J. Konrad) 641.
 Freytag (J. Henryk) 642.
 Fricke 888. 896. 901. 915.
 Fried 653. 657.
 Friedeburg 948.
 Friedreich 964.
 de Fries (Frisen, Phrysa, (Frisius) 19.
 Fröhlich v. Fröhlichsthal 853.
 von Froriep 939.
 Fuchs (Konr. Henryk) 836. 838.
 1023.
 Fuchs (Leonard) 7. 14.
 Fyens (Fienus) 317.
 Fuller 855.
 des Gabets 380.
 Galeazo di Santa Sofia 416.
 Galen 226. 293. 297. 310. 791.
 933.
 Galilei 208. 225.
 Gall 795. 960.
 Galli 660.
 Gallini 772.
 Gallus 1013.
 Galvani 438. 660. 669.
 Garcia 850.
 Gardien 943.
 Gardiner 676.
 Garengéot 410. 595. 625.
 Gariot 949.
 Gassend 221. 254. 415.
 Gasser 446.
 Gassner 708.
 Gatenaria 179.
 Gaub 460.
 Gauss 921.
 Gautier 706.
 Gavaret 790. 815. 817. 847.
 Gay-Lussac 856.
 Gecquier 334.
 Gehema 346. 983.
 Gehlen 705.
 Geiger 402. 857.
 Gemma (Cornelis) 133.
 Gemma (Reinerus) 133.
 Gensoul 904.

- Geoffroy Saint-Hilaire 760.
 Georget 961.
 Gerbi (Zerbi) 20.
 Gerdy 761, 910.
 von Gersdorff (Haus) 152, 171, 174.
 Gerson 203.
 Gescheidt 925, 932.
 Gesner (Kourad) 8, 108, 193.
 von Gesscher 618.
 von Geuns 646.
 Gibson 908.
 Giffard 649.
 Gimbernat 626.
 Girardi 487.
 Girtanner 686.
 Giseke 857.
 Glauber 209.
 Glisson 265, 286, 298, 299, 303, 373, 521.
 Gmelin (Eberhard) 712.
 Gmelin F. G. 720.
 Gmeln (Leopold) 781.
 Gniditsch 950.
 Gobbin 728.
 Goelenius 102, 318.
 Goelis 665.
 Goercke 613, 987.
 Goerres 714.
 Goethe 219, 540, 738.
 Goettling 738.
 Gohl 479, 954.
 Gohory 109.
 von Gohren 91.
 Golding Bird 825.
 Goldschmidt 1005.
 Gooch 609, 623.
 Goodsir 765.
 de Gorris (Gorraeus) 16.
 de Gorter 527, 1015.
 Goschwitz 479.
 Gosselin 873.
 Goulard 580.
 Gourmelen 161.
 de Graaf 270, 305, 336, 539.
 van der Gracht 596.
 von Graefe (Albrecht) 919, 926, 933, 935.
 von Graefe (Kar. Ferd.) 886, 903, 909, 915, 917, 920.
 von Grafenberg (Schenck) 135, 566.
 Grainger 794.
 Gramann 210.
 Grangier 162.
 le Gras 389.
 Grasmeyer 933.
 Graves 823.
 s'Gravesande 440.
 Grégoire 650.
 Gregory 552, 675.
 Grembs 332.
 Grew 260, 263.
 Griesinger 845, 953, 966.
 Griesselich 725.
 Griffon 185, 400.
 de Grimand 676, 700.
 Grisolle 819.
 Goss 724.
 von Gruithuisen 742, 807, 911.
 Gruner 1016, 1023.
 Guarinoni 135.
 Guattani 593, 632.
 Guerinou 894.
 Guez 615.
 Guenther 887.
 Guérin 896, 907.
 Guglielmini (Domenico) 528.
 Guglielmini (Gius. Ferdin.) 528.
 Gudi (Guido) (Vidus) 25.
 Guillemeau 162, 167, 175, 195.
 Guillotin 598.
 Günther Andernach 13, 26, 107.
 Guislain 963.
 Guthrie 879, 920, 928, 981.
 Gutierrez 146.
 Gutman (Aegidius) 210.
 Guy de Chauliac 158, 393, 1013.
 Guyot 950.
 van der Haage 646.
 Habicot 167.
 van Hadelen 345.
 von Haeberl 1006.
 de Haën 525, 557, 851, 1000.
 Haeser 728, 1006.
 Hagen (Jan Filip) 658.

- Hagenbut (Jan) (Cornarus) 14.
 Hahn (Jan Gotfryd) 582.
 Habu (Zygmunt) 582.
 Hahn (Zyg. Jan) 582.
 Hahnemann 716.
 Halbertsma 307.
 Hales 581. 537.
 Halford 827.
 Hall (Chester Moore) 261.
 Hall (Marshall) 772. 793.
 Hallé 811. 969.
 Haller 259. 299. 304. 444. 508.
 535. 536. 564. 579. 858. 919.
 999. 1015.
 Hallmann 854.
 Ham 307.
 Hamanu 744.
 Hamberger 518. 532.
 du Hamel (du Monceau) 534. 904.
 Hamilton 944.
 von Hammen 307.
 de Hamusco (Valverde) 50.
 Hanbut (Cornarus) 14.
 Hancock 583.
 Harder 296.
 Hargens 578.
 Harris 426.
 Hartmann (Jan) 209.
 Hartmann (Filip Karol) 693. 832.
 Hartsoeker 307.
 Harvet 109.
 Harvey (William) 233. 295. 301.
 305. 310. 537. 539. 901.
 Harvey (Gideon) 388.
 Harwood 916.
 Hasenöhr 557.
 Haslam 955.
 Hasper 971.
 Hassenstein (Bohuslaw z Lobko-
 wic) 201.
 Hautin 162.
 Havers 534.
 Hawkins 629.
 Haygarth 820.
 Haymann 249.
 Hayward 893.
 Hebenstreit 1009. 1015.
 Heberden 552.
 Hecker (Aug. Frydryk) 1019.
 Gecker (Just. Fryd. Karol) 1019.
 1023.
 Hecquet 544. 997.
 Hegel 737.
 van der Heide 622. 646.
 Heider 898. 949.
 Hein 829. 1005.
 Heine (Bernhard) 888. 904.
 Heine (Jan Grzegorz) 918.
 Heinecken 712.
 Heinroth 959.
 Heister (El. Fryd.) 615. 635.
 Heister (Laurenty) 502. 614. 633.
 640. 649.
 Helin 57.
 Heliodorus 407. 895.
 Helius (=Hesse) 15.
 Heller 848.
 Helmholtz 734.
 van Helmont (Fr. Mercurius) 319.
 van Helmont (Joh. Baptista) 59.
 209. 317. 390. 472. 536.
 Helvetius (Claude Adrien) 430. 997.
 Helvetius (J. Hadrian) 389.
 Hempel 769.
 von Hemsbach (Meckel) 843.
 Henckel 612. 633. 658.
 Hendriksz 896.
 Henke 1010.
 Hennen 875. 981.
 Henshaw 294. 381. 537.
 Henschel 1018.
 Hensler 555. 999. 1022.
 Herbst (= Oporinus) 33.
 Herdmann 691.
 Herlitz (Herlicius) 193.
 Herofil 293.
 Hertel 261.
 d'Herry (Thierry) 159.
 Herz (Marcus) 560. 734.
 Herz (J. Bapt) 839.
 Hesse (Eoban) 15.
 Hesse 857.
 Hesselbach (Adam Kasper) 883.
 910.
 Hesselbach (Franc. Kasp.) 883. 910.
 Hévin 603.

- Heuermann 620. 635. 644.
 Heurnius 121. 133. 309.
 Heurteloup 861. 912.
 Hewson 532. 536. 786.
 Hey 874.
 de Heyde (= Heide)
 Heyfelder 887. 901. 904.
 Hickmann 892.
 Highmore 266. 305. 350. 539. 625.
 von Hilden (Fabricius) 175. 400.
 405. 408. 907.
 Hildebrandt (Grzegorz Frydryk)
 769.
 Hildenbrand (Jan Walenty) 559.
 832.
 Hilmers 635.
 Hilton 898.
 Himly 644. 744. 920. 924. 933.
 951.
 Hinze 938.
 de la Hire 639.
 Hirzel 590.
 Hjärne 390.
 Hobbes 220.
 Hoboken 308.
 Hodgson 825.
 Hoehener (= Paracelsus).
 Hoefler 378.
 Hoenn 383.
 Hoering 934.
 Hoffbauer 959.
 Hoffmann (Kryst. Ludwik) 629.
 666.
 Hoffmann (Frydryk) 390. 393.
 447. 461. 483. 521. 564.
 Hoffmann (Karol Ryszard) 840.
 Hofmann (Kasper) 104. 244.
 Hofmann (Maurycy) 286.
 von Hohenheim (Wilh. Bomba-
 stus) = Paracelsus.
 Hohl 941.
 Hoin 639
 Holland 827.
 Hollerius 17.
 Holscher 920.
 Holtzendorff 589. 985.
 Homberg 209.
 Home 501. 610. 1003.
 Homobonus-Piso Hom.
 Hooke 260. 285. 294.
 von Hoorn (Jan) 424.
 Hope 825.
 von Horekowitz 62.
 Horenburg (Anna Elżbieta) 424.
 Horn 580. 829. 960.
 van Horne (Jan) 250. 254. 269.
 306. 399. 598.
 Horsch 834.
 Horst (Grzegorz) 378.
 Horst (Jan Daniel) 378.
 Houdart 1020.
 Houllier (Hollerius) 17.
 Houston 947.
 van Hoven 481. 693.
 Howard 968.
 Huarte 130.
 Huebenthal 896.
 Hufeland 692. 707. 713. 724.
 828. 917. 1005.
 Hufnagel 260.
 Hugo 511.
 Huguier 946.
 Hulme 668.
 von Humboldt 670. 692. 748.
 Hunczovsky 614.
 Hunnius 693.
 Hundt 19.
 Hunter (John) 500. 606. 623.
 632. 906. 908. 913. 934. 949.
 Hunter (William) 499. 539. 656.
 Husehke 770. 921.
 Huser 75.
 Huss 846.
 d'Husson 715.
 Hutschinson 981.
 Huwé 659.
 Huxham 550.
 Huxholz 423.
 Hyaerne 390.
 Jackson 892. 971.
 Jacobi 965.
 Jacobson 912.
 Jacques (Frère) 627.
 Jacquin 445.
 Jaeger (G. F.) 730.
 Jaeger (Frydryk) 923. 935.

- Jaeger (Michal) 883. 901.
 Jahn 840.
 James 908.
 Jameson 910.
 Janin 636. 644.
 Jans 445.
 Jansen (Jansonius) 646.
 Janssen (Hans) 260.
 Janssen (Zacharyasz) 260.
 Jasolini 46.
 Jasser 951.
 Jaus 445.
 Jdeler 965.
 Jeffray 904.
 Jenner 1002.
 Jessen (von Jessinsky) 346.
 Jessen (Piotr Willers) 965.
 Jesty 1002.
 Jngenhouss (Jngen-Housz) 668.
 1000.
 Jngrassia 46. 145.
 Jobert 868. 893. 946.
 Jodocus (=Lammius)
 Joël 104.
 Joerg 940.
 Jolly 725.
 Jolyff 257.
 Jones (J. F. T.) 876. 895.
 Jones (Robert) 686.
 Jones (Warthon) 799. 908.
 Jordanus 135.
 Joubert 117. 168.
 Jourdain 625. 948.
 Jsfordink 989.
 Jiard 951.
 Juncker 479. 1001.
 Jung (Joachim) 221.
 Jung (zwany Stilling) 638.
 Jungken 425.
 Juengken 904. 920. 924.
 Jurine 667.
 Jussieu 710.
 Justus 710.
 Jzes 393.
 Kaau (Abraham) 452. 481.
 Kaau (Herman) 451.
 Kaau (Jakób) 451.
 Kaempf 558.
 Kaltschmidt 615.
 Kanold 388. 1022.
 Kant 732. 958.
 Kapfer 920.
 Kapp 669.
 Kartezyusz 221. 248. 293. 300.
 793.
 van den Kasteels (Castricus) 133.
 Karsch 717.
 Kaufmann 383.
 Kaye (Cajus) 16.
 Kearney (Rodgers) 897.
 Keill (James) 546.
 Keill (John) 546.
 Keith 996.
 Keldermann 421.
 von Kempelen 538.
 Kentmann 10.
 Kepler 208. 299. 414.
 Kerckring 281. 306. 507.
 Kern 881. 917.
 Kerner 713.
 Kessler 712.
 Ketham 19.
 Kielmeyer 730. 740.
 Kieser 542. 707. 713. 743. 758. 798.
 Kilian 886. 940.
 King 381.
 Kircher 296.
 Kirkland 609. 631.
 Kissel 728.
 Kiwisch von Rotterau 941. 946.
 Klajber 730.
 Klinkosch 534.
 Kluge 712. 896.
 Knauthe 857.
 Knox 765.
 Koeck 506.
 Koelreuter 61.
 Kolletschka 842.
 Kopernik 208.
 Koster 269.
 Koyter (Koiter, Coiter) 47.
 Kraeuter mann 665.
 von Kraftheim (Kraft, Crato) 134.
 Krahmer 728.
 Kramer 952.
 Krause (Albrecht) 734.

- Krause (Karol Krystyn) 524.
 Krause (Kar. Fryd. Teodor) 769.
 921.
 Kreysig 830.
 Krohn 651.
 Krukenberg 730. **833**.
 Kuehn 1005. *1017.
 Kunkel 209. 441.
 Kunrath 210.
 Kyper 309.
 de Lacaze 698.
 Lachapelle (pani) 916. 943.
 de Lacroix 482.
 Ladmiral 491.
 Laënnec 805. 807. **810**.
 La Faye 687.
 Lafontaine 388.
 Laforgue 949.
 a Laguna 129. 180.
 Lair 946.
 Lairesse 271.
 Lallemaud **865**. 909. 913.
 Lambert 194.
 La Mettrie 432. 526.
 Lammert 195.
 Lampertie 425.
 Lamzweerde 345.
 Lancisi 288. 446. **542**. 567.
 Lanfranchi 158.
 Lange (Krystyn Jan) 296.
 Lange (Jan) **14**. 61. 135. 148.
 173.
 Langenbeck 769. **884**. 920. 924.
 935.
 Langermann 958. **959**.
 Lansel de Magny 527.
 La Place 749.
 Larrey (Alexis) 861.
 Larrey (Jean Dominique) **861**.
 896. 916. 947. 977.
 Lasnier 414.
 Lasonne 496.
 Lassus 860. 1014.
 Latham 825.
 Latrobe 692.
 Laugier 896. 933.
 Laumouier 947.
 Lauvariol 946.
 Lauth (Ernest Aleksander) 768.
 Lauth (Tomasz) 767.
 Lavater 711.
 Lavoisier **537**. 710.
 Lawrence (William) 879. 928.
 Leake (John) 651.
 Leber 632.
 Lebert **844**.
 Lebmacher 653.
 Lecluse 948.
 van Leeuwen 659.
 van Leeuwenhoek 257. 260. **274**.
 284. 286. 288. 296. 307. 519.
 Lefebure 390.
 Legallois **773**. 786. 790.
 Lehmann 790. 848.
 Leibnitz 208. 217. 308. **433**. 483.
 Leigh (pani) 907.
 Lejumeau de Kergaradec 813. 943.
 Lelli 259.
 Lemmens (Lemnius) 18.
 Lemos (Lemosius) 18.
 Lemery 209.
 de Lemon 693.
 Lenoir 868.
 Lentin 554. 999.
 Leone 50. 145. 170.
 Leonides 407.
 Leoniceno 7. 13.
 Lequin 409. 910.
 Leroux 811.
 Leroy 710.
 Leroy (Alf. L. Vincent) 942.
 Leroy d'Etioles 898. 911. **912**.
 Levacher 625.
 Levacher de la Feutrie **623**. 918.
 Levacher (Gilles) 624.
 Leveillé 895.
 Levret 650. 654. 946.
 Lévy 978.
 Libavius **106**. 380. 648.
 Lieberkuehn 505. 518.
 Liebig 217. **747**. 790. 848. 893.
 Liebler (Erastus) 106.
 Lietzau 728.
 Lieutaud **495**. 564.
 Linacre (Linacer) 13. 120.
 Lind 970.

- Ling 854.
 Lihart 889.
 Linné 439. 483.
 Lisfranc 866. 896. 901. 946.
 Lister 375. 387. 390.
 Listing 921.
 Liston 850. 875. 893. 917.
 Littre 596. 602. 626.
 Lizars 874. 947.
 Lobelius 10.
 Lobkowitz de (= Hassenstein)
 Lobstein 802. 941.
 Locatelli 687.
 Locke (John) 220.
 Loder 506. 617. 933.
 Loeschner 948.
 Lomm (Lommius, Jodocus) 132.
 Long 892.
 Longet 776. 893.
 Lonicerus (Adam) 193.
 Lonicerus (Jan) 193.
 Lopez 128.
 Lordat 703.
 Lorenz 905.
 Lorme (Raige de) 408.
 Louis (Antoine) 587. 596. 623.
 630. 1008.
 Louis (Pierre Charles Alexander)
 815.
 Lower 266. 287. 381.
 Lucas 915.
 Ludwig (Kryst. Gotl.) 533. 578.
 642.
 Ludwig (Daniel) 390.
 Lugol 856.
 Lups 527.
 de Luque (Solano) 697.
 Lusitanus (Amatus) 130.
 Luther (Marcin) 99. 203.
 Luther (Pawel) 100.
 Lux 725.
 Lysosthenes 165.
 Lynn 633. 915.
 Lynch 682. 686.
 Lyser 256.
 Macartney 917.
 Macaulay 217. 663.
 Macbride 676.
 Mackenzie 925. 928.
 Madelox 997.
 Magati 147. 394.
 Maggi 46. 143. 172.
 Magendie 774. 793.
 Magnani 383.
 Magni 392. 527.
 Major (J. Daniel) 383.
 Le Maire 615.
 Le Maistre 217.
 Maitland 996.
 Maitre Jean 416. 635. 640.
 Malacarne 488. 660.
 Malgaigne 870. 901. 909.
 Malpighi 257. 260. 262. 284.
 286. 288. 293. 296. 301. 307.
 519. 538.
 Maminot 973.
 Managetta 258.
 Manardo 7. 124.
 Manfredi 382.
 Manget 370.
 Manlius 400.
 Manningham 655.
 Maranta 9.
 Marc 1012.
 Marche (de la, Marguerite) 418;
 Marchand 197.
 de Marchetti (Domenico) 262.
 302.
 de Marchetti (Pietro) 262. 395.
 Marco de Marchi 911.
 Maréchal 585.
 Marjolin 872. 917.
 Mariotte 300.
 Markus 689. 821. 834. 1005.
 de Marque 167.
 Marschall 955.
 Marshall (John) 898.
 Marschall (Andrew) 955.
 Marshall (Hall) 772. 793.
 Marsted 974.
 Marzio 20.
 Marzolini 259.
 Mascagni 758.
 Massa 23. 54. 125.
 Massari 261.
 Massaria 127.

- Mastalier** 665.
Matthaei 691.
Matteuci 855.
Matthiolus (Mattioli) 9, 416.
Maubray 651.
Mauchart 615.
van Mauden 34.
Maunoir 872, 895.
Mauriceau 415, 419, 647.
Maury 949.
May 693.
Mayer (A.) 903.
Mayer (Kar. Wilhelm) 941.
Mayer (J. C. A.) 794.
Mayer (Robert) 747.
de Mayerne (Turquet) 111.
Maygrier 943.
Mayo 715.
Mayor 872, 899, 900, 913.
Mayow 267, 294, 304, 537.
Mead 547, 970, 997.
Meckel (Albert) 767.
Meckel (Jan Frydryk, dziad) 504, 565, 653, 658.
Meckel (J. Fr. wnuk) 533, 766, 798, 801.
Meckel (Fil., Fryd., Teodor, ojciec) 767.
Meckel von Hensbach 843.
Mederer (= von Wuthwehr) 584.
Medikus 1001.
Meckren 399.
van der Meersche 192.
Méhée 631.
Meibom 289, 442.
Meissner 857.
Melanchthon 99, 203, 520.
Mellin 665.
Melippus = Protymus.
Mende 940, 1010.
Mercado (Mercatus) 129.
Mercuriale 18, 184.
Mercurius 417.
Merriman 944.
Mery 300, 398, 410.
Mesmer 708.
La Mettrie 432, 526.
M'Gille 258.
Metzger 1009.
Mezler 561.
Michaëlis (Krysztof Fryd.) 617, 906.
Michaelis (Gust. Adolf) 941.
Middeldorpf 888, 898.
Mieg 510.
Millot 943.
Milne (Edwards) 917.
Mini 264.
Minnius 905.
de Mirabeau 968.
Mirandola (Pico di) 64, 203.
Miron 973.
Mitscherlich 857.
Mittelhäuser 652.
Moehsen 390, 1015.
von Mohrenheim 613.
Molière 310.
Molinelli 485, 592.
Molinetti 625.
Moll 693.
Molyneux 257.
du Monceau (du Hamel) 534.
Mondella 125.
Mondini (Carlo) 486.
Montagna 20.
Montague (Lady) 996.
Montaigne 212.
de Monte (Montanus) 13, 120.
Monteggia 564, 660, 687, 909, 947.
Monti 345.
Monro (Al.) 258, 498, 539, 630.
Monro (Donald) 498, 980.
Morand 590, 630.
Moreau (P. F.) 603, 902.
Moreau (F. J.) 603, 902, 942.
Morejon 693, 1022.
Morel 408, 962.
Morgagni 486, 562, 807, 812.
Morton (Richard) 375, 387.
Morton (William) 892.
Moscato 660, 687.
Moschion 194.
Mosse 651.
Mott 880, 903, 908, 909.
de la Motte 420.

- Moulin 296.
 Mouton 948.
 Mueller (Henryk) 771. 921.
 Mueller (Jan) 783. 793. 917. 921.
 Mueller (Maurycy) 724.
 Muenz 834.
 Mulder 938.
 von Muralt 403.
 Murchison 827.
 Murray 908.
 Mursiuna 613. 662.
 van Muschenbroek 261. 440.
 Musgrave 676.
 de Musi 45.
 Mynsicht 389.
 Naegele 939.
 Nanni (Pietro) 485.
 Nannoni (Angiolo) 591. 918.
 Naunoni (Lorenzo) 591.
 Nasse (Krystyn Fryd.) 713. 833. 960.
 Nasse (syn) 790.
 Naumann 886.
 Needham 267. 285. 308. 529.
 Nélaton 870. 898. 947.
 Nelmes (Sarah) 1003.
 Nenter 479.
 von Nettesheim 64.
 Neubauer 638.
 von Neustain 117.
 Newton 208. 220. 300.
 Nichell 698.
 Nicolai 469.
 de Nicolay 202.
 Niemeyer 845.
 Nietzsche 469.
 Nigellus 973.
 Nightingale (Miss) 981.
 Nolde 939.
 Nostradamus 203.
 Nott 388.
 Nuck 271. 409. 416.
 Nufer 196.
 degli Oddi (Marco) 121.
 Odier 667.
 Oeder 526.
 Oekolampadius 68.
 Oersted 747.
 Oertel 854.
 Oettinger 62.
 Oken 542. 741. 758.
 Olbers 711.
 van Onsenoort 931.
 Oosterdijk (Nicolaus Georg) 452.
 Oosterdijk—Schacht 452.
 Oporinus 33. 72.
 Oppolzer 843.
 Orfila 1012.
 d'Orta (Garcia) 6.
 Osborn 651. 657.
 Oseibia 1013.
 Osiander (Fryd. Benj.) 937. 946. 947. 1016.
 Osiander (Jan Fryd.) 938.
 Otley 501.
 Otto 801.
 Ould (Fielding) 651.
 d'Outrepoint 834. 940.
 Oviedo 6.
 Owen 501.
 Ozanam 1023.
 Paauw (Pavius) 53. 268.
 Pacchioni 299.
 Paget 501.
 Palasciano 907. 994.
 Paletta 593. 660.
 Palfyn 399. 647.
 Pallas 615.
 Palucci 592. 638.
 Palmi 903.
 Pauder 781. 798.
 Panizza 772.
 del Papa 352.
 Pape 193.
 Paracelsus 65. 155. 201. 316. 472.
 Paradijs 452.
 Parchappe 961.
 Paré 159. 174. 194. 408. 645. 901. 914. 974. 1008.
 Parent du Chatelet 969.
 Pargeter 955.
 Parisanus 244.
 Pariset 1020.
 a Parisiis (J.) 148.

- Park 610. 902.
 Parkes 982.
 Pascal 629.
 Passaro 145.
 Passavant 715.
 Patin (Gni) 110. 332.
 Paulani (Paoloni) 411.
 Paulet 1001.
 Pauli 907.
 Paullini 390.
 Paulus Aeginetus 176. 185.
 Paulus a Merida 195.
 Pean 655.
 Pechlin 378.
 Pecquet 250. 254.
 Pegel 380.
 de Peirese 253.
 Pelletan 731. 860. 896. 942.
 Pelletier 857.
 Pellier de Quengsy 637.
 Pemberton 637. 824.
 Percy 600. 632. 861. 911. 917.
 977.
 Perfect 954.
 Perkinson 852.
 Perrault 289. 300. 472. 901.
 Petit (A.) 595. 808.
 Petit (Antoine François) 496.
 595. 655.
 Petit (Jean Louis) 408. 594.
 623. 626. 630. 641. 643. 951.
 Petit (Jacques) 595.
 Petrarca 56.
 Pétrequin 909.
 Petrioli 45.
 Pettmann 652.
 Pen 420.
 Pencar 100. 521.
 Peyer 280. 296. 388.
 Peyligk 19.
 la Peyronie 585. 650.
 Pfaff (Krysztof Henryk) 692.
 713.
 Pfaff (Filip) 692. 730. 949.
 Pfeizer 1008.
 Pfeufer (Krystyn) 834.
 von Pfeufer (Karol) 836. 837.
 Pfolspendt 148. 149. 170. 181.
 974.
 Philippi 383.
 Philipps 907.
 Phipps (James) 1003.
 Phries (Phryes, Phrysen, Frisen)
 19.
 Physick 880.
 di Pico = Mirandola.
 Pibrac 622.
 Piccolomini 50.
 Pidoux 818.
 Pigray 167. 409.
 Pineau (Pinacus) 167. 661.
 Pinel 702. 804. 953. 956.
 Pini 45.
 Piorry 810.
 Piringer 923.
 Piso (le Pois) (Carolus) 372.
 Piso (le Pois) (Guill.) 372. 377.
 389.
 Piso (Homobonus) 247.
 Piso (le Pois) (Nicolas) 370.
 Pissino 566.
 Pistoris 3.
 Pitard 973.
 Pitcairn 258. 294. 314. 352.
 von Pitha 889.
 La Place 749.
 Plancus (Bianchi) 486.
 Platter (Ernest) 481. 1009.
 Platner (Jan Zachar.) 615.
 Platner (Felix) 51. 136. 202.
 414.
 Platter (Tomasz) 51.
 Platter (Tomasz syn) 51.
 Plautus 260.
 Plazzoni 173. 406.
 Plemp 250. 316. 385. 414.
 Plenck 623. 653.
 Plinius 260.
 Poblacion 173.
 Le Pois (Piso) (Charles) 372.
 Le Pois (Guillaume) 372. 377.
 389.
 Le Pois (Nicolas) 370.
 Poli 348.
 Politianus 13.

- van der Poil 646.
 Pollich 3.
 Porcell 130.
 Porta (Baptista) 115
 Porta (Giusep.) 33.
 Portal 420. **495.** 631. 918. 1014.
 De la Porte 630.
 Porterfield 539. 637.
 Porzio (Camillo) 183.
 Portio (Luc'Antonio) 348.
 de la Poterie (Poterius) 112.
 Pott 410. **605.** 623. 627. 630.
 Potter 380.
 Poulet 1001.
 Poupart 59.
 Pourfour du Petit = du Petit
 François.
 Pouteau **603.** 629. 633.
 Poyet 642.
 Pozzi 486.
 Praepositus (Nicolaus) 891.
 De Pratis (Prateusis) (Jason)
 192.
 Pravaz 857. **873.** 909.
 Prevost 917.
 Priessnitz 854. 1006.
 Priestley **537.** 667. 892.
 Primrose (Primirose) **243.** 425.
 Pringle **549.** 967. 970. 980. 993.
 Priscianus 194.
 Prochaska 767. **778.** 791. 794.
 Prost 808.
 Protymus (Melippus) (Plemp)
 250. 316. 386. 414.
 Pserhofer 857.
 Puccinotti 1019.
 du Pui 452.
 Purkyne (Purkinje) **782.** 799.
 921. 933.
 Purmann 383. 402.
 Puteus (= Cuneus) 35.
 Puysegur 710.
 Puzos 655.
 Pyl 1009.
 Pylarini 996.
 Quadri 921. 927.
 Quarré 414.
- Quercetanus (du Chesne) 109.
 168.
 Quesnay **531.** 535. 536.
 Quissac 700.
 Rabaut-Pommier 1002.
 Rabelais **109.**
 Rademacher 93. **726.**
 Rahn 590.
 Ramazzini 348. 386. 565.
 Ramsbotham 944.
 Rangini 425.
 di Rapallo (Bernardo) 176.
 Raphaël 24.
 Rasori 687. **694.**
 Rathlauw 646.
 Rathke 788.
 Rau **618.** 627. 725.
 Rauwolf 6.
 Ravaton **603.** 623.
 Rayer 819.
 Read 914.
 Recamier **873.** 945. 946.
 Redi 260. **264.** 302. 307.
 Rega 469.
 Regius (= de Roy) 249.
 Regnoli 904.
 Reich 669.
 Reichenbach 644. 716.
 Reid 794.
 Reiff (Ryff) 148. 192.
 Reil 579. **705.** 744. 791. 958.
 Reimarus 933.
 Reinhardt 832. 835. **843.**
 Reinhold 670.
 Reisinger 923. 934.
 Reisseisen 768.
 Reiter 1006.
 Remak **789.** 799. 855. 921.
 Renaudot 112. 309.
 Reneaulme de la Garanne 625
 915.
 de Renzi (Salvatore) 1019.
 Retzius 769. 921.
 Reuchlin 64.
 Reusner 374.
 Reuss 853.
 Rhazes 581.
 Rhea-Barton 903.

- Rhodion 191.
 Riberi 927.
 Rhvne 345.
 Richelieu 208.
 Richerand 701. **863**.
 Richter (Aug. Gottlob) 444. **616**.
 623. 626. 642. 884. 906. 920.
 Richter (G. August) 616.
 Richter (G. Gottlob) 444.
 Ridley 287. 376.
 Ried 884. 903.
 von Ringseis 693. 959.
 del Rio 317.
 Riolan (starszy) **109**.
 Riolan (młodszy) 244. **253**. 277.
 Ritgen 662. **941**
 Bitter 670.
 Ritterich 926.
 Riva 372. 382.
 Riverius = de la Riviere.
 Riviera 759.
 Rivière (Lazare) 250.
 de la Rivière (Raverius, Roch le
 Baillif) 109.
 Rivinus 285.
 Rizzoli 896. 945.
 Robinson (Bryan) 546.
 Robinson (Nicolaus) 546.
 Roehard 859.
 Roche 863.
 de la Roche 676.
 Rocheus 192.
 Rochefaucauld-Liancourt 1006.
 Rodgers 897.
 Rodier 790. **847**.
 Roederer 444. 467. 565. **657**.
 Roeschlaub **690**. 834.
 Roeslin 191. 421.
 Roger (Henri) 816.
 Rognetta 859. 930.
 Rokitansky **841**.
 Rolfink 251. **258**. 415.
 Rollo 667.
 Romani 176.
 Romberg 569. **844**. 935.
 Roudalet 10. 416.
 Ronss (Ronsseus) 198.
 van Roonhuijze (Roonhuyse)
 (Hendrik) 399. **421**. 905.
 van Roonhuijze (Rogier) **645**.
 Rosa 916.
 von Rosas 921. **923**.
 Rosen von Rosestein 561. 933.
 999. 1001.
 Rosenbaum 1019.
 Rosenmüller 769.
 Rosenthal 705.
 Rostau 817.
 Rota 144.
 Rothstein 854.
 Rousset 178. **197**.
 Roux **864**. 900. 907.
 de Roy (Regius) 249.
 van Royen 452.
 Rozière de la Chassagne 809.
 Rudbeck 208. 254. 256.
 Rudio 233.
 Rudolphi 517. 779. 786. 796.
 Rueff (Ruff, Ruoff) 193.
 Ruelle 10.
 Ruete 926.
 Ruf 669.
 Rufus Ephesus 895.
 Ruini 232.
 Ruland 102. 389.
 Runge 625.
 Rusn 687.
 Russell 917.
 Rust **885**. 896. 920. 924. 988.
 Ruysch (Fryd.) **272**. 286. 289.
 538.
 Ruysch (Henryk) 273.
 Ruysch (Rachel) 273.
 Ryff (Reiff) 148. 192.
 Sabattier 600.
 Sabourin 407.
 Sacchi (= Carminati) 692.
 Sacco 1005.
 Sachtleben 579.
 Sacombe 662.
 Sagar 483.
 Saint Hilaire (Geoffroy) 760.
 Saissy 951.
 Sales-Girons 857.
 Salmon 425.

- Salviati 33.
 Sancassini 395.
 Sanchez 212. 460.
 Sanctorius = Santoro.
 Sandifort 492. 564. 619. 626.
 Sanguinetti 352.
 Sanson 629. 868. 911. 930. 933.
 Santinelli 383.
 Santo (Mariano) 142. 176.
 Santorini 299. 485. 537.
 Santoro (Sanctorius) 291. 412.
 851. 911.
 Sarcone 1001.
 Sarpi 232.
 Sartorius 905.
 Sassonia 126.
 Saunders 824. 920. 928. 932.
 Sauter 946.
 Sauvages 482.
 Saviard 398. 408. 410. 909.
 Saxtorph 660. 938.
 Sbaraglia 264.
 Scacchi 146.
 Scarpa 488. 632. 644. 759. 858.
 895. 908. 919. 925. 1005.
 Scarron 310.
 Schaarschmidt (August) 616.
 Schaarschmidt (Samuel) 615.
 Schacht 334. 440. 452.
 Schaeffer 665. 676. 677.
 Schauer 839.
 Schedel 820.
 Scheel 379.
 Scheele 537.
 Scheiner 300.
 Schellhammer 347. 415.
 Schelling 225. 735.
 Schenk von Grafenberg 135. 566.
 Scherer (Jan Józef) 790. 848.
 von Scherer (Jan Andrzej) 668.
 Scherf 968.
 Scheunemann 210.
 Schiferli 642. 693. 933.
 Schiller (Frydryk) 730.
 Schinz 590.
 Schlichting 645.
 Schlimmer 1002
 Schmidt (Fabritius) 383.
 Schmidt (Jan Adam) 644. 744.
 920. 921.
 Schmidt (Chr. Wilh.) 693.
 Schmidt (Józef) 403.
 Schmitt 938.
 Schmucker 611. 917. 986.
 Schneider (Kour. Wiktor) 258.
 279. 285.
 Schnurrer 1023.
 Schoen 932.
 Schönlein (Jan) 835.
 Schcenlein (Jan Łukasz) 834.
 848.
 Schoenlinus 3.
 Schonkoff 947.
 Schott 19.
 Schrader 334.
 Schreger 938.
 Schrevelius 121.
 Schroeder 390.
 Schroeder van der Kolk 846.
 931. 935. 963.
 Schroen 725. 934.
 Schroepfer 708.
 Schubert 714.
 Schuh 842. 882.
 Schultes (Scultetus) 402.
 Schultze (Maks.) 771. 921.
 Schultze (Jan Henryk) 469.
 1014.
 Schurig 190.
 Schuyl 343.
 Schwarzschild 708.
 Schweigger 747.
 Schweighaeuser 941.
 Schwenke 535.
 Schwevelins 309.
 Schwentner 582.
 Schyl-Hans (v. Gersdorf) 152.
 Scoutetten 900.
 Seribonius 61.
 Scribe 979.
 -cultetus 402. 903. 912.
 Sedillot 898.
 Seebeck 738.
 Ségallas 873. 913.
 Seger 255.
 Segner 444.

- Seidel 61.
 Seiler 787. 932.
 Seip 468. 583.
 Seitz 846.
 Seile 561.
 Silligeux 849.
 Silligmann 573.
 Senac 494 535. 572.
 Seneca 260.
 Sennert 147. **346.** 425.
 Septalius 127.
 Serre 949.
 Serres 467. 808.
 Sertuerner 857.
 Serveto (Serveto) 59. 227.
 Settala 127.
 Seutin 896.
 Severin (Piotr) 102.
 Severino (Marc' Aurelio) 50.
 396. 895.
 Sharp 604. 630.
 Shaw 793.
 Sheldrake 633.
 Siehel **930.** 935.
 Siebert 837.
 Siebold (Adam Elias) 617.
 Siebold (Karolina) 617.
 von Siebold (Edw. Kasp. Jak.)
 940. 1018.
 Siebold (Grzeg. Krysztof) 617.
 Siebold (Jan Bart.) 617.
 Siebold (Kar. Kasper) 617. 662.
 882.
 Siebold (Regina Józefa) 617.
 Singemundin (Justyna) 423.
 Sigault 661.
 Signoroni 903.
 Sigwart 218.
 Simon (Gustaw) 888. 914.
 Simon (Jan Franc.) 747. 790.
 848.
 Simpson 893. 896. **944.** 1020.
 Slegel 251.
 Slotanus 400.
 Snellie **656.**
 Smet 106.
 Smith 892.
 Sniadecki 778.
 von Sömmering **506.** 757. 768.
 791. 921. 1005.
 Sografi 660.
 Solingen 399. 412. 421.
 Solano de Luque 697.
 Solayrés de Renhac 655. **664.**
 936.
 Solenander 117. 136.
 Sommer 423.
 Sommer (Fabian) 202.
 Soubeiran 893.
 Soupart 900.
 Spach 193.
 Spallanzani **528.** 536. 695.
 Spee 204.
 Spence 949.
 Sperber 210.
 Spieghel (Spigelius) **49.**
 Spinoza 225.
 Spitta 807.
 Sprengel (Kurt) 707. **1017.** 1023.
 Sprengel (Wilhelm) 1017.
 Sprenger 204.
 Spurzheim **795.** 953. 960.
 Stahl **470.** 521. 643. 953.
 Stalpaart van der Wiel 377.
 Stanley (pari) 981.
 Stapf 724.
 Stark (Jan Kryst.) 654. 839.
 Stark (Karol Wilh.) 836. **839.**
 Stark (William) 551.
 Steffens 743.
 Steidele 653.
 Stein (Grz. Wilh. starszy) **658.**
 Stein (Grz. Wilh. mlodsz) 939.
 987.
 Steiner 948.
 Steinheil 898.
 Stelluti 260.
 Steno **283.** 286. 289. 302. 308.
 539.
 Stephan z Calcar 33.
 Stephanus (Estienne) 17. 26.
 Stevens 908.
 Stevenson 920.
 Stieglitz 692. 713. 720. **830.**
 Stift 989. 1005.

Stilling (Benedykt) 770. 888.
 914.
 Stilling (= Jung) 638.
 Stoeber 930.
 Stoerek 557. 580. 850. 999.
 Stokes 813. 824.
 Stoli 558. 578. 809.
 Stoltz 941.
 Storeh 665.
 Storms 386.
 Strambio 692.
 Stromeyer (Kryst. Fryd.) 1005.
 Stromeyer (Ludwik) 885. 901.
 906. 907. 934.
 Struthius (Struś) 61.
 Struve 856.
 Studlay 915.
 Suavius 109.
 Suessmilch 971.
 Suevns 1008.
 Suringar 1022.
 Susrut 640.
 Sutcliffe 915.
 Sutton (Daniel) 970. 998.
 Sutton (Robert) 998.
 Swalwe 352.
 Swammerdam 270. 275. 296.
 307.
 van Swieten 444. 556. 580.
 919. 989.
 Sydenham 353. 387.
 Sylva 535.
 Sylvius (Jacobus) 25. 54.
 Sylvius de le Boë (Dubois) 25.
 194. 249. 287. 289. 294. 298.
 300. 309. 333. 425.
 Syme 880. 904.
 von Szymanowsky 890.
 Tabarini 758.
 Tabernaemontanus 7.
 Tabor 387.
 Tachen (Tachenius) 348.
 Tagault 158.
 Tagliacozzi 183. 914.
 Talbot 387.
 Tanaron 660.
 Tardieu 1012.
 Tassy de 392.

Taylor 634. 934.
 Teichmeyer 1009.
 Telesio 115.
 de Tertre (de la Marche) 418.
 Textor 834. 883. 901. 904.
 Thaer 676.
 Thebesius 657.
 Theden 611. 632. 986.
 Thelamen 659.
 Thierry 895. 909.
 Thierry (d'Héry) 164. 194.
 Thilenius 905.
 Thiverius = Thriverius.
 Thonasius 442.
 Thomson (Ar. Long. Todd) 822.
 Thomson (Henry) 901.
 Thomson (John) 876.
 Thorer (Thorinus) 14. 34.
 Thriverius (Thiverius) 59.
 Thurneysser 103.
 Tiedemanu 768. 781. 834.
 Timoni 995.
 Tissot 526. 555. 623. 631. 970.
 999.
 Titsingh (Abraham) 619. 970.
 Titsingh (Albert) 646.
 Tizian 33.
 Todd 675. 766.
 Tomlinson 908.
 Tommasini 695. 820.
 de Toro 130.
 Tortona 261.
 dell'a Torre (Giovani Maria) 260.
 della Torre (Marc' Antonio) 24.
 Toricelli 225.
 Torti 387. 388.
 de la Tour 849.
 Toxites 75.
 Toynbee 952.
 Tragus 7.
 Tralles (Aleksander) 180.
 Tralles (E. lt. L.) 560.
 Trarbe 846. 852. 857.
 Trautmann 198.
 Travers 878. 920. 928.
 Trélat 963.
 Trenkham 310.
 Trendelenburg 518.

- Treviranus** (Gotfr. Reinhold) 780.
Treviranus (Lud. Christian) 712. 758. **780**.
Trietheim (Trithemius) 64.
Triller 1015.
Trincavella 127.
Triuks 725.
Troja **593**. 638. 904.
Tronchin 997.
Trono 145.
Trousseau **818**. 849.
Troxler 743.
Trullius 250.
Tuerck 850.
Tuke 955.
Tulp (**Tulpinus**) 252. **269**. 376. 399. 905.
Turelure (= Chopart).
Turquet de Mayerne 111.
Turrius 25. 247.
Uffenbach 425.
Underwood 665.
Unzer **480**. 577. 794. 954.
Uylhoorn 619.
Vacca - Berlinghieri 629. 676. 693.
Valentin 520. 597.
Valesius 13.
Valle 660.
Valleix 818.
Valleriola 126.
Valles (Francisco) 13. 129.
Vallisneri 308.
Valsalva **484**. 539. 563. 950.
Vallot 310.
Valverde (de Hamusco) 50.
Varandaeus 194.
Varolio **47**. 55. 287.
Vater 258. 641.
Vaughan 827.
Vaultier 112.
de Vega 129.
del Vego 384.
van der Velde 192.
Velpeau **867**. 892. 893. 901. 907. 910. 947.
- Venel** 633. 918.
Verdier 602.
Verduc 398.
Verduyn 399. 407.
Verheijen 272. 287. 410.
du Veruey 277. **289**. 301. 308. 950.
Vesalius **26**. 54. 145. 200.
Vesling 246. 254.
Vespa 660.
Vetch 920.
Vetter (Al. Rudolf) 800.
Vetter (August) 468. 583. 856.
Vianeo **181**. 183.
Vieq d'Azyr 496.
de Victoriis 199.
Vidal **869**. 917.
Vidius (Vidus) (Guidi) 25.
Viessens **278**. 287. 288. 289. 296. 297. 348. 566.
Vigarous 902.
Vigo **140**. 171. 896.
de Villa 177.
Villalobos (Lopez a) 128.
a Vilianova (Arnald) 56.
du Villards (Carron) 895. 931.
de Villars (Col) 641.
Villemore 57.
da Vinci (Leonardo) **24**. 536.
Virdung 311.
de Visscher 646.
Voellter 423.
Vogel (Rud. Aug.) 554. 578.
Voigtel 801.
Voisin 961.
Volkman 788. 790.
Volta 438. 670.
Voltaire 451.
Wachendorf 639.
Wagler 467. 565.
Wagner (Albrecht) 888.
Wagner (Jan Jakób) 743.
Wagner (Rudolf) 788. 799.
von Wahrendorf 380.
Wahrmund (Gohl) 479.
Walaens 249.
Waldie 894.

- Waldschmidt 347.
 Wales 914.
 de Wale 249.
 Wallace 856.
 Walter 505
 von Walther 834. 836. **882.** 917.
 920. 932. 934.
 Wandelaer 490.
 Ward 894.
 Warden 850.
 Wardrop **876.** 909. 928. 932.
 Warnatz 920. 925.
 Warner 609. 633.
 Warren 880. 893.
 Wasserfuhr 994.
 Watt 667.
 Wattmann 882.
 Weber (Otto) 888.
 Weber (Edward) 783. 791.
 Weber (Ernest Henryk) 783.
 790.
 Weber (Wilhelm) 783. 791.
 Webster 1023.
 Wedel 347. 665.
 Weier (Weiher, Wierus) **203.**
 Weigel 210.
 Weikard 688.
 Weitbrecht 503.
 Weller 920. 924.
 Wells 892.
 Welsch 370.
 Wentzel **638.** 642. 644. 935.
 Wepfer 287. 296. 378. 573.
 Werlhof 388. 552.
 Werneck 915. 923.
 Werner 439. 693.
 Wesling 49.
 de Wessalia (Fran.) 37.
 de Wessalia (Jan) 37.
 de Wessalia (Piotr) 37.
 Wetzel 693.
 Wharton **266.** 285. 298. 308.
 White **610.** 632. 902.
 Whytt 481. 525.
 Wichmann 554.
 Widenmann **625.**
 van der Wiel (Stalpart) 377.
 812.
 Wienholt 711.
 Wierus (Weier, Weiher, Wye-
 rus) **203.**
 Wigand 938.
 Wildberg 1011.
 Wilde 952.
 Wilkens 418.
 Willan 826.
 von Willberg 642.
 Willis **266.** 287. 288. 298. 299.
 302. 349. 472. 537.
 Windischmann 715. 959.
 Winsloew **493.** 749.
 Winter von Andernach **13.** 26.
 107.
 Winter (J. Fr.) 526.
 Wintringham **550.**
 Wirth 715.
 Wirsung 286.
 Wiseman 405. 979.
 Witten 1013.
 Wittich 193.
 Wolf (Kasper) 15. **533.** 534.
 Wolf (Ido) 378.
 Wolf (Krystyn) 437.
 Wolfart 712.
 Wolff (Kasper Frydryk) 520.
 539. 798.
 Woifsriegel 258.
 Woodall 404. 979.
 Woodville 1003.
 Woolhouse 637. **641.** 643.
 Worm 246. **281.**
 Wrede 997.
 Wren 380. 537.
 Wright 583.
 Wisberg **506.** 536. 659. 946.
 von Wuthwer (Mederer) 584.
 Wuertz (Felix) **155.** 901.
 Wuertz (Hans) 155.
 Wunderlich **845.** 852.
 Wurm 708.
 Wutzer 886.
 Wyer (Weier, Wierus) **203.**
 Ximenes 129.

1050

Yonger 407.
Young 651.
St. Yves 636. 641.
Zacchia (Zachias) 967. 1008.
Zacutus Lusitanus (Zacut) 130.
Zanaro 186.
Zacchinelli 233.
Zeller 653.

Zerbi (Gerbi) 20.
Zett 910.
Ziermann 708.
Zimmermann 521. 553. 579.
Zinn 504.
Zumbo 259.
Zwinger (Jakób) 108.
Zwinger (Teodor) 14. 108.

Dodatki podane przez autora (*Haeser'a*).

W poniższych „Dodatkach” zamieszczamy przedewszystkiem artykuły i rozprawy ogłoszone w ciągu wydawnictwa niniejszego dzieła, które świadczą zarazem o wzrastającym coraz bardziej zajmowaniu się lekarzy historią medycyny. Dla braku czasu i miejsca uzupełniamy i prostujemy tylko w niektórych ustępach właściwy tekst dzieła.

Do stronicy 2 wiersza 5 z góry dodać:

H. R o r d a m, *Kjoebenhavns Universitets Historie fra 1537—1621. Udgivet af den danske historiske Forening*. Kjoebenhavn, 1876. 8. — H. M a t z e n, *Kjoebenhavns Universitets Retshistorie 1479—1879. Forste og anden Del*. Kjoebenhavn, 1879. 8. (pp. 446, 415.) — P. L. P a n u m, *Vort medicinske Fakultets Oprindelse og Barndom. W: Festkrifter utgaven af det laegevidenskabelige Fakultet ved Kjoebenhavns Universitet i anledning af Universitetets firehundredaarsfest*. Kjoebenhavn, 1879. 8. (p. 1—103.) — *Urkunden zur Geschichte der Universität Tübingen aus den Jahren 1476—1550*. Tübingen, 1877. 8. (SS. XI. 743.)

Do str. 5 wiersza 2 z góry dodać:

A. v. R e u m o n t, *Lorenzo de Medici il Magnifico*. Leipzig, 1875. 8. 2 tomy.

Do str. 6 wiersza 16 z dołu, po „1563” dodać:

Z pierwszego wydania tego dzieła (którego tytuł wiele oczywistych przedstawia błędów), pozostało zaledwie sześć egzemplarzy podobność z powodu zatonięcia okrętu w czasie przewozu do Europy. Obecnie wydano drugi przedruk dzieła: G a r c i a d e O r t o, *Colloquios dos simples he drogas e cousas medicinaes da India e assi de algumas fructas achadas — — cultivadas hoje no Brasil*. 2. edição feita pagina por pagina pela primeira impressa em Goa no anno de 1563. Lisboa, 1872. 4. (SS. XXXVI. 248.) Drukowane i wydane kosztem barona F. A. de Varnhagen.

Do str. 15 wiersza 12 z dołu dodać:

Por. biografią Eur. Cordus'a pomieszczoną w: *Biographische Skizzen Bremischer Aerzte* u. s. w. Bremen, 1844.

Do str. 16 wiersza 6 z dołu dodać:

Potton, *Sur la vie et les travaux de Sympht. Champier*. Lyon: 1868. 8.

Do str. 25 wiersza 21 z góry dodać:

F. Raab, *Leonardo da Vinci als Naturforscher*. Berlin, 1880. 8. (SS. 40.) (Virchow und Holtzendorff, *Sammlung gemeinnütziger Vorträge*, No. 350.)

Do str. 32 wiersza 14 z dołu dodać:

Sześć tablic anatomicznych odbito obecnie w litografi Maxwell'a w Anglii w 30 egsemplarzach. (Seligmann, *Canstatt's Jahres-Bericht*, 1875. p. 393.)

Do str. 33 wiersza 15 z góry:

Kilka świetnych prac pędzla Stefana z Calcar przechowywanych się w galeryach Wiedeńskich przekonywają, jak trudno częstokroć różnić obrazy jego od prac Tiziana. — Por. J. R. Wolf, *Ueber Joh. Stephan (Stevens) von Calcar*. *Zeitschrift für bildende Kunst*. Leipzig, 1876. 4. S. 376.

Do str. 46 wiersza 14 z góry dodać:

A. Spedalieri, *Elogio storico di G. F. Ingrassia, celebre medico e anatomico Siciliano*. Con ritratto. Milano, 1817. 8.

Do str. 51 wiersza 6 z dołu dodać:

Heinr. Boos, *Thomas und Felix Platter. Zur Sittengeschichte des sechszehnten Jahrhunderts*. Leipzig (Hitzel), 1878. 8. (SS. XVI. 372.) (Obszerniej aniżeli u Fechter'a).

Do str. 62 wiersza 7 z góry zamiast „Joh. Oettinger etc:

Jos. Oettinger, *Jos. Struthii, medici Posnaniensis, vita et illius commentariorum ad Luciani astrologiam nec non artis sphygmicae bibliographiam critica disquisitio*. Cracov. 1843. 8. (pp. 167.)

Do str. 66 wiersza 7 z góry:

Bezstronny sąd o Paracelsie podaje Trélat w *Conférences historiques*, p. 248. — Por. również Friedr. Mook, *Theophrastus Paracelsus Eine kritische Studie*. Würzburg, 1876. 4. — Nadto: *Bibliographia Paracelsi. An examination of Dr. Friedrich Mook's „Theophrastus Paracelsus. Eine kritische Studie.“* Privately printed. Glasgow, printed at the university press.

by Robert Maclehose, 153 West Nile St. 1877. 8. (pp. 40.) (100 copies printed.) Na przedmowie podpisany: John Ferguson.

Do str. 70 wiersza 15 z dołu!

Por. najnowsze dochodzenia C. A berle'go, *Theophrastus Paracelsus und dessen Ueberreste in Salzburg*. Salzburg, 1878. 8. (SS. 64.)

Do str. 78 wiersza 11 z góry:

Najdokładniejszy spis, w którym poprzednie pomyłki sprostowane, podaje Mook w pracy zamieszczonej w dodatku do str. 66, którego znowu pomyłki prostuje Ferguson.

Do str. 108 wiersza 10 z góry:

Doering w r. 1608 był profesorem w Giessen, przeszedł jednak w r. 1611 na posadę fizyka do Wrocławia, gdzie umarł 1644.

Do str. 108 wiersza 17 z góry:

Por. *Janus*, III. 243.

Do str. 110 wiersza 20 z góry:

Rabelais à la faculté de méd. de Montpellier. Autographes, documents Facsimile. Paris, 1876. 8. (pp. IV. 64.) — J. Fleury, *Rabelais et son oeuvre*, Paris, 1877. 8. 2 voll. — Gebhart, *Rabelais, la renaissance et la réforme*. Paris, 1878. 8. (pp. 300.) — Brémond, *Rabelais médecin*. Paris 1879. 8. (pp. XX. 310.)

Do str. 110 wiersza 15 z góry dodać:

(*Oeuvres de Rabelais*) Nouv. édit. par P. Favre. Niort, 1875. 1876 8. 2 voll.

Do str. 116 wiersza 12 z góry dodać:

C. Sigwart, *Die Lebensgeschichte Giordano Bruno's*. Tübingen, 1880. 4. (SS. 41.)

Do str. 127 wiersza 13 z góry czytaj: Venet. 1586. f. Basil. 1587. f.

Do str. 132 wiersza 15 z góry dodać:

Dodoens rodem z Mechlinu (29 Czerweca 1518 – 10 Marca 1585).

Do str. 135 wiersza 6 z dołu:

Rud. Maier, *Johannes Schenk, seine Zeit, sein Leben, seine Werke* Programm. Freiburg im Breisgau, 1878. 4. (SS. 172.)

Do str. 162, wiersza 22 z góry — po słowie „Leyden” — ma być 1592. f. Amsterd. 1615. f. Rotterd. 1636. f. 1649. f. 1655. f.

Do str. 173 wiersza 15 z góry:

T. Longmore, *Gunshot injuries, their history, characteristic features, complications and general treatment*. London, 1877. 8. (pp. XXXVII. 686.)
(Z dołączeniem historyi nośnej broni palnej).

Na str. 176 wiersz 6 z dołu:

Giov. Romani z Vercelli. — Tuż potem ma być: Romani za-
władomił o tej metodzie swego ucznia Mariano Santo.

Do str. 199 wiersz 2 z dołu dodać:

Najnowsze tłumaczenie francuskie: Paris, 1880.

Na str. 213 wiersz 5 z góry czytaj:

W. H. Dixon, *Personal History of Lord Bacon. From unpublished papers*. London, 1861. 8. — *The Life and Correspondence of Francis Bacon etc.* London, 1861, 8.

Do str. 226 wiersza 9 z góry dodać:

J. G. Frantz (Israels), *Specimen exhibens notiones anatomicas et physiologicas de vasorum systemate apud veteres ad Galenum usque etc.* Amstelod. — —.

Do str. 227 wiersza 16 z góry:

Cherreau, *Histoire d'un livre. M. Servet et la circulation du sang*
Paris, 1879. 8.

Do str. 228 wiersza 15 z dołu:

W ostatnich czasach przypisywał Tollin (pastor Magdeburgski), autor licznych broszur i rozpraw odnoszących się do życia i teologicznego stanowiska Serveta, temuż zastugę wykrycia krążenia krwi; co więcéj považyl się nietylko nazwać Harvey'a plagiatorem, ale nawet ubliżać czci jego osobistej. (Virehow's *Archiv*, Bd. 80. p. 114—157.)

Do str. 230 wiersza 9 z dołu dodać:

Por. Béclard, *Conférences historiques*. Paris, 1866. 8. p. 211—237.—
G. Ceradini, *La scoperta della circolazione del sangue*. Milano, 1876. 8.
(p. 232) usiłuje wykazać, że Cesalpini właściwie wykrył krążenie krwi.
Przeciwno zdaniu Ceradini'ego ogłosił H. Tollin, *Die Entdeckung des Blutkreislaufs durch Michael Servet (1511—1553)*. (*Sammlung physiologischer Abhandlungen*, herausgegeben von W. Preyer. Erste Reihe, 6tes Heft.) Jena, 1876. 8. (SS. 81.) — na co odpowiedział G. Ceradini, *Difesa della memoria intorno alla scoperta della circolazione del sangue contro l'assalto dei*

signori H. Tollin e W. Preyer etc. Genova, 1876. 8.—Ch. Richet, *Harvey, La circulation du sang* etc. Paris, 1879. 8. (pp. III. 287.)

Do str. 232 wiersza 11 z dołu czytaj: 2-go Kwietnia.

Do str. 233 wiersza 4 z góry dodać:

G. B. Ercolani, *Carlo Ruini. Curiosità storiche e bibliografiche intorno alla scoperta della circolazione del sangue*. Bologna, 1873. 8. (pp. 164.)

Do str. 235 wiersza 3 z dołu dodać:

Por. J. M. Da Costa, *Harvey and his discovery*. Philadelphia (Lippincott), 1879. 8. (p. 57.) Stanowezo na korzyść Harvey'a. — M. Kirchner, *Die Entdeckung des Blutkreislaufs* Berlin, 1878. 8. (SS. 78.) — J. H. Baas *William Harvey, der Entdecker des Blutkreislaufs* u. s. w. *Zur Feier des 300-jährigen Gedenktags der Geburt Harveys*. Mit Harvey's Bildniss u. s. w. Stuttgart, 1878. 8. (SS. V. 116.); — głównie zaś przepyszne dzieło: R. Willi, *William Harvey. A history of the discovery of the circulation of the blood With a portrait of Harvey, after Faithorne*. London (Kegan, Paul & Oomp.s 1878. 8. (pp. XII. 350.)

Na str. 252 wiersz 4 z dołu czytaj:

Biblioteka uniwersytecka we Wrocławiu posiada od niedawna także kompletny egsemplarz.

Do str. 259 wiersza 1 z dołu dodać:

Fr. Merkel, *Das Mikroskop und seine Anwendung*. München, 1875 8. (SS. XII. 324.) Podaje obszerną historią mikroskopu.

Do str. 264 wiersza 18 z dołu dodać:

Lettere. Firenze, 1779—1795. 4. 3 voll.

Do str. 267 wiersza 11 z góry dodać:

J. F. K. Hecker w: H. Haeser's *Archiv für die gesammte Medicin*. II. 441 ff. — K. Langer, *Ueber Willis als Anatom*. Rede. *Wiener medicnische Zeitschrift*, 1875. 15. Oct. Wyszło także w odbitec.

Do str. 268 wiersza 14 z dołu dodać:

Z holenderskich teatrów anatomicznych najstarszym jest Amsterdamski, który już w r. 1555 pozyskał od króla Filipa II pozwolenie rozczyłkowania co rok jednego powieszzonego.

Do str. 310 wiersza 20 z dołu dodać:

L e R o i, *Curiosités historiques sur Louis XIII. et Louis XIV* Paris, 1864. 8.

Do str. 379 wiersza 17 z dołu:

T e n Ź e, *Beiträge zur Transfusion des Blutes.* (*Deutsche Zeitschrift für Chirurgie*, 1878. Bd. IX.) Odbitka. Leipzig. 1878. 8.

Do str. 390 wiersza 9 z dołu:

C. L ö w, *Kurzgefasste aber vollständige Chronik der — Badestadt Karlsbad.* Karlsbad, 1875. 8. (SS. 310.) — W. Th. v o n R e n z, *Das Wildbad im Königreich Württemberg, wie es ist und war u. s. w.* Wildbad, 1874. 8. — *Historische Schriften über das Wildbad.* Stuttgart, 1871. 8. u. m. a. Schr.

Do str. 393 wiersza 5 z góry:

A. C o r l i e u, *La fistule de Louis XIV.* Paris, 1874. 8.

Do str. 406 wiersza 20 z dołu:

W e r n h e r, *Zur Geschichte der Amputation.* W R o h l f s *Archiv für Geschichte der Medicin*, I. 139—183.

Do str. 413 wiersza 12 z góry:

Po przejrzeniu pisma B a g g i o l i n i ' e g o (obecnie własnością biblioteki uniwersyteckiej wrocławskiej będącego), który nie był lekarzem, i rozważeniu słów jego dołączonych do opisywanej przezeń ryciny (p. n.), wydaje się prawdopodobnym, że owa rycina odnosi się raczej do operacy wydobycia (małych) kamieni moczowych (nie do kruszenia kamienia), których przy uciskaniu pęcherza moczowego wydostać nie można. Przedstawione w osobnej rycinie narzędzie odnośnie stanowi rodzaj obrotnych w pochewce umieszczonych szczypczyków. Po nad wszystkim znajdujemy napis, w części bardzo nieczytelny, następującej treści! „Cogiturque tunc colum vesicae ad expulsionem lapidis ad posteriora, quare absolvitur — — — qui si non solvitur cum eo quod diximus, et vehemens sit res super infirmum, tunc oportet ut administretur extractionem ejus cum instrumento quod nominatur — — — Cujus haec est forma”. — Co do pochodzenia tego pisma nie podano żadnej wiadomości nad tę, że było częścią jakiegoś rękopisu lekarskiego. Ogłoszenie ryciny wzbronioném zostało przez cenzurę!

Do str. 432 wiersza 2 z góry:

J. M o r l e y, *Diderot and the Encyclopaedists.* London, 1878. 2 voll.

Do str. 445 wiersza 16 z góry:

A u g. F o u r n i e r, *Gerhard van Sieten als Censor. Nach archivalischen Quellen.* Wien, 1877. 8. (SS. 82.) (*Aus den Sitzungsberichten der Wiener Akademie der Wissenschaften*, 1876. Bd. 84).

Do str. 495 wiersza 17 z góry:

Autorem niepośledniego pisma tego jest prawdopodobnie znakomity lekarz praktyczny B o u v a r t.

Do str. 553 wiersza 3 z dołu:

D. Bodemann, *Johann Georg Zimmermann. Sein Leben und bisher ungedruckte Briefe an denselben von Bodmer, Breitingen, Gessner, Sulzer, Moses Mendelssohn, Nicolai, der Karschin, Herder und G. Forster.* Hannover, 1878. 8. (SS. VIII. 368.)

Do str. 557 wiersza 6 z dołu:

Wspomniono usunięcie spotkało Stoll'a, nie Störck'a.

Do str. 564 wiersza 12 z dołu:

(Monteggia) Acerbi, *Leben und Studien des J. B. Monteggia, Prof. der Chirurgie zu Mailand.* Italienisch und deutsch herausgegeben von Krombholz. Mit Portrait. Prag, 1821. 8.

Na str. 579 wiersz 18 z góry dodać:

Cullen, (*Anfangsgründe*, § 1702) mówi o perkussji: „Dotychczas nie miałem sposobności przekonać się o pożytku metody Auenbrugger'a przy rozpoznawaniu obecności i ilości cieczy w jamie piersiowej znajdujące się.” Bardzo roztumną uwagę dołącza do tego ustępu tłumacz francuski dzieł Cullen'a, Bosquillon (IV. 22), nadmieniając w końcu, że objawem tym posługiwać się zawsze można w wypadkach silnego zapalenia płuc, skira w płucach, ropy i wody w jamie opłucnej.

Do str. 603 wiersza 10 od góry:

Por. Hausmann (*Berliner klinische Wochenschrift*, (1875. No. 31), *Ueber einen von Arnaud angegebenen gynäkologischen Untersuchungsstuhl und Beleuchtungs-Apparat.*

Do str. 701 wiersza ostatniego z dołu:

E. Krause, *Erasmus Darwin und seine Stellung in der Geschichte der Descendenz-Theorie.* Mit Portrait u. Holzschn. Leipzig (E. Günther 1879. 8.

Do str. 728 wiersza ostatniego z dołu:

W najnowszym czasie jeszcze [pojawil się jeden zwolennik metody Rademacher'a: Rud. Stanelli, *Die Cellular-Therapie als Heilkunst des Paracelsus, in ihrem Gegensatz zur Cellular-Pathologie der wissenschaftlichen Medicin* Wien (Gerold), 1831. 8. (SS. XVI. 164.)

Do str. 782 wiersza 4 z góry:

(Mor. Gmelin), *Stammbaum der Familie Gmelin.* Karlsruhe, 1877. (SS. LXIII. 13 S. nebst Tafeln.)

Do str. 795 wiersza ostatniego z dołu!

T e n c h i n i, *Contributo alla storia dei progressi dell'anatomia del cervello nel secolo corrente, con particolare riguardo alla dottrina di Gall*. Napoli-Roma, 1880. 8. (pp. XII. 209.)

Na str. 822 wiersz 18 z dołu po 1838 dodać: 1848. 8.

Do str. 859 wiersza 22 z góry:

(S c a r p a), *Opere con Atlante*. Firenze, 1839. f.

Do str. 886 wiersza 2 z góry dodać:

„najprzód lekarz księcia Anhalt-Bernburg, następnie licząc lat 24 życia, profesor nowo utworzonego uniwersytetu Berlińskiego.”

Pomyłki drukarskie i sprostowania (podane przez autora).

- Na str. 7 wiersz 9 od góry zamiast: Monardo — ma być: Monardi.
 Na str. 9 wiersz 9 od dołu zamiast: anatomli — ma być: anatomii.
 Na str. 10 wiersz 3 od dołu zamiast: Emelius — ma być: Encelius.
 Na str. 19 w. 7 z góry zam. Geromimo Mercuriale—ma być: Geronimo Mercuriale.
 Na str. 19 wiersz 3 z dołu zamiast: Dryanger — ma być: Dryander.
 Na str. 21 wiersz 19 z dołu zamiast: Anathomie — ma być: Anatomiae.
 Na str. 36 wiersz 3 z góry zamiast: wiekomnego—ma być: wickopomnego.
 Na str. 48 wiersz 9 z góry zamiast: wykrycie przez niego—ma być: wiadomość.
 Na str. 48 wiersz 13 z góry zamiast: 16-go wieku —ma być: swego czasu.
 Na str. 48 wiersz 18 z góry dodać: prz. włoski: Padova 1672.
 Na str. 50 wiersz 17 z dołu zamiast: 16-go wieku — ma być: 17-go wieku.
 Na str. 59 wiersz 18 z góry wykreślić: (ur. 1630).
 Na str. 59 wiersz 19 z góry zamiast: Karola IX —ma być: księcia Orleanu.
 Na str. 67 wiersz 17 z góry zamiast: Lavon — ma być: Lavant.
 Na str. 68 wiersz 2 z góry zamiast: Oekolampadius'a—ma być: Oekolampadius'a.
 Na str. 75 wiersz 7 z góry zamiast: Boch le Beillif — ma być: Roch le Baillif.
 Na str. 79 wiersz 7 z dołu opuścić: „Lichy przekład”.
 Na str. 97 wiersz 2 z góry zamiast: Artenisia — ma być: Artemisia.
 Na str. 98 wiersz 19 z góry zamiast: ormy — ma być: formy.
 Na str. 100 wiersz 10 z dołu zamiast: diognostyka — ma być: dyagnostyka.
 Na str. 105 wiersz 19 z dołu zamiast: Fioravanti — ma być: Fioravanti.
 Na str. 105 wiersz 8 z dołu dodać: dzieło *Tesoro* wydane prawdopodobnie najprzód Venez. 1568 i 1570 (Corradi).
 Na str. 112 wiersz 12 z góry zamiast: Laudon — ma być: Louden.
 Na str. 130 wiersz 13 z góry zamiast: Draz — ma być: Diaz.
 Na str. 134 wiersz 14 z góry wykreślić: l. 24.
 Na str. 147 wiersz 12 z góry dodać: W 17 w. bronił tej zasady Magati. (p.n.).
 Na str. 153 wiersz 13 z góry po. 1622. 4.—ma być: (Jan Pauwels (Phrisius),
 Na str. 153 wiersz 9 z góry zamiast: dokonasy — ma być: dokouany.
 Na str. 175 wiersz 7 z góry zamiast: podwiąaywanie — ma być: podwiązywanie.

- Na str. 187 wiersz 4 z góry zamiast: De novissime observatis abscessibus —
ma być: De recondita abscesuum natura.
- Na str. 189 wiersz 14 z góry zamiast: Scammonium — ma być: Scammonium.
- Na str. 193 wiersz 5 z góry zamiast: Papen — ma być: Pape.
- Na str. 198 w. 10 z góry zam. nieprawidłowem—ma być: nieprawidłowóm.
- Na str. 199 wiersz 1 z dołu zamiast: mieckich — ma być: niemieckich.
- Na str. 206 w. 4 z góry zam. Utrochtu ma być: Lejdy (Lugdunu) 1574.
- Na str. 210 wiersz 11 z dołu zamiast: Böhm — ma być: Böhme.
- Na str. 222 wiersz 2 z góry zamiast: filoficznój — ma być: filozoficznój.
- Na str. 228 wiersz 8 z góry po słowie „były” dodać „w jego mniemaniu”.
- Na str. 250 wiersz 18 z dołu zamiast: Kartezysza — ma być: Kartezyusza.
- Na str. 258 wiersz 12 z dołu zamiast: Wolfstrigel — ma być: Wolfstiegel.
- Na str. 262 wiersz 4 z góry zamiast: Marchettis — ma być: Marchetti.
- Na str. 264 wiersz 12 z dołu zamiast: 6 voll. — ma być: 9 voll.
- Na str. 266 wiersz 4 z góry zamiast: Warton — ma być: Wharton.
- Na str. 266 w. 11 z dołu opuścić „z Bedwin w hrabstwie Wilt”.
- Na str. 268 wiersz 15 z góry opuścić „Pauw, Pavius z Amst. (1564--1617)”
- Na str. 270 wiersz 2 z dołu opuścić „Lond.”
- Na str. 271 wiersz 18 z góry zamiast: Lairsse'go — ma być: Lairrosse'a.
- Na str. 287 wiersz 14 z dołu zamiast: Villis — ma być: Willis.
- Na str. 287 wiersz 4 z dołu po słowie „wnętrza” dodać „przewodu”.
- Na str. 291 wiersz 6 z góry zamiast: lerzy — ma być: lekarzy.
- Na str. 291 wiersz 13 z góry zamiast: postępców — ma być: postępowców.
- Na str. 310 wiersz 4 z dołu zamiast: zachowała — ma być: zostawała.
- Na str. 312 wiersz 12 z góry zamiast: „fantazyą” — ma być: „fermentacyą”.
- Na str. 312 wiersz 15 z dołu zamiast: następnie — ma być: następcą.
- Na str. 316 wiersz 11 z góry po słowie „łaciński” dodać: „wydał nadto
rozprawę treści okulistycznej”.
- Na str. 320 wiersz 8 z dołu zamiast: Paracels — ma być: Helmont.
- Na str. 322 wiersz 6 z góry zamiast: aportet — ma być: oportet.
- Na str. 327 wiersz 7 z góry zamiast: podarzee — ma być: padaczee.
- Na str. 328 wiersz 1 z dołu zamiast: andynum — ma być: anodynum.
- Na str. 330 wiersz 9 z dołu zamiast: kakoahymie — ma być: kakochyuma.
- Na str. 331 wiersz 8 z góry zamiast: użycie — ma być: użyciu.
- Na str. 332 wiersz 7 z dołu zamiast: Grembi — ma być: Grembs.
- Na str. 383 wiersz 1 z góry zamiast: krzew — ma być: krew.
- Na str. 383 wiersz 2 z góry zamiast: Magnazi — ma być: Maguan.
- Na str. 386 wiersz 15 z góry zamiast: Chiffel — ma być: Chifflet.
- Na str. 386 wiersz 21 z góry zamiast: Stroms — ma być: Storms.
- Na str. 387 wiersz 2 z dołu zamiast: Robert — ma być: John.
- Na str. 388 wiersz 12 z góry zamiast: pium — ma być: opium.
- Na str. 388 wiersz 14 z góry zamiast: ra — ma być: or a.
- Na str. 391 wiersz 10 z góry po słowie „purus” dodać: „Haller”.
- Na str. 392 wiersz 4 z dołu po „1686” dodać: 18 Listopada.
- Na str. 392 wiersz 3 z dołu zamiast: Felixa — ma być: Feliksa de Tassy.
- Na str. 409 zamiast wierszy 12, 13, 14 od dołu — ma być: „Nicola
Lequin'a (1663) użyciem sprężynowego paska przepuklinowego,
które wynalazek przyswoić sobie starał się Blegny; narzędzie

to poprawionem zostało w 18 wieku przez Camper'a i Juville'a,

- Na str. 411 wiersz 4 z góry wyrzucić słowo „Drugii“.
- Na str. 429 wiersz 13 z góry zamiast: wpływ — ma być: wpływem.
- Na str. 434 wiersz 11 z góry zamiast: praesantior—ma być: praestantior.
- Na str. 445 wiersz 10 z dołu zamiast: Jaus — ma być: Jaus.
- Na str. 452 wiersz 26 z dołu zamiast: Pardijs'a — ma być: Paradijs'a.
- Na str. 475 wiersz 1 z góry zamiast: § 357 — ma być: § 121.
- Na str. 475 wiersz 11 z dołu zamiast: falsa et falsa—ma być: salsa et falsa.
- Na str. 479 zamiast: § 358 — ma być: § 122.
- Na str. 484 wiersz 5 z dołu zamiast: luchu — ma być: sluchu.
- Na str. 496 wiersz 6 z dołu zamiast: „bardzo wzięty okulista” — ma być „okulista Ludwika XV-go”.
- Na str. 496 wiersz 9 z dołu wykreślić: „Antoine”.
- Na str. 506 wiersz 6 z dołu zamiast: wymagają — ma być: wymagana.
- Na str. 506 w. 12 z dołu zam. Najnakomitszym—ma być: Najznakomitszym
- Na str. 507 wiersz 1 góry zamiast: w Londynie — ma być: w Lugdunie.
- Na str. 507 wiersz 1 z dołu po „litografowanym” dodać: Frankf. 1862. 4.
- Na str. 507 wiersz 8 z dołu po: 8. 8 tom. — dodać: przekł. franc. 1843—1847. 8. 8 tomów z atlasem in 4.
- Na str. 512 wiersz 10 z dołu zamiast: Ce — ma być: De.
- Na str. 515 wiersz 14 z dołu zamiast: wirkopisach—ma być: w rękopisach
- Na str. 513 wiersz 16 z góry zamiast: Inoisibilis — ma być: Invisibilis.
- Na str. 521 wiersz 20 z góry zamiast: Inrtitutioner—ma być: Institutiones
- Na str. 526 wiersz 15 z dołu zamiast: Ang.—ma być: Simon André.
- Na str. 545 zamiast: Włochy — ma być: Anglia.
- Na str. 555 wiersz 18 z dołu po: „Blatterbelzen“ dodać: „parlamentowi pa ryskiemu dedykowane“.
- Na str. 571 wiersz 5, 4, 3 z dołu zamiast: „Harvey donosi . . . 18 art. 19 ma być: Jeszcze za czasów Morgagni'ego poczytywano niekiedy chorych z wadą sercową za oczarowanych lub opętanych (Morg. l. c. II ep. 18 art 19), o czém donosi Harvey (*De circ. sang. Exer. III.*).
- Na str. 590 wiersz 1 z góry zamiast: 1 26 — ma być: 1726.
- Na str. 601 w. 17 z góry zam. (1744 - 1795) - ma być: (6 Lut. 1744—1 Cz. 1795)
- Na str. 633 w. 2 z dołu zam. Bar le Duc—ma być: Bar sur Ornain.
- Na str. 619 wiersz 19 i 21 z dołu zamiast: Titsing — ma być: Titsingh.
- Na str. 623 wiersz 11 z dołu zamiast: Lavacher—ma być: Levaucher.
- Na str. 623 wiersz 1 z góry zamiast: de lice — ma być: de la.
- Na str. 625 wiersz 14 z góry zamiast: Henrich — ma być: Henrich.
- Na str. 625 wiersz 25 z góry zamiast: doslugiwano — ma być: posługiwano.
- Na str. 630 wiersz 19 z góry zamiast: pote — ma być: porte.
- Na str. 632 wiersz 15 z dołu zamiast: Percy — ma być: Percy.
- Na str. 632 wiersz 14 z dołu po słowie: „metodę“ — dodać: „White'go do roku 1795 już dziewięć razy, zaś P a r k (str. 610) wydoskonalił“.
- Na str. 644 wiersz 1 z góry zamiast: Heuernann — ma być: Heuermann.
- Na str. 650 wiersz 7 z góry zamiast: sheel — ma być: steel.
- Na str. 673 wiersz 14 z dołu zamiast: Różni — ma być. Różnią.

- Na str. 674 wiersz 19 z góry zamiast: ninmiecki—ma być: niemiecki.
 Na str. 688 wiersz 3 z dołu zamiast: Welchard — ma być: Weikard.
 Na str. 690 wiersz 13 z góry przed „Ulm“ dodać: „Oberdisingen pod“
 Na str. 694 wiersz 1 z góry po „Rasori“ dodać: „z Parmy (15 Kw. 1766).
 Na str. 695 wiersz 13 z dołu zamiast: „Delle 8“ — ma być: *Considerazioni patologico-pratiche sull'infiamazione e sulla febbre continua*. Bologna, 1820. 8. 1826. 8. 2 voll. — Prz. franc. Paris, 1821. 8.
 Na str. 697 wiersz 18 z góry zamiast: wiaściwe -- ma być: właściwe.
 Na str. 719 w. 15 z góry zam. eigenthuemlichen—ma być: eigenthuemlichen.
 Na str. 725 wiersz 9 z góry po „Tak np.“ — dodać: „Maurycy“.
 Na str. 725 wiersz 20 z góry zamiast: Grieselich — ma być: Griesselich.
 Na str. 726 wiersz 14 z góry zamiast: się — ma być: się.
 Na str. 799 wiersz 12 z góry po słowie „Coste'go“ dodać: „i W h a r t o n“.
 Na str. 849 wiersz 13 z dołu zamiast: Cogoliard — ma być: Cagniard.
 Na str. 857 wiersz 6 z góry zamiast: Caventon — ma być: Caventou.
 Na str. 857 wiersz 9 z góry zamiast: Gieseke — ma być: Giseke.
 Na str. 893 wiersz 11 z dołu zamiast: Valpeau — ma być: Velpeau.
 Na str. 908 wiersz 12 z dołu zamiast: Mot — ma być: Mott.
 Na str. 913 wiersz 13 z góry zamiast: Segalas — ma być: Ségallas.
 Na str. 915 wiersz 10 z góry zam. Chopart'a Lynn'a—ma być: Chopart'a, Lynu'a
 Na str. 917 wiersz 5 z góry zamiast: Beër'a — ma być: Boër'a.
 Na str. 920 wiersz 12 z dołu zamiast: Warnetz — ma być: Warnatz.
 Na str. 920 wiersz 1 z dołu zamiast: p. w. — ma być: p. n.
 Na str. 921 wiersz 4 z góry zamiast: Flaver — ma być: Flarer.
 Na str. 927 wiersz 18 z dołu zamiast: Ribieri — ma być: Riberi.
 Na str. 930 wiersz 6 z dołu zamiast: 1883 — ma być: 1833.
 Na str. 934 wiersz 6 z góry zamiast: (str. 634) — ma być: (str. 634);
 Na str. 934 wiersz 4 z dołu zamiast: und — ma być: i
 Na str. 946 wiersz 2 z dołu zamiast: Santer — ma być: Sauter.
 Na str. 969 wiersz 15 z dołu zamiast: Chatciet — ma być: Chatelet.
 Na str. 979 wiersz 9 z góry zamiast: służbie — ma być: służbie.
 Na str. 1001 wiersz 2 z dołu zamiast: Paulet — ma być: Poulet.
 Na str. 1001 wiersz 8 z dołu zamiast: Medicus — ma być: Medikus.
 Na str. 1002 wiersz 11 z góry zamiast: odkryciem — ma być: odkryciem.

Wyciąg z Ustawy Kasy pomocy dla osób, pracujących na polu naukowym, imienia Józefa Mianowskiego.

§ 1. Kasa pomocy Józefa Mianowskiego ma na celu udzielanie zapomóg pieniężnych, jednorazowych lub peryjodycznych, oraz pożyczek osobom pracującym na polu naukowym, lub też osobom, które już poprzednio w tej dziedzinie dały się poznać ze swoich prac naukowych. Zadaniem Kasy może być również udzielanie takim osobom środków lub też pożyczek na cele naukowe.

§ 3. Fundusze Kasy stanowią: a) wkłady założycieli, b) jednorazowe i coroczne wnioski członków Kasy, c) dobrowolne ofiary na zasilenie Kasy, d) wpływy z publicznych prelekcji, koncertów i widowisk, urządzanych w celu powiększenia funduszy Kasy.

§ 7. Członkowie Kasy dzielą się na honorowych i rzeczywistych. Za honorowych członków uważają się ci, którzy ofiarują jednorazowo dla Kasy przynajmniej sto rubli. Do rzeczywistych zaś członków zaliczają się osoby, wnoszące corocznie do Kasy przynajmniej pięć rubli.

§ 9. Członkami Komitetu mogą być tylko osoby posiadające stopień naukowy.

§ 10. Komitet składa się z 12-tu członków i wybiera ze swego łona, większością głosów, na lat dwa, swego Prezesa i Wice-Prezesa.

§ 18. Komitet drukuje corocznie sprawozdanie z czynności Kasy.

§ 19. Kapitał obrotowy Kasy, przeznaczony na zapomogi jednorazowe i peryjodyczne oraz na pożyczki, składa się: a) z wniosków rzeczywistych, członków Kasy, b) z połowy jednorazowych ofiar członków honorowych Kasy i jej założycieli, c) z procentów od wszystkich kapitałów Kasy i d) z wpływów z prelekcji publicznych, koncertów i widowisk.

§ 21. Sumy, wskazane w punkcie c § 3, zaliczają się do kapitału obrotowego lub zapasowego, zgodnie z życzeniem ofiarodawców.

§ 22. Wysokość zapomogi, jednorazowo lub też peryjodyczne w ciągu roku do jednych rąk z kapitału obrotowego wydawanej, nie może przecieść $\frac{1}{5}$ części kapitału obrotowego z poprzedniego roku.

Kasa mieści się w biurze prezesa, St. Kronenberga (Mazowiecka 22). Wszyscy Członkowie Komitetu przyjmują wkłady od Członków Kasy i ofiary jednorazowe, jak również podania o pożyczki i zapomogi. Przesyłki pieniężne przyjmuje Członek Komitetu, Kasyer instytucji, Karol Deike (ul. Włodzimierska, $\frac{15}{17}$).

W ten sam sposób każdy otrzymać może Ustawę Kasy i sprawozdania z czynności.

20-4706-2

№ 000484

BIBLIOTEKA
Instytutu im. M. Nenckiego

2733